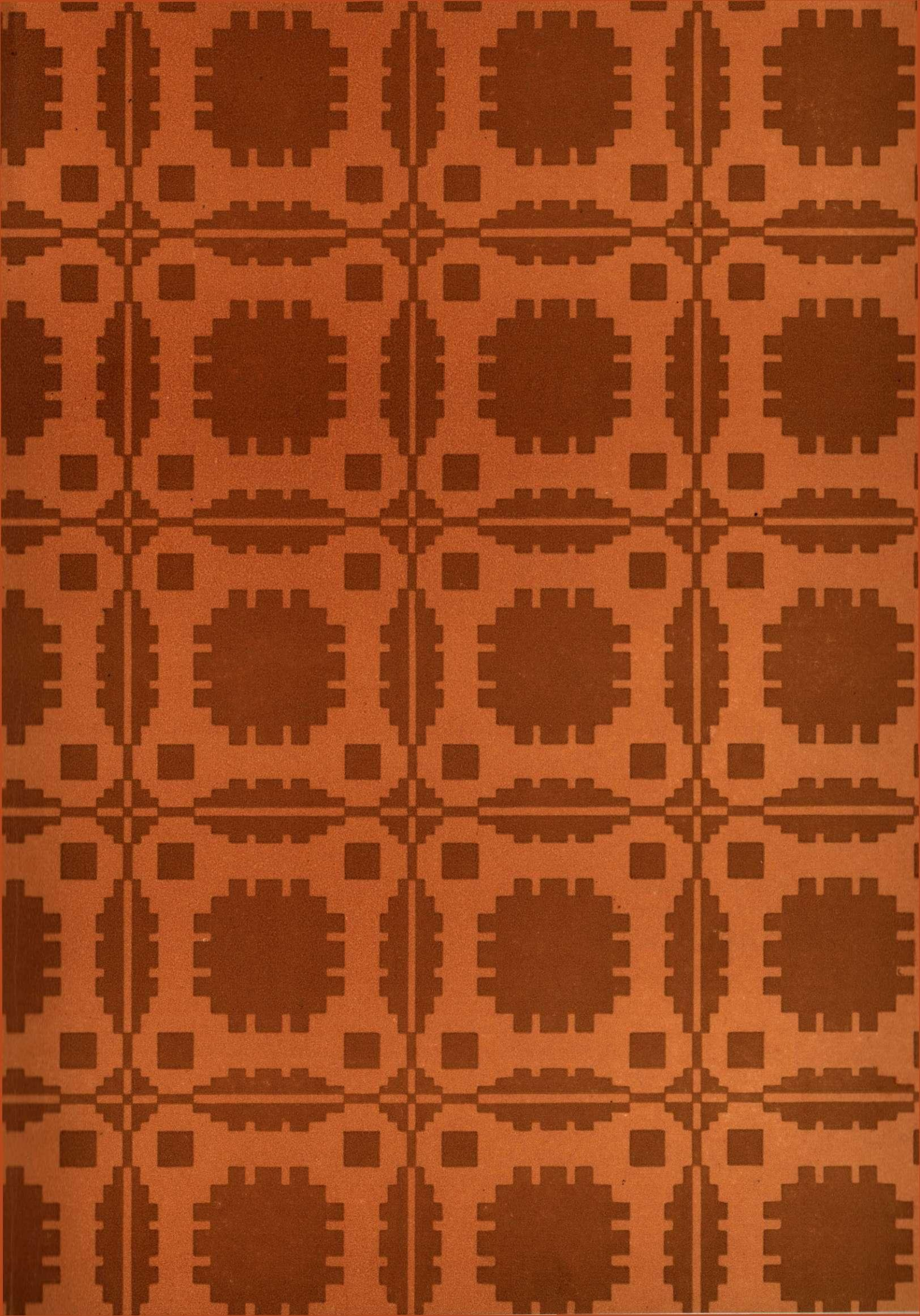

ARCHEOLOGIA
UN
ETNOGRAFIJA

I

DDA
49

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES UN MATERIALĀS KULTURAS INSTITUTS

ARCHEOLOĢIJA
UN
ETNOGRAFIJA

RAKSTU KRĀJUMS

I

226524, Rīga PDP
Turgeneva ielā 19
Latv. PSR ZA Vēstures institūts

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJAS IZDEVNIECIBA
RĪGA 1957

Коллектив
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ
Сборник статей

—
Издательство Академии наук
Латвийской ССР

—
На латышском языке

REDAKCIJAS KOLEĢIJA:

Latvijas PSR ZA akademiķis K. Strazdiņš,
vēstures zinātņu kandidats A. Drīzulis,
vēstures zinātņu kandidats M. Štepermanis,
vēstures zinātņu kandidats T. Zeids.

Latvian Academy of Sciences
Institute of History and Ethnography
Riga, Latvia

P R I E K Š V Ā R D S

Vēstures un materialās kulturas instituta organizētās archeoloģiskās ekspedīcijas un archeoloģiskie izrakumi desmit gadu laikā devuši ievērojami bagātus materialus, uz kuru pamata iespējams radīt jaunus, pareizākus secinājumus par Latvijas vēstures senākiem posmiem. Par šo ekspedīciju un izrakumu rezultātiem instituta zinātniskie līdzstrādnieki referējuši archeologu zinātniskajās sesijās gan Rīgā, gan Viļņā un Tartu, gan arī Maskavā un Ļeņingradā. Tomēr publicēti šie materiāli vēl ļoti maz. 1955. gada beigās institūtā sāka darboties arī Etnograģijas sektors, kura darbinieki jau īsajā sektora pastāvēšanas laikā savākuši samērā daudz etnograģisko materiālu, kā arī izstrādājuši apcerējumus par Latvijas PSR teritorijā savāktajiem etnograģiskajiem materiāliem.

Lai tuvāk iepazīstinātu plašāku sabiedrību ar instituta archeoloģijas un etnograģijas sektoru darbu, 1957. gadā institūts sāka izdot rakstu krājumu «Archeoloģija un etnograģija». Rakstu krājumā tiks publicēti kā instituta darbinieku savāktie archeoloģiskie un etnograģiskie materiāli, tā arī apcerējumi par Latvijas PSR vēsturi pēc archeoloģiskiem un etnograģiskiem avotiem un par specifiskiem Latvijas archeoloģijas un etnograģijas jautājumiem. Rakstu krājumu paredzēts izdot reizi gadā apmēram 15 līdz 25 iespiedlokšņu lielā apjomā. Tā kā archeoloģijas un etnograģijas materiālu publikācijās sevišķi svarīga vieta ierādāma attēliem, krājumi būs ilustrēti.

Redakcija

ASOTES PILSKALNA KRĀSNIS

E. Šnore

Asotes pilskalna izrakumos¹, A, B un C izrakumu laukumos pilskalna plakumā izpētītas kopskaitā 73 krāšņu paliekas. Tas ir lielākais krāšņu skaits, kāds līdz šim izpētīts kādā no Latvijas PSR pilskalniem. Turpretim nelielajos izrakumu laukumos Asotes pilskalna apmetnē nav konstatēta neviena krāsns. Nereti krāsni ir vienīgie celtnes fragmenti, kas sava izturīgākā materiāla dēļ saglabāties atsedzamā apbūves slānī. Tā kā katrā no šīm krāsnīm piederējuši atsevišķai celtnī, novietne liecina par celtni biezo izvietojumu pilskalna plakumā virsējos apbūves slāņos. Turpretim dziļākajos slāņos, kam raksturīga apbūves mazāka intensitāte, arī krāšņu skaits ir daudz mazāks.

Asotes pilskalnā krāsni saglabājušās slikti, tās sapostītas ugunsgrēkos, atkārtotajās pilskalna apbūvēs un ar tām saistītajos zemes darbos. Pa lielākai daļai saglabājušās krāšņu apakšējās daļas, to pamati.

Pēc savas nozīmes un uzdevuma Asotes pilskalnā izpētītais krāsni dalāmas divās grupās: 1) saimniecības krāsni, kas lietotas ēdiena gatavošanai, un 2) krāsni, kas saistāmas ar amatnieku darbu.

Viss lielais vairums krāšņu Asotes pilskalnā — skaitā 63 — pieder pie saimniecības krāšņu tipa.

Pēc savas uzbūves tās iedalāmas 3 apakšgrupās: a) apaļās vai ovalās, b) pakavveidīgās un c) ar koka letveri.

Parastākais krāšņu veids ir plānā apaļas vai, retāk, ovalas saimniecības krāsni. Tās konstatētas 59 gadījumos² 9.—13. gs. slāņos. Savā klasiskā izveidojumā šī tipa saimniecības krāsni raksturo šādi pamatelementi: a) krāsni pamata bruģis, kuru veido sīks, blīvs vienkārtīgs akmeņu klāsts, b) lielāku laukakmeņu vainags, kas iezīmē krāsni konturas, c) krāsni pamatak-

meņiem pārsmērētie, ugunī pārkaitušie un zviņainu virsmu raksturīgie krāsni kloni un d) slikti saglabājušās vai nemaz nesaglabājušās krāsni virsbūves — velves paliekas.

Raksturīgs šis krāsni vēla (13. gs.) izveidojuma paraugs ir krāsni A Nr. 1³ (1. att.⁴). Krāsni virsma iezīmējas A laukuma rietummalā pie vaļņa (kv 9—10×f—h) jau 20 cm dziļumā kā apaļīgs māla kukulis. Tās drupu izmēri 2,5×2 m. Virspusē, māla kukuļa vidū, pusloka veidā iezīmējas galvas lieluma laukakmeņi. Krāsni attīrot un izdarot griezumus AB un CD, noskaidrota krāsni uzbūve. Krāsni pamatu veido dūres lieluma un nedaudz lielāku akmeņu vienkārtīgs bruģis 1,5×1,5 m diametrā. Krāsni konturas veido laukakmeņu vainags, kas saglabāties vienīgi krāsni rietummalā. Krāsni pamatakmeņu virsmai pārklāts klons, uz kura notikusi vārīšana. Krāsni kloni ir plaisājuši un bojājušies, tādēļ tie vairākkārt atjaunoti. Krāsni A Nr. 1 konstatētas 13 šādas klonu kārtas. Krāsni profilos labi redzams, ka ne visi kloni ir vienāda izmēra. No krāsni virsbūves krāsni drūpās, kas sasniedz 65 cm lielu augstumu, saglabāties vienīgi 20 cm biezs nobrucis māla slānis. Šādas spēcīgi būvētas un samērā labi saglabājušās krāsni Asotes pilskalnā izpētītas vēl 7.⁵ Visas tās atrodas virsējā apbūves slānī, kas datējams ar 13. gs. otru pusi. Šo krāšņu izmēri ir no 1,0×1,3 līdz 2×2 m, to klonu skaits svārstās no 4 līdz 13 (2. att.). Nereti jauna klona kārtā ir nostiprināta ar sīku akmeņu pamatu. Interesanti atzīmēt, ka krāsni B Nr. 35 kloni uzsmērēti uz augšu gar krāsni vainaga akmeņiem. Šo vēlo krāšņu būvmateriāls ir stipri masīvs: krāsni vainaga laukakmeņi dažreiz samērā lieli.⁶ Krāsni B Nr. 35 austrum-

¹ ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta arheoloģiskie izrakumi 1949. — 1954. g.

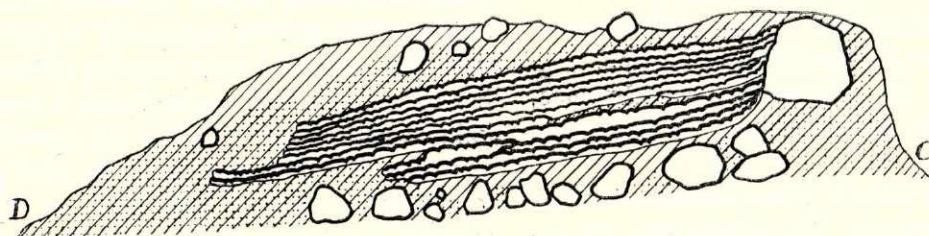
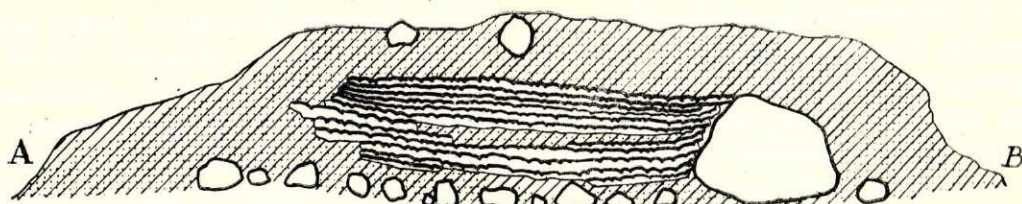
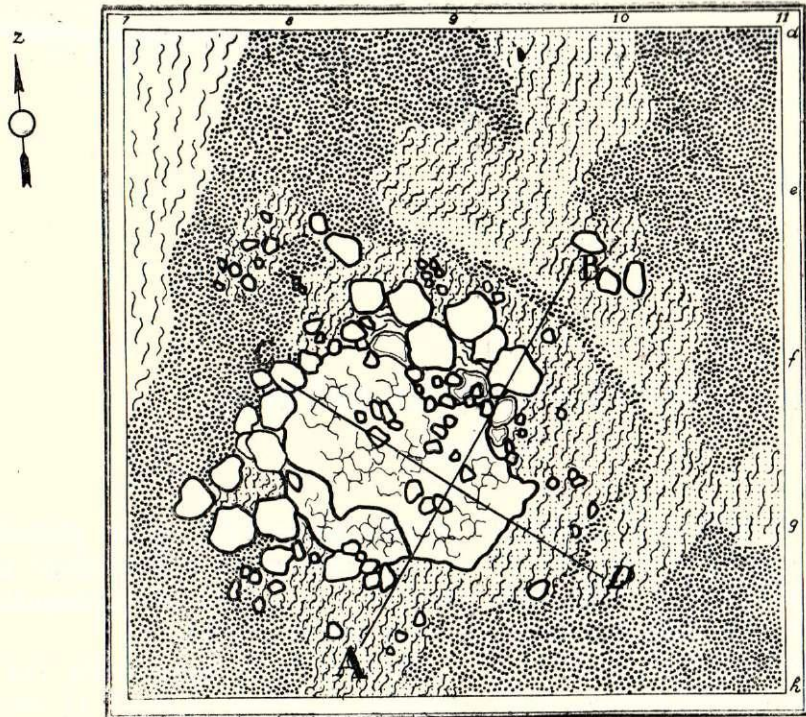
² Nav gluži droša 3 krāšņu piederība pie šīs apakšgrupas: saimniecības krāsni A Nr. 15 A laukuma N celtnē, kurai nav konstatēti kloni, izpostītā saimniecības krāsni B Nr. 16 un B Nr. 30, kas izpētīta tikai daļēji, jo visumā neietilpa izrakumu laukumā. Šai krāsni bija no citām krāsnīm atšķirīgs 7—8 cm biezs klons.

³ Krāšņu numerācija katrā no izrakumu laukumiem A, B, C sākas ar 1. Ērtības dēļ krāsni apzīmējums turpmāk saīsināts, piemēram, A laukuma krāsni Nr. 7 = krāsni A Nr. 7.

⁴ Krāšņu zīmējumi — A. Pāvela, S. Eleres, M. Jāņkalniņas u. c.

⁵ Krāsni B Nr. 3, 5, 20, 35, C Nr. 1—3.

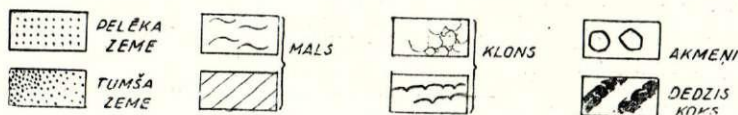
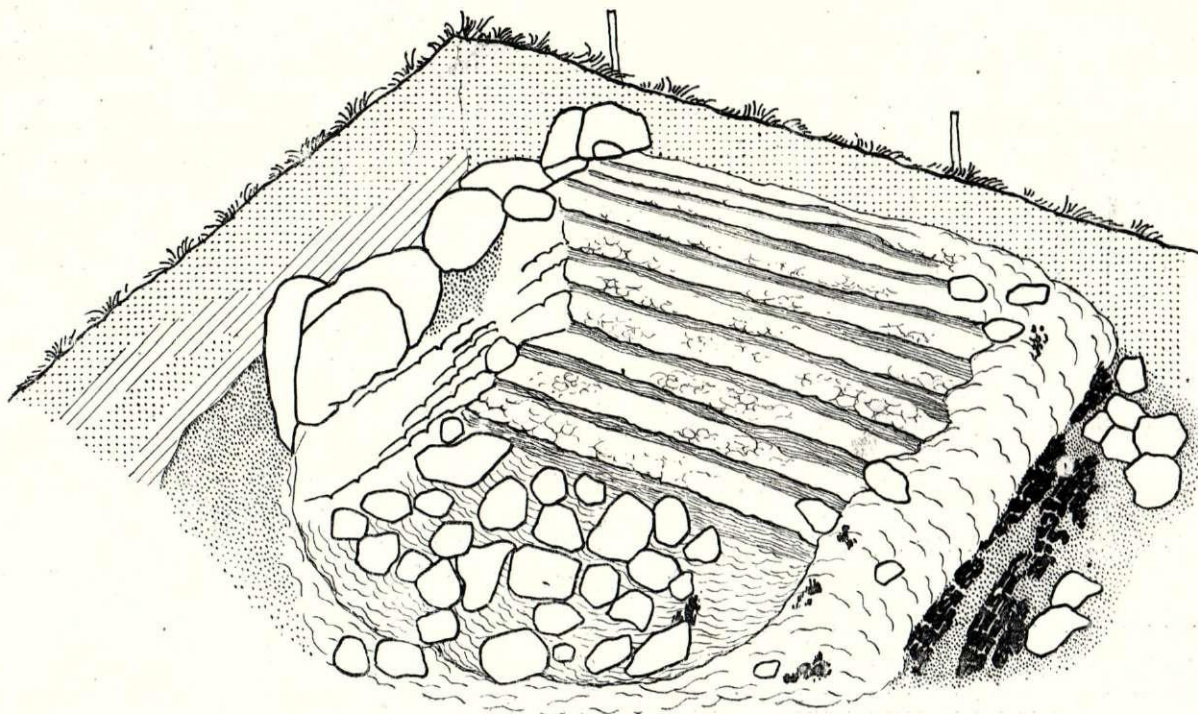
⁶ Krāsni C Nr. 1 akmeņi — 55×40 cm, krāsni B Nr. 5 akmeņi — 30×40 cm lieli.

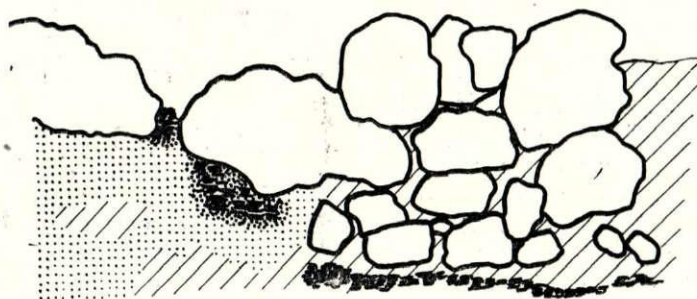
I. att. Krasns A Nr. 1 plāns un griezumī.

siena veidota no vairākstāvu, pat četrkārtīga, mazāku akmeņu krāvuma (3. att.). Cēlnes, kur atradušās minētās 7 krāsni, nav izdevies pilnīgi atsegt, jo tās visas situētas izrakumu laukumu malās, bet izrakumu laukumos ietilpst tikai daļa no krāsnij piederošās celt-

tās krāsni novietotas cēlnes stūrī. Krāsnis C Nr. 2 un 3, kas abas, spriežot pēc cēlnes māla kula (grīdas) un degušu baļķu (sienas) paliekām, pieder vienai cēlnei, acīm redzot uzrāda divas, ne vienlaikus izmantotas krāsni izbūves fāzes. Senākā no krāsnīm atradu-

2. att. Krāsnis B Nr. 6 perspektīvs zīmējums.

3. att. Krāsnis B Nr. 35 detaļa.

nes. Ievērojot krāšņu biezo izvietošanu virsējā slānī, kā arī sīkos novērojumus krāšņu apkārtnē, redzams, ka cēlnes ir bijušas samērā mazas.¹ Parasti aprakstī-

¹ Krāsnij A Nr. 1 piederīgās cēlnes izmēri aptuveni ir 6,00 × 5 m.

sies cēlnes vidū, vēlākā — cēlnes dienvidmalā. Atzīmējams, ka zem krāsnis C Nr. 2 pamatiem pirmo reizi novērota četrstūrveida degušu koku kārtā. Tā kā pa lielākai daļai saglabājušies tikai krāšņu pamati, plānā apaļām krāsnīm samērā grūti noteikt krāsni

mates vietu, tas iespējams, vienīgi apsverot krāsns at-
rašanās vietu celtnē.

Bez nupat aprakstītajām krāsniem, kam raksturīga
spēcīga izbūve un samērā labs saglabāšanās stāvok-
lis, pie virsējā jeb 1. slāņa pieder vēl 5 šīs apakšgru-

4. att. Krāsns A Nr. 7 pamati.

pas krāsni.¹ Tās ir vai nu stipri sapostītas, vai ietilpst
izrakumu laukumā tikai daļēji. Nekādi jauni krāsni uz-
būves elementi, kas nebūtu iepriekš minēti, šīm krās-
niem nav novēroti.

2. slāņa krāsni saglabājušās sliktāk: nereti, uzbū-
vējot 1. slāņa krāsni, daļēji nopostītas dziļāk izvietotās
2. slāņa krāsni, izmantojot pēdējās par jaunās
krāsni pamatu. Tā krāsni A Nr. 1 uzbūvēta, daļēji
nopostot krāsni A Nr. 5 un Nr. 6; uzbūvējot krāsni A
Nr. 4, daļēji nopostīta zemāk guļošā 2. slāņa krāsni
A Nr. 7, krāsni B Nr. 15 atklājās zem krāsni B Nr. 9.
2. slāņa krāsni apmēru un uzbūves ziņā neatšķiras
no jau aprakstītajām 1. slāņa krāsniem. Divām no 2.
slāņa krāsniem (A Nr. 5 un Nr. 7) labi saglabājusies
krāsni mutes vieta krāsni austrummalā, pie kam krās-
nij A Nr. 7 tā ir 99 cm plata. Šai krāsni kurtuves
vietā, gan zemāk par pamata bruģi, konstatēti 9—7 cm
plati rindā nolikti nedegušas bērza tāss gabaliņi (4.
att.).² Reta parādība ir krāsni B Nr. 8 klona mālam
piejauktie salmi.³

Šī veida krāsniem turpmākos, dziļākos — 3.—11. —
apbūves slāņos, kas aptver laiku no 12. līdz 9. gs., ir
jau aprakstītajām krāsniem līdzīga struktūra, tikai tās
nav tik spēcīgi izbūvētas, tām ir mazāks klonu skaits,

¹ Krāsni A Nr. 4, B Nr. 1, 2, 4, 6.

² Bērza tāss bieži lietota latviešu celtniecībā. Sal., piem.,
P. Smits. Koku mizas seno latviešu saimniecībā, Etnografisku
rakstu krājums, II, Rīgā, 1923., 42. lpp.

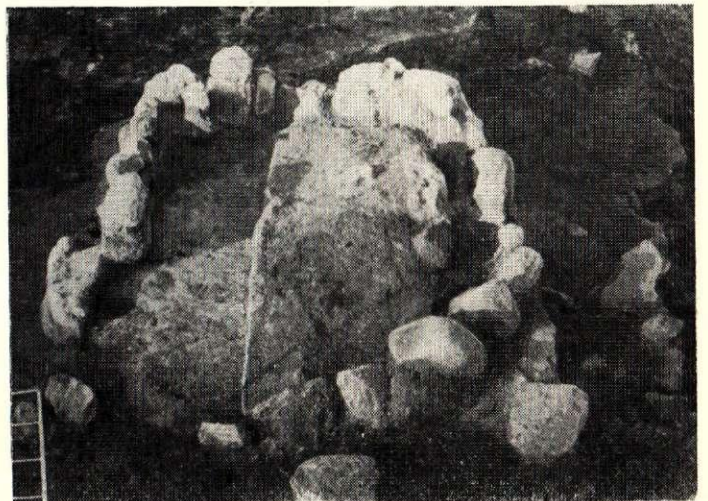
³ Salmu piejaukums krāsni mālam vairākkārt novērots Rja-
zaņas izrakumos. Sal. A. Л. Монгайт. Старая Рязань, МИА,
№ 49, М. 1955, 65. lpp.

un līdz ar to tās ir arī zemākas. To diametrs ar da-
žiem izņēmumiem tikai nedaudz pārsniedz 1 m. Sa-
stopamas krāsni, kuru pamatā trūkst akmeņu pamata
bruģa (krāsni B Nr. 36 un Nr. 40, A Nr. 20). Daudzie
ugunsgriķi, kuros gājusi bojā pilskalna apbūve, kā arī
ar apbūves atjaunošanu saistītie zemes darbi, nelab-
vēlīgi ietekmējuši apbūves slāņu stratigrafiju. Stiprā
mērā cietušas arī krāsni, laba daļa no tām šais slā-
ņos saglabājusies tikai fragmentāri.

Sastopamas krāsni, kuru konstrukcijā izsekoja-
mas divas izbūves fāzes: esošai krāsni tiek uzbūvēta
virsū cita, chronoloģiski vēlāka krāsni. Tādas krāsni
ir A Nr. 17, B Nr. 22 un Nr. 41.

Krāsni A Nr. 10 (kv 13—14×c—e) izsekojamas
pavisam 3 izbūves pakāpes.

Tāpat kā virsējo, arī zemāko apbūves slāņu krās-
ni reti izdevies saistīt ar tām piederošo celtnu kon-
turām. Krāsni A Nr. 10 konstatēta 4. slānī, celtnē K,
kas datējama ar 12. gs. (5. att.) Tā novietota celtnes
vidū. Krāsni konturām raksturīgs citām šī pilskalna
krāsni nenovērots plienakmeņu vainags un klons sa-
cietējušas pelnu kamars veidā 1,3—0,9 m diametrā.
Sādu klonu krāsni pavisam ir 3. Šī krāsni mute vērsta
pret dienvidiem. Krāsni attīrot, tās rietummalā konsta-
tēts kādas zemāk guļošas krāsni akmeņu pusloks:
krāsni A Nr. 10 uzbūvējot, sašaurināta kāda agrāk šai
vietā situēta krāsni. Kā to rādīja izrakumi, arī pašai
celtnei K ir divas izbūves fāzes, kurām atbilst arī ap-
rakstītās 2 krāsni. Savukārt zem apakšējās krāsni A
Nr. 10 izpētīta vēl kāda senāka krāsni A Nr. 14, kura

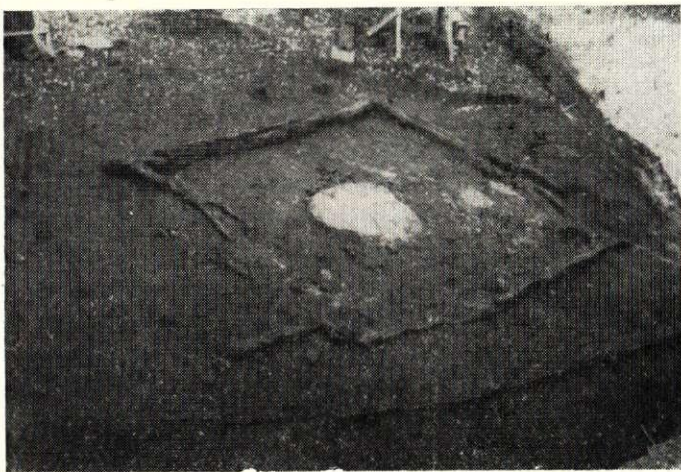

5. att. Krāsni A Nr. 10.

jau attiecas uz celtni L, kas atsegta nākošajā — 5. slā-
nī zem celtnes K.

Senākā šīs apakšgrupas krāsni B Nr. 43 izpētīta
B laukuma 11. slānī (kv 40×f—g), kas datējams ar
9. gs. Krāsni pretēji vairumam šī tipa krāsni Asotes
pilskalnā novietota P celtnes vidū (6. att.). Krāsni iz-

mēri — $1,2 \times 1,2$ m; tā iezīmējas kā apaļš mālains laukums ar dažiem vidēja lieluma akmeņiem (no krāsns vainaga?) Z-A un D-R sektoros. Krāsniņ konstatēti divi viens virs otra guloši kloni, pie kam apakšējo sedz 5 cm bieza pelnu kārtā. Krāsniņ izveidots samērā kom-

6. att. Krāsns B Nr. 43 celtne P.

pakts pamatu krāvums $2 \times 1,3$ m lielā laukumā. Spriežot pēc celtnes situācijas, krāsns mute atradusies krāsns rietummalā, kur vajadzēja atrasties arī celtnes ieejai. Šai agrākai apskatāmās apakšgrupas krāsniņ raksturīgi tie paši pamatelementi kā krāsniņ vēlākā, spēcīgākā 13. gs. izveidojumā.

Pie otrās saimniecības krāsņu apakšgrupas pieder tikai divas krāsniņ, kas raksturīgas ar savu izteikto pakavveida formu: krāsns A Nr. 8 un B Nr. 10. Raksturīgāka un labāk saglabājusies ir krāsns A Nr. 8 (kv 12—13×f—h) A laukuma 3. slānī, kas datējams ar 12. gs. Krāsns ir 1,40 m gara un 1 m plata. Krāsns konturas veido vairākkārtīgs, mugurpusē trīskārtīgs 10×12 cm lielu akmeņu vainags, kurš krāsns priekšpusē nobeidzas ar lieliem (50×30 un 40×35 cm), stāvus nostādītiem akmeņiem, starp kuriem izveidota 85 cm plata, pret ziemeļiem vērsta krāsns mute. Krāsniņ konstatēti 5 kloni, kas daļēji izlūzuši un bojājušies, tie piesmērēti uz augšu gar vainaga akmeņiem, kas to ieslēdz. Krāsns klonu virsma krāsns mugurpusē noslid uz leju par 15 cm. Krāsniņ raksturīgs akmeņu pamatbruģis. Rūpīgi izveidotais krāsns akmeņu vainags ar mērķtiecīgi pie krāsns mutes novietotiem lieliem akmeņiem neļauj apšaubīt krāsns sākotnējo pakavveidīgo formu (7. att.). Krāsniņ nebija saglabājusies virsbūves paliekas.

Pie trešās saimniecības krāsņu apakšgrupas arī pieskaitāmas vienīgi 2 krāsniņ: C Nr. 4 un B Nr. 9. Raksturīgākā no abām, kaut stipri postīta, ir krāsns C Nr. 4 (kv 9—10×c—e) C laukuma 2. slānī, kas datējams ar 13. gs. Krāsns drupas atsegša-

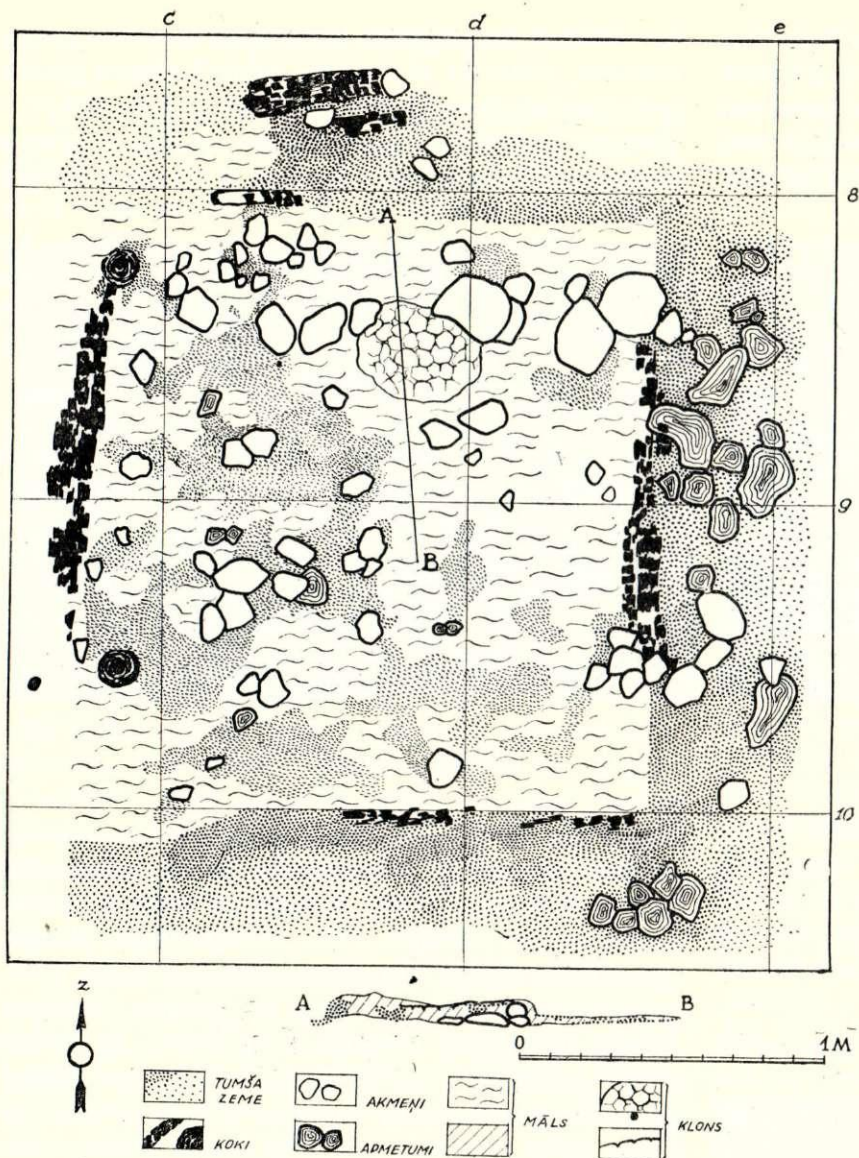
nas sākumā iezīmējās ar zvīņaina krāsns klona fragmentiem, izklaidus akmeņiem, pelnu laukumu un degušu paralelu koku klājienu mālainā 2×2 m lielā četrstūrīnā laukumā. Attīrot krāsni dziļāk, mālainais krāsns četrstūris, kuru no visām 4 pusēm norobežo degušu baļķu paliekas (8. att.), iezīmējas asāk. Krāsniņ novēroti 2 kloni un izjaukts akmeņu klājiens. Asi iezīmētās, ar degušiem baļķiem norobežotās krāsns konturas norāda ne vien uz liela apmēra krāsni, bet arī uz krāsns koka ietveres eksistenci. Līdzīga tipa krāsns B Nr. 9 ir izmēros mazāka.

Daļēji pie aprakstītās saimniecības krāsņu grupas pieder divas t. s. «kombinētās» krāsniņ A Nr. 2 un A Nr. 3. Tās raksturīgas ar saimniecības krāsns nodalījumu vienā un ar amatniecības rakstura nodalījumu otrā krāsns galā. Raksturīgākā no abām ir krāsns A Nr. 2. Tā atsedzās 1. slāņa virsmā, kas datējams ar 13. gs. Krāsns drupas, kas bija saglabājušās 1 m augstumā, atsegšanas sākumā ieņēma 10 m^2 lielu laukumu ($3,8 \times 2,8$ m), kurš iezīmējās kā mālainis ovāls ar laukakmeņu rindu, kas puslokā ieslēdz krāsns dienvidgalu un krāsns austrumu robežu. Bez akmeņiem krāsns konturas iezīmē arī koka ogles: sīkākas — krāsns rietummalā, 1 paliela ogle — krāsns dienvidmalā un vairāku dažādā dziļumā gulošu baļķu siena krāsns austrummalā pie A laukuma ziemeļu profila, kuram krāsns pieslējas. Māla virsmā krāsns attīrīšanas sākuma stadijā bija novērojamas 3 cita citai uzslāņojušās cietas māla kārtiņas no krāsns virsbūves. Krāsns attīrīšanas procesā noskaidrojās, ka krāsns virsmā iezīmējas divi nodalījumi (9. att.): viens ziemeļgalā (80×60 cm liels), otrs dienvidgalā (50×60 cm liels), kurus vienu no otra šķir rūpīgi izliktu laukakmeņu rinda. Abi nodalījumi būtiski atšķirīgi pēc

7. att. Krāsns A Nr. 8 perspektīvs zīmējums.

savas uzbūves: krāsns ziemeļgalā tūlīt pēc virsbūves drupu noņemšanas parādījās Asotes saimniecības krāsniņ raksturīgā zvīņaina klona virsma, kas turpinājās līdz pat krāsns pamatiem (šai krāsniņ konstatētas pavisam 15 klonu kārtas un krāsns pamatakmeņu krāvums 70×70 cm lielā laukumā), turpretim krāsns dienvidgalā

8. att. Krāsns C Nr. 4 plāns.

jau darbu sākumā bija manāmas stipra deguma pēdas un izdeguši ieapaļi māla apmetumu gabali. Tie raksturīgi kā nodalījuma ziemeļu, tā dienvidu sienai, kuras strukturu veido blīvā masā krauti deguši māla apmetumi 33—50 cm biežumā. Krāsns dienvidu nodalījums raksturīgs ar degumā pārkaitētu smilti, koka oglēm un pārkaitētu sadrupušu klonu gabaliem (10. att.). Krāsns nodalījuma rietumu sienā konstatēts dzelzs sārņa gabals.

Kā to rāda krāsns A Nr. 2 uzbūve, tās konstrukcijā ievērojama vieta ierādīta arī kokam. Krāsns koka ietveres paliekas triju citi virs cita gulošu baļķu veidā iezīmējās krāsns austrummalā, ietverot kā krāsns klonaino daļu, tā arī otru nodalījumu. Koka konstrukcijas paliekas novērotas arī krāsns dienvidgalā, bet nebija saglabājušās krāsns rietummalā. Ievērojot, ka krāsns cieši piebūvēta valnim, iespējams, ka krāsns rietum-mala balstījies tieši uz blīvā vaļņa māla.

Līdzīga uzbūve, tikai ar sliktāk saglabājušos nodalījumu, bijusi krāsniņā A Nr. 3. Arī šis krāsniņā nodalījumā konstatēts dzelzs sārņa gabals.

Aprakstītā veida saimniecības krāsniņš pazīstams jau no agrāk pētītajiem Latvijas PSR pilskalniem. Pirmo reizi šī tipa krāšņu uzbūve novērota 1935. gadā Daugmales pilskalna izrakumos. Daugmales pilskalnā izpētītajam krāsniņam, tāpat kā Asotes krāsniņam, ir akmeņu pamatbruģis, akmeņu vainags un klonu kārtas.¹ Arī šim krāsniņam virs krāsniņa drupām novērotas seguma kārtas un krāsniņa pamatos sadegušas koka pamatnes paliekas. Asotes krāsniņš no Daugmales krāsniņam atšķiras ar savu materiālu: šeit krāšņu vainagu veido plakanas Daugavas radžu plāksnes, kas kombinētas ar laukakmeņiem. Tāpat kā Asotes pilskalna krāsniņam, arī Daugmales krāsniņam slikti saglabājusies un izsekojama krāsniņa mutes vieta un krāsniņa kurtuves veids. Tomēr vienā gadījumā ir bijis iespējams novērot krāsniņa kurtuves velves paliekas lēzenu segmenta māla kārtu veidā, kas bija sagāzušās virs krāsniņa klonu.²

Līdzīga tipa krāsniņš konstatēts arī Asotes pilskalna tuvākajā apkaimē — Jersikas un Dignājas pilskalna izrakumos, tikai tur to uzbūve nav tik spēcīgi izteikta, un tajā lietots vienīgi laukakmens. Tāpat kā Asotes pilskalnā, arī Jersikas pilskalna virsējos slāņos izpētītās krāsniņas rūpīgāk izveidotas nekā dziļākos slāņos esošās. Virsējo slāņu krāsniņam

rūpīgi nolikts pamatbruģis un lieli vainaga akmeņi.³ Chronoloģiski agrākās Jersikas pilskalna krāsniņas raksturīgas ar to, ka tās par apmēram 40—60 cm iegremdētas zemē. Arī Jersikas krāsniņam ir raksturīgas degošu koku paliekas krāsniņas konstrukcijā⁴, bet tur nav novērotas tik daudzas klonu kārtas kā Asotē. Dignājā izpētītās šī tipa krāsniņas paviršāk celtas: tām raksturīgs akmeņu vainags un viena pelnaina klonu kārtas,⁵ kas pa daļai izskaidrojams ar to, ka tās laika ziņā vecākas nekā spēcīgi būvētās Asotes 12.—13. gs. krāsniņas.

Pilskalnu pētījumi rāda, ka aprakstītā veida krāšņu

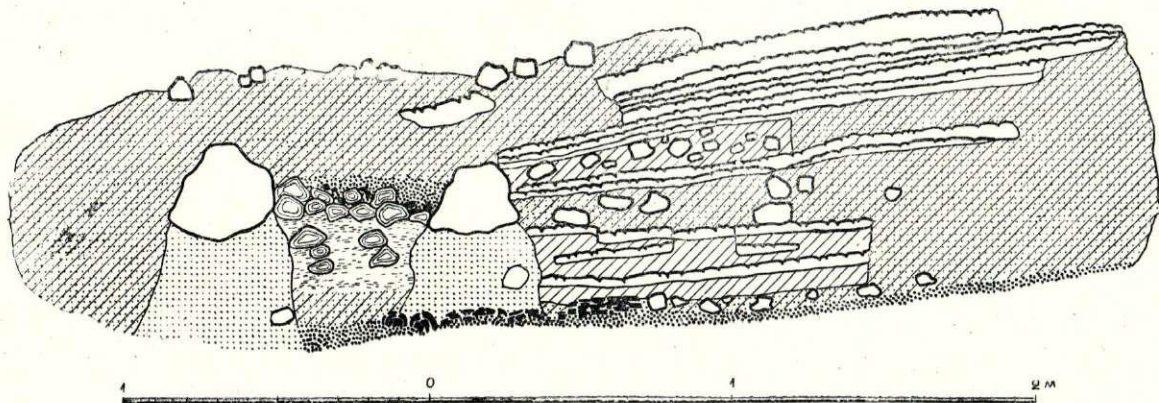
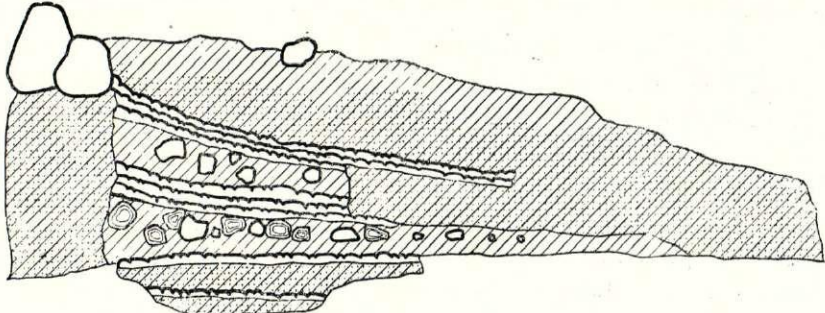
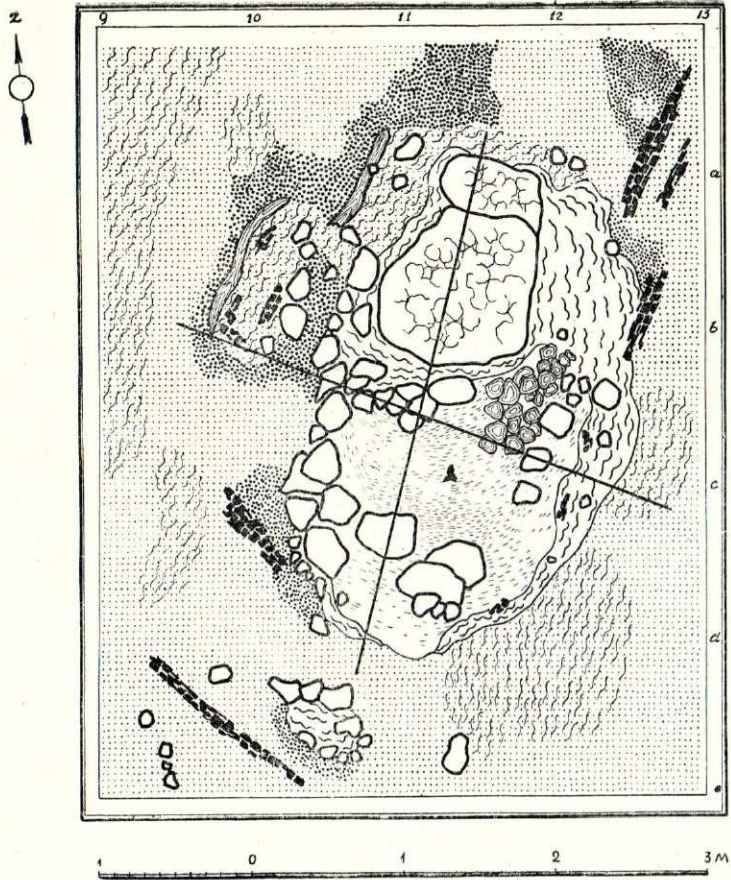
¹ V. Ģinters. Daugmales pilskalna 1935. g. izrakumi. «Senatne un Māksla», 1936., I, 41., 42., 46. lpp.

² Turpat, 43. lpp.

³ F. Balodis. Jersika. Rīgā, 1940., 67., 71. lpp.

⁴ Turpat, 60.—61. lpp.

⁵ E. Snore. Dignājas pilskalns. «Senatne un Māksla», 1939., IV, 51. lpp.

PĀLĒKA ZEME	MĀLS	AKMEŅI	DEDZIS KOKS	KLONS GRIEZUMĀ
TUMŠĀ ZEME	MĀLS	APMETUMI	DEDZIS MĀLS	
MĀLS	AR SMILTĪ	TRŪDĒJIS KOKS	KLONS	

9. att. Krāsns A Nr. 2 plāns un griezumi.

izplatību Latvijas PSR teritorijā neierobežo Daugavas baseins. 1936. gadā šāda veida krāšņu paliekas izpētītas Talsu pilskalnā¹, bet 1938. gadā — Mežotnes pilskalnā² un 1952. gadā — Tērvetes pilskalnā³. Pētītajos

10. att. Krāsns A Nr. 2 ar nodalījumiem.

pilskalnās latgaļu teritorijas ziemeļu daļā⁴ šis krāšņu veids līdz šim nav droši konstatēts.

Ievērojot to, ka aprakstītā veida saimniecības krāsnis Asotes pilskalnā konstatētas 9.—13. gs. slāņos, kad par latgaļu eksistenci domstarpību nav, pieturas punkti šī tipa krāšņu rekonstrukcijai jāmeklē latgaļu etnogrāfiskajos materiālos.

Latgaļu apdzīvotās teritorijas austrumdaļa, tagadējā Latgale, saglabājusi tiešas paraleles ar Asotes pilskalna celtniecības paraugiem savos tautas celtniecības pieminekļos. Bez mazās vientelpu dzīvojamās mājas, kas savu apmēru un celtniecības pamattipu ziņā ļoti tuva Asotes pilskalnā izpētītajām ēkām⁵, minētajā teritorijā paretam vēl sastopamas krāsnis māla kleķa cepļu veidā.⁶ Šie cepļi izveidoti blietēta māla masā. Šo cepļu pamatelementi: 1) pamati, 2) paceple, 3) plāns jeb kuls, 4) cepļis — konstatēti arī Asotes pilskalnā izpētītajās krāsīs. Izrakumos konstatēts, ka krāšņu pamati, pa lielāku daļu sīku akmeņu pamatbruģa veidā labāk izveidoti vēlākās krāsīs pilskalna apbūves vir-

sējos slāņos, kas attiecināmi uz 12. un 13. gs.⁷ Paceple kuru etnogrāfiskos paraugos veido 2—4 vainagu guļbūve, kas uzbūvēta uz krāsns akmeņu pamatiem un kuru noslēdz grodu klāsts, archeoloģiskos izrakumos nav saglabājusies labā stāvoklī, jo krāšņu drupās, kas ir archeologa pētīšanas objekts, iezīmējas vienīgi deguša koka pamata klāsta paliekas. Kā raksturīgākais izņēmums atzīmējama A laukuma «kombinētā» krāsns Nr. 2, kur koka daļas krāsns austrumpusē bija uzskatāmi saglabājušās.⁸ Jāpiezīmē, ka ne visu pie a un b apakšgrupas piederošo krāšņu pamatos tika konstatēta koka deguma kārtā. Toties šķiet, ka ar krāsns pabūvi — pacepli tiešā sakarā vedamas abas c apakšgrupas krāsīs.⁹ Samērā sīkus novērojumus par šādu krāšņu pabūvi ir izdevies iegūt Talsu pilskalnā.¹⁰

Paceples grodu klāstam pārklātais blietēta māla kuls — cepļa grīda, saglabājusies vislabāk vēlākās, virsējo slāņu krāsīs Asotes pilskalnā. Šeit atjaunotie kloni sasniedz nereti 13—15 klonu kārtas.

Ceturtais krāsns sastāvdaļas elements — pati cepļa virsbūve-velve izrakumos grūtāk dokumentējama, jo krāsns drupās tā sakritusi un veido vienīgi sagāzušos māla kārtu. Dažos gadījumos pie Daugmales pilskalnā izpētītajām krāsīm novērojams cepļa velves apveids.¹¹

No salīdzinājuma redzams, ka aprakstītajām saimniecības krāsīm etnogrāfiskās paraleles ir Latgalē paretam vēl satopamie māla kleķa cepļi — krāsīs, kas saglabājuši senvēsturiskas tradīcijas. Kā etnogrāfiskām, tā arī izrakumos konstatētām šī veida krāsīm nav dūmvadu.

Šis Asotes pilskalnā lielā skaitā pārstāvētais krāšņu veids, to novietojums stratigrāfiski dažādā dziļumā guļošos slāņos ļauj novērot šo krāšņu evolūciju. Agrākā šī veida krāsns konstatēta B laukumā 9. gs. slānī. Pagaidām atklāts paliek jautājums, vai agrākām šī veida krāsīm ir raksturīga to sedzēja māla velve. Uz šādām pārdomām vedina apstākļi, ka senākām krāsīm atsegšanas gaitā nav konstatētas kaut cik nozīmīgas sakrituša māla paliekas, kas varētu būt cēlušās no velves drupām. Šo jautājumu varētu noskaidrot, izpētījot atbilstošās krāsīs labvēlīgākos saglabāšanās apstākļos. Ja izteiktā varbūtība nākotnē apstiprinātos, senākās šī veida krāsīs no pavardiem pēc būtības atšķirtos ar savu virszemes konstrukciju un materiālu: ierobežojošo akmeņu vainagu un klonu. Uzbūves ziņā

¹ A. Karnups. Izrakumi Talsu pilskalnā. «Senatne un Māksla», 1936., IV, 72. lpp.

² Mežotnes pilskalna plakuma II tranšejas 6. slānī. Tāpat māla krāšņu drupas atrastas apmetnē pie Mežotnes pilskalna.

³ Tērvetes pilskalna piekājes izrakumu laukumā.

⁴ Pekas kalnā un Tanīskalnā.

⁵ Celtniecības pieminekļi, I sēj. Tautas celtniecība Rēzeknes un Ludzas apriņķī, Pieminekļu Valdes materiālu krājumi, Rīgā, 1933., 23., 24. att.

⁶ P. Ārends. Latviešu istabas apkure. «Latviešu aizvēstures materiāli», II, Rīgā, 1936., 45.—46. lpp., XX tab.: 2; kartoграмма.

⁷ Sal. I., 4. att.

⁸ Sal. 8. att.

⁹ Sal. 9. att.

¹⁰ A. Karnups. Op. cit., 73. lpp. «...Zem kādas no tām (krāsīm) atradās sadegušu koku atliekas, kas liecināja, ka šķērsām pāri krāsns substrukcijai bijušas pārliktas 3 sijas; tik garas, cik krāsns plata; uz tām balstījusies gareniski likta koka grīda, kas savukārt turējusi no māla un akmeņiem veidotu krāsni.»

¹¹ V. Ģinters. Op. cit., 43. lpp.

agrākās šī veida krāsnis zināmā mērā ir līdzīgas ar akmeņu vainagu norobežotiem pavardiem, kas 1. gadu tūkst. pirmajā pusē bijuši baltu cilšu lietošanā Baltkrievijas vidusdaļā¹ un Lietuvas austrumdaļā.²

Ārpus Latvijas teritorijas Asotes saimniecības krāsnij atbilstošs krāsns veids konstatēts rietumslavu archeoloģiskajā materialā. Šāda krāsns izpētīta 1932. gada izrakumos Cantochā Vartas upes krastā, netālu no Notecas upes grīvas. Tā konstatēta 2. slānī no apakšas, kas pēc atradumiem tiek raksturots kā slavū (poļu) nocietinājums un attiecināms uz laiku ap 1000. gadu. Krāsns, kas labi redzama vaļņa griezumā, uzrāda visus Asotes krāsnīm raksturīgos pamatelementus.³

Līdz šim man nav izdevies atrast tiešas paraleles aprakstītajam saimniecības krāsnis veidam austrumslavu archeoloģiskajā materialā.

Krāsnīm ar māla velvi austrumslavu apdzīvotajā teritorijā ir senas saknes. Tās pirmoreiz parādās Tripoljes kulturā.⁴ Tās ir plānā četrstūrainas, no māliem būvētas krāsnis, kuru velvi satur koka karkass. Līdzīgs princips ir vēlākām Kijevā izpētītām krāsnīm ar māla velvi. Šīm krāsnīm izdevies labi novērot velves fragmentos izdegušā koka karkasa (zaru) nospiedumus.⁵ Ārpus Kijevas šis krāsns tips saglabājies arī etnografiskos materialos Ukrainas PSR.⁶ Krāsns ar māla velvi raksturīgas arī senajai Rjazaņai. Rjazaņā izpētīto šādu krāsnī rekonstruējis V. Gorodcovs, un tā apstiprinājusies vēlākos A. Mongaita izrakumos. Rjazaņas māla krāsnij ar velvi raksturīga uz stabiem balstīta koka pamatne⁷, uz kuras izveidota četrstūrainā māla krāsns ar plakanu virsmu un lokveidīgu velvi. Bez šī galvenā veida A. Mongaits konstatējis arī krāsns tipu ar puslodveida velvi, kas būvēta tieši uz zemes⁸, pie tam visu šo krāšņu būvniecībā lietoti divējādi tehniski pa-

nēmieni.⁹ Dažos gadījumos Rjazaņas krāsnīm novērotas vairākas cita citai uzslāņojušās klonu kārtas, kas pēc sava veida atbilst Asotes pilskalna krāšņu kloniem.¹⁰

Mūsu republikai tuvās teritorijās, piemēram, senās Ladogas izrakumos, nav konstatēta neviena māla krāsns. 9. un 10. gs. slāņos tur izpētītas vienīgi akmens krāšņu paliekas.¹¹ Šķiet, ka līdz šim Asotes krāsnīm atbilstošas krāsnis nav konstatētas arī Novgorodas izrakumos. Novgorodas krāsns slikti saglabājušās, un pētījumi par tām vēl nav publicēti. B. Kolčins¹², uzskaitot Nerevas izrakumu laukumā izpētītās 89 krāšņu paliekas, izdala akmens krāsns (6., 7., 9., 12. un 14. apbūves slāņos), krāsns ar pamatu uz zemē iedzītiem stabiem (7., 8., 9. apbūves slānī), kā arī vienu lielu māla krāsni ar amatniecisku nozīmi (10. apbūves slānī). No teiktā jāsecina, ka tiešas paraleles Asotes saimniecības krāsns tipam līdz šim austrumslavu materialā nav iegūtas, kaut arī zināmi līdzīgi momenti novēroti Rjazaņas krāsnīm (vairākas klonu kārtas, plānā apaļas virszemes krāsns). Ievērojot Asotes pilskalna iemītnieku sakarus ar vjatiču apdzīvoto teritoriju, kas konstatējama pilskalnā atrastās vjatičiem raksturīgās senlietu formās (ažurie gredzeni, dažāda veida vītas aproces u. c.), nerada izbrīnu zināma līdzība celtniecības pieminekļos. Tomēr Rjazaņas krāsnīm trūkst Asotes pilskalna krāšņu uzbūves pamatelementu: vainaga akmeņu un pamatbruģa.

Līdzīgi iepriekš minētajai Cantochas krāsnij (kas ir man zināmā vienīgā tiešā paralele Asotes pilskalna saimniecības krāsnīm) Asotes pilskalna saimniecības krāsns uzbūvi var iedomāties šādi.

Krāsns pamats izklāts ar maziem akmeņiem un pārsmērēts ar biezu māla kārtu. Virs šī pamata izveidots grozveidīgs zaru pinums, kas daļēji balstījies uz zemē iedzītiem mietiem. Zaru pinums ārpusē noklāts ar biezu māla segu, atstājot vienā pusē brīvu krāsns kurtuves muti. Lai nostiprinātu mīksto māla puslodi un zaru karkasu, krāsns pamatam apkārt aplikts vidēja lieluma laukakmeņu vainags. Beidzot krāsnī iekurtā uguns izdedzināja zaru iebūvi un sacietināja mālu (11. att.).

Pie otras krāšņu grupas, kas saistāmas ar amatnieka darbu, pieskaitāmas 8 krāsnis.¹³

¹ А. Г. Митрофанов. К истории населения средней Белоруссии в эпоху раннего железа. Автореферат диссертации. Л. 1955, 15. лрр.

² Р. Куликауска изrakumos Nemenčinas pilskalnā Viļņas tuvumā, sal. П. З. Куликаускас. Археологические исследования Неменчинского городища в 1952—1954 гг. Тезисы докладов на объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики (секция археологии). М. 1955, 23.—24. лрр.

³ Zantoch, eine Burg im deutschen Osten, I Teil. Leipzig, 1936, 88. лрр., plāni IV C, XIII G.

⁴ Т. С. Пассек и Е. Ю. Кричевский. Трипольское поселение Коломыйщины. КС ИИМК АН СССР, XII. 1946, 14. лрр.

⁵ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. Киев 1950, 9.—11. лрр.; Šāda veida krāsns konstatētas arī Monastiriščas pilskalnā.

⁶ И. Ф. Симоненко. Материалы к истории духовой печи на территории Украины. КС Института этнографии АН СССР, VIII. М. 1949, 12. лрр.

⁷ А. Л. Монгайт. Старая Рязань. МИА, 49, М. 1955, 41, 65.—67. лрр.

⁸ Turpat, 66. лрр.

⁹ 1) Buvējamā krāsnī ievieto dēļus vai žagarus, kamēr izveido krāsns apveidu, pēc tam tos izņem un krāsni izkurina. 2) Krāsns velvi veido no sapītiem žagariem, kurus no visām pusēm apziež ar mālu, pie kam velvei paliek žagaru karkass. А. Монгайт. Ор. cit., 67. лрр., 40. att.

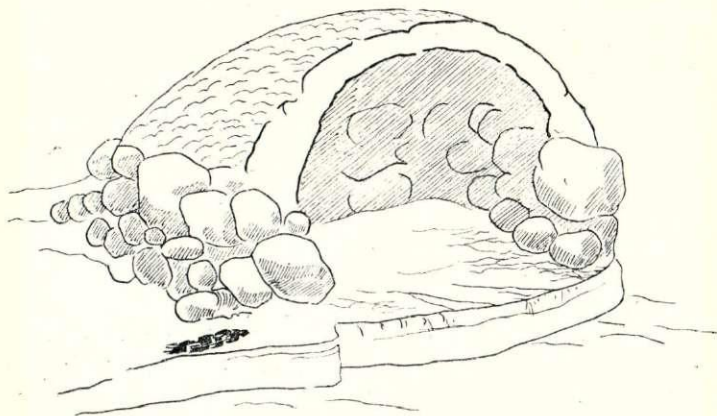
¹⁰ А. Монгайт. Ор. cit., 18., 38. attēls.

¹¹ В. И. Равдоникас. Старая Ладога. СА XI. М.—Л. 1949. 20.—21. лрр.; СА XII. М.—Л. 1950, 14. лрр.

¹² Б. А. Колчин. Топография, стратиграфия и хронология неревского раскопа. Труды Новгородской археологической экспедиции, I, МИА, 55, М. 1956.

¹³ Sai skaitā neietilpst 2 «kombinētās» krāsnis, kas aprakstītas nodaļā par saimniecības krāsnīm.

Par divām Asotes pilskalna krāsniem, kas atšķiras no citām krāsniem pēc sava veida, izteiktas domas, ka tās varētu būt podnieka krāsni. Šo krāšņu sliktais saglabāšanās stāvoklis un salīdzināmā materiāla trūkums no citiem Latvijas PSR pilskalniem neļauj šo interpretējumu uzskatīt par drošu.

11. att. Saimniecības krāsns rekonstrukcija.

Pirmā no šīm krāsniem, B Nr. 14, atsegta B laukumā (kv 12 — 13 × e — f) 1,5 × 1,2 m liela asimetriska māla apļa veidā ar padziļinātu vidusdaļu, kurā iezīmējas neregulari ap 7 mm lieli caurumiņi (12. att.). Izdarot krāsns šķērsriezumu Z-D un A-R virzienā, noskaidrojās, ka māla virsmu veido 10—20 cm bieža māla kārtiņa (kas vidusdaļā sasniedz 25 cm biežumu) un ka māla redzami neregularie caurumiņi lielākoties iziet šai kārtiņai cauri līdz melnajai mītnes zemei, kurā daudz sīku oglišu. Šāda ielikusi virsma raksturīga vienīgi šai krāsni un varētu būt radusies, podnieka krāsns klonam ieslīgstot kurtuves telpā. Caurumiņu nesimetriskais izvietojums nevar būt par šķērsli šādam izskaidrojumam. Cik mēs zinām no nedaudzām pazīstamajām podnieka krāsniem, caurumiņiem nereti trūkst simetrijas.¹ Krāsns uzbūve atzīstama par paviršu.

Otra no šīm krāsniem, C Nr. 7, atklāta C laukuma centrā (kv 9—10 × e—f), 4. apbūves slānī. Šis krāsns virsma iezīmējās 1,7 × 1,7 m liela, samērā līdzena mālaina laukuma veidā, kura dienvidgalā novērojami izklaidus guloši akmeņi un divu krustiski izveidotu mazu apaļu un tumšāku plankumiņu rindas. Māla laukuma perifērijā rietumos un dienvidos bija novērojamas stipra deguma pēdas lielāku un mazāku oglišu veidā (13. att.). Izdarot griezumus EF, konstatēts, ka visi tumšie plankumiņi ir caurumiņi, kas iet caur 12 cm biezo klonaino krāsns virsmu līdz 13 cm biežam jauktam māla slānim, kas atrodas zem tās. Šis krāsns caurumiņu krustiskais izvietojums podnieka krāsniem

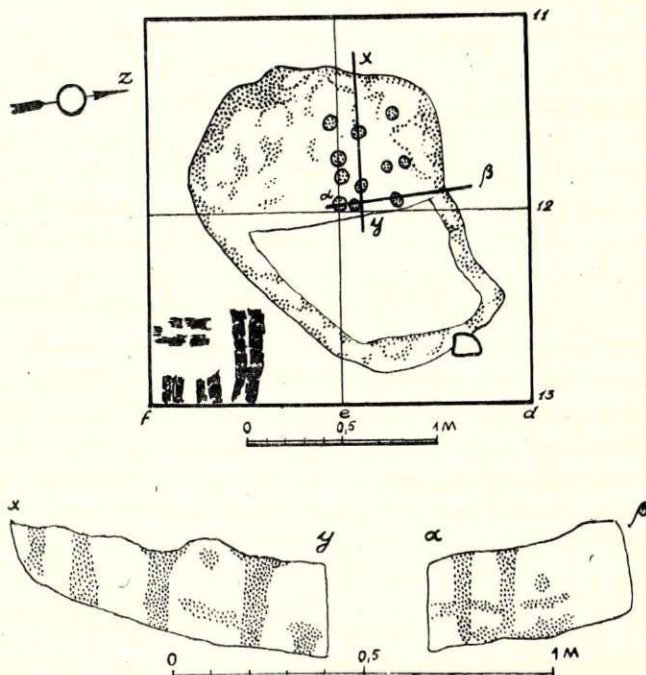
¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М. 1948, 93. att. В. К. Гончаров. Райковецкое городище. Киев 1950, таб. XXIV : 1.

nav parasts. Jādomā, ka podi likti uz klona caurmotās daļas. Klons varēja būt pacelts uz augšu un balstīties uz akmeņiem. Aprakstītajai krāsni neapšaubāmi ir specializētas krāsns raksturs, kaut arī pieņēmums, ka tā ir podnieka krāsns, ir problemātisks.

Milzīgā vairumā Asotes pilskalnā iegūta keramika. Dominē ar podnieka ripu darinātu trauku lauskas. To kopskaits pa visiem izrakumu gadiem pārsniedz 40 000, kas ir vislabākais pierādījums, ka šie trauki izgatavoti uz vietas. Asotes pilskalna ripas keramikai raksturīgas arī īpatnējas podnieku zīmes.

Trīs no krāsniem saistāmas ar amatnieku — krāsainā metala apstrādātāju darbu. Pirmā (A № 16) konstatēta «amatnieka» celtnītē N, A laukuma 6. slānī (kv 10 — 11 × g—h). Šai 3,70 × 3,20 m lielajā celtnītē novietotas divas krāsni, pie kam otra ir saimniecības krāsns. Krāsns izmēri ir 1,2 × 0,6 m, un tai ir pakavveidīga forma. Krāsns priekšpusē pie mutes novietoti vienā kārtā, bet mugurpusē 4 kārtām, rūpīgi cits virs cita nolikti šķelti akmeņi. Krāsni ir pamata akmeņu krāvums un 2 māla kloni ar pelnainu virsmu. Kaut arī krāsns tuvumā nav atrasti specializēti darba rīki, krāsns veids un atrašanās vienā telpā ar saimniecības krāsni liecina, ka tur strādājis amatnieks (14. att.).

Otrs amatnieka krāsns A Nr. 11 fragments konstatēts A laukuma 3. slānī (kv 11—12 × d—e), cieši pie

12. att. Krāsns B Nr. 14 un tās plāns.

valņa iekšējās nogāzes. Kā izrakumos noskaidrojās, krāsns paliekas 1,4 × 1,3 m lielā laukumā iezīmējās kā ieslīgusi virsma un zem tās dziļākā slānī situētas K celtnī piederošās bedres. Krāsns klons bija saglabājies vienīgi 0,3—0,25 m liela fragmenta veidā. Šis stipri saposītās krāsns nozīmi raksturo atradumi, kas iegūti

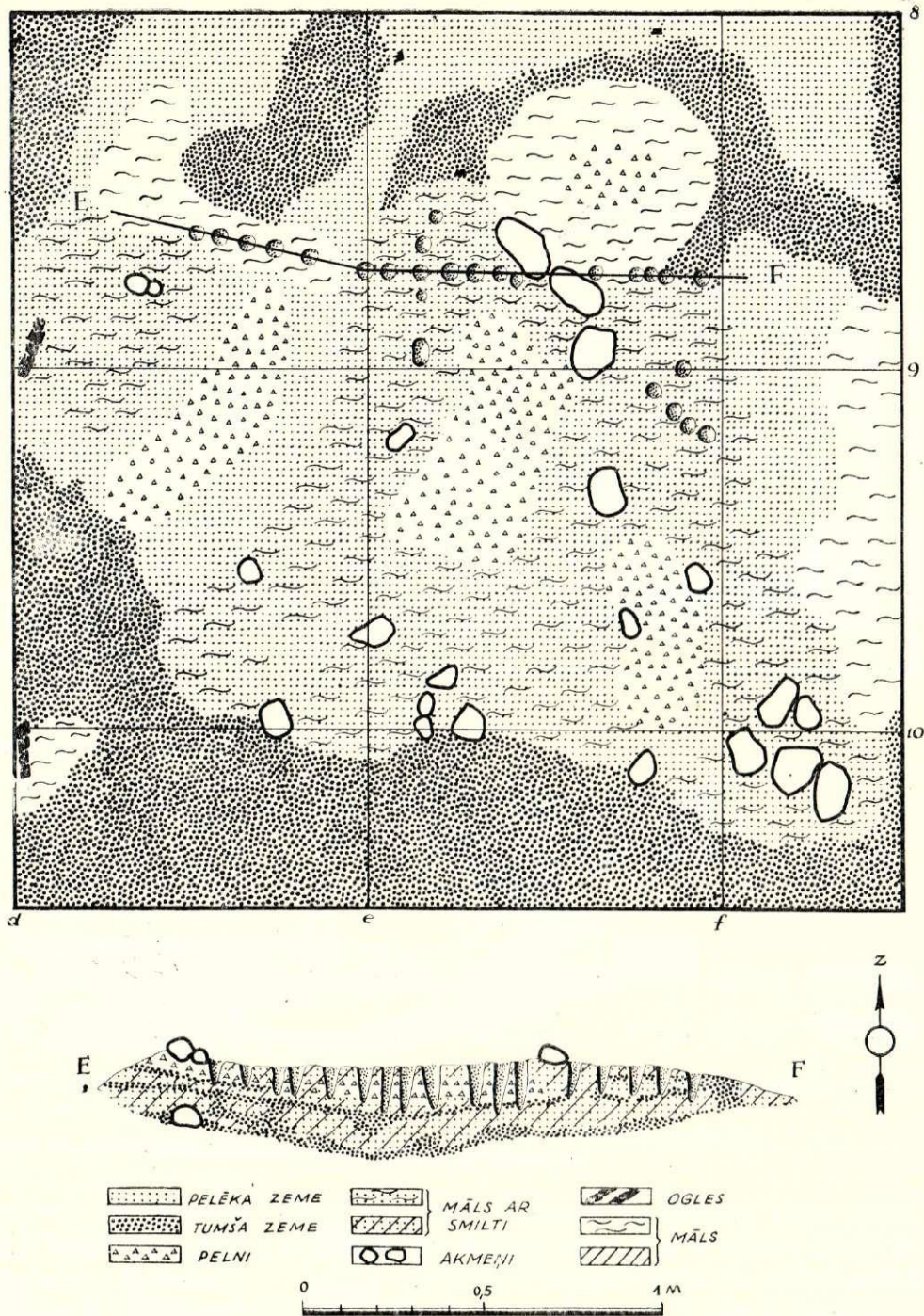
krāsns rajonā: 4 bronzas pilieniņi, 100 māla tiģeļu fragmenti un 3 bronzas kakla gredzenu atgriezumi.

Ari trešā ar amatnieku darbu saistāmā krāsns, B Nr. 17 konstatēta B laukumā (kv. 22—23×b—c). Ja abas iepriekšējās bija virszemes krāsni, tad krāsns B Nr. 17 iegremdēta 25 cm dziļi zemē, pie kam bedre krāsns pamatā izlikta ar jēlu mālu. Šis māla oderes pavisam ir divas. Bedres griezumā novērojamas arī vairākas pelnu kārtiņas un oglītes (15. att.). Krāsns virsbūvei, kas stipri cietusi no blakus ierīkotās saimniecības krāsns B Nr. 6, raksturīgas apaļas konturas, tā ir ugunī izdegušu māla apmetumu ap, lis 40 cm platā joslā ar izklaidus gulošiem akmeņiem. Krāsns dienvidrietumu sektorā ir 7 cm plata, ar tumšu zemi pildīta renīte, kurā at-rada nenoskaidrota materiāla formišu fragmentus un bronzas pilienu. Bez tam šai krāsni vēl atrasti bronzas pincete un dzelzs platismens cirvis.

Pēdējās trīs apskatāmās krāsni saistāmas ar dzelzs iegūšanu un apstrādāšanu. Saglabāšanās un konstruktīvās skaidrības ziņā svarīga ir krāsns A Nr. 22, kas izpētīta pilskalna A laukuma 10. gs. slānī. Tā ir vislabāk saglabājusies senā dzelzs ieguves krāsns, kāda līdz šim izpētīta Baltijas republikās. Atsegšanas sākumā (16. att.) krāsns parādījās 8. slāņa virsmā 191 cm dziļumā kā ieapaļš bezveidīgs māla kukulis ar palielu akmeni centrā un dažiem dzelzs sārņu gabaliņiem. Krāsns tuvumā 1,4 × 1 m lielā laukumā atsegta nedziļa bedrīte ar dzelzs sārņu gabaliem, koka oglēm un izdegušiem māla apmetumu gabaliem.

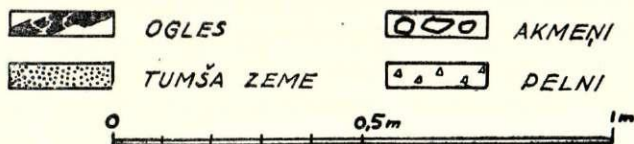
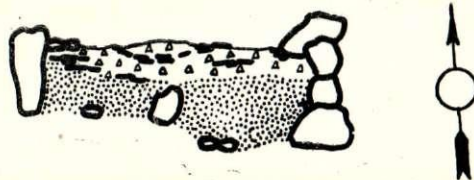
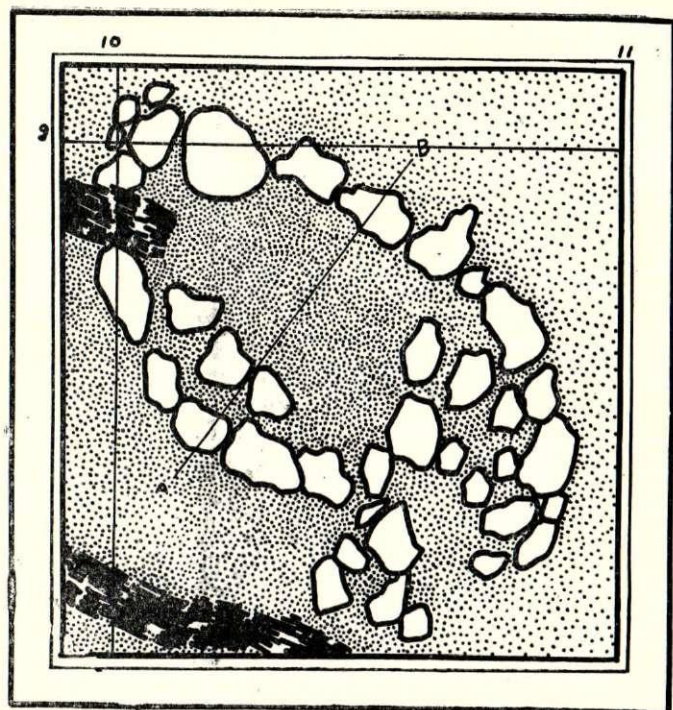
Krāsns atsegšanas gaitā noskaidrojās tās uzbūve. Krāsns veidota no māla un paceļas 18 cm virs pelēkās pamatsmilti¹, bet krāsns mute iedziļināta pamatzemē

¹ Jāatzīmē, ka no krāsns saglabājusies tikai apakšējā daļa; tās pirmatnējais augstums, jādama, bijis ap 1 m.

13. att. Krāsns C Nr. 7 plāns un griezumš.

par apmēram 22 cm. Krāsns diametrs — 1 m, tās centrā cilindriska šachta 30 cm diametrā, pie kuras sienām saglabājušies *in situ* dzelzs sārņu gabali (17. att.). Šachtas tuvumā stipri pārkaitētais krāsns māls veido klonu kārtiņas dažādās spektra krāsās. Krāsns pamatu veido masivs granitakmens ar gludu virsmu. Krāsniņ ļoti rūpīgi izveidota mute: katrā pusē uz malas nolikts plienakmens; trešais akmens pārlikts tiem jumbveidā pāri. No krāsns mutes uz akmeni krāsns šachtas dibenā ved rūpīgi izveidots 17 cm plats klons 40 cm garumā, uz kura saglabājušies atsevišķi nelieli

14. att. Krāsns A Nr. 16 plāns.

dzelzs sārņu gabaliņi un oglītes. Spriežot pēc mietu un stabu plankumiem 8. slāņa virsmā, var domāt, ka krāsns atradies kādā vieglākā nojumē.

Krāsns B Nr. 7 B laukumā (kv 27—28 × b—c) konstruktīvi saglabājusies tik vāji, ka par tās uzbūvi ir maz datu. Krāsns griezumos noskaidrotie 3 kloni un akmeņu pamata bruģis liecina, ka tā pieskaitāma pie saimniecības krāšņu grupas. Neparasti ir dzelzs sārņu atradumi krāsnī un tās tuvākā apkārtnē.

Ar dzelzs apstrādāšanu saistāms arī kāds objekts — krāsns (?) B Nr. 33 (kv 24—26 × b—c). Objekta virsma iezīmējās krāsnij līdzīga apaļa mālaina plankuma veidā virs dzeltenī pelēcīgās pamatzemes 1,4 × 1,4 m laukumā. Jau atsegšanas sākumā māla kukuļa ziemeļ- un austrummalā parādījās dzelzs sārņu gabali. Māla kukulis bija par 22 cm ieslēcis pret centru un tā rietummalā iezīmējās ar tumšu zemi pildīta 20 cm plata renīte. Krāsnī pārgriežot, atklājās 1,5 × 1,5 m

liels dzelzs sārņu klājiens ap 40 cm dziļi zemē iegremdētā bedrītē. Sārņu gabali gulēja cieši cits citam blakus, it kā sakusuši kopā. Krāsnij bija divas odes: apakšējā — zem sārņu kārtas un virsējā — virs sārņu kārtas. Starp apakšējo oderi un sārņiem konstatēts degums pelnu un degušu baļķu palieku veidā. Literatūrā nav atrodamas paraleles šim objektam, un speciālisti nav varējuši to izskaidrot. Iespējams, ka šeit notikusi purva rūdas iepriekšējā apstrādāšana (apdedzināšana) pirms novietošanas krāsnī.¹

Dzelzs ieguves krāsni, labi saglabājušās līdz nesenaī pagātnei, Austrumbaltijā nebija atrastas. Par šādu krāšņu uzbūvi varēja spriest tikai pēc atradumiem kaimiņos — Baltkrievijas PSR teritorijā.²

Plašie archeoloģiskie pētījumi PSRS teritorijā divās pēdējās piecgadēs palīdzējuši noskaidrot dzelzs ieguves procesu tā sākuma un vēlākajās pakāpēs. Djakovas tipa 9.—7. gs. p. m. e. apmetnē pie Galičas ezera M. Fosas izrakumos 1947. gadā konstatēts senākais dzelzs iegūšanas veids PSRS ziemeļos.³ Dzelzs rūda te kausēta pavarda bedrēs ugunskurā māla traukos. Šāda primitīvā veidā iegūta dzelzs ķīmiskā sastāva ziņā ir tuva tai miklas veidīgajai dzelzij, kas iegūta vēlākās, labāk izbūvētās krāsnīs.⁴ Šim ieguves veidam tuvs, bet detaļās atšķirīgs dzelzs ieguves veids konstatēts Dānijā.⁵ Šeit dzelzs ieguves procesam izmantoti ap 40 cm diametrā un ap 50 cm dziļi māla podi, kas ierakti zemē. Podā iepildītas koka ogles un rūda tādā pašā kārtībā kā vēlākajās krāsnīs. Gaisu pieveda no augšas, un gatavo dzelzs krievu izņem no poda dibena ar dzelzs knaibļu palīdzību.

Dzelzs ieguves krāšņu tālāku attīstības pakāpi par virszemes stacionārām krāsnīm B. Kolčins datē ar m. e. l. gadu tūkst. vidū⁶, un pie šī tipa pieskaita vairākas Baltkrievijas krāsnis. Jau pilnīgāka uzbūve ir Staraja Rjazana, Raikovecas pilskalnā u. c. atrastām krāsnīm, kas datējamas ar 9.—13. gs.⁷

Dzelzs ieguves apmērus un vietējās amatniecības uzplaukuma iespējas nosaka dabisko izejvielu krājumi. Latvijas PSR teritorijā purva, ezera un velēnas rūdas

¹ Tikko iegūtā konsultācijā ar B. Kolčinu, par ko viņam šeit izsaku pateicību, noskaidrojās, ka, pēc viņa domām, aprakstītais objekts būtu saistāms ar dzelzs ieguves krāsnī un būtu uzskatāms par sārņu sabērtuvi, kas radusies no krāsns remonta.

² А. Н. Ляуданскі, Қ. М. Поликарповіч. Да гісторыі жалезнай промысловасці на Беларусі па даных археологіі. «Савецка краіна», 1932, № 5.

³ М. Е. Фосс. Итоги Галичской экспедиции. КС ИИМК, XXVI, 34.—39. лрр.

⁴ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, 1953, 32., 21. лрр.

⁵ N. Nielsen. Studier over Jaernproduktionen i Jylland. København, 1924, 153., 156—157. лрр., 16. att.

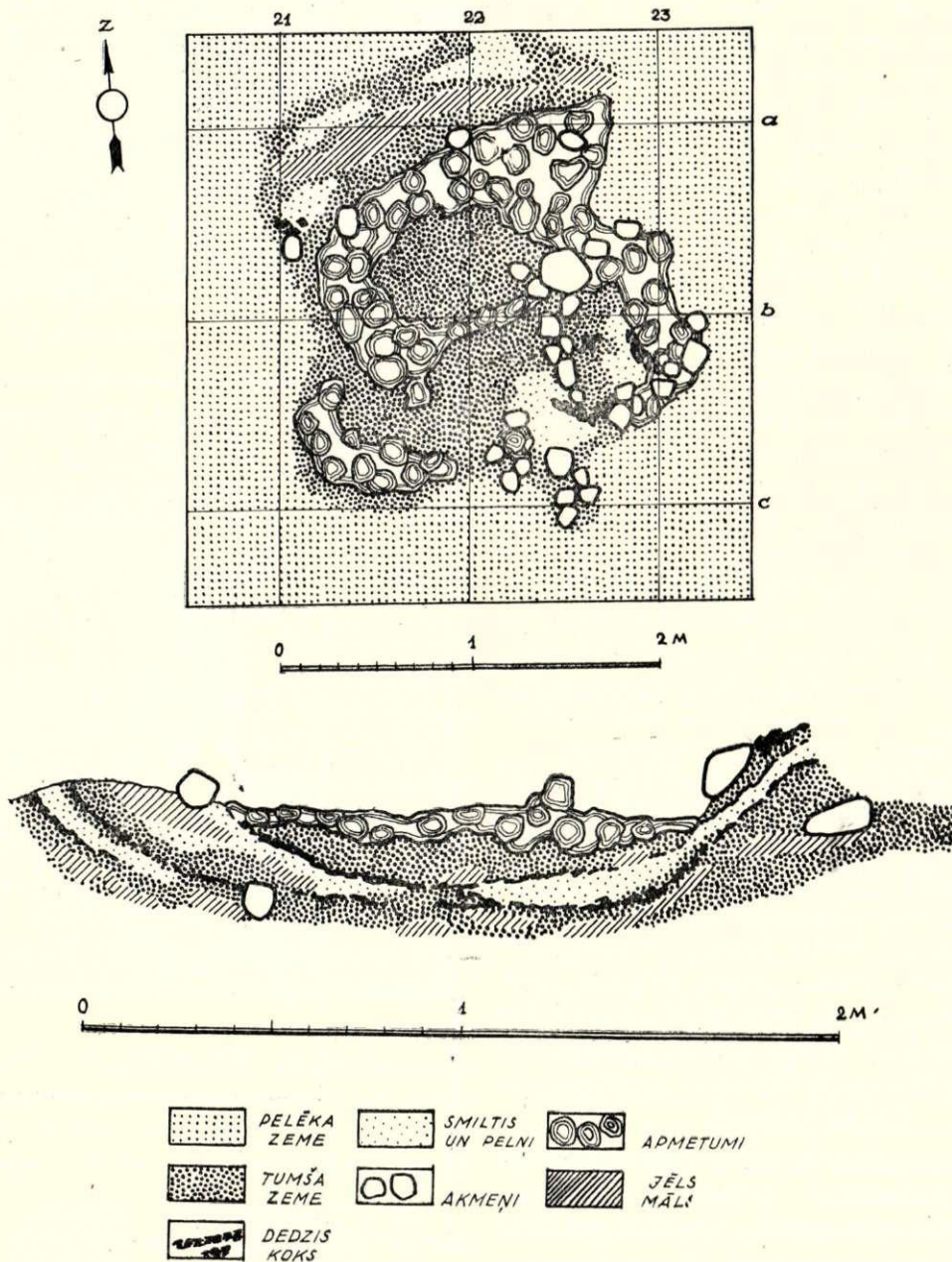
⁶ Б. А. Колчин. Оп. cit., 22. лрр.

⁷ Б. А. Колчин. Оп. cit., 26., 29. лрр.

atradnes konstatētas lielā skaitā. Jau B. Ribakova publicētajā purva rūdu izplatības kartē¹ Latvijas teritorijā atzīmēta kā tāda, kur dabā sastopama purva rūda. Dzelzs izejvielu izvietojumu uzskatāmi rāda arī limo-

tuvējos pētītajos pilskalnos ievērojamā vairumā atrasti dzelzs sārņi.

Senākā dzelzs ieguves krāsns Latvijas PSR teritorijā konstatēta latgaļu teritorijai tuvajā Daugmales

15. att. Krāsns B Nr. 17 plāns un griezum.

nita izplatība.² Par šāda veida rūdu bagātību liecina arī mēģinājumi noorganizēt plašu dzelzs ražošanu no vietējām rūdām 17. gs. Kurzemes hercoga Jēkaba laikā. Kreisais Daugavas krasts, kas saglabājis tā laika dzelzs ieguves vietas, t. s. «dzelzs kambarus», ir bijis nozīmīgs ar dzelzs iegūšanu jau tālā senatnē, jo visos

pilskalnā. Krāsns konstatēta apmetnē pie pilskalna. Apmetne ilgāku laiku arta, kādēļ krāsns saglabājies slikti. Krāsni veido $1,0 \times 0,70$ cm diametrā un 25 cm dziļš ar mālu rūpīgi izklāts ieapaļš iedobums, kura dībenā nogulis puslodeveida satecējušas dzelzs gabals. No krāsns virsbūves nekas nebija saglabājies. Izrakumu vadītājs šo krāsni datējis ar 11. gs.³

¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М. 1948, 93. lpp.

² O. Mellis. Limonita atradnes Latvijā. Ģeografiskie raksti, VI, Rīgā, 1938.; karte.

³ LPSR VM archeol. nod. archivs, Daugmales pilskalna izrakumu plāni.

Zemē iedziļinātas bedres izmantošana, pēc prof. B. Ribakova domām, ir primitīvākais dzelzs ieguves paņēmiens. Vienkāršības ziņā tas līdzīgs M. Fosasa atklātajam dzelzs kausēšanas paņēmienam, izmantojot māla trauku atklātā ugunskurā.

Dzelzs ieguves krāšņu izplūdušas mālainas kontūras ar sava ārkārtīgi sliktā saglabāšanās stāvokļa dēļ nenosakāmu uzbūvi konstatētas 1939. gada izrakumos Dignājas pilskalna piekājē.¹ Krāšņu tuvumā uzkrājis sārņu slānis te vietām veidoja 30 cm biezu kārtu, bet kopumā no neliela 143 m² liela izrakumu laukuma E iegūts 1 m³ sārņu. Spriežot pēc senlietu atradumiem (dzelzs kruķadātām, sirpjēm u. c.) krāšņu tuvumā, tās varētu attiekties uz 7.—8. gs. miju.

Asotes pilskalna 1951. gada izrakumos atklātā krāsns B Nr. 22 ir pirmā dzelzs ieguves krāsns Baltijas republikās ar skaidri saglabājušos krāsns struktūru. No pazīstamajām B. Kolčina publicētajām krāsniem tā atšķiras ar biezākām sienām: Asotes krāsns sienu biezums ir 30—35 cm un atbilst cilindriskās šachtas diametram. Krāsni atsedzot, novērots, ka krāsns sienas stipri pārkaitušas: māls iekrāsojies visās spektra krāsās un kļuvis ļoti drupans. Šķiet, ka krāsns šachtas sienas bijušas gludi noziestas ar māliem, tāpat kā šachtas dibens virs pamatakmens. No paša dzelzs ieguves procesa pie šachtas sieniņām bija saglabājušies dzelzs sārņu gabali.

Dzelzs ieguves procesu, ievietojot krāsni kārtām purva rūdu pamišus ar koka oglēm, aprakstījuši lietpratēji.² Šķiet, ka šim procesam nepieciešamās koka ogles arī ražotas pašā pilskalnā.³

No B. Kolčina atzīmētām dzelzs ieguves krāšņu raksturīgām pazīmēm⁴ Asotes krāsniņ vienam trūkst: krāsns tuvumā nav atrastas soplu paliekas resp. priekšmeti, kurus droši varētu uzskatīt par soplām, kas nepieciešamas mākslīgas gaisa strāvas pievadīšanai krāsni reducēšanas procesa uzturēšanai. Iespējams, ka krāsns strādājusi ar dabisku velkmi.⁵

No līdz šim pazīstamajām dzelzs ieguves krāsniem Asotes krāsniņ vistuvāka ir krāsns, kas atrasta Grigorovkā, Dņestras upes tuvumā, Viņņicas apgabala Mogiļevpodoļskas rajonā, kur prof. M. Artamonova vadībā pētīts Grigorovkas pilskalns un apmetne pie tā. Dzelzs ieguves krāsniņ atrastas tiklab pilskalnā, kā

¹ E. Snore. Dignājas pilskalns. «Senatne un Māksla», 1939., IV, 56. lpp. — Dignājas pilskalna piekāje izmantota par tīrumu.

² Б. А. Колчин. Оп. cit., 22.—26. lpp.

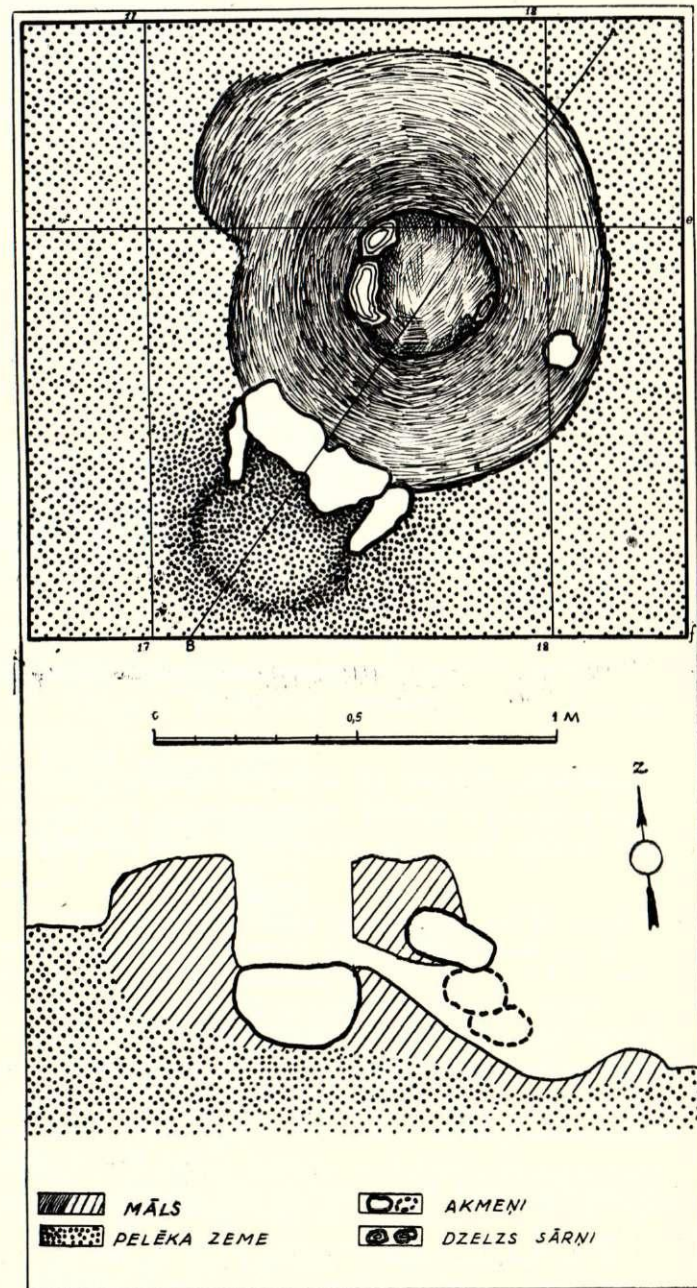
³ Asotes pilskalnā izrakumu laukumā B (kv 14—16×a—c) konstatēta ar mālu izlikta bedre, kurā dažādos augstumos atrastas pārorgļojušās pagales. Iespējams, ka šī bedre saistāma ar koka ogļu iegūvi.

⁴ Б. А. Колчин. Оп. cit., 29. lpp.

⁵ A. Anteins. Seno metalurgu darbs, «Padomju Jaunatnes» Zinātnes un tehnikas pielikums, 1953. g. 20. decembrī.

16. att. Krāsns A Nr. 22.

17. att. Krāsns A Nr. 22 plāns un griezum.

apmetnē, pēdējā veselas 23.¹ Podolijā izpētītās krāsns ārējais veids — sienu biezums, šachtas un krāsns mutes veids — pilnībā atgādina Asotes krāsns uzbūvi. Abām krāsniem bez tam kopējs ir tas, ka tās iedziļinātas bedrē un virszemē atradusies tikai krāsns virsa. Pretēji B. Kolčina iedalījumam virszemes un zemniecās novietotās krāsni abas krāsni neatrodas zemniecās.² Asotes krāsns ierīkota vietā, kur bālganais pamatsmiltis slānis jau parādījies un, kā tas redzams, piemēram, 16. attēlā, apņem atsegto krāsni no visām pusēm. Krāsns tuvumā nav nekādu mītnes palieku, tā ierīkota savrup, atstatu no aizsargceltnēm un dzīvojamām ēkām, krāsns mute vērsta pret dienvidrietumiem. Stratigrafiski krāsns datējama ar 10. gs. Ar to pašu laiku datējama slavu krāsns Grigorovkas apmetnē.

Dzelzs ieguves process dažām jaunlaiku pirmatnējām tautām uzrāda līdzīgus principus. Ārējā apveidā Asotes krāsni līdzīga ir māla dzelzs ieguves krāsns Afrikas rietumu piekrastē.³ Ziemeļkamerunas dzelzs ieguves krāsni ir augstākas, gaisa pievadišanai tanīs lietota māla caurule.⁴

Asotes pilskalnā izpētītās krāsni liecina par latgaļu ražošanas spēku attīstību laikā no 9. līdz 13. gs. vairākās ražošanas nozarēs. Sevišķi vērtīgas atziņas iegūtas par amatniecību un īpaši par dzelzs iegūvi un apstrādāšanu. Kaut arī dabisko izejvielu izmantošanu dzelzs priekšmetu izgatavošanā archeologi nekad nav apšaubījuši, Asotes pilskalna dzelzs ieguves krāsns ir palīdzējusi izprast šī ieguves procesa konkrēto norisi.

ПЕЧИ ГОРОДИЩА АСОТЕ

Э. Шноре

На городище Асоте исследованы (1949—1954 гг.) остатки 73 печей. Печь часто является единственным сохранившимся (благодаря своему более прочному материалу) фрагментом постройки на исследуемых площадях раскопок. Сохранность печей сравнительно плохая, они пострадали от пожаров и от последующей новой застройки площадки городища. В большей части случаев сохранилась основа печи — ее нижняя часть.

По своему назначению исследованные печи можно разделить на 2 группы: 1) бытовые печи, использовавшиеся главным образом для приготовления пищи, и 2) печи, связанные с ремесленным производством.

Подавляющую часть печей (63) составляют печи бытового характера. Их можно разделить на 3 подгруппы: а) круглой или овальной формы, б) подковообразной формы и в) печи с обкладкой из дерева.

Преобладают круглые или, реже, овальные в плане бытовые печи. Они обнаружены в 59 случаях в слоях IX—XIII вв. В своей развитой форме эти печи характеризуются следующими элементами: а) фундаментом из мелких камней, б) венцом из валунов, в) намазанным на фундамент глиняным подом (число неоднократно подправленных и сызнова намазанных подов достигает в отдельных случаях 13—15) и г) остатками глиняного свода. При-

мером развитой формы такой печи является печь А № 1 (рис. 1). Нередко руины более ранней печи использованы как фундамент для новой печи. Печи обыкновенно расположены в углу постройки, но встречаются в отдельных случаях и посередине ее.

Подковообразные печи (рис. 7) обнаружены лишь в 2 случаях. Столько же исследовано и печей с обкладкой из дерева (рис. 8).

К группе бытовых печей частично принадлежат также две печи комбинированного типа, в которых на одном конце находится отделение бытового назначения, а на другом — отделение ремесленного характера (рис. 9, 10).

Бытовые печи вышеописанного вида известны и из раскопок ряда других исследованных городищ Латвийской ССР — Даугмале, Ерсика, Дигная, а также Талсы, Межотне, Тервете. Эти бытовые печи имеют те же составные элементы, что и их этнографические параллели в восточной части Латвийской ССР. Ввиду плохой сохранности более ранних печей этого вида остается открытым вопрос, характерен ли для более ранних печей (IX в.) глиняный свод.

Хотя глинобитные печи известны и на территории восточных славян (Трипольская культура, в более поздние периоды — в Киеве и Рязани и др.), автор не встретил указаний на прямые параллели асоте-

² L. Možni apšaubā vispār virszemes dzelzs ieguves krāsni eksistenci.

³ K. Klusemann. Die Entwicklung der Eisengewinnung in Afrika und Europa. «Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien», Bd., LIV, Wien, 1924, 2. attēls.

⁴ P. Hinderling. Schmelzofen und Eisenbearbeitung in Nord-Kamerun. «Stahl und Eisen», 1955, H. 19, Düsseldorf, 1955., 1264. lpp.

¹ М. М. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. КСИИМК АН СССР, 59. М., 1955, 107.—108. lpp., 44. att.

Л. Можны. Славянская железодельная металлургия Поднепровья. Тезисы доклада, прочит. в ЛОИИМК в 1955 г.

ским печам в восточнославянском материале. Вполне соответствующая асотским бытовым печам печь обнаружена в Цантохе (на западе Польши, при впадении Нотца в Варту) в славянском слое и датируется приблизительно 1000 г. На рис. 11 сделана попытка реконструкции асотской бытовой печи.

Вторая группа печей (8 штук) связана с ремесленным производством. Две из них предположительно истолковываются как остатки гончарных горнов (рис. 12 и 13). Три печи связаны с плавкой и обработкой бронзы. О назначении одной из этих печей, сохранившейся лишь в фрагментах, свидетельствовали 100 фрагментов глиняных формочек для плавки бронзы, 4 капельки бронзы и 3 фрагмента шейных гривен, предназначенных для переплавки. В отличие от двух наземных, третья печь является углубленной в землю (рис. 15).

Три из печей второй группы связаны с добычей и обработкой железа. Наиболее ясна конструкция сыродутного горна А № 22, являющегося наиболее хорошо сохранившимся горном в Прибалтике (рис. 16 и 17). Горн сооружен из глины, имеет диаметр 1 м, с круглой шахтой диаметром 30 см в середине; на стенках шахты сохранились кусочки железного шлака. Горн имеет тщательно отделанное устье, окаймленное известняковыми плитками, к кото-

рому со дна горна, покоящегося на гладкой поверхности гранитного камня, спускается под горна. Вблизи горна обнаружен завал отбросов (куски глиняной обмазки, шлака и древесные угли).

За последние десять лет советские ученые много сделали для выяснения процесса добывания железа на его начальном этапе и в дальнейшем. Переработка болотной руды и расцвет местного ремесла стимулировались наличием запасов естественного сырья — болотной руды — на территории Латвийской ССР. Есть известное основание предполагать, что необходимый для процесса восстановления древесный уголь готовился на самом городище. Самой близкой параллелью асотскому сыродутному горну является горн, обнаруженный в Григоровке (Винницкая область) на берегу Днестра. Как асотский, так и григоровские горны датируются X веком.

Исследованные на городище Асоте печи свидетельствуют о развитии производительных сил у латгалов в IX—XIII вв. в разных отраслях производства. Особенно важный материал добыт по обработке железа. Хотя добыча железа из местного материала никем из археологов не ставилась под сомнение, асотский горн помогает представить конкретный ход этого процесса.

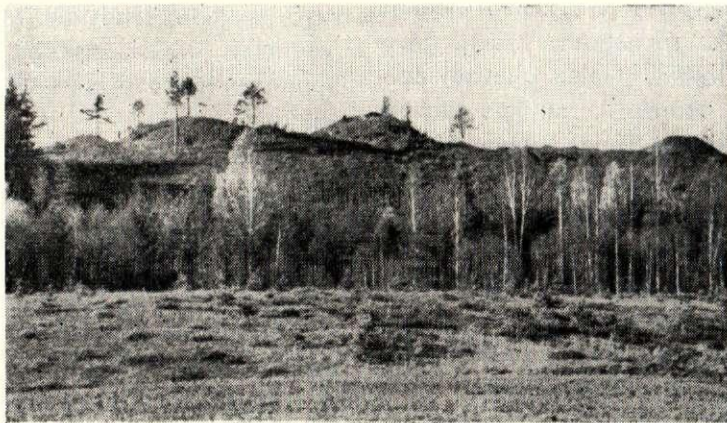
AMATNIECĪBA 6.—8. GS. PĒC ARCHEOLOĢISKIEM ATRADUMIEM ĶENTES PILSKALNĀ UN APMETNĒ

A. Stubavs

Archeoloģiskus izrakumus Ķentes pilskalnā, kas atrodas Ogres pilsētas austrumos, uzsāka 1954. gadā, ievērojot saimnieciskus apsvērumus. Morenu grants kalns, kura centrā izveidots pilskalns (1. att.) un senā apmetne, tagad piešķirts jaunbūvētajam grants karjeram «Ogre» mechanizētai būvmateriālu ieguvei. Pēc dažiem gadiem šis archeoloģiskais piemineklis pazudīs no zemes virsas. Tāpēc bija nepieciešams izrakumus veikt lielos izrakumu laukumos.

Trijās izrakumu sezonās Ķentē atsegta senās dzīves vietas 5895 m² platībā, no tiem pilskalnā 2940 m² un apmetnē 2955 m² (2. att.). Izrakumos iegūts ap 1000 senlietu un daudz cita materiāla.

Nocietināta mītne — Ķentes pils — pirmo reizi izbūvēta 6. gs.¹ Pilskalna galveno plakumu no ziemeļiem aizsargā divi, bet no dienvidiem trīs vaļņi. Dienvidu vaļņu ietvaros izveidots otrs miniaturs pilskalna plakums. Turpmākajos gadsimtos pils nocietinājumi un celtnes divas reizes gājušas bojā ugunsgrēkā, bet pēc tam pils atjaunota un nocietināta vēl spēcīgāk. Pēdējo reizi pilskalns nopostīts 8. gs. beigās vai 9. gs. sākumā un vairs nav atjaunots. Blakus nocietinātai pilij izveidojies mazs ciemats — sena apmetne. Apmetne augusi galvenokārt dienvidu virzienā, kur kalna mugura platāka, bet vājas apdzīvotības pazīmes konstatētas arī kalna daļā ziemeļos no pils-

1. att. Ķentes pilskalns no austrumiem.

kalna vaļņiem. Intensīvāk apmetne apbūvēta 8. gs. (3. att.), un šai laikā apmetnes iedzīvotāju skaits bijis ap 300 cilvēku. Pēc pils nopostīšanas iedzīvotāji pametuši arī apmetni.

Par amatniecību, galvenokārt par dzelzs ieguvei un krāsaino metālu apstrādi, bagātāko materiālu devuši apmetnes 2^d, 3^d un 4^b izrakumu laukumi, kur iegūtas dažas jaunas atziņas par 6.—8. gs. amatniecības attīstības problemām.

Dzelzs un tērauda ieguve un apstrāde

Uz vietējās izejvielu bāzes dibināta dzelzs ieguve un apstrāde Latvijas PSR teritorijā, liekas, radusies mūsu eras sākumā.² Prasme ražot dzelzi no vietējās purva rūdas, kas Latvijas PSR teritorijā visur pieejama, sekmēja dzelzs priekšmetu skaitlisko pieaugumu un to izmantošanu. Dzelzs ieguve un apstrāde strauji progresēja un jau pēc pāris gadsimtiem galvenos darba rīkus izgatavoja tikai no dzelzs un tērauda.

Līdz 6. gs. dzelzs ieguves un apstrādes attīstības atsevišķas fāzes nav zināmas, jo ar eksaktām metodēm to sāka noskaidrot tikai pēdējā

laikā.³ Arī 6.—8. gs. dzelzs un tērauda ieguves un apstrādes tehnoloģija maz pazīstama ne tikai Latvijas PSR teritorijā, bet arī pārējā Austrumeiropas centrala-

¹ Vāji apdzīvots Ķentes kalns bijis arī 1. gadu tūkstoši p. m. e., bet šis posms neiederas raksta chronoloģiskajos ietvaros.

² H. Moora. Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā, R., 1952., 57. lpp.

³ Šo tematu pētī LVU vec. pasniedzējs A. Anteins.

jā un ziemeļu joslā.¹ Par pēdējo posmu jaunus materiālus snieguši arī Ķentes archeoloģiskie izrakumi.

Apmetnes 3^d izrakumu laukumā 1956. gadā atklātas dzelzs ieguves krāsns paliekas. Tā bija stipri sapostīta: tās pirmatnējā atrašanās vietā bija saglabājusies krāsns apakšējā māla loka daļa (4. att.), bet pārējie sabrukušās krāsns sienu gabali bija izsvaidīti izrakumu laukumā. Krāsns tuvumā atradās simtiem dzelzs sārņu gabalu un kāds liels granīta akmens ar plakanu virsmu. Akmens virspusē bija saskatāmas apdauzījuma pēdas, turpretī apakšējā, zemē iegrimusī virsma bija speciāli izkapināta gluda un līmeniska (5. att.). Krica (jēldzelzs) gabalu tūliņ pēc izņemšanas no dzelzs ieguves krāsns apstrādāja, kaļot uz koka kluča vai akmens pamatnes, pie tam šai darbā izmantoja ne dzelzs veseri, bet lielu koka kļauģi.² Ar kalšanu panāca krica tehnisko īpašību uzlabošanu un dzelzi daļēji atbrīvoja no sārņu ieslēgumiem. Ķentē pirmreizējai krica apstrādei izmantots liels laukakmens, kura virsmā no kalšanas radušās iesituma pēdas. Uz akmens arī atskaldīti pie krica piekusī sārņu gabali. Šādi atlauzti, vairumā nelieli sārņu gabali bija visapkārt akmenim.

Kādām vajadzībām akmens apakšējā plakne mākslīgi izkapināta līmeniska, pagaidām nav noskaidrots. Asotes pilskalna dzelzs ieguves krāsni³ cilindriskās šachtas apakšā bija iebūvēts liels laukakmens ar līmenisku virsmu. Ķentes akmens šādām vajadzībām nav izmantots, jo virsmai nav deguma pazīmju. Arī pēc dzelzs ieguves krāsns paliekām redzams, ka krāsns celts bez pamata, tieši uz zemes virsmas.

Krāsns bijusi veidota no māla, pie pamatnes apaļas vai ieapaļas formas, ar vismaz 5—6 cm biežām sienām.

Domājams, ka Ķentes dzelzs ieguves krāsni gaisa pievadīts mākslīgi, ar plēšām. Gaisa pievadīšanai krāsni uz plēšu koka gala uzmauc keramikas cauruli, t. s. soplu, kuras otru galu ievada dzelzs ieguves šachtā. Droši identificējamu soplas gabalu krāsns tuvumā nebija, taču dažī varbūteji soplas fragmenti atrasti citos izrakumu laukumos (6. att., 3).

Drošāku liecību par gaisa mākslīgu pievadīšanu Ķentes dzelzs ieguves krāsni sniedz izrakumos atrastie krāsns sienu 2 gabali ar apaļa cauruma paliekām (6. att., 1—2). Šādi regulāri apaļi caurumi krāsns sienā vienīgi varēja būt izveidoti, lai ievadītu soplas otru galu dzelzs ieguves krāsns iekštelpā.

Ipatnējs ir viens cilindriskas formas 5 cm garš dzelzs sārnis (6. att., 5). Mazliet lielāka diametra

(3,0—3,2 cm) analogs cilindrisks sārnis (6. att., 4) atrasts Ķīšu kalna 1956. gada izrakumos priekšpils vietā.⁴ Cilindriskie dzelzs sārņi varēja rasties dzelzs ieguves pūsmas procesā un patiesībā bija avarijas gadījuma rezultāts, soplas galā ieplūstot un sacietējot sārņu masai. Sārņa diametrs tādā gadījumā atbilstu soplas kanala izmēram, konkrētā gadījumā 28—32 mm. Tas ir ne tikai resnāks par slavu 9.—12. gs. dzelzs ieguves krāšņu soplu vidējo diametru (22—25 mm),⁵ bet atšķiras ar to, ka soplas kanals nav pilnīgi apaļš.

Par kalēja soplu apsārņojumiem ir ziņas Polijas Tautas Republikas archeoloģiskā materialā. Kamionka-Nadbužnas ciema tuvumā archeoloģiskajos izrakumos atklātas 12. gs. kalēja darbnīcas paliekas un atrastas vairākas soplas no kalēja plēšām. Uz soplu viena gala redzami dzelzs sārņu nosēdumi. Dažos gadījumos dzelzs sārņi iesniedzās soplu iekšpusē, gandrīz pilnīgi noslēdzot soplas kanālu.⁶

Ja šādi apsārņojumi varēja rasties kalēja soplām, kur darba procesā sārņu rodas maz, daudz ticamāka ir sārņu ieplūšana soplā dzelzs ieguves procesā ar pūsmas metodi, kad sārņi rodas ļoti lielā vairumā.

Rajons ziemeļos no dzelzs ieguves krāsns bijis ilgstoši apbūvēts. Augšējā kārtā 4^d, 3^d, 3^c un 4^c izrakumu laukumos bija aptuveni izsekojamas XXV celtnes kontūras ap 43. pavardu. Pēdējā atrasta tērauda vīle (I. tab., 1). Arī dziļākās kārtās un ap pašu dzelzs ieguves krāsni bija konstatējamas apdzīvotības pazīmes: atrastas lauskas, dzīvnieku kauli, 2 beržamie akmeņi un zemju paraugos dažī apdeguši graudi. Šķiet, ka dzelzs ieguves krāsns atradusies celtnes tuvumā vai dzīvojamās ēkas piebūvē. Datēšanai nodrīgas senlietas neatrada, bet pēc stratigrafiskiem novērojumiem dzelzs ieguves krāsni varētu attiecināt uz apmetnes pastāvēšanas vidus posmu (7. gs. vai 8. gs. sākumu).

Krāsns vājā saglabāšanās pakāpe neļauj droši noskaidrot, vai tā bijusi stacionāra krāsns, vai būvēta vienreizējai lietošanai. Plānās krāsns sienas (5—6 cm) it kā netieši norāda, ka krāsns nav piemērota ilgstošai izmantošanai. B. Kolčins Labenskas pilskalna (Baltkrievijas PSR Izjaslavļas raj.) 5.—7. gs. dzelzs ieguves krāsni ar blīvētām 5—7 cm biežām sienām pretēji A. Laudanska atzinumam uzskata par stacionāru pūsmas tipa krāsni.⁷ Taču šādam secinājumam minētajam

¹ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. М. 1953, Материалы и исследования по археологии СССР, № 32, 6., 22. lpp.

² Б. А. Колчин. Op. cit., 43. lpp.

³ E. Snore. Archeoloģiski izrakumi Asotes pilskalnā (Krustpils raj.) 1949.—1954. g. Materiali LPSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta archīva.

⁴ LPSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta archeoloģiski izrakumi Ķīšu kalnā, Ludzas raj. Ekspedīcijas vadītāja E. Snore priekšpili datē ar 8. līdz 9.—11./12. gs.

⁵ Б. А. Колчин. Op. cit., 33. lpp.

⁶ L. Rauhut. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego ośrodka metalurgiczno-kowalskiego we wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka. «Wiadomości archeologiczne», Warszawa, XXIII, 1956, 4, 342.—351. lpp.

⁷ Б. А. Колчин. Op. cit., 22. lpp.

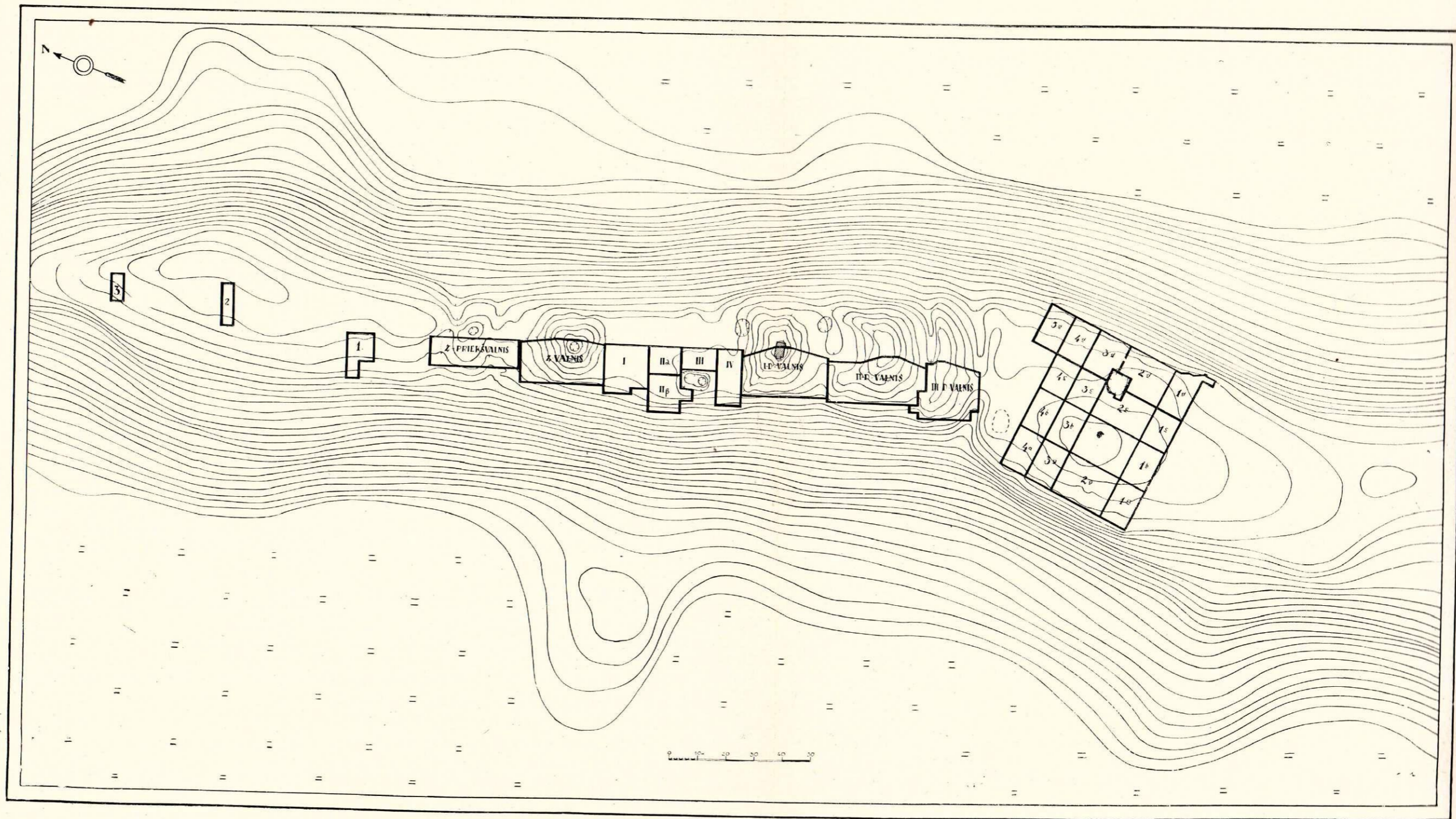
rnis (6. att., 4)
 kumos priekšpils
 ja rasties dzelzs
 ā bija avarijas
 stot un sacietējot
 adījumā atbilstu
 umā 28—32 mm.
 — 12. gs. dzelzs
 (22—25 mm),⁵
 av pilnīgi apaļš.
 ir ziņas Polijas
 rialā. Kamionka-
 kajos izrakumos
 ekas un atrastas
 soplū viena gala
 ažos gadījumos
 , gandrīz pilnīgi

s kalēja soplām,
 audz ticamāka ir
 procesā ar pūs-
 ā vairumā.
 res krāsns bijis
 3^d, 3^c un 4^c iz-
 sekojamas XXV
 Pedējā atrasta
 ārtās un ap pašu
 as apdzīvotības
 auli, 2 beržamie
 pdeguši graudi.
 radusies celtnes
 Datēšanai node-
 grafiskiem novē-
 etu attiecināt uz
 7. gs. vai 8. gs.

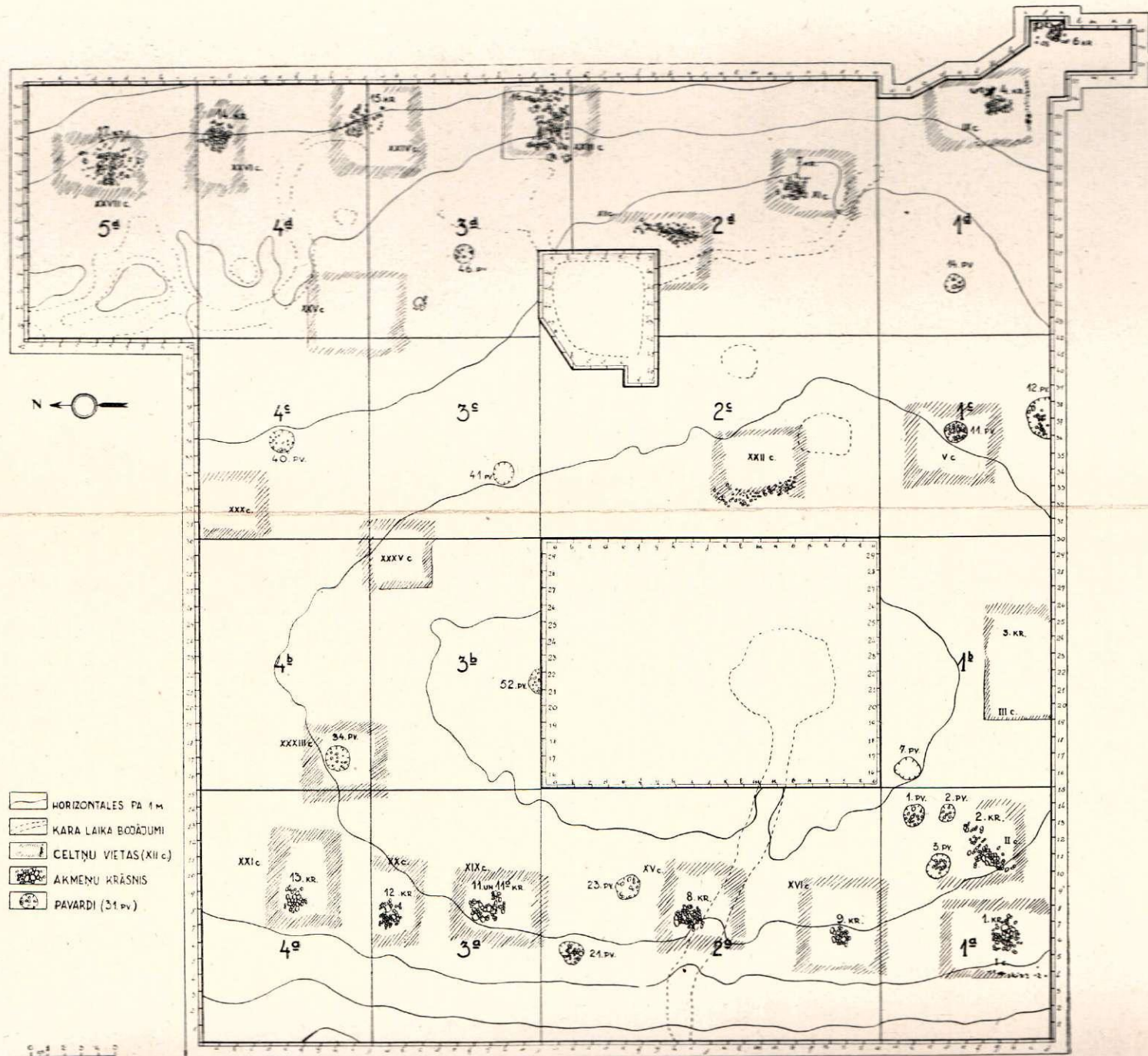
neļauj droši no-
 snst, vai būvēta
 ienas (5—6 cm)
 mērota ilgstošai
 pilskalna (Balt-
 gs. dzelzs iegū-
 n sienām pretēji
 stacionaru pūs-
 mam minētajam

as institūta archeo-
 spedicijas vadītāja
 gs.

czesnošredniowiecz-
 e wsi Kamionka
 mości archeologiez-
 pp.

2. att. Kentes pilskalns un apmetnes plāns ar 1954.—1956. g. archeoloģisko izrakumu laukumiem. Horizontāles pa 1 m.

3. att. Kēntes apmetnes apbūve 6. gs. Plāns mērogā 1:100 sastādīts pēc atsevišķo izrakumu laukumu krāsainiem plāniem (1-25).

autoram ir vairāki pieturas punkti (krāsns forma un uzbūve), kādu nav par Ķentes krāsni. Neatkarīgi no tā, vai Ķentes krāsns bijusi stacionara vai vienreizēja. Latvijas PSR izrakumu materials apstiprina B. Kolčina secinājumu, ka Austrumeiropas centralajā un ziemeļu joslā ne vēlāk par 5.—7. gs. notiek pāreja uz produktīvākām virszemes pūsmas procesa dzelzs ieguves krāsniem. Šajās krāsniņās metālu iegūva vairāk, un tas bija augstākas kvalitātes.¹

Ķentē atrasto rūdas gabalu salīdzināšana ar LVU Metalu tehnoloģijas katedras dzelzs rūdu kolekcijas paraugiem nerada šaubas, ka tā ir purva rūda. To apstiprina arī petrografiskā analīze, jo rūdas gabalu šlifā redzams galvenokārt limonīts.²

Ar pūsmas procesu Ķentes dzelzs ieguves krāsniņā no vietējās purva rūdas ražoja dzelzi vai tēraudu ar dažādu oglekļa daudzumu. Lielais dzelzs saturs sārņos — līdz 58,8% — norāda, ka dzelzs iegūšanas procesam bija zems lietderības koeficients.³ Arī senajā Krievzemē dzelzs daudzums sārņos dažreiz pārsniedz 55%.

Atrastais 170 g smagais dzelzs krīcis nav deformēts, kas liecina, ka pēc izņemšanas no krāsniņas mazajam krīcītim gabalam nav izdarīta pirmapstrāde. Krīcītim daudz sārņu ieslēgumu. Oglekļa daudzums dažāds — no 0% līdz 0,9%.

No krīcītiem gatavotiem Ķentes dzelzs un tērauda izstrādājumiem, salīdzinot ar Asotes 9. — 12. gs. pilskalna priekšmetiem⁴, konstatējams apmēram 2,2 reizes

¹ Б. А. Колчин, *Op. cit.* 23., 54. lpp.

² A. Anteins. Ķentes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija. (Sai rakstu krājumā.)

³ A. Anteins. Ķentes pilskalna melnais metāls. II d., 1953., LPSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta arhīvā.

⁴ A. Anteins. Asotes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija. «LPSR ZA Vēstis», 6. (107.) nr., 1956., 30. lpp.

4. att. Dzelzs ieguves krāsniņas paliekas Ķentes apmetnes 3^d izrakumu laukumā.

5. att. Akmens ar limonisku virsmu.

lielāks gadījuma rakstura nevienbīgums. Tas norāda uz zemāku metāla iegūšanas un apstrādāšanas tehnikas līmeni.⁵

Izrakumos pagaidām nav atklātas kalēja darbnīcas paliekas, tomēr ar dzelzs apstrādi saistīto materiālu un pusfabrikātu, kā arī dažu darba rīku atradumi liecina, ka starp Ķentes iedzīvotājiem bijuši kalēja amata pratēji. Pilskalna un apmetnes analizēto 28 dzelzs priekšmetu izgatavošanas tehnoloģija raksturo kalēja amata meistarības pakāpi.

Darba rīkus, ieročus, mājsaimniecības priekšmetus un citus dzelzs un tērauda izstrādājumus gatavoja ar kalšanu, metināšanu un termisko apstrādi. Virsmas apdari papildus veica ar vīlēšanu.⁶

Arheologs V. Urtans konstatējis, ka pūces saktas izgatavošanā lietota lodēšanas tehnika.⁷ Šai laikā minētais paņēmieni izmantoti arī kalēja darbā. Par to liecina Ķentes pilskalna plakumā atrastā dzelzs plāksne ar uzlodētiem rievotiem apļiem.

Nažos, cirvjos u. c. darba rīkos tērauda slāņa sametināšana ar dzelzi veikta labi, taču dažās vietās ir arī defekti. Neparasts ir vienas izkaptis trīs slāņainais asmenis. Parasti trīs slāņainam asmenim tērauda slāni ievieto vidū un sānos piemetina dzelzs slāni, bet šeit pretēji — asmenis ķīļa malās ir tērauds, bet vidū dzelzs slānis.⁸ Vienam sirpim mugurdaļā nevajadzīgi piemetināts tērauda slānis ar oglekļa daudzumu 0,7%.⁹ Aso-

⁵ A. Anteins. Ķentes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija. (Sai rakstu krājumā.)

⁶ Turpat.

⁷ V. Urtans. Pūces sakta. (Citēts no nepublicēta raksta ar autora atļauju.)

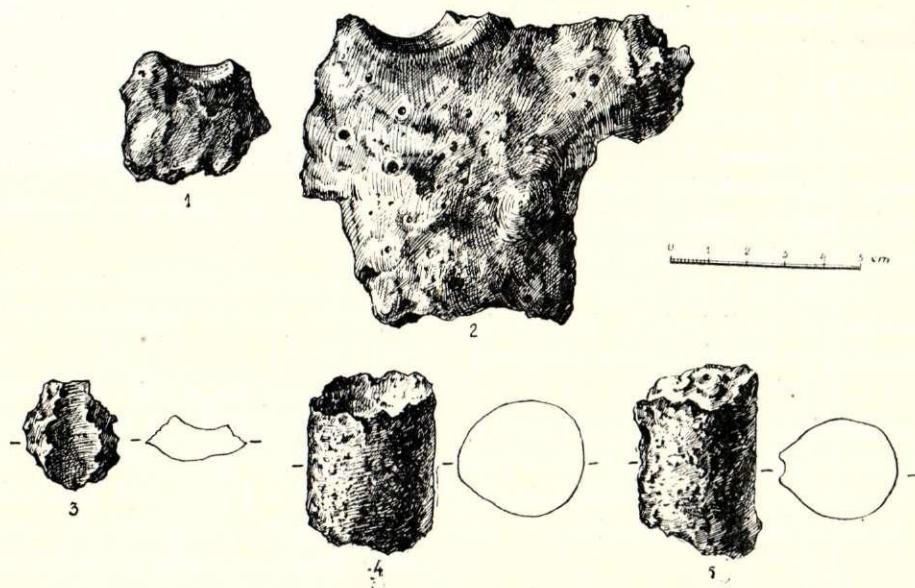
⁸ A. Anteins. Ķentes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija. (Sai rakstu krājumā.)

⁹ Turpat.

tes pilskalna (9.—12. gs.) darba rīkiem analogi gadījumi nav konstatēti.¹

Citu darba rīku: vīļu, dzirkļu, šķiltavu, īlenu struktūra un izgatavošanas tehnoloģija pilnīgi atbilst to lietošanas uzdevumam.²

Kalēja darbs 6.—8. gs. tehniskā līmeņa ziņā nedaudz atpaliek no 9.—12. gs. kalēja amata meistariem.

6. att. 1—2 — dzelzs ieguves krāsns māla sienas fragmenti ar apaļa cauruma (sop-lai) paliekām; 3 — soplas varbūtejs fragments; cilindriski sārņi: 4 — no «Ķišu kalna» priekšpils; 5 — no Ķentes apmetnes.

Rotkaļa amats

Par bronzas lējēja un rotkaļa amatu skaitliski plašākos un raksturīgākos datus devis apmetnes 2^d izrakumu laukums. Bez viena gandrīz vesela tiģeļa šeit lielā skaitā atrasti saplēstu tiģeļu fragmenti (233 gab.), daži speciāli rotkaļa darba rīki un gatavā produkcija. Atradumu lielākā daļa iegūta 20. pavardā un tā tuvākajā apkaimē, ko var nosaukt par bronzas lējēja pavardu. Pēc ārējās formas un uzbūves šis pavards neatšķiras no parastajiem saimniecības pavar-
diem.

Pavardā atrasti: 128 tiģeļu fragmenti, tērauda cirt-nis, krāsaino metālu sakusumi, bronzas pilieniņi, 11 sīki bronzas priekšmeti un atgriezumi, 5 dzelzs priekšmetu fragmenti. No gataviem bronzas izstrādājumiem atrasta miniatura aprobe ar astoņšķautņu vāļu galiem un rotadata ar profilējumu un pogas galvu. Alvas sirdsveida apkalums pēc atliešanas nav tālāk

¹ A. Anteins. Asotes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija, «LPSR ZA Vēstis», 6., (107.) nr., 1956., 34.—35. lpp.

² Sīkāk minēts A. Anteina rakstā un analīžu krājumā: Ķentes pilskalna melnais metāls, I — III d., LPSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta arhīvā.

apstrādāts un palicis pusfabrikata stāvoklī (7. att.). Bez šādiem speciāliem atradumiem pavarda ogļainā zeme saturēja trauku lauskas, kaulus, sīkas māla krel-lītes u. c. Tas liecina par rotkaļa pavarda vienlaicīgu izmantošanu ēdiena gatavošanai un citām saimniecības vajadzībām. No apmetnes 54 pavar-
diem un 17 akmens krāsniem (bez 20. pavarda) 1—9 tiģeļu fragmenti atrasti 13 pavar-
dos un 6 akmens krāsni. Bronza kausēta

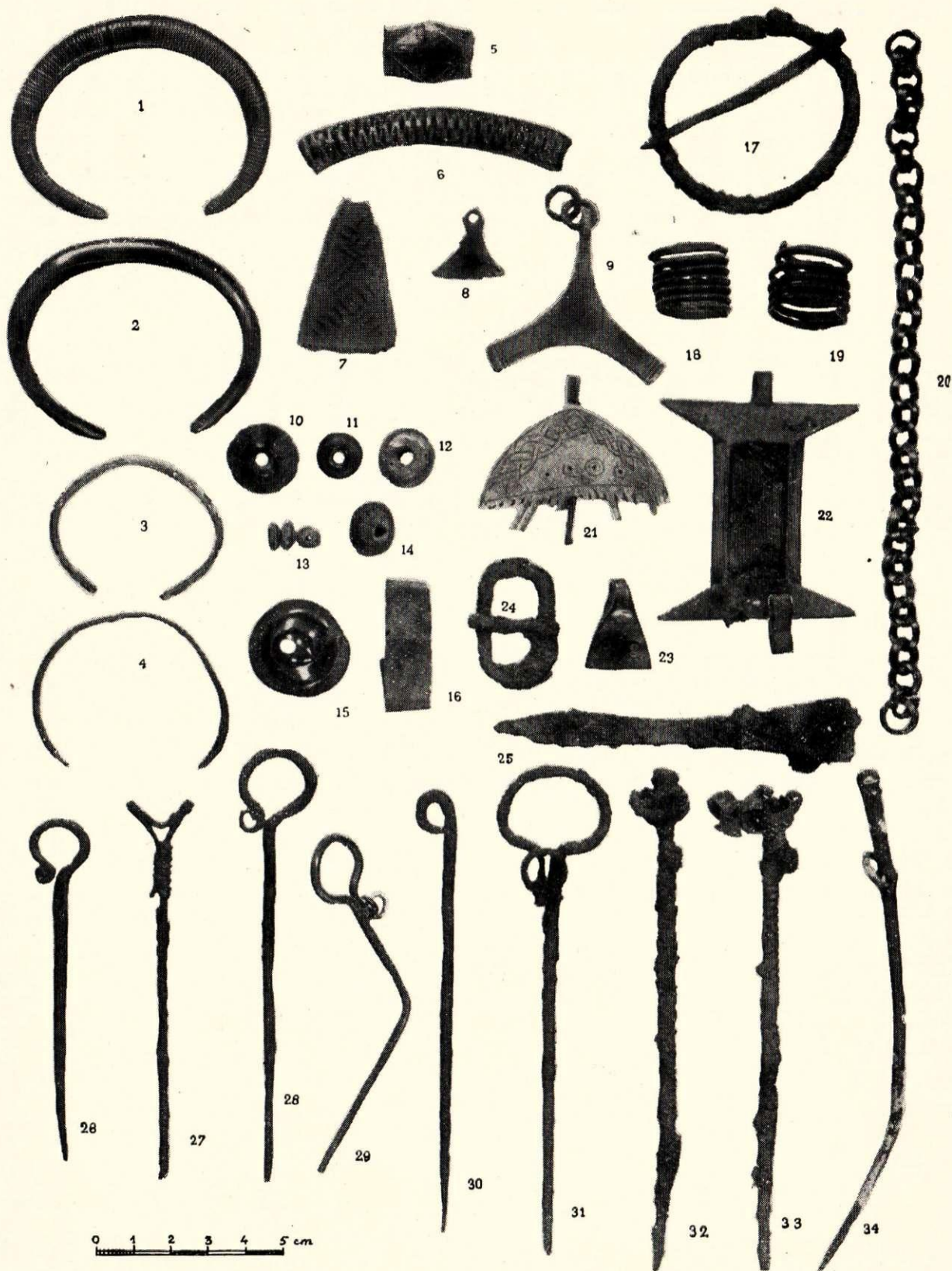
šai laikmetā parastos saimniecības pavar-
dos, kā tas konstatēts arī Daugmales apmetnē.³

Neparasti liels ir 20. pavarda tiģeļu fragmentu un citu speciālo atradumu skaits. Archeoloģiskos izrakumos Latvijas PSR teritorijā reti kādā pilskalnā vai apmetnē vienkopus atklāts tik daudz rotkaļa amatam piederīgu atradumu. Līdz šim pilnīgāko ieskatu par bronzas lējēja — rotkaļa amata specializēšanos devuši Asotes pilskalna 1949.—1954. gada izrakumi. Asotes pilskalna A izrakumu laukuma 11. krāsns (no 12. gs.) arī pēc uzbūves un inventāra neapšaubāmi jāatzīst par rotkaļa speciālu bronzas kausējamo krāsni. Tur atrasts 100 tiģeļu fragmentu, 3 kakla gredzenu gabali — izej-materials pārkausēšanai, daudz bronzas pilieniņu.

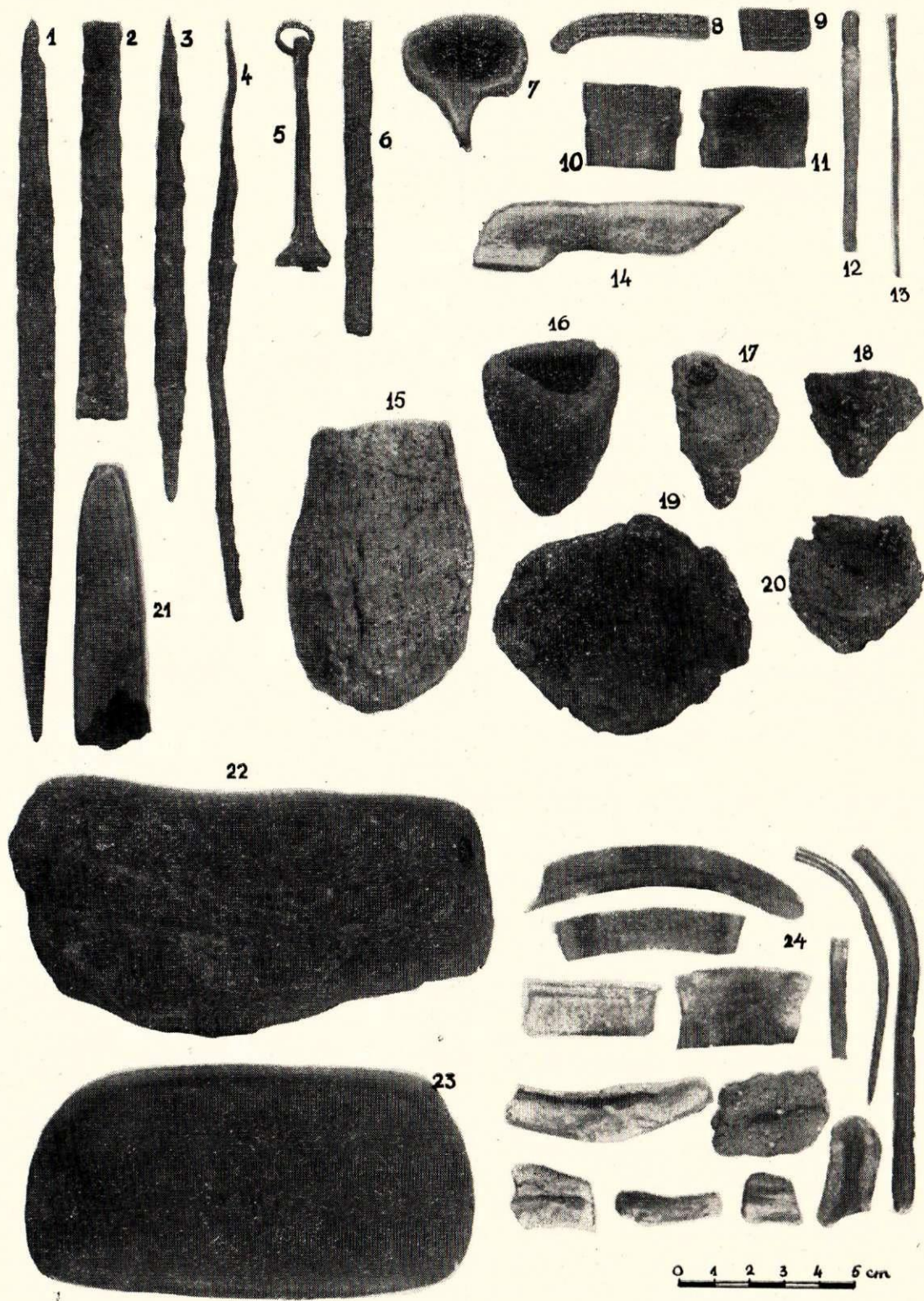
Pēc 20. pavarda atradumiem (darba rīki, gatavi izstrādājumi un pusfabrikāti, ražošanas atkritumi) redzams, ka šeit ilgstoši un intensīvi darbojies bronzas lējējs — rotkalis.

Pavards atradies kādā pastāvīgi apdzīvotā celtnē. Pēc senlietu materiāla un stratigrafiskiem novērojumiem, 20. pavards attiecas uz apmetnes sākuma vai vidus posmu — 6.—7. gadsimtu.

³ Pēc Latvijas PSR Vēstures muzeja Archeoloģijas nodaļas arhīva un fondu materiāliem.

11 tab. 1—3 — bronzas aproces; 4 — dzelzs aproce; 5 — sudraba kakla gredzena fragments; 6 — bronzas kakla gredzena fragments; 7—9 — bronzas piekariņi; 10—11 — dzintara krelles; 12 — pastas krelle; 13—14 — māla krelles; 15 — bronzas zvaniņš; 16 — starpskardīte no bronzas vainaga; 17 — dzelzs pakavsakta; 18—19 — bronzas spiralgredzeni; 20 — bronzas važiņa; 21 — kaula ķemme; 22 — bronzas rotas I posms ar krāsainas emaljas paliekām; 23 — jostas bronzas apkalums; 24 — jostas dzelzs sprādze; 25 — jostas gala dzelzs apkalums; 26—28, 30—33 — dzelzs rotadatas; 29, 34 — bronzas rotadatas.

I tab. 1 — vīle; 2 — cirtnis; 3 — ilens; 4 — ornamenta gravējamais rīks; 5, 6 — pincetes; 7 — māla lejamais kausiņš; 8—13 — bronzas stieniņi; 14 — kaula darbarīks; 15—20 — tiģeļi un to fragmenti; 21 — akmens galoda; 22, 23 — slīpējamie akmeņi; 24 — daļa no 34. pavarda inventara ar lejamo formu fragmentiem, bronzas atgriezumiem un stieniņiem.

7. att. Ķentes apmetnes 20. pavarda inventars.

2^d izrakumu laukumā daudz tiģeļu fragmentu atrasts arī augstākajās zemes kārtās, galvenokārt starp izkliedētiem akmeņiem, kas varbūt ir paliekas no izpostīta akmens pavarda, ap kuru iezīmējas kādas celtnes kontūras (3. att., XII celtne).

Jāpieņem, ka 2^d izrakumu laukuma ziemeļu daļā

vairāku paaudžu laikā atradusies rotkaļa darbnīca. Pēc 20. pavardam piederīgās celtnes bojā ejas ugunsgrēkā jaunā darbnīca izbūvēta vairāk laukuma centrā.

Savdabīgs ir apmetnes 4^b izrakumu laukumā atklāta XXXIII celtnes pavarda inventars (I,24). 34. pavardā atrasti galvenokārt gatavu bronzas priekšmetu

atgriezumi: kakla gredzena 2 fragmenti, 2 manšetveida aproces gabali, rotadatas smailais gals. Visas bronzas senlietas sacirstas nelielos gabalos, kas ērti ievietojami tiģeļos pārkausēšanai. Tiģeļu fragmenti pavardā un tā tuvākā apkaimē atrasti nedaudzi (3 gab.), toties bagātīgi pārstāvētas māla formas bronzas stieņu atliešanai. Šādas formas ir 8, kas sastāda 44% no visiem apmetnē trijos gados atrastajiem māla formu fragmentiem. Bronzas stieņu forma un lielums ļoti dažāds atkarībā no tā, kāda priekšmeta izgatavošanai tie paredzēti; vairumā tie ir apaļi vai ieapaļi. Minētajā pavardā atrastais bronzas stieņa gabals šķērs griezumā ir ovals. Turpat atrasts 1 mazs, ar kalšanu apstrādāts četršķautņu bronzas stienītis. Tātad 34. pavarda inventaram raksturīgi atradumi, kas saistāmi ar bronzas pusfabrikatu — stieņu izgatavošanu. Šeit atrastais kakla gredzena fragments ar noplacinātiem galiem datējams ar 8. gs. beigām vai 9. gs. sākumu. Tātad pavards attiecināms uz apmetnes pastāvēšanas beigu posmu.

Salīdzinājumā ar 20. pavarda inventaru no 6.—7. gs. te saskatāma it kā specializācija bronzas lejēja — rotkaļa darbā. Tomēr trūcīgā archeoloģiskā materiāla dēļ būtu pārāgri izvīzīt tezi par Latvijas PSR teritorijā 8. gs. beigās sākušos diferenciaciju rotkaļa amatā.

Archeoloģiskā materiāla darba rīku analizē jāseko K. Mārksa atzinumam: «Darba līdzekļu paliekām izzudušo sabiedriski ekonomisko formāciju pētīšanā ir tikpat svarīga nozīme, kāda kaulu palieku uzbūvei ir izzudušo dzīvnieku sugu organizācijas pētīšanā. Ekonomiskie laikmeti atšķiras nevis ar to, ko ražo, bet ar to, kā ražo; ar kādiem darba līdzekļiem. Darba līdzekļi ir ne tikai cilvēka darba spēka attīstības mērs, bet arī to sabiedrisko attiecību rādītājs, kurās norit darbs.»¹

Svarīgākās darba līdzekļu kategorijas ir darba rīki un izejmateriali. Darba rīku specializēšanās atbilstoši darba funkcijām ir viens no norādījumiem par attiecīgā amata attīstības pakāpi.

Rotkalim nepieciešams daba rīks ir krāsaino metālu kausējamais tiģelis. Turklāt tiģeļi archeoloģiskajos atradumos sastopami daudz plašāk nekā citi specialie rotkaļa instrumenti.

Ķentes izrakumu materiālā pārstāvēti 4 tiģeļu tipi: a) lieli un vidēji dubultsienu tiģeļi ar apaļu dibenu (I tab., 19, 15); b) vidēji tiģeļi ar vienkārtas sienām un apaļu dibenu (I, 20); c) nelieli vienkārši tiģeļi ar smailu dibenu (I, 17, 18); d) miniaturs tiģelis ar trijstūrveida augšmalu (I, 16). Pēdējā apvienotas divas darba funkcijas: tiģelis noderējis neliela daudzuma bronzas vai sudraba izkausēšanai un tai pašā laikā bijis lejamais kausiņš. Tiģeļa augšmala saspiesta regulārā vienādsānu trijstūrī, lai izkausēto metālu varētu ērtāk ieliet formā.

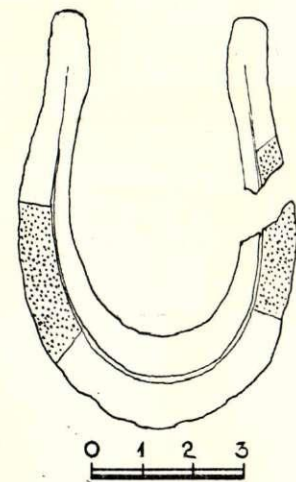
¹ K. Markss. Kapitāls. I sēj., Rīgā, 1951., 172. lpp.

Minētie tiģeļu tipi vēl variējas pēc mazāk svarīgām formām izmaiņām — tie ir bumbierveida, ar ovalu augšmalu u. c. Vienam dubultsienu bumbierveida tiģelim pretējās pusēs 2 cm gari iešķēlumi, kas sniedz līdz tiģeļa oderei (I, 15). Oderītes — no 2 kārtām

veidotas tiģeļu sienas — Ķentē konstatētas tikai liela un vidēja izmēra tiģeļiem.

Iešķēlumi abās tiģeļa malās varēja noderēt tiģeļa labākai satveršanai, to ieliekot un izņemot no pavarda uguns. Specialas tiģeļa satveramās lūkšas pazīstamas no Raikovecas pilskalna izrakumiem, Ukrainas PSR², bet izrakumos Latvijas PSR līdz šim nav atrastas.

Dziļajam šķēlumam līdz tiģeļa oderei varēja būt arī kāds sakars ar lielāka bronzas daudzuma kausēšanas tehnoloģiju, jo oderītes un

8. att. Dubultsienu tiģeļa (I tab., 15) šķērs griezumā.

iešķēlumi ir vienīgi lielajiem un vidēji lielajiem tiģeļiem (8. att.).

Vairāku tiģeļu tipu vienlaicīga pastāvēšana 6.—8. gs. liecina par rotkaļa cenšanos radīt pēc savas pieredzes ikreizējam darba uzdevumam vispiemērotākos darba rīkus. Latvijas PSR teritorijā, pēc kapulauku un dārglietu depozītu materiāla, 5.—8. gs. konstatējams bronzas un sudraba lietu skaitliskais pieaugums un greznuma priekšmetu izgatavošanas visai augsts līmenis.³ Arvien straujāk augošais pieprasījums pēc rotkaļa izstrādājumiem spieda meistarus izmainīt iepriekšējos darba paņēmienus un instrumentus, sekmēja rotkaļa amata specializēšanos. Bronzas lejēja darba ražīguma kāpināšanas meklējumi, starp citu, izpaužas arī tiģeļa apjoma palielināšanā, kas ļāva vienlaicīgi izkausēt lielāku bronzas daudzumu. Lielas bronzas masas kausēšanas tehnoloģiskais process savukārt prasīja izmainīt tiģeļa uzbūvi un formu. Tā radies arī Ķentes dubultsienu liela izmēra tiģelis.

Techniskiem uzlabojumiem robežu novilkta sava laikmeta māka tiģeļa masas izgatavošanā un apdedzināšanā. Ķentes tiģeļi ir irstošas, irdenas struktūras. Vairākos gadījumos atrasti tiģeļu fragmenti, kur cauri tiģeļa oderei izspiedies bronzas pilieniņš.

Ķentes oderītie tiģeļi pārsniedz vēlāko gadsimtu baltu un slavu tiģeļu vidējos izmērus.⁴ I tabulā 15.

² В. К. Гончаров. Райковецкое городище. Киев 1950, 105. lpp., XVIII tabula. 17.

³ H. Moora. Op. cit., 94.—95., 99.—100., 107.—109. lpp.

⁴ Kamno pilskalna tiģeļu augstums 4—5 cm, diametrs 3—3,5 cm. Lielāki ir Raikovecas pilskalna tiģeļi. 6 dažāda lieluma tiģeļu vidējais izmērs: augstums — 5,5 cm, diametrs plātnā vietā 4,1 cm.

attēlotais tiģelis ir 7,7 cm augsts un 5,1—5,3 cm plats. 2^a izrakuma laukuma 20. pavardā atrastā no sāniem saspīestā tiģeļa (I tab., 19) apakšējās daļas platums 6×7,1 cm. Augstums, aplēšot pēc veselā tiģeļa proporcijas, varēja būt ap 9—9,5 cm. Šo lielo tiģeļu negatīvā puse: cauri tiģeļa oderei izspīedušies bronzas pilieniņi nozīmēja vērtīgās ievestās bronzas zudumus. Tāpēc daudz dārgākā sudraba kausēšanai, jādama, lietoja tikai mazos un vidējos vienkārtas tiģeļus. Izejmateriala taupīšana, šķiet, bijis galvenais faktors tiģeļu struktūras izmaiņai turpmākajos gadsimtos. Latvijas PSR teritorijā 10.—13. gs. parādās jauna tendence samazināt tiģeļu izmērus. Ar to saistīto darba ražības krišanos kompensē tādi tiģeļu tehniskie uzlabojumi, kas sekmē bronzas masas ātrāku izkušanu. Dažiem tiģeļiem no Daugmales pilskalna un apmetnes ir ļoti cieta, smalkgraudaina struktūra un plānas sienas. Līdz ar to palielinājies bronzas kausēšanai izmantojamais tiģeļu lietderīgais tilpums. Šiem tiģeļiem ir augstāks siltuma izmantošanas koeficients, un tie ir izturīgāki pret plaisāšanu temperatūras maiņas un citu apstākļu dēļ par Ķentes biežajiem irdeno strukturu dubulfsienu tiģeļiem. Techniskais paņēmieni veidot tiģeļu sienas no 2 kārtām dažos gadījumos saglabāties arī vēlākajos gadsimtos (pat neliela izmēra tiģeļiem), taču tagad abas tiģeļa sienas kārtas blīvi sakļāvušās. Tiģeļa cietā struktūra aizkavēja šķidrās bronzas masas iespiešanos. Salīdzinot ar 6.—8. gs. tiģeļiem, 10.—13. gs. tiģeļu izgatavošanas tehnika un uzbūve progresējusi.

Bez tiģeļiem Ķentē atrasti citi speciali metalapstrādātāja darba rīki: vīle (I tab., 1), cirtnis (I, 2), 2 pinetes (I, 5, 6), ornamentu gravējamais rīks (I, 4), māla lejamās formas fragmenti, miniaturs lejamais kausiņš (I, 7). Pie tam ne visus tā laikmeta rotkaļa darba rīkus esam atraduši un varbūt ilgi vēl izrakumos neatradīsim, jo savus darba rīkus amatnieks rūpīgi glabāja. Darba rīki amatniekam nereti šķita lielāks dārgums par gatavo produkciju un briesmu brīžos tos glāba kā visvērtīgāko mantu.¹ Tas arī saprotams, jo labi specializēti darba rīki kāpināja darba ražīgumu un gatavās produkcijas kvalitāti.

Vai apmetnē atrasto vīli lietojis rotkalis vai kalējs, pēc vīles formas nevar noteikt, lai gan šai laikā vīle visnotaļ izmantota arī rotkaļa darbā, jo uz dažiem Ķentes rotkaļa izstrādājumiem saskatāmas vīlējuma pēdas. Turpretī I, 2 attēlotais cirtnis neapšaubāmi bijis speciāls rotkaļa instruments. Par to liecina ne tikai

¹ Senajā Kijevā mongoļu iebrukuma laikā 1240. gadā slēpni zem Desjatinajas baznīcas (Десятинная церковь) pie bojā gājušā amatnieka atrasti 36 lejamie akmens formu gabali.

M. K. Каргер. Археологические исследования древнего Киева АН УССР, Киев 1950, 84. un 85. att., 140 lpp.

cirtņa atrāšanās vieta — 20. pavārds, bet vēl joprojām tā forma. Cirtnis ļoti plāns — maksimālais biezums 3,8 mm — ar vienkopusīgu asmeni 19° leņķī. Atslēdznieka un kalēja darbā lietoto cirtņu smailes leņķis abpusējs un plataks — 23—30°. Pēdējie veidoti daudz masīvāki, pieskaņojoties apstrādājamā materiāla — dzelzs un tērauda tehniskajām īpašībām.

Dažus darba rīkus (slīpejamās akmeņus, ilēnus, galodas) var izmantot gan metalapstrādē, gan citās amatniecības nozarēs vai arī mājsaimniecībā. 7 galodu virsmā dziļas, šauras rievās radušās no dzelzs vai bronzas asu priekšmetu smaļu asināšanas (I, 22). Jādama, ka šīs specialās galodas visvairāk izlietoja rotkaļi un kalēji.

Bronzas izstrādājumus vai pusfabrikatus parasti atleja pēc vaska modeļa vai gatavo priekšmetu nospieduma mālā.

Rotkaļi 6.—8. gs. māla formas pēc vaska modeļa gatavoja nevis ilgstošai lietošanai, bet gan tikai vienreizējai priekšmetu atliešanai. Lai izgatavotos priekšmetus vai sagatavi atbrīvotu no māla formas, pēdējā bija jāsadauza.

Liešana pēc vaska modeļa ar māla formas saglabāšanu plašāk izplatās, sākot ar 9.—10. gs., lai gan arī šai laikmetā sarežģītākos priekšmetus atleja vienreizējās formās. Divdaļīgās māla formas visvairāk lieto, sākot ar 12. gs. Pēdējās attīstījās akmens formu ietekmē.³ Ķentes pilskalnā akmens formas pagaidām nav atrastas.

Par varbūtēju darba rīku lejamu formu vaska modeļa veidošanai varētu noderēt pilskalnā atrastais raga priekšmets (I, 14). Abi gali tam rūpīgi nosmailināti: viens veidots asākā leņķī, otrs plataks, ar nogludinātu paplašinājumu sānos. Pēdējais piemērots, lai neveiksmes gadījumā izdzēstu vaskā nepareizi ievēdotās līnijas un ornamentus. Ķaut gan nav zināms ne archeoloģiskas, ne etnogrāfiskas paraleles, šis darba rīks pēc formas, apdares un materiāla izdevīgs plastiska materiāla veidošanai.

Ornamenta iegriešanai vaska modeļi varēja izmantot arī nazi vai speciālu instrumentu.⁴

Liešana nebija vienīgā rotas lietu darināšanas tehnika. Ar šo paņēmieni izgatavotās lietas prasīja nelielu papildu apdari: retušēšanu, nogludināšanu, tomēr tas nebija sarežģīts darbs. Turpretī dažu vērtīgāko greznuma priekšmetu ražošana bija komplicēts un ilgstošs darba process, ko varēja veikt vienīgi rotkalis ar lielu darba pieredzi un prasmi.

² Б. А. Колчин. Ор. cit., 64. lpp.

³ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. АН СССР, 1948, 81.—82., 245.—251. lpp.

⁴ Турпат, 246. lpp.

V. Ūrtans, sīki izpētījis 7.—9. gs. pūces saktas izgatavošanas procesu, atzīmē šādus tehniskus paņēmienus, kas lietoti tikai šīs rotas lietas ražošanā: liešana, kalšana, gravešana, štancešana-izdobšana, caurumiņu izsišana, lodešana, inkrustēšana ar krāsainiem stikliņiem, īpatnējā kniedēšana un metala nociršana resp. nogriešana.¹

Ķentes senlietu materialā pārstāvētas visas minētās tehnikas, izņemot inkrustēšanu ar krāsainiem stikliņiem. Jādomā, ka Ķentes rotkaļi prata arī šo metala apstrādes paņēmieni, kaut gan attiecīgās lietas, kas darinātas minētajā teknikā, pagaidām nav atrastas.² Bez tam Ķentes rotkaļi, kā minēts iepriekš, savā darbā izmantoja vilēšanu — ērtu un ātru paņēmieni metala priekšmetu virsmas nogludināšanai un nepieciešamajiem formas koriģējumiem.

Ķentes rotkaļi laikam ražoja vienīgi individualam pasūtījumam, bet nevis tirgum. Kaut gan šai laikmetā izveidojušies tiešie maiņas sakari ar attālākiem apgabaliem un centriem,³ tomēr visumā tirdznieciskās attiecības vēl ļoti vājas. Galvenokārt ir ievesti izejmateriali: bronza, sudrabs, alva. Ievesto, gatavo priekšmetu skaits Ķentē ir niecīgs. Pelēkas pastas krelle (II tab., 12), spriežot pēc ličloču ornamenta un tehnikas, izgatavota slavu zemē. No Baltijas jūras krastiem iegūts dzintars rotas lietu darināšanai (II, 10, 11).

Amatnieka ražošana tirgum ne tikai saistīta ar vietējā tirgus izveidošanos, bet prasa arī masu ražošanu, amatnieku izstrādājumu standartizāciju,⁴ tomēr par abiem šiem faktiem mums nav ziņu.

Rotkalis varēja strādāt ar savu un pasūtītāja materialu. Tāds rotkalim pārstrādāšanai nodots materials var būt apmetnes 3^a izrakuma laukumā atrastais masīva sudraba kakla gredzena fragments. Kakla gredzens ar fasetu galiem attiecas uz 6. gs. Rotkaļa rokās kā izejmaterials jaunas sudraba rotas izgatavošanai sudraba kakla gredzena fragments, jādomā, nokļuvis mazliet vēlāk. Kakla gredzena gabals no abām pusēm atcirsts ar asu cirtni un nolauzts. Šai laikmetā sudraba kakla gredzeni bija tipiska dižciltīgo rota.⁵

Ražošana pasūtījumam dabiski bija ierobežota ar šauru vidi — vienas vai dažu tuvāko kaimiņu kopienu apdzīvoto teritoriju. Tāpēc tikai retos gadījumos atsevišķi rotkaļa izstrādājumi, sevišķi dārgākie, nokļuva tālākos novados un pat ārpus Latvijas robežām.

¹ V. Ūrtans, Pūces sakta. (sk. parindi 23. lpp.)

² Apdilušās sudraba plāksnītes nelieli fragmenti — varbūtējas pūces saktas sudraba platējuma paliekas — atrasti, sijājot zemes paraugus ar augsnes sietu.

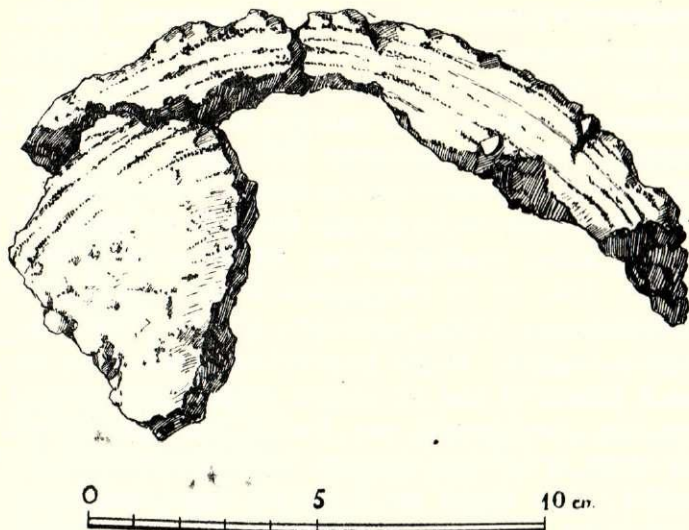
³ H. Moora. Op. cit., 90. lpp.

⁴ B. К. Гончаров. Op. cit., 101.—109. lpp.

⁵ H. Moora. Op. cit., 106. lpp.

Podniecība

Ķentes pilskalnā un apmetnē 1954. — 1956. gada izrakumos pavisam atrastas 13 487 trauku lauskas⁶, no tām uz 6.—8. gs. attiecināmas ap 12 860 lauskas. Švīkotā keramika (III tab., 12) attiecas uz 1. gadu tūkstoši p. m. e. Visi māla trauki darināti bez podnieka ripas, ko šai laikā nepazīna ne tikai Latvijas PSR teritorijā, bet arī austrumslavu zemēs. Tomēr lielajā

9. att. Izlases Nr. 350 trauka dibena fragments.

keramikas masā sastopami vairāki trauku dibenu gabali vai pat veseli podu dibeni, pēc kuriem redzams, ka māla trauku veidošanā tika izmantots īpašs koka paliktņis. Māla traukus veidojot ar rokām, šāds apaļš grozāms koka paliktņis paātrināja trauku izgatavošanu un traukus varēja labāk izveidot. Prof. B. Ribakovs par raksturīgāko pazīmi paliktņa lietošanai uzskata apaļa paliktņa nospiedumus uz poda dibena.⁷

Pilskalna ziemeļu vaļņa 6. pavardā (3. sl.) atrastā poda⁸ pagatavošanai lietotais paliktņis bijusi apaļa koka ripa. Poda dibena diametrs 18,5 cm, tas ir ļoti līmenisks, apdedzinātā māla masā saskatāmi regulāru apļu vāji nospiedumi (9. att.). Zāģi 6.—8. gs. Latvijas PSR teritorijā nepazīna, tāpēc jāpieņem, ka paliktņis gatavots ar cirvi un slīmeštu. Vispirms nocirsts baļķa gals, kas pēc tam ar slīmeštu nodrāzts gluds. Trauku gatavojot, māls cieši pielīpa pie koka ripas; pēc tam, podu noceļot no paliktņa, koka gadskārtu dažādā blīvuma dēļ pielīpušais māls no koksnes atrāvies nevienmērīgi, tādēļ uz poda dibena palikuši apļu nospiedumi.

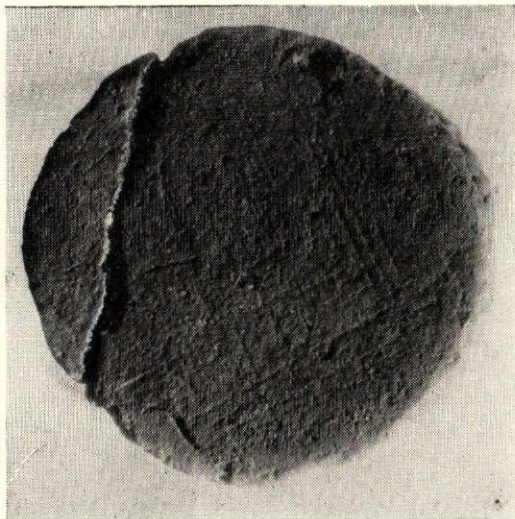
Paliktņi varēja arī pagatavot no šķelta koka šķīlas. Koka gadskārtas vai negludumi paliktņa virsmā, kas

⁶ Bez tam lielāks skaits sīko, apdrupušo māla trauku lausku, kam nebija zinātniskas nozīmes, likvidēts.

⁷ Б. А. Рыбаков. Op. cit., 74.—75. lpp.

⁸ Ķentes pilskalna 1954. gada keramikas izlase Nr. 350.

var rasties no paliktņa paviršākas izgatavošanas, šai gadījumā nospiedušās paralelu svītru veidā uz poda dibena. Šāda veida paliktņi, cik var noskārst, izmantoti 4^d izrakuma laukumā atrastā neliela izmēra poda darināšanai. Uz poda līdzenā dibena iespiestušās paralelas svītras, kas krustojas gandrīz taisnā leņķī (10. att.).

10. att. Poda dibens ar paralelu svītru nospiedumiem.

Zviedrijā¹ no traukiem, kas gatavoti ar paliktņa palīdzību², Tunā atrasts kāds trauks ar apmali («übergreifende Kante») uz poda dibena. Ķentē pagaidām līdzīga atraduma nav. Reljefā šķautne rodas no paliktņa, kura diametrs mazāks par poda dibena diametru, tātad paliktņi pilnībā neatbilda darba uzdevumam.

Paliktņu izmantošanu rokām gatavoto trauku ražošanā B. Ribakovs vērtē podniecībā par progresīvu parādību. Paliktņi raksturīgi podniecības pēdējai attīstības pakāpei pirms vieglā tipa centrētās un uz grozāmas vertikālas ass nostiprinātas ripas izveides. Tomēr paiet ilgs laiks, pirms spēš šo svarīgo soli, kā rezultātā radās profesionāla podniecība.³

Latvijas PSR teritorijā podniecības attīstība norit gausāk nekā slavu zemēs. Paliktņi bija pazīstami, vismaz Ķentē, 6.—7. gs., bet ar podnieka ripu darināti trauki Latvijas teritorijā plašāk sāk ieviesties 11. gs.⁴

Ķentes māla trauki⁵ gatavoti, uzliekot vienu noslēgtu māla gredzenu virs otra un nogludinot savienojuma vietas. Pirmais ticis izgatavots poda dibens. Vienāda lieluma un biezuma māla slokšņu izgatavošana prasīja

zināmu darba pieredzi. Māla gredzenu salipināšana ne vienmēr labi veikusies, jo visbiežāk trauki plīsuši māla slokšņu savienojuma vietās vai pie dibena apmales. Mazāka apjoma trauki izveidoti no vienas māla pikas.

Neliela izmēra pirkstu galu nospiedumi mālā, kas vislabāk redzams uz iekniebto virsmu traukiem, liecina, ka podus gatavojušās galvenokārt sievietes.

Par trauku apdedzināšanas veidu Ķentes izrakumos nav iegūti tieši novērojumi.

Visvairāk trauku ir ar gludo virsmu (51,7%) un apmesto virsmu (40%); ar naga un pirksta gala iekniebumiem — nedaudzi (1,4%).⁶ Nereti traukiem sienas viena daļa gluda, bet otra — ar apmestu vai iekniebto virsmu. Viens eksemplars ir ar auklas nospiedumu, kam rotājuma nozīme, tāpēc trauks nav saistāms ar neolītu, t. s. auklas keramiku.

Savdabīgs ir Ķentes keramikas izlases 540. trauks ar 2 rindās neregulāri uzlīpinātām māla piciņām (III, 7). Traukam, kas atrasts bedrē pilskalna plakumā, ir taisnas malas, diametrs pie pamatnes — 7,3 cm, augstums — 8,5 cm.

Ķentē plaši pārstāvētajiem traukiem ar apmesto virsmu daudz variāciju, sākot no necila dzīslējuma, līdz reljefiem grumbuļiem. Pēdējā gadījumā pie šķidrā māla masas, ar ko apmet trauka virsmu, piejauktas cietāka māla piciņas vai pat saplēsta trauka drumsļas. Trauku apmēšanai, jādama, bijusi arī praktiska nozīme, jo tie bijuši izturīgāki. Savukārt, apmesto virsmu trauku izgatavošana sarežģītāka, jo tai divas darba pakāpes. Vispirms izgatavo gludo virsmu podus, ko pēc tam apmet ar šķidro māla masu. Jautājumu, vai trauka virsmu apmeta tūlīt pēc trauka izgatavošanas vai vispirms apžāvēja, var noskaidrot pēc dažu trauku īpatnībām. Iepriekš minētajam apmesto virsmu traukam līdztekus svītru režģis uz dibens radies, trauku atkārtoti uzliekot uz viena un tā paša paliktņa. Paralelo līniju telpiskā kārtība abās grupās vienāda, taču viena svītru grupa mālā iespiestušies dziļāk, otra seklāk. Ar zināmu varbūtību var pieņemt, ka, podu otrreiz uzliekot uz paliktņa, māls bija jau kļuvis mazliet cietāks, t. i., nedaudz apžuvis, bet ne pilnīgi. Trauka sienas, ko vajadzēja apmest, protams, apžuva ātrāk par trauka dibens daļu, kurai mazāk piekļuva gaiss.

Dažādie iekniebumi māla trauku virsmā domāti trauku izdaiļošanai. Sevišķi spilgti par to liecina tie trauki, kuros iekniebumi izveido ornamentu joslas (III, 13). Retāk sastopams tīkliņa vai cita veida ornaments. Trauki ar ornamentu (arī ar iekniebumiem) sastāda tikai pāris procentus no visas Ķentes keramikas.

Vairums trauku ir ar taisnām, uz augšu paplašinātām sienām vai ar valnīti ārpusē. Dažiem mazs

⁶ 859 trauku lauskas (6,74%), galvenokārt podu dibenu gabali, ar reti sastopamu virsmas apdari, vai arī tā nav nosakāma.

¹ Dagmar Selling. *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*. Stockholm, 1955, 158. lpp.

² Autors lieto terminu — matrice.

³ Б. А. Рыбаков. *Op. cit.*, 74.—75., 165. lpp.

⁴ H. Moora. *Op. cit.*, 116. lpp.

⁵ Māla traukus rekonstruējusi jaun. zin. līdzstr. I. Cimermane.

izliekums ir arī iekšpusē. Retāk Ķentes keramikā sastopami trauki ar izliēktām sienām (III, 8, 10).

Trauku lielums un samēri dažādi: diametrs no 2 līdz 32 cm, augstums no 1 līdz 37 cm. Tie izmantoti pārtikas rezervju glabāšanai, ēdiena gatavošanai, kā arī par galda traukiem. Mazie traučiņi (III, 2—4) derīgi primitīvās ārstniecības, kosmetikas vai citām vajadzībām.

Ķentes keramikā skaitliski niecīgu vietu (0,16%) ieņem glīti, labi apdarināti trauki ar pulētu virsmu. Šie trauki gatavoti no blīva māla, nereti ar zeltainu vai sudrabainu vizlas pārslīņu piejaukumu, kas skaisti mirgo trauka tumšajā, pulētajā virsmā. Tie bijuši tā laikmeta greznuma trauki. Pulētie trauki plānākām sienām un labāk apdedzināti par pārejo Ķentes keramikā. Proporcionali visiem lausku atradumiem pilskalnā pulēto trauku ir 4 reizes vairāk nekā apmetnē. Pulēto trauku lielākai daļai ir Ķentes keramikai raksturīgā forma, tāpēc tie jāuzskata par vietējo ražojumu. IV tabulā attēlotais trauks (1) ir ar spirāles nospiedumu ornamentu. Līdzīgs rotājums uz vairākiem Ķentes vērpjamās vārpstas māla skriemeļiem (V, 27).

Viens no Ķentes pulētajiem traukiem ievērojams ar labāku izgatavošanas tehniku (rekonstrukcija III, 11): trauka virsma rūpīgi nolīdzināta, it kā nošļauta ar kādu taisnu, cietu priekšmetu. Arī trauka iekšpuse nogludināta. Tas formēts ar paliktņa palīdzību. Otram trauka augšmalas fragmentam ārpusē tikpat rūpīgi apdarināta, turpretī iekšpuse nav pulēta. Līdzīga tehnika ir arī kādam pulētas virsmas trauka fragmentam no Tērvetes pilskalna 4. slāņa (5.—7. gs.).¹ Daugmales pilskalnā pulētā keramika atrasta 5. gs. slāņos.²

Divējādas kvalitātes pulētā keramika atrasta arī Staraja Ladogas archeoloģiskajos izrakumos kulturas slāņa apakšējā horizontā (7.—8. gs.). J. Stankeviča šo keramiku atzīst par importu, izvirzot arī jautājumu, vai rupjākā pulētā keramika nav izgatavota uz vietas pēc importētās, augstākās kvalitātes keramikas parauga.³ Par minēto augstas kvalitātes Ķentes pulēto trauku to pašlaik droši nevar apgalvot. Rupjākā pulētā keramika, kā minēts iepriekš, ir vietējais ražojums. Pēdējo atšķirībā no labāk darinātas pulētās keramikas varbūt vēlams saukt par gludināto keramiku.

Pēc prof. H. Moras uzskata Igaunijas teritorijā pulētā keramika ievesta no Vislas lejteces apgabala.⁴ Uz tās pamata izveidojusies vietējā pulētā keramika, kas

¹ E. Brīvkalne. Pārskats par Tērvetes pilskalna 1955. g. archeoloģiskiem izrakumiem. LPSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta arhīvā.

² V. Ginters. Daugmales pilskalna 1936. g. izrakumi. «Senātnie un Māksla», 1936., IV, 98. lpp.

³ Я. В. Станкевич. Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги. «Советская археология», XIV, 1950, 194.—195., 203. lpp.

⁴ H. Moora. Die Eisenzeit in Lettland, II. Tartu, 1938, 559.—561. lpp.

saglabājusies sadzīvē līdz 2. gadu tūkstoša sākumam.⁵ Asotes pilskalnā pulētā keramika atrasta kultūras slāņos no 2. gadu tūkstoša sākuma.⁶

Māla trauku darināšana 6.—8. gs. nebija profesionāla amatnieka darba lauks. Trauki gatavoti katras saimes vajadzībām, un līdzīgi citām mājsaimniecības nozarēm to izgatavošana atradusies mājas pavarda sargātājas — sievietes rokās. Pat paliktņa ieviešana māla trauku ražošanā stāvokli būtiski negrozīja. Paliktņi nedaudz veicināja darba ražību, bet izplatījās lēni un, kaut gan bija pazīstams no 6. gs., neiemantoja vispārēju piekrišanu. Ar paliktņa palīdzību izgatavota ap 1/8 no visas Ķentes 6.—8. gs. keramikas. (No 155 podu dibieniem vai to fragmentiem pavisam 19 gabalu.)

Apvērsumu keramikas nozarē spēja veikt vienīgi podnieka ripa, bet tās izgudrošana bija saistīta ar jauna, šai laikmetā vēl Latvijas PSR teritorijā nepazīstamā rotēšanas paņēmiena praktisku izmantošanu.

Celtniecība

Celtniecības objekti pilskalnās sadalās divās grupās: aizsardzības celtnes un dzīvojamās un cita veida saimniecības ēkas. Ķentē, vismaz divos apakšējos slāņos, abas grupas nekatrreiz var krasi atdalīt, un tā ir viena no Ķentes pilskalna īpatnībām. Pilskalna vaļņu rajonos uzceltās ēkas daļēji izmantotas dzīvošanai, bet tai pašā laikā — kā viens no pilskalna nocietinājumu elementiem — kalpojušas pilskalna aizsardzībai. Piemēram, pilskalna ziemeļu vaļņa 3. slānī no guļkoku aizsargsienas 4 m uz dienvidiem atradusies ap 6 m plata celtnie, kas stiepās pāri visam izrakumu laukumam un iesniedzās vaļņa neizraktajā daļā (11. att.). Celtnes viens gals pieslēgts pilskalna rietummalas aizsargsienai resp. pats bijis šī aizsargsiena. Celtnes rietumu daļa bijusi pastāvīgi apdzīvota, jo izrakumos te atklāja akmens krāsns paliekas, daudz trauku lausku un dzīvnieku kaulu. Celtnes austrumu pusē šādu atradumu nebija. Visā vaļņa garumā uzbūvētā guļkoku celtnie izveidojusi I ziemeļu vaļņa otro aizsardzības līniju.

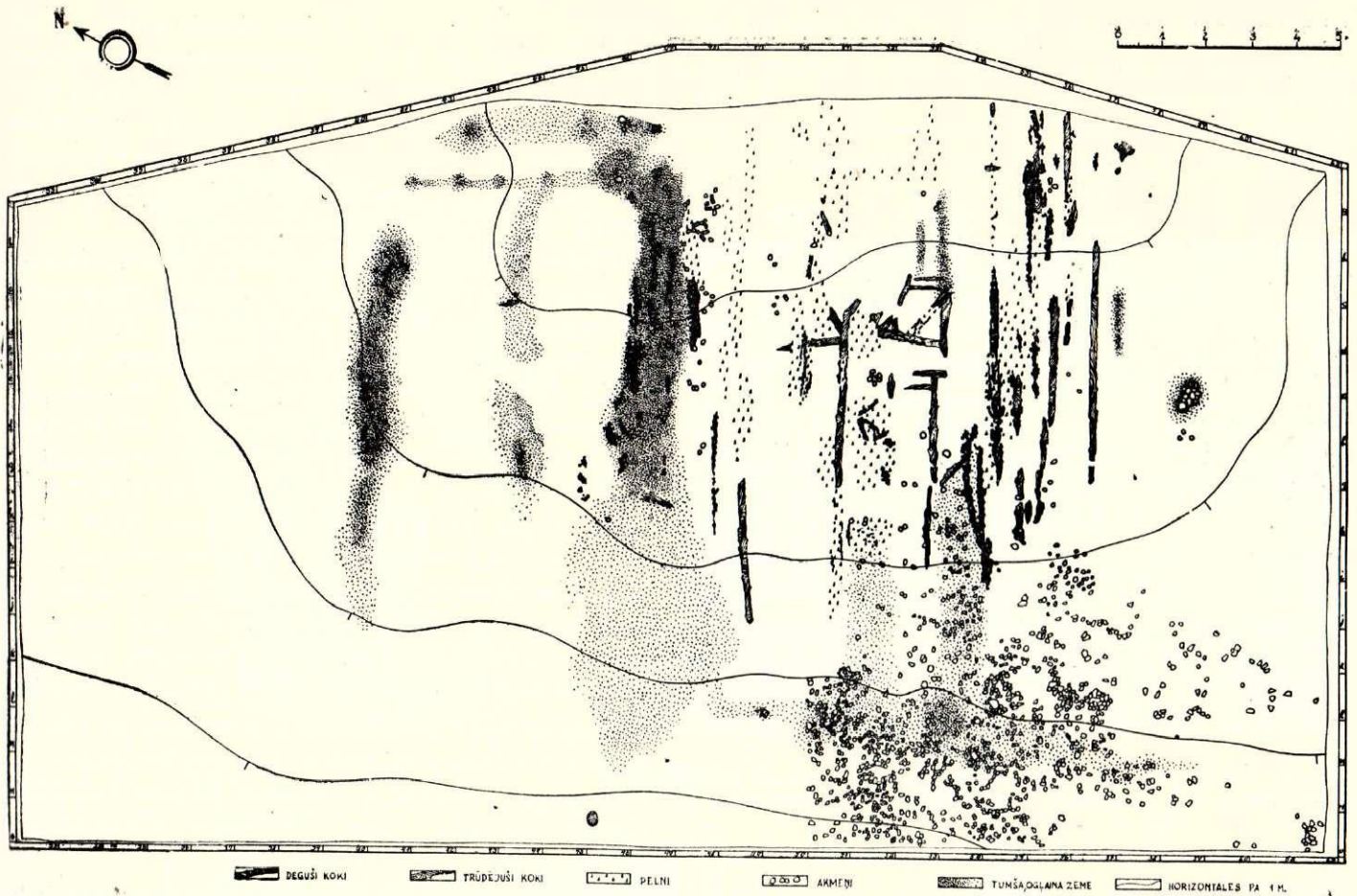
Līdzīgas celtnes paliekas izrakumu gaitā atsegta arī I dienvidu vaļņa 2. un 3. slānī.

Pie specialām aizsardzības būvēm pieskaitāmas visas vienkāršās aizsargsienas un II dienvidu vaļņa neapdzīvotā aizsargceltnie (12. att.).

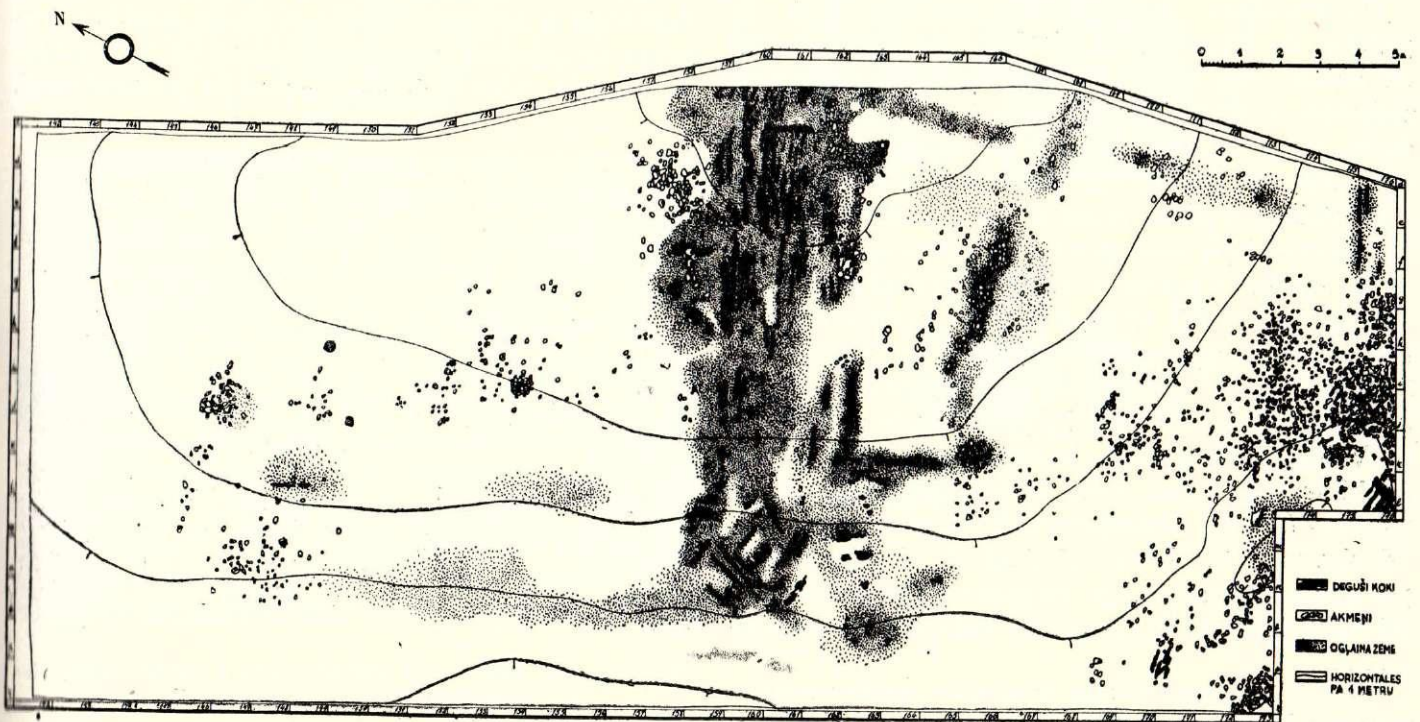
Bez virszemes celtnēm īpaša koka aizsargkonstrukciju grupa ir pilskalna vaļņu zemes uzbērumos

⁵ X. A. Моора. Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии. Сборник «Вопросы этнической истории эстонского народа». Таллин, 1956, 116. lpp.

⁶ E. Snore. Pārskats par Asotes pilskalna izrakumiem. (Latv. PSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta arhīvā.)

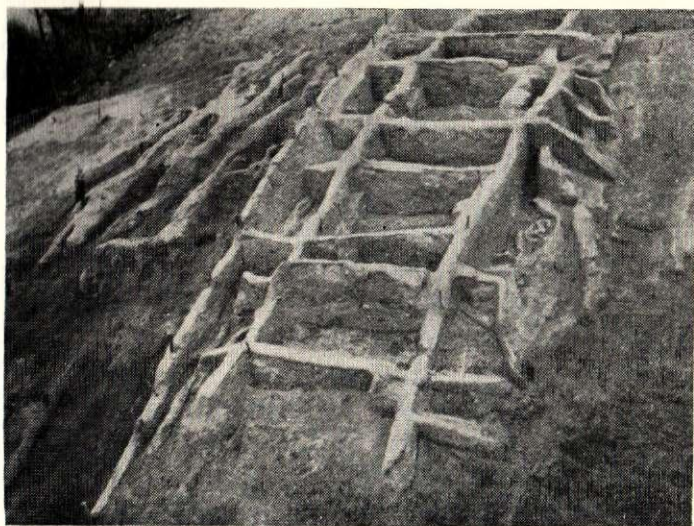

11. att. Ķentes pilskalna I ziemeļu daļa 3. slāņa plāns.

12. att. Ķentes pilskalna II dienvidu daļa 2. slāņa (apakšējā) plāns.

iebūvētie koka karkasi. Pēdējo uzdevums ir saturēt vaļņa zemes uzbērumu un radīt stabilu pamatu pilskalna aizsargsienām. 1954. gadā I ziemeļu valnī atklāja apcirkņa veida karkasu zemes uzbērumā starp 1. un 2. slāni (13. att.). Guļkoku kameras izbūvētas 2 rindās

13. att. Ķentes pilskalna I ziemeļu valnis: koka kameru paliekas zemes uzbērumā starp 1. un 2. slāni — no rietumiem.

un stiepās pāri visam atsegtajam vaļņa izrakuma laukumam.

Vaļņa zemes uzpildījums uz grāvja pusi no kamerām nostiprināts ar brīvi gulošiem baļķiem. Atšķirībā no kamerām, kur visi koki trūdējuši, vairums brīvi gulošo baļķu virspusē apdeguši, tomēr nav pilnīgi pārņēlušies.

Visticamākais izskaidrojums: apdegušie baļķi ir paliekas no iepriekš nodegušās 2. slāņa pils celtnēm un aizsargceltnēm. Kameru būvē baļķus vajadzēja apdarināt, jo apdegušie koki būtu traucējuši namdaru darbu, turpretī tos ieguldīt pārējā vaļņa zemes uzbērumā bija pat izdevīgi, jo apdedzis koks ir izturīgāks pret trūdēšanu. Šāda materiāla izmantošanai izšķirīgais faktors bijis kokmateriālu un darba spēku ekonomija. Minēto apsvērumu pastiprina izrakumu gaitā iegūtie novērojumi. Apdegušie baļķi guldīti vaļņa zemes uzbēruma apakšējās kārtās, t. i., tikai pēc to izlietošanas pils nocietinājumu cēlāji izmantoja jauno materiālu. Daži apdegušie baļķi bija ozola koka.

Valnis uzbērts resp. kameras izbūvētas 8. gs. Apcirkņveidīgi vaļņu koka karkasi pazīstami baltu novados (Asotes pilskalnā no 10./11. gs.), bet visvairāk slavu zemēs. Chronoloģiski agrākās kameras slavu pilskalnos datē ar 10. gs. beigām.¹ Pagaidām Ķentes pilskalna kameras ir visagrākās šāda veida koka kon-

¹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. Материалы и исследования по археологии СССР, № 52. М.—Л. 1956, 73.—91. lpp.

strukcijas. Nepietiekamā archeoloģiskā materiāla dēļ tomēr būtu pārāgri Ķentes pilskalna kamerās saskatīt pirmparaugu vēlākām slavu pilskalnu līdzīgām konstrukcijām. Apšaubāmi, vai šis celtniecības paņēmieni izplatījies tik plašā teritorijā no Elbes un Oderas līdz Dņeprai, izejot no viena punkta Baltijā, kas pie tam atrodas šīs teritorijas nomalē.

Chronoloģiski, bet ne pēc uzbūves, kamerveida koka karkasam priekštecis ir Ķentes I dienvidu vaļņa zemes uzbērumā starp 2. un 3. slāni izrakumos atklātais no 3 baļķu un zemes kārtām veidotais vaļņa kodols. Pirmā un pēdējā baļķu kārtā guldīta šķērsām, bet vidējā — gareniski. Visās 3 kārtās baļķi noklāti cieši cits pie cita un virs koku klāstiem uzpildītas zemes kārtas. Kukuļveidīgais vaļņa kodols centrā 0,90 līdz 1,05 m biezs un pie pamatnes ap 5 m plats. Tāda veida vaļņa karkasa izbūve bija vienkārša, turpretī kokmateriāls bija jāpatērē ap 3 reizes vairāk, nekā uzceļot tikpat augstas divi rindu kameras. Pie tam vaļņu zemes uzbērumu šāds koka nostiprinājums saturējis daudz mazāk par pakšos sakaķētām guļkoku kamerām.

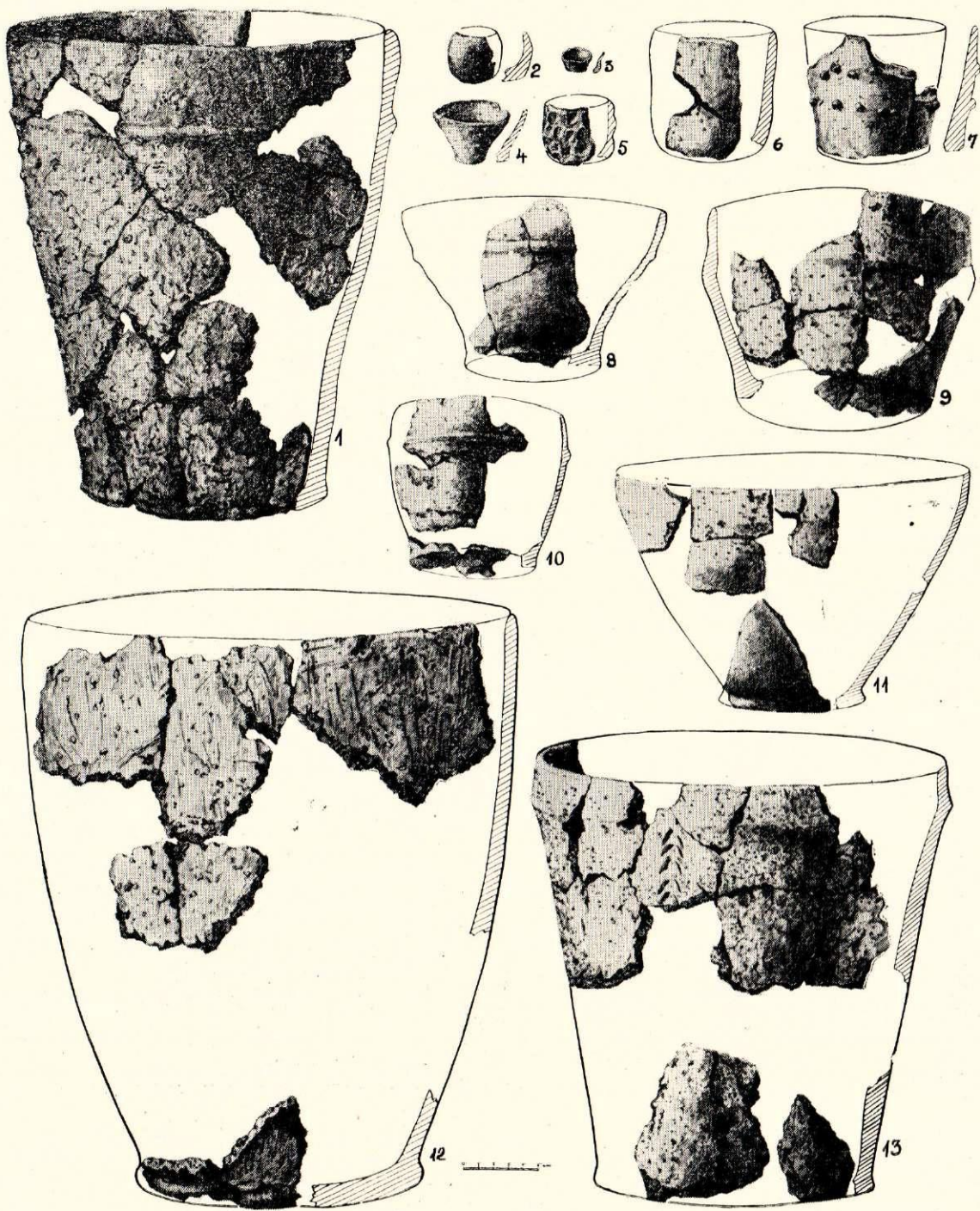
Belgorodkas² un citos slavu pilskalnos ar labi saglabātām kamerveida vaļņa iebūvēm konstatēts, ka koka virsbūve saistīta ar kamerām un pēdējās faktiski bijušas pilskalna vaļņu virszemes nocietinājumu pamats.

Ķentes pilskalna 2. un 3. slānī vaļņu virszemes koka nocietinājumu pamatos ieguldīti akmeņi vai akmeņu grupas. Vienkāršās aizsargsienas (gar pilskalna plakuma rietummalu, I dienvidu valnī), kas nebija savienotas ar šķērssienām un kuru pamatos nebija arī akmeņu, visos gadījumos pastiprinātas ar zemē ieraktiem stabiem (14. att.). Pēdējā slānī, kura izbūve iezīmējas ar lielajiem vaļņa uzbērumiem un kam pieder arī ziemeļu vaļņa kameras, vaļņos ne pamatakmeņi,

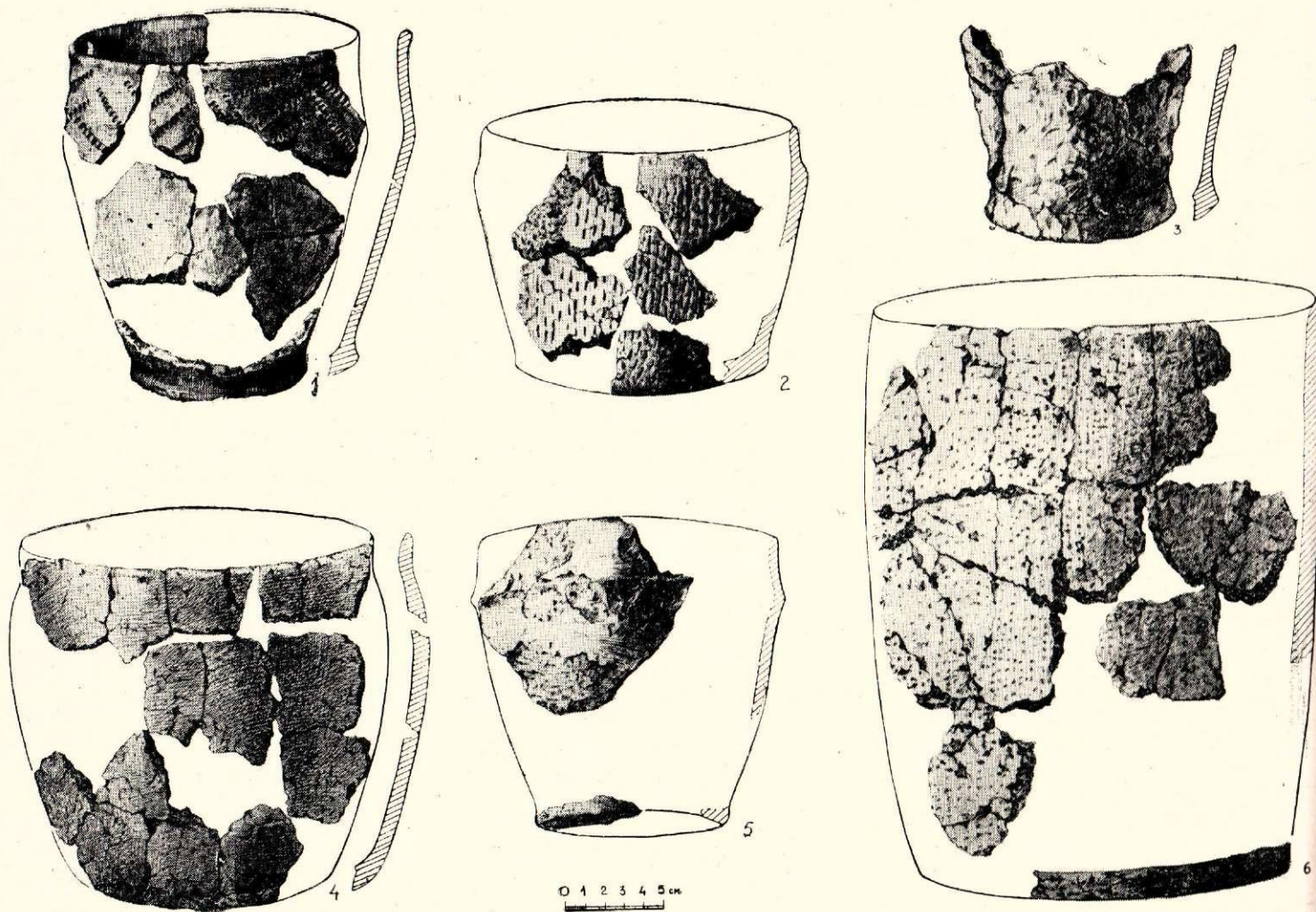
14. att. Ķentes pilskalna II dienvidu vaļņa 3. slānis. Stabu vietas vaļņa ziemeļu malā — no austrumiem.

² П. А. Раппопорт. Op. cit., 7—91. lpp.

III tab. Ķentes pilskalna un apmetnes keramika.

(Pēc jaun. zin. līdzstr. I. Cimermanes rekonstrukcijas materiāliem zīmējusi M. Jāņkalniņa.)

IV tab. Ķentes pilskalna un apmetnes keramika.
 (Pēc jaun. zin. līdzstr. I. Cimermanes rekonstrukcijas materiāliem zīmējusi M. Jāņkalniņa.)

ne stabu vietas netika atklātas. Šī slāņa virszemes nocietinājumu būve tieši uz zemes, bez jebkādiem stabiliem pamatiem, būtu regress nocietinājumu būvniecībā, salīdzinot ar 2. un 3. slāni. Tāda atpazīšana jo mazāk domājama tāpēc, ka uz šo posmu attiecas kameras, kas ir izcils sasniegums pilskalnu nocietinājumu mākslā. Tāpēc netieši var secināt, ka Ķentes ziemeļu I vaļņa kameras, tāpat kā slavu pilskalnus, bijušas arī virszemes aizsargceltņu pamats. Par virszemes nocietinājumu veidu izrakumos neieguva nekādus datus, jo nodegušo celtņu paliekas, ilgus gadsimtus atrazdamās zem klajas debess, bija sabradātas un sajaukušās ar irdeno augsni.

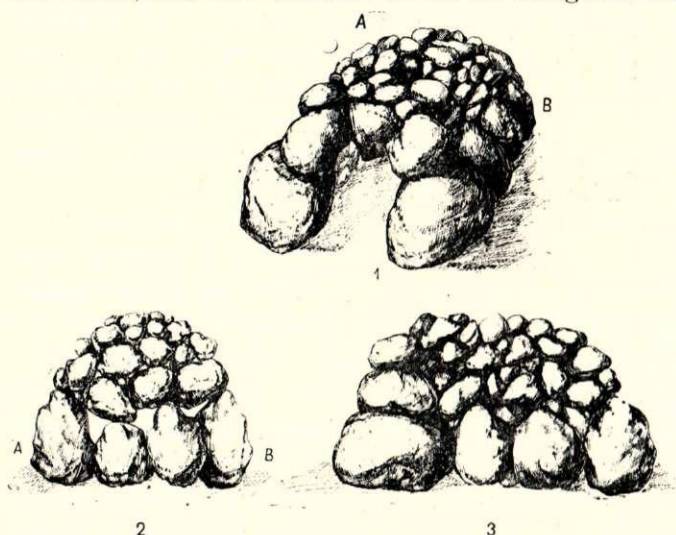
Vispār Ķentē, sevišķi pilskalna plakumā un apmetnē, plānā kulturas slāņa dēļ celtņu paliekas bija saglabājušās ļoti vāji, kas apgrūtina noskaidrot celtniecības paņēmienus un ēku koka konstrukciju atsevišķos elementus. Valdošais Ķentes celtņu veids bijušas koka guļbūves. Triju gadsimtu laikā celtniecības tehnika attīstījies un pilnveidojusies. Apmetnes pirmajā pastāvēšanas posmā 6.—7. gs. blakus virszemes guļkoku celtnēm eksistējušas arī zemē nedaudz ieraktas dzīvojamās ēkas. Pagaidām tādas atklātas divas — XVII un XXXII celtnes vieta. Zemē iedziļināta celtne atklāta arī Daugmales apmetnē.¹ Daļēji zemē ierakta ēka ziemā labāk saglabā siltumu, un tas, jādodomā, bijis noteicošais apstāklis šā tipa dzīvojamo ēku būvei. Ierakto ēku apkurei izmantoti atklātie pavardi, kas ir elementārākais apkures veids. Pēc izrakumu materiāla saskatāma it kā sakarība starp jauna telpu apkures veida — akmens krāšņu straujo izplatīšanos Ķentes apmetnē 8. gs. un tai pašā laikā zemē nedaudz ierakto dzīvojamo celtņu pilnīgo izzušanu.

Ķentes akmens krāšņu forma un konstrukcija līdzīga Latvijas etnografiskajā materialā pazīstamajām pirts krāšņiem.²

Latgalē dažos gadījumos šis krāšņu tips izmantots arī dzīvojamo ēku apkurē pat 20. gs. sākumā.³ Akmens krāšnis ir pārejas forma no pavardiem uz labāk izveidotām 10.—13. gs. no akmens un māla darinātām kleķa krāšņiem, kas lielā skaitā izrakumos atrastas Asotes, Tērvetes, Mežotnes u. c. pilskalnus. Pēdējās gandrīz pilnīgi izspieda primitīvās akmens krāšņus.

Ķentes akmens krāšņu būvē lietpratīgi izmantoti dažāda lieluma un formas akmeņi. Krāšņu pamata aplis darināts no 5—7 prāviem laukakmeņiem. Pēdējie līdz 60 cm lieli. Kurtuves loks sakrauts no 3—4 vidējiem akmeņiem tā, lai malējie akmeņi stingri atbalstī-

tos uz lielajiem sānu akmeņiem, bet vidējais būtu ķīlveidīgi ieguldīts starp malējiem. Krāšņu dibena daļā nokrauti augsti akmeņi ar šaurajām smailēm uz augšu. Akmens virsotnes nosegtas ar plaknīgiem vidējiem akmeņiem, kas dažādās formas un smaguma dēļ

15. att. Ķentes akmens krāšnis rekonstrukcija: 1 — vispārējais skats; 2 — šķērsgriezums pa A—B; 3 — skats no sāniem.

savstarpēji sagul un nenoslīd. Sikās spraugas noblīvētas ar akmens šķembām. Krāšņu virspusē nokrauta bieza akmens kārtā krāšņu masas palielināšanai (15. att.). Blīvi nokrautā akmens krāšņī rodas gaisa cirkulācija, un liesmas sasniedz arī krāšņu dibena akmeņus. Ķentē tas eksperimentāli pārbaudīts ar dabiskā lielumā uzceltu krāšņu modeli (16. att.).

Akmens krāšņim, salīdzinot ar pavardiem, ir šāda priekšrocība: lai uzturētu telpā vienmērīgu siltumu, pavards nepārtraukti jākurina, turpretī no kurināšanas sasilusi krāšņu lielā akmens masa, pakāpeniski atdziesot, atdod telpai uzkrāto siltumu. Pēc savas darbības tās atbilst īstām krāšņiem, kaut gan akmens krāšņu uzbūve ir elementāra, bez māla saistvielām.

Akmens krāšnis radušās ilgāku empirisku meklē-

16. att. Akmens krāšnis modelis dabiskā lielumā.

¹ V. Ģinters. Op. cit., 45. lpp.

² A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. I. Petersburg, 1907., 112. lpp.

Pieminekļu valdes materiālu krājumi. Celtniecības pieminekļi, I sēj., Rīgā, 1933., 62. lpp.

³ Celtniecības pieminekļi, I sēj., Rīgā, 1933., 59. zīmējums.

jumu rezultātā. Ķentē to agrākā attīstības pakāpe saskatāma I ziemeļu vaļņa 3. sl. (6.—7. gs.) krāsni. Tās būvei izmantots ne visai piemērots materials, jo iztrūkst lielo plaknīgo akmeņu. Arī vidējā lieluma akmeņi pārāk apaļi, kas apgrūtināja uzcelt stingru krāsni. Māku celt stabilas akmens krāsnišs iemācījās pakāpeniski. Varbūt arī ļaužu konservatīvisms, cenšanās turēties pie vecā, ierastā kavēja akmeņu straujāku izplatīšanos. Tomēr Ķentes pēdējā apdzīvotības posmā 8. gs. gandrīz visās apmetnes dzīvojamās ēkās lietoja jauno apkures veidu.

Dzīvojamās ēkas bijušas zemas dūmistabas, kuru kurināšana vasarā nebija izdevīga, jo dūmi plūda telpā. Vasarā akmeņi krāsni vai istabas pavardus atvietojusi pavardi ārpus ziemas mitnēm. Pēdējie varēja būt atklāti vai nosegti ar vieglu slieteņa virsbūvi. Tie ir ļautviešu tautasdziesmās bieži pieminētie namiņi.¹ Namiņā gatavoja ēdienu, tāpat to izmantoja citam saimnieciskām vajadzībām.² Varbūtējas slieteņa paliekas — seklas stabu vietas — atklātas ap 6., 7. un 53. pavardu. Izrakumos atsegtās guļkoku 6.—8. gs. celtnes bijušas nelielas vientelpu ēkas: 4×6, 4×5, 4×4, 4,5×7, 4×8 m u. c. izmēra.

Ķentes apmetnes izrakumos atrastais dzelzs «kaķis»³ liecina par jauna tehniska paņēmiena ieviešanu koka ēku celtniecībā 6.—8. gs. Latvijas PSR teritorijā. Salīdzinot ar pakšos cirstām vienkāršām guļbūvēm, kas celtas no pilnīgi apaļiem dziedriem, kaķētās guļbūves daudz izturīgākas un ziemā labāk saglabā siltumu. Divzaru «kaķi» lieto paralelu svītru ievilkšanai divos saderīgajos dziedros, lai augšējā vainaga dziedrā, retāk apakšējā⁴, pēc «kaķa» iesvītrojuma zīmes visā koka garumā iecirstu rievu, kas būtu pielāgota apakšējā dziedra formai. Abu dziedru saskares vietu nodrīvē ar sūnām, dažreiz ar citu materialu. Senajā celtniecībā, retāk mūsu dienās, vienkāršās guļbūvēs, mazāk kaķētās, dziedru starpas dažreiz piesvieda ar mikliem māliem. Māls pēc sacietēšanas bija labs izolācijas materials. Tādiem pašiem nolūkiem (izolācijai) māls dažreiz izmantots griestu segumos.⁵ Pēc celtnes bojā ejas ugunsgrēkā šī māla izolācija kā katrs apdedzis māls kļūst cieta ar labi saglabātu sākotnējo formu.

Archeologi visus koka celtnu māla izolācijas

¹ Šaurs tautu namiņš, Šaura istabiņa.

² J. Jaunzems. Latvijas PSR ITK Valsts vēsturiskā muzeja Brīvdabas muzejs. 1941., 90.—93. lpp. (Eiboku vārāmais namiņš — slietenis.)

³ Tabulā V, 18 attēlots «kaķis» ir fragmentars ar 2 nolauztiem zariem.

⁴ Kaķētās koka ēkās rievu parasti necērt apakšējā dziedrā, jo tajā var ieplūst lietus ūdens un radīt koksnes priekšlaicīgu trūdēšanu. Tomēr senajā koka celtniecībā šo noteikumu ne vienmēr stingri ievēroja.

⁵ A. Bielenstein. Op. cit., 75. lpp.

apdeģušos gabalus sauc par apmetumiem, un izrakumos celtnu vietās dažreiz tos atrod lielā skaitā. Archeoloģiskā literatūrā apmetumi bieži pieminēti, taču to zinātniskā pētīšana atstāta novārtā. Māla apmetumos savu formu saglabājuši daži senās koka celtniecības tehniskie paņēmieni un elementi. To atšifrēšana prasa izstrādāt īpašu metodi, kas īsumā iztīrāta šai rakstā, pie kam daži secinājumi ilustrēti ar Ķentes izrakumu materialu.

Pēc koka nospiedumiem apmetumā var re-staurēt celtnē iebūvēto dziedru lielumu. Mežsaimniecības praksē pieņemts, ka biežā mežā audzis koks, ja augšanas laikā tas nav traucēts, šķērsgrīzumā visā stumbra garumā ļoti maz novirzās no regulārā apļa. Pēc apļa segmenta liekuma var aplēst visa apļa lielumu. Līdzīgi pēc apmetuma gabala ar apaļa koka nospiedumiem zināmas kļūdas robežās iespējams izzināt koka resnumu. Vienkāršāk to noteikt ar dažāda diametra šabloniem, kuru loka starpība 0,5 vai 1 cm. Tā arī pēc trauku fragmentiem iespējams izzināt visa poda diametru, un šis paņemiens Padomju Savienībā iemantojis vispārēju atzinību. Māla apmetuma mērījumos lieto šablona ārējo loku. Mērījumiem jāizvēlas apmetumi ar labi saglabātu formu un ar iespējami lielāku nospieduma virsmu.

Pēc apmetumiem noskaidrots, ka Ķentes apmetnes būvniecībā izlietoti no 3,5 līdz 37 cm diametra apaļkoki. Pēc mizas nospiedumiem apmetuma malā redzams, ka celtniecībā dažkārt lietoti nemizoti koki. Tas konstatēts arī Raunas Tanīsa kalnā F. Baloža un P. Kundziņa 1927. gada izrakumos.⁶ Vairums Ķentes kalnā celtniecībā izmantoto koku tomēr iepriekš nomizoti, pie kam zari rūpīgi apcirsti. Sastopami arī nedaudz apmetumi ar plaknīgas virsmas nospiedumiem no tēstiem baļķiem.

Pēc apmetnes XXVII celtnes vietā iegūtiem apmetumiem koka resnumu varēja noteikt 58 gadījumos.

No tiem:

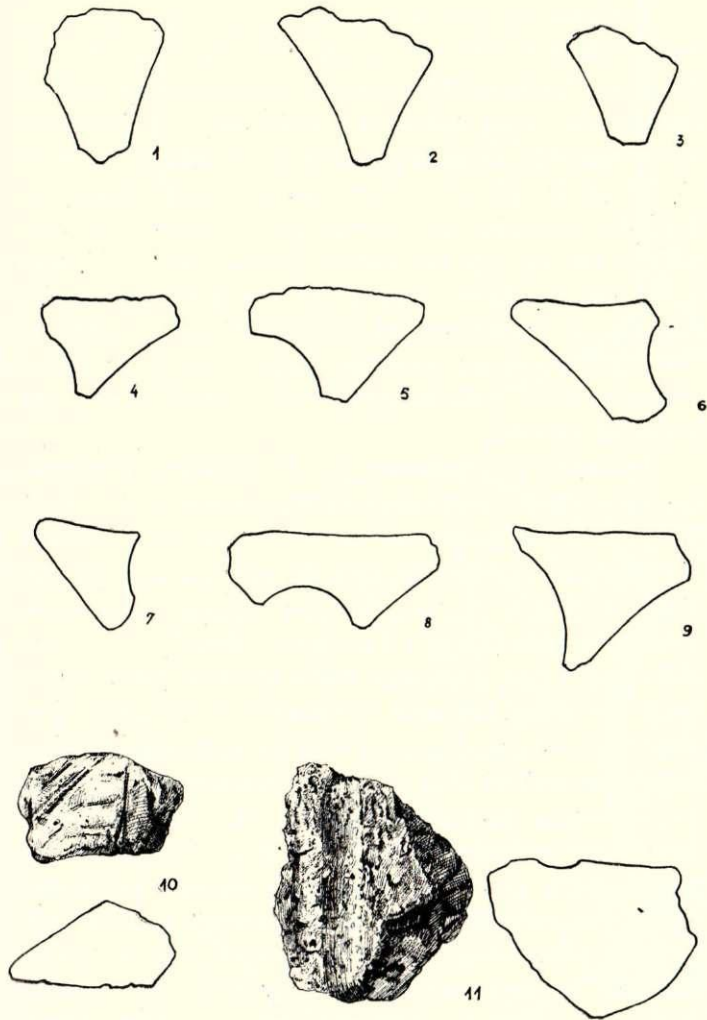
32—34 cm resni	—	9 eks.
22—25 „ „		20 „
15—18 „ „		6 „
3,5—6 „ „		16 „
Citi izmēri		7 „

Daudzos apmetumos nospiedumi no krasi atšķirīga resnuma kokiem: 34 un 5 cm, 24 un 4 cm, 15 un 6 cm u. c. (17. att., 4—9).

Izrakumu gaitā XXVII celtnes rajonā atsedza ļoti daudz apmetumu, un vietumis tie veidoja blīvu apmetuma kārtu. Koka klāsta uzbūvi aptuveni var iztēlot šādi: pamatā 32—34 cm un 22—25 cm resni koki. To starpas piepildītas ar 15—18 cm un 3,5—6 cm, retāk

⁶ Pieminekļu valdes materialu krājumi. Archeoloģijas raksti, IV sēj. 1. daļa. Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā 1927. gadā, Rīgā, 1928., 36. lpp.

cita resnuma apaļiem kokiem. Tam visam pāri 3—5 cm biežā kārtā uzpildīts un noblīvēts māls. Ieliektu virsmu 4 apmetumi (17. att., 10) ar sīku žaģaru nospiedumiem būs radušies no žaģaru paklājuma tajās klāsta vietās,

17. att. Māla apmetumu schematicie paraugi.

kur koka segumā palikušas spraugas. Šķiet, tādām nolūkam izmantotas arī koka mizas. Uz dažiem apmetumiem bija mizas nospiedumi (17. att., 11). Kopā viss segums ap 40 cm biezs (18. att.).

Tas, ka apmetumi bija sakrituši ne tikai sienu vietās, bet visā celtnes rajonā, tāpat arī klāsta uzbūve, ļauj klāstu uzskatīt par celtnes virsējo segumu.

Celtnes vertikālajām sienām šāda konstrukcija ne tikai nav lietderīga, bet praktiski to nav iespējams uzcelt. Tālāk noskaidrosim, vai tas bijis celtnes griestu segums vai vienslīpja jumta pamatne, kurai pāri vēl uzlikta velēnas.

Raunas Tanīsa pilskalna D izrakumu laukumā atraktai 11.—12. gs. celtnēi augšējā balķu klāstā bijuši 3 kārtās guļkoku balķi, 0,15 — 0,20 — 0,40 cm diametrā. Virspusē koki nosegti ar bērza tāsīm un 0,10—0,15 cm biezu mālainu uzpildījumu. Arhitekts

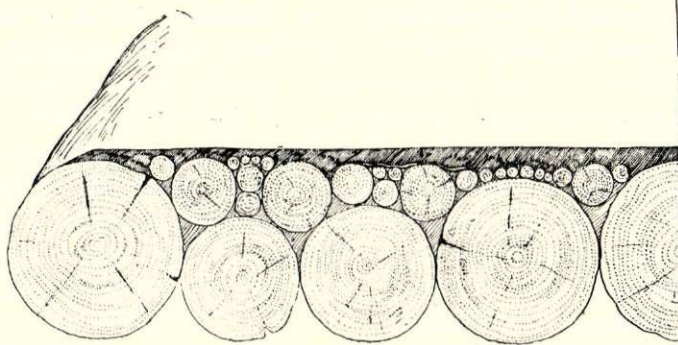
P. Kundziņš to nosauc par «... masīvu, izturīgu un siltu pārsegumu kādai telpai».¹

Daugmales pilskalna E izrakumu laukuma 3. slānī (11. gs. otrā pusē) atsegtās celtnes virsējo koku kārtu izrakumu vadītājs V. Ģinters pieskaita celtnes līmeniskajam jumtam. Arī šeit virs kokiem uzsegtas bērza tāsīs. Pēc autora domām, tāsīm kā izolācijai tikai tad ir nozīme, ja virs šiem kokiem atrodas kāds cits māla vai velēnu segums.²

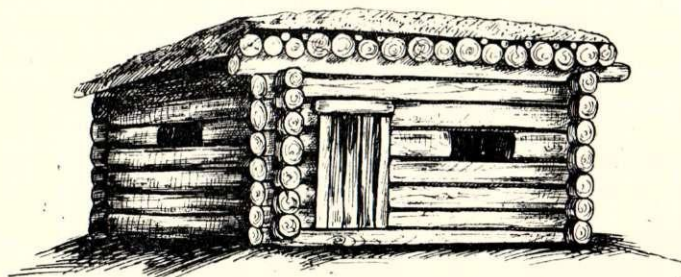
A. Bilenšteins attēlojis kādu pirti Dobeles tuvumā, kas celta no apaļiem balķiem. Jumtu atvieto virs sienām uzcelti balķi, kas sienu dažādā augstuma dēļ veido mazliet slīpu virsmu, lai labāk noplūstu lietus ūdens. Jumts nosegts velēnām.³

Saskanīgie archeoloģiskie un etnografiskie dati nerada šaubas, ka minētais XXVII celtnes virsējais koka klāsts bijis celtnes vienslīpja jumts. Smagā jumta stiprība nodrošināta ar resniem (līdz 34 cm) kokiem, kas līdz ar to atvietojuši celtnes sijas. Celtnē bijusi neliela vientelpas (ap 4×5 m) dzīvojamā ēka ar pavarda apkuri (19. att.).

Iespējams, ka citām Ķentes pilskalņa celtnēm bijis līdzīgs grodu jumts, bet bez māla kārtas, tikai ar velēnu segumu. Pilskalnā — šajā primitīvajā koka un zemes cietoksnī — plakuma dzīvojamās celtnes piebū-

18. att. Apmetnes XXVII celtnes koka un māla seguma rekonstrukcija.

19. att. Apmetnes XXVII celtnes rekonstrukcija.

¹ Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā 1927. gadā, Rīgā, 1928., 36., 48. lpp.

² V. Ģinters. Op. cit., 40. lpp.

³ A. Bilenstein. Op. cit., 144. lpp.

vētas cieši pie aizsargsienām. Masivs, velēnām segts vienslīpja grodu jumts no pilskalna aizsardzības viedokļa daudz izdevīgāks par dzīvojamo celtni ar divslīpja vai cita veida jumta konstrukciju (20. att.).

No 18. gs. sākuma — Ziemeļu kara laika — saglabājušās ziņas par dzīvojamām rijām, kurām jumtu uz laiku atvietojuši cieši grodu griesti ar māla uzpildījumu. Kāda rija Kosas Ēbeļos ar nodomu 7 gadi turēta neapjumta, lai ēku pasargātu no nodedzināšanas.¹

Pilskalna nocietinājumu rajonos grodu jumti saglabājušies, kā minēts, arī 11.—12. gs. celtnēs.

V. Ģinters uzsver, ka pilskalnu koka nocietinājumi bijuši mūsu senču citādi spēcīgi nocietināto pilskalnu vājākā vieta, ko pretinieks prata izmantot, cenzdams koka aizsargceltnes aizdedzināt. Pilskalnus velēnām segts vienslīpja jumts tāpēc bija ļoti noderīgs.²

Ķentes apmetnes celtnēm, bez rekonstruētā vienslīpja jumta, varēja būt arī divslīpja jumti, kam māla segums nebija vajadzīgs, bet par to izrakumu gaitā nav iegūti tieši norādījumi.

Svarīgāka par celtniecībā izmantoto koka diametra izzināšanu ir nākošā pētījumu pakāpe: pēc divpusīgiem sienu apmetumiem (t. i., pēc apmetuma, kurā nospiedušies divi blakus dziedri) rekonstruēt divu saderīgo dziedru kādreizējo telpisko attiecību. Vienkāršākais paņēmieni: pie apmetuma abām ieliektajām virsmām piebīda atbilstoša izmēra šablonus, lai to izliekums cieši piegulētu pie abu dziedru nospieduma virsmām. Teoretiski, t. i., ja rekonstrukcija ir pareiza, visi 3 elementi (apmetums un abu dziedru modeļi) atrodas tieši tādā telpiskā attiecībā, kādā pirms daudziem gadsimtiem eksistējuši to realie pirmparaugi. Noteicošais ir apmetums, no kura formas arī atkarīgs abu teoretiski atvasināto dziedru lielums un savstarpējās attiecības.

No 3 elementu telpiskās attiecības izriet svarīgi guļbūvju dažādu tehniku raksturotāji dati:

1. Ja abu šablonu loki tikai saskaras vai nedaudz krustojas, apmetums pieskaitāms pie vienkāršas, no apaļiem dziedriem celtas guļbūves (20. att., 1). Mazu krustošanos rada dziedru nelīdzenuma iztaisnošana, apciršana. Dziedru diametra iespējamā kļūdainā atvasinājuma dēļ te jāpieskaita arī visi gadījumi, kad abu šablonu atstarpe nepārsniedz dažus milimetrus.

2. Ja šablons krustojas par 2,5 cm un vairāk, tad tas liecina, ka lietota kaķējuma vai pietēsuma tehnika (21. att., 2, 3).

3. Ja apmetuma virsmām piebīdītie šablonu (dziedru modeļi) loki atpaliek viens no otra par apmēram 1 cm vai vairāk, tas liecina par kļūdu vai citiem apstāk-

ļiem, saderīgie dziedri nav bijuši šķērsgriezumā apaļi, apmetums nav cēlies no celtnes sienas u. c. Kaķējuma teknikā celtajās ēkās dziedrā iecirstā rievā veido ap 1/10 līdz 1/8 no koka diametra, parasti ap 2,5—4 cm. Kaķējot rievu iecērt tikai vienā dziedrā, bet pietēsuma teknikā pēc auklas gludi notēš abu koku saguluma malas, tāpēc sagaidāms, ka šai teknikā darinātās ēkās šablonu krustošanās būs lielāka par kaķējumā celtām. Darbos par koku celtniecību Latvijas PSR teritorijā nav pieminēta neviena pietēsuma teknikā celta ēka.³

19. un 20. gs. šis paņēmieni nevarēja plašāk izplatīties praktisku apsvērumu dēļ, jo pietēsuma teknikā celtās ēkas prasa vairāk būvmateriāla un darba spēka nekā kaķējums, kur apcērt tikai koka vienu malu. Senatnē šo paņēmieni kā pārejas formu no vienkāršām guļbūvēm uz kaķētām ēkām varēja izmantot daudz plašāk, tāpēc būtu svarīgi atrast kritēriju abu tehniku atšķīrei.

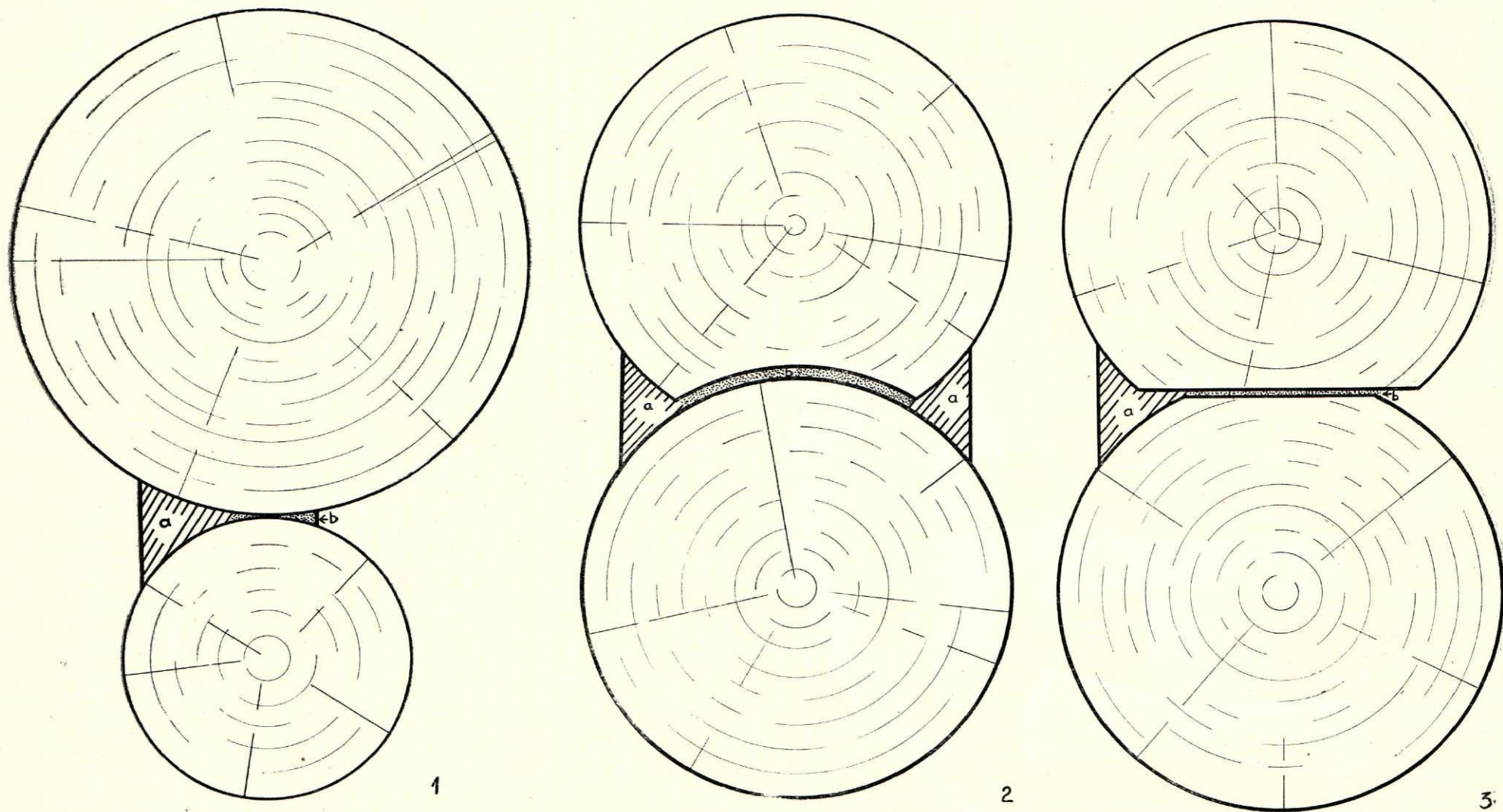
Apstākļi, ka pietēsuma teknikā šablonu krustošanās sagaidāma lielāka nekā kaķējumā, nav pilnīgi drošs rādītājs, jo pietēsums var būt arī neliels. Dziedra divu malu plaknīgs pietēsums koku dažādā resnuma un dažreiz pat likumu dēļ, tos iebūvējot celtnes sienās, praktiski radīs tādu stāvokli, ka abas pietēstās plaknes daudzos gadījumos nesešies viena ar otru. Māla apmetumā bez abām liektajām virsmām jāieņemējas arī pietēsumu plaknīgai virsmai. Tātad pēc māla apmetumiem iespējams atšifrēt abas galvenās guļbūvju tehnikas un pat iespējamo pārejas formu — pietēsuma paņēmieni. Apmetuma nelielās virsmas un koka neregularitātes dēļ dziedru diametra noteikšanā dažreiz iespējama kļūda par vairākiem cm, tāpēc svarīgs papildu kritērijs ir apmetuma 2 nospiedumu virsmu leņķis un apmetuma atvirze no dziedru centru savienotās līnijas. Vienkāršai guļbūvei apmetuma leņķis šaurs, un tā šķautne sniedzās gandrīz līdz abu dziedru saskares vietai, turpretī kaķējuma un pietēsuma teknikā celtajām ēkām apmetumu leņķis daudz platāks, un tie atvirzīti sānis no sienas dziedru vertikālās griezumā līnijas. Piemēram, ja dziedri 28 cm resni un kaķējums 4 cm dziļš, sāniskā atvirze—7,3 cm. Tas konkrēti noskaidrojams pēc attiecīgā divpusīgā apmetuma ar šablonu palīdzību. Par 1—4 cm nepareizi rekonstruēto dziedru diametrs (lielāka kļūdišanās nav domājama) šos divus faktoros izmaina relatīvi ļoti maz, tāpēc sienas apmetumu abu pamattipu sajaukšana iespējama tikai izņēmuma gadījumos.

No Ķentes apmetnes XXVII celtnes vietas iegūtie un pārbaudītie 3 apmetumi (17. att., 1—3) ar divpusi-

¹ P. Kundziņš. Dzīvojamā rija Latvijā. «LU raksti». Arhitektūras fakultātes sērija, I sēj. Nr. 7, Rīgā, 1934., 477. lpp.

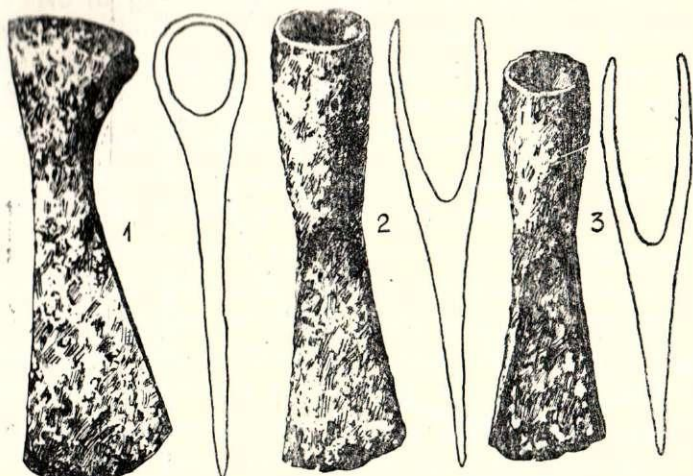
² V. Ģinters. Op. cit., 40. lpp.

³ Datus par pietēsuma teknikā celtām ēkām Ziemeļkurzemē savācis Ventspils novada pētniecības muzeja direktors A. Šulcs. Raksturīgi, ka minētā tehnika koka ēku celtniecībā saglabājusies vienīgi kādreizējā lībiešu apdzīvotajā teritorijā Kursas ziemeļu daļā.

20. att. Gujkoku celtnu sienu tehnisko paņemienu schemas: 1 — vienkāršā guļbūve; 2 — kaķējums; 3 — pietesums; a — apmetums; b — drīvējums.

giem apaļa koka nospiedumiem dod kaut nelielu pieturas punktu par ēkas darināšanas tehniku. Šabloni krustojas 3—4 mm, tātad ēka bijusi vienkārša guļbūve. Protams, secinājumus pilnīgi apstiprinās tikai lielāks

21. att. Saurasmens cirvji: 1 — ar kāta caurumu; 2—3 — ar uznavu.

arheoloģisko materialu daudzums, tāpēc turpmāk arheoloģiskos izrakumos apmetumi rūpīgi savācami un to atrašanās apstākļi fiksējami ar tādu pašu noteiktību kā citi arheoloģiskie atradumi. Nospiedumu virsmas apmetumos uzmanīgi aizsargājamās no apbružāšanās. Atsevišķi grupējami apmetumi no ēkas sienām, atsevišķi no virsējām konstrukcijām. Guļbūvju ēku 3 atšķirīgo tehniku noskaidrošana ar šeit iztirzāto paņēmieni iespējama vienīgi pēc apmetumiem, kas iegūti no ēkas sienām. Agrā feodalisma 9.—13. gs. pilskalnos aizsargsienu rajonos māla apmetumi dažreiz sastopami lielās masās, jo šai posmā apmetumu tehnika pielāgota militārām vajadzībām. Pils nocietinājumu cēlāji ar māla segumu centās paglābt pils koka celtnes no aizdedzināšanas briesmām. Ķentes 6.—8. gs. būvēs sienu apmetumam tomēr nav militaras nozīmes. Pilskalna aizsargceltņu rajonos, kur tos visvairāk varēja sagaidīt, pavisam atrasti nedaudzi bezformas apmetuma gabali. Apmetnē apmetumi konstatēti visvairāk celtņu vietās, kas attiecas uz apmetnes vidus posmu. Augšējās kārtas apmetumi atrasti maz. Tas varbūt izskaidrojams ar augstāk attīstītās kaķējuma tehnikas pilnīgo uzvaru pār iepriekšējo vienkāršo guļbūvju tehniku 8. gs. otrā pusē. Kaķētās celtnēs siltuma saglabāšanai māla izolācija nav nepieciešama, tāpēc māls retāk izmantots: laikam tikai tais gadījumos, kad sūnu drīvējums bojāts.

Kaķēšana un pietēsums ir ietilpīgs darba process un prasa labu darba māku. Tā veikšanai 8. gs. vienīgais mums zināmais darba rīks bijis šaurasmens cirvis (21. att.). No sīkiem koka apdares rīkiem Ķentē atrasts skripsts: miniaturs koka izstrādājumu rievotājs. Skripstam divi rokturi un mazs, leņķī saliekts asmeņš (V, 19).

Neraugoties uz kaķējuma tehnikas ieviešanos koka ēku celtniecībā, kā arī uz pilskalnu nocietinājumu sistēmas straujo attīstību 8. gs., šī nozare nebija specialista amatnieka darba lauks. Tautas celtniecība pat 19. gs. vidū daļēji bija saglabājusi savu pusprofesionālo, pusmājamatniecisko raksturu.¹

Pārējās mājamatniecības nozares

Dažas no pārējām amatniecības nozarēm, kā, piemēram, ādu un kaula apstrāde, vērpšana, aušana u. c., pat vēl 19. gs. un 20. gs. sākumā daļēji bija saistītas ar mājsaimniecisko ražošanu. Ķentes arheoloģiskajā materialā tās samērā vāji pārstāvētas. Nedaudzi specialie darba rīki un gatavā produkcija ir gandrīz vai vienīgi to attīstības pakāpi raksturotāji faktori. Tas ir pārāk trūcīgs un vienuspusīgs materials, lai novērtētu, cik lielā mērā kāda nozare sākusi zaudēt mājas ražošanas iezīmes un sākusi pārvērsties arādā.

Nazis ar izliektu asmeni (V, 16) derīgs tauku un gaļas palieku nokasīšanai no jēlādas pirms tās žāvēšanas un miecēšanas. Naža asmeņš ar nodomu atstāts truls, lai nesabojātu ādu. Iespējams, ka tādām pašām nolūkam izgatavots nazis ar garu, sāniski paliektu iedzītni un šķērsgrīzumā vienus trulu asmeni (V, 14). Trešais likais nazis izmantots gatavās izmiecētās ādas sagriešanai (V, 15). Naža asmeņš izliekums analogs prof. B. Ribakova monografijā² attēlotajam ādas piegriezēja nazim, bet rokturis atšķirīgs. Ķentes ādas piegriezēja nazis līdzīgi parastajiem saimniecības nažiem bijis iestiprināts koka kātā.

Apstrādāti kaula rīki un sadzīves priekšmeti Ķentē atrasti nelielā skaitā (V, 1, 6—8 u. c.). Kaula ķemmi ar izliektu muguru abās pusēs sarežģīts ornaments (II, 21). Pinuma un saulišu ornaments pavirši griezts un neliecina par augsti attīstītu kaula priekšmetu izstrādāšanas līmeni. Tikai kādam mazam kaula priekšmeta fragmentam saulītes ornaments iegravēts vai iecirsts ar speciālu instrumentu. Krivičiem piederīgā Kamno pilskalnā (Pleskavas tuvumā) jau no 1. gadu tūkstoša vidus pastāvējusi plaša un tehniski labi noorganizēta kaula lietu ražošana³, bet par Ķentes pilskalnu to nevar teikt.

Dzirkaļa amatam 6.—8. gs. nebija plašākas attīstības iespējas, jo rokas dzirnas vēl nepazīna. Graudus mala ar sen pazīstamo paņēmieni: sauju graudu uzbēra uz izkapinātas, ieliktas akmens pamatnes (22. att., 2) un tur saberza ar rokā satvertu nelielu akmeni (22. att., 3). Palielinoties izaudzētās labības krājumiem un attīstoties citām ražošanas nozarēm, pamazām radās nepieciešamība arī šeit taupīt cilvēka darbaspēku. Cilvēki meklēja iespēju graudus samalt ātrāk un labāk.

¹ A. Bielenstein. Op. cit., 9. lpp.

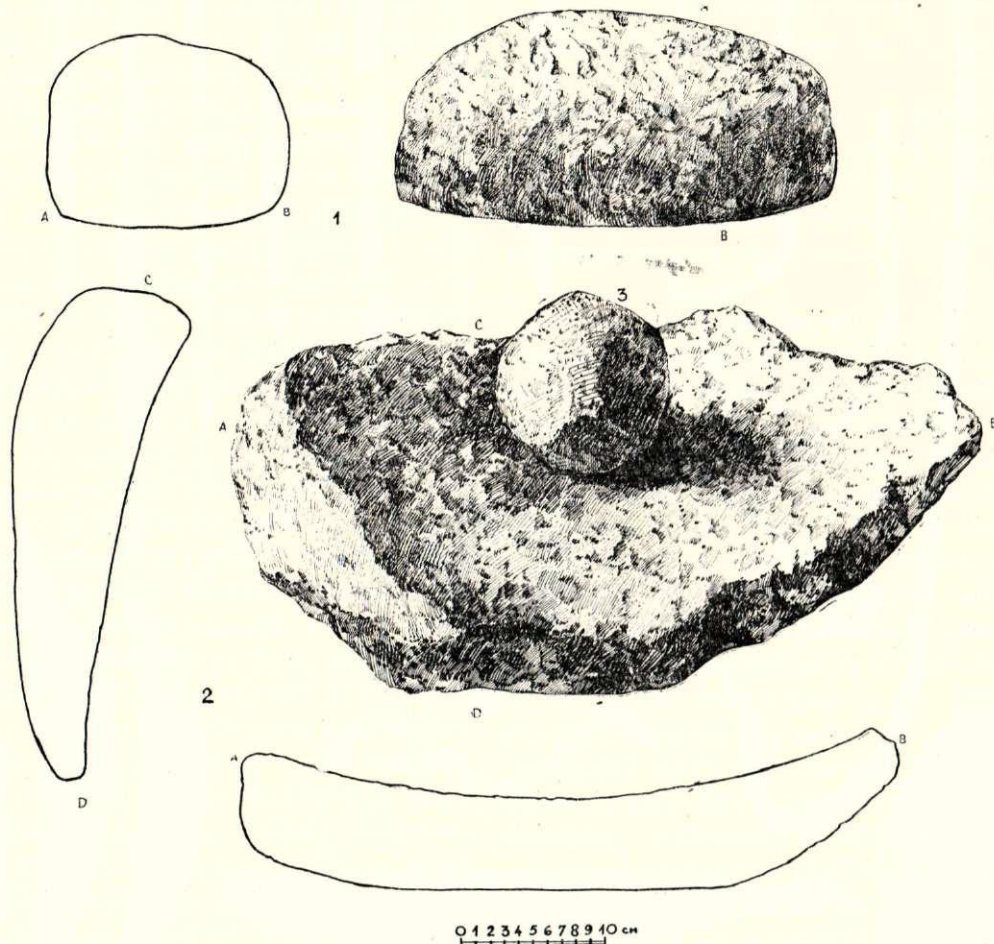
² Б. А. Рыбаков. Op. cit., 402. lpp. 113. att.

³ С. А. Тараканова. Древности Псковской земли. По следам древних культур. Древняя Русь, 1953, 204.—205. lpp.

Par to liecina Ķentē atrastie lieli beržamie akmeņi ar speciali izkapinātu virsmu (22. att.,1). Virsmas izliekums pieskaņots apakšējā beržamā akmens pamatnes ieliektajai virsmai. Salīdzinot ar mazajiem un vidējiem beržamajiem akmeņiem, pēdējo lietderīgais, graudu saberšanai tieši izmantojamais laukums ap 6—10 reizes lielāks. Plakanie, lieli beržamie akmeņi

tīstās ar bronzu izrotātu audumu ražošanā. Bronzas rievotie skārda cilindriņi un bronzas spiralītes cēlušās galvenokārt no vilnas sagšu malās zināmā kārtībā ielocītiem bronzas rotājumiem. Pēc prof. H. Mooras atzinuma, ar bronzas ornamentāliem motīviem greznot sagšas pirmoreiz sākuši zemgaļi apmēram 7. gs.¹

Bronzas cilindriņi un spiralītes Ķentē sastopamas

22. att. Graudu beržamie akmeņi: 1 — lielais beržamais akmeņš; 2 — beržamā akmeņš pamatne; 3 — mazais beržamais akmeņš.

Ķentē atrasti nedaudzi — 2 veseli un daži saplīsuši gabali, turpretī apaļie beržamie akmeņi — 38 eksemplāri. Beržamā akmeņš pamatnes un lielos beržamos akmeņus vajadzēja izkapināt. Vai šai darbā jau lietots speciāls dzirkaļa veseris, nav zināms.

Nepieciešama un plaši izvēsta mājamatniecības nozare 6.—8. gs. bijusi vērptāna un aušana. No 72 atrastajiem vērptajās vārpstas skriemeļiem tikai divi darināti no gaiša smilšakmens (V, 23), bet visi pārējie no māla (V, 24—27). Īstenībā vērptāmo skriemeļu izgatavošana šai laikā bijusi keramikas nozare un, tāpat kā mājsaimnieciskā podniecība, atradusies sievietes pārziņā. Skriemeļi veidoti rokām un pēc tam apdedzināti. Daži eksemplāri izgatavoti rūpīgāk un pat ornamentēti, bet vairums bez rotājuma. Aužamiem stāviem pieder arī Ķentē atrastais atsvara fragments.

Latvijas PSR teritorijā šai laikmetā rodas un at-

arī kulturas slāņa apakšējās kārtās un pavardos no 6. gs. Bet, tā kā Ķentē trūkst šī laikmeta kapulauka materiāla, tad nav pamata minēt bronzas izstrādājumus visnozīmīgi pieskaitīt sagšām, jo tie varēja būt cita apģērba piederums vai rotas daļa.

Bronzas starpskardīte (II, 16) no lentveida vainaga norāda uz šī tipa vainaga izplatību Ogres lejteces novadā ne vēlāk par 8. gs. Ornaments starpskardītē iegravēts trīsinājuma (tremolējuma) tehnikā.

Apģērba gatavošanā, aitu cirpšanā u. c. lietotās dzirkles rupji apdarinātas, ar masīvu loku, taču to izgatavošanas tehnoloģija atbilst darba uzdevumam.²

Citi Ķentē atrastie darba rīki un sadzīves priekšmeti: šujamās adatas (V, 4, 5), naži (V, 20, 21),

¹ H. Moora. Op. cit., 103. lpp.

² Sk. A. Anteina iepriekš minētos rakstus.

šķīļamie akmeņi (V, 22) u. c. līdzīgi agrāk citur atrastajām un literatūrā pazīstajām 6.—8. gs. lietām.

* *
*

Ķentes pilskalna un apmetnes 3 gadu archeoloģiskie izrakumi devuši skaitliski pietiekamu materiālu, lai atrisinātu problēmu par abu objektu socialekonomisko nozīmi un raksturu, kā arī par to iedzīvotāju savstarpējām attiecībām.

Pilskalna plakuma niecīgie izmēri, maz intensīvā apbūve, iedzīvotāju greznākais un turīgākais dzīves veids ļauj pilskalnu uzskatīt par kāda dižciltīgā nocietinātu dzīves vietu. Pilskalnā dižciltīgais mitis kopā ar savu ģimeni, nelielu karadraudzi un, iespējams, ar nedaudziem vergiem.¹

Apmetnē dzīvojuši tie teritorialās kopienas locekļi, kuru eksistences līdzekļu ieguves veidā bez zemkopības, lopkopības, medībām un zvejās svarīga vieta ierādāma amatnieciskajai ražošanai.

Ķentes izrakumu materiālā pārsvarā ir atradumi, kas tieši vai netieši saistāmi ar metāla iegūvi un apstrādāšanu: tiģeli, lejamās formas un citi amatnieka darba rīki, izejmateriāli, pusfabrikāti, dzelzs sārņi.

Bronzas lēņēja — rotkaļa amatam raksturīgi atradumi apmetnē veido vairāk nekā pusi — 54% — no visiem apmetnē atrastajiem priekšmetiem un to fragmentiem (410 no 760), bet pilskalnā tikai 14,3% (27 no 188). Rotkaļa amats apmetnes atradumos pārstāvēts 3,8 reizes vairāk nekā pilskalnā. Apmēram līdzīgā samērā rotkaļa darbs reprezentēts Daugmales pilskalna un apmetnes archeoloģiskajā materiālā: pilskalnā 1,3%, apmetnē 5,2% no visiem atradumiem.²

Lai par dzelzs iegūvi un apstrādi pilskalnā un apmetnē iegūtu aptuvenu priekšstatu, pie iepriekš minētās atradumu kategorijas pieskaitīsim dzelzs sārņus: apmetnē no 1655 atradumiem (skaitot gabalos) dzelzs priekšmetu pusfabrikāti un dzelzs sārņi veido 821, t. i., 49%; pilskalnā attiecīgi no 314 atradumiem 115, t. i., 36%.³

1939. gada archeoloģiskajos izrakumos apmetnē pie Dignājas pilskalna E izrakumu laukumā atrasts liels

¹ Sīkāk par to A. Stubava rakstā: Археологические раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 г. (Nodots iespiešanai.)

² Aprēķināts pēc LPSR Vēstures muzeja archeoloģijas nodaļas fondu un archiva materiāliem. Daugmales pilskalna un apmetnes mazāki procentuālie rādītāji izskaidrojami ar pilskalna ilgo apdzīvotību (līdz 12. gs.) un lielo atradumu skaitu — pāri par 8000 priekšmetu.

³ Atradumu kategorijas grupētas pēc izrakumu laukumiem, tāpēc pie pilskalna pieskaitīti visi dzelzs sārņi no III dienviņu vaļņa ārējās nogāzes. Pēc socialekonomiskās nozīmes šī vieta ciešāk saistīta ar apmetni nekā ar pilskalnu. Apmetnes procentuālie rādītāji faktiski lielāki, bet pilskalna — mazāki par šo aprēķinu.

dzelzs sārņu vairums, kas vietām veidoja 30 cm biezu slāni. Pilskalna plakumā dzelzs sārņu bijis mazāk.⁴

Nepārvērtējot Ķentes izrakumu materiālu procentuālo rādītāju nozīmi, jo turpmākajos izrakumos tie mainīsies, tomēr redzams, ka metalieguves un apstrādes nozares apmetnē bijušas ekonomiski svarīgākas nekā pilskalna iedzīvotājiem.

Apmetne pie Ķentes pilskalna 6.—8. gs. radusies un izveidojusies kā augošs amatnieciskās ražošanas centrs — vēlāko senpilsētu priekštece.

Amatniecības izšķirīgo nozīmi pilsētu rašanās procesā arī archeoloģijas materiālā parādījuši prof. B. Ribakovs⁵ un citi padomju archeologi.

Arī tādās pārejas tipa apmetnēs kā Ķentē iedzīvotāju ekonomikā amatnieciskā ražošana ieņem svarīgu vietu. Izrakumu materiāla analīze ļauj skaidrāk formulēt problēmu par amatniecības atdalīšanos no zemkopības Latvijas PSR teritorijā, par šī procesa pakāpēm.

Līdzīgi citām sarežģītām sabiedriski ekonomiskām norisēm amatniecības atdalīšanās no zemkopības ilgusi daudzus gadsimtus. Šī procesa pirmie iedīgļi parādās tai posmā, kad atsevišķs amatnieks vairs nestrādā pirmatnējai kopienai, bet iesāk savus ražojumus mainīt pret zemkopja, lopkopja u. c. ražojumiem, un amats tam pamazām pārvēršas par galveno dzīves iztikas līdzekļu ieguves avotu. Pēc tam jau vesela amatniecības nozare pāriet šādu profesionālu (vai pusprofesionālu) amatnieku rokās. Pēc speciālistu vienprātīga uzskata, pirmā profesionālā amatniecības nozare bijusi kalēja amats. Sākumā kalējs bijis arī metāla rotas lietu ražotāis. Latvijas PSR teritorijā kalēja amata izdalīšanās sākusies ģintis iekārtas sairšanas posmā. «Kalēja apbedījuma inventārs Mazkatužos (m. e. 4. gs.) — kņabiles, āmurs un cirtnis, kas, domājams, bijis viņa personīgais īpašums, pierāda, ka kuršu apdzīvotos Latvijas teritorijas dienvidrietumos metāla apstrādāšana zaudē savu agrāko kopienas raksturu un kļūst par atsevišķu meistaru nodarbošanos.»⁶ Prof. A. Arcichovskis podniecības specializāciju — podnieka rīpas ieviešanu austrumslavu teritorijā 9.—10. gs. raksturo par amatniecības atdalīšanās otro stadiju. Amatu atdalīšanās sākās ar melnās metalurģijas attīstību.⁷

Latvijas PSR teritorijā amatniecības attīstības process līdz šim izpētīts nepilnīgi un grūti vērtēt, par cik prof. A. Arcichovska schema atbilst vietējiem apstākļiem. Podnieka rīpa šeit izolatās 1—2 gadsimtus vēlāk nekā slavu zemēs, bet metālanstrādes līmenī un tehnikā, vismaz 6.—8. gs., lielu būtisku atšķirību nav.

⁴ E. Snore. Dignājas pilskalns. (Īss pārskats par 1939. g. izrakumiem.) «Senatne un Māksla», 1939., IV, 54. lpp.

⁵ Б. А. Рыбаков. Оп. cit., 97.—98. u. c. lpp.

⁶ Latvijas PSR vēsture, I sēj. Rīgā, 1953., 26. lpp.

⁷ А. В. Арциховский. Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях. ПИДО, т. 11—12, М.—Л., 1934, 44. lpp.

V tab. 1 — ģēna kaula rokturis; 2, 3 — dzelzs ģēni; 4, 5 — dzelzs ņujamās adatas; 6—8 — kaula adatas un ģēns; 9—13 — maksķeres aķi; 14—16, 20, 21 — naķi; 17 — dzelzs osa; 18 — «kaka» fragments; 19 — rievotājs (skripsts); 22 — ņķilamais akmens; 23—27 — vērķjamās vārķstas skriemeķi.

Līdz turpmākiem, sīkākiem pētījumiem šo profesionālās amatniecības pirmo stadiju Latvijas PSR teritorijā varbūt pareizāk nosaukt par pārejas periodu. Pēdējais aptvertu laika posmu, kad parādās pirmās pazīmes par arodu rašanos, un nobeigtos ar teritoriāli lielu senpilsētu¹ izaugsmi, kurās koncentrēta amatnieciskā ražošana masu mērogā.

Ķentes apmetnes izrakumu materiāls ļauj secināt ne tikai par profesionālu amatnieku izaugsmi metalapstrādes nozarē, bet pat izvirzīt jautājumu par iesākušos rotkaļa darba specializāciju resp. izdalīšanos par patstāvīgu amatu. Apmetnes 20. pavarda bronzas lējēja — rotkaļa bagātīgā inventarā nav neviena atraduma, kas pieļautu varbūtību, ka bronzas apstrādātājs veicis arī kalēja darbu. 6.—8. gs., kad daudzas rotas lietas gatavoja arī no dzelzs, ne katreiz iespējams novilkt krasu robežu starp kalēja un rotkaļa amatu, jo abiem daļēji vienāds materiāls un vienāda tehnika — kalšana. Rotkalim, arī gatavojot rotas no krāsainiem metāliem, kalšana ir viens no galvenajiem darba paņēmieniem. Par to liecina jau pats rotkaļa (arī sudraba, zeltkaļa) amata nosaukums latviešu valodā. Mēraukla abu amatu atdalei meklējama katra darba uzdevumā. Rotkalis gatavo visas rotas lietas neatkarīgi no tā, kādu materiālu un tehniskos paņēmienus tas izmanto savā darbā. Kalējs ir dzelzs un tērauda darba rīku un priekšmetu ražotājs. Sākuma posmā abi amati nelielā darba daļā var sakrist. Piemēram, mēs vēl nezinām, vai 6.—8. gs. un arī vēlāk dzelzs rotadatas un citas dzelzs rotas gatavoja kalēji vai rotkalis. Neatkarīgi no tā, kas tās ražoja, abi amati jau šai laikā skaidri norobežojami. Atdalīšanās sākās tai laikā, kad kalējs vienā personā vairs neapvienoja darba rīku un rotas lietu ražošanu.

Ķentes rotkaļi profesionālās amatniecības virzienā spēruši tikai pirmos soļus. Ja rotkaļa specialo atradumu lielais skaits 20. pavardā nerada šaubas, ka šī pavarda īpašniekam — varbūt arī 34. pavarda lietotājam — bronzas kausēšana un rotas lietu ražošana bijis galvenais, kaut ne vienīgais eksistences līdzekļu sagādes avots, citos pavardos un krāsniēs atrastais tiģeļu nelielais daudzums liecina par rotkaļa nepilnu darba slodzi vai pat par rotas lietu mājsaimniecisku ražošanu tikai vienas saimes vajadzībām. Arī 20. pavards nav izbūvēts speciāli rotkalim, jo izmantots tai pašā laikā citiem saimnieciskiem uzdevumiem. Šī iezīme raksturo mājsaimnieciskās bronzas kausēšanas ietekmi 6.—7. gs. citādi jau pilnīgi profesionālā rotkaļa darbā. Nākošajā posmā — 8. gs. — rotkalis, šķiet, ceļ savām vajadzībām speciālu akmens pavardu, kas atbilst tā darba īpatnībai. Dienvidrietumos no 20. pavarda iz-

jauktā akmens grupa ar daudziem tiģeļu fragmentiem varēja būt šāds speciāls rotkaļa pavards.

Problema par to, vai 6.—8. gs. Ķentē bronzas lietu gatavošana atradusies vienīgi vīrieša pārziņā, vai šai darbā piedalījušās arī sievietes, grūti risināma, jo trūkst pietiekama materiāla. PSRS Eiropas daļas ziemeļaustrumu novados Maksimovas u. c. kapulaukos sieviešu apbedījumos mirušajai līdzīgi doti bronzas lējēja instrumenti.² Kapulauku izrakumos Latvijas PSR teritorijā bronzas lējēja darba rīki sieviešu apbedījumos nav atrasti. Tiģeļi, lejamie kausi, formas u. c. nav atrasti arī vīriešu apbedījumos, tāpēc šo parādību var izskaidrot ar apbedīšanas paražu dažas darba rīku kategorijas nelikt līdzīgi kapā.

Bronzas kausēšana Ķentes parastajos pavardos un akmens krāsniēs, turklāt nelielā vairumā, ir norādījums, kaut arī nedrošs, ka vienkāršāko bronzas rotas lietu mājsaimniecisku ražošanu — atliešanu pēc vaska modeļa vai gatavās lietas nospieduma mālā, savas saimes vajadzībām varēja veikt arī sievietes. Komplicēto rotu, piemēram, pūces saktas izgatavošana prasīja lielu darba pieredzi, sarežģītu tehnisko paņēmieni prasmī, speciālus instrumentus³, un tādas rotas mājamatnieciski nevarēja izgatavot.

Tātad rotkaļa amats varēja izaugt kā no mājsaimnieciskās bronzas kausēšanas ietvariem, tā atdaloties no profesionālā kalēja amata. Vai 6.—8. gs. starp rotkaļa un kalēja amatu pastāvējusi kāda kopība un kas ir abus amatus vienojājas vai atšķirējas pazīmes, par to Ķentes izrakumu materiālā nav norādījumu.

Amatniecības attīstības materiālais priekšnosacījums ir zemkopības un lopkopības progress.

Amatniecības specializēšanās un atdalīšanās no zemkopības ir viens no faktoriem, kas sekmē pirmatnējā kopienas ražošanas veida sairšanu un šķiru sabiedrības izveidošanos.⁴ Ar šķiru sabiedrības noformēšanos un pilsētu rašanos izveidojās labvēlīgi apstākļi amatniecības sīkam sazarojumam. Krievzemē pirms mongoļu iebrukuma pastāvējuši ap 60 dažādi amati.

Amatu diferenciacijas norises skaidrošanai Latvijas PSR teritorijā nepieciešami liela apjoma archeoloģiski izrakumi kuršu, zemgaļu, latgaļu un lībiešu apmetnēs un senpilsētās, ko archeologu lāpsta līdz šim skārusi maz. Sistemātisku izrakumu materiāls dos pamatu plašākiem vispārīgajiem par 6.—8. gs. un agrā feodālisma perioda amatniecību.

Rakstā ievietotie zīmējumi — M. Jāņkalniņas.

² Б. А. Рыбаков. *Op. cit.*, 91.—92. lpp.

³ V. Urtans. Darba rīki un ierīces metāla apstrādei Latvijas PSR teritorijā līdz m. e. 12. gs. Referāts LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūta archeologu sesijā 1955. gada 24. III.

⁴ А. В. Арциховский. *Основы археологии*. Москва 1954, 109. lpp.

¹ 9—15 ha lielas senpilsētas pastāvējušas pie Jersikas, Kuldiņas, Mežotnes, Tērvetes un citiem gs. pilskalniem, bet plašāki izrakumi senpilsētās nav veikti.

Археологические раскопки на городище и селище Кентескалнс (в Огре, 40 км от Риги) дают возможность сделать некоторые новые выводы о проблеме развития ремесла в Латвии, в первую очередь о добыче железа и обработке цветных металлов.

Железо и сталь добывались из местной болотной руды путем сыродутного процесса. В раскопках найдено несколько кусков болотной руды и небольшой кусок крицы.

Обнаруженная на селище, в раскопе 3-d, печь для добычи железа была сильно разрушена, но, судя по найденным вблизи нее кускам глиняной стенки со следами круглого отверстия для сопла, а также протекшему в конец сопла и застывшему там цилиндрическому железному шлаку и другим находкам, приходим к выводу, что воздух нагнетался в эту печь искусственным образом.

Железные и стальные орудия труда, оружие, предметы домашнего обихода и другие изделия изготовлялись приемамиковки, сварки, термической обработки, — была известна техника цементации, закалки, отпуска, с последующей обработкой предмета опиливанием.

Обнаруженное в селище, на площади раскопа 2-d, в 20-м очаге необычно большое количество фрагментов тиглей (128 шт.), бронзовые предметы и полуфабрикаты, отходы производства, специальные орудия труда ювелира и др. несомненно свидетельствуют о том, что этот очаг продолжительное время интенсивно использовался литейщиком бронзы — ювелиром. Очаг находился в жилой постройке и, если судить по найденным там предметам и по стратиграфическим наблюдениям, относится к начальному или среднему периоду селища — VI—VII вв.

Связанные с ремеслом ювелира предметы были найдены и в других очагах и каменках селища и городища. В 34-м очаге селища (раскоп 4-b) было обнаружено 8 фрагментов глиняной формы для отливки бронзовых слитков, один фрагмент бронзового слитка, бронзовый лом, или сырье для переплавки. Очаг датируется концом VIII или началом IX в.

Констатирована узкая специализация некоторых орудий труда ювелира. Бронзовые тигли делятся на 4 основных типа — большие и средней величины с двойными стенками и круглым дном, средней величины с одинарными стенками и круглым дном, небольшие простые с остроконечным дном, миниатюрные со сплюснутым в виде треугольника верхним краем. Тигли последнего типа использовались в качестве лячек.

Изделия из бронзы и полуфабрикаты обычно отливались по восковой модели или оттиску готовых предметов в глине.

Ювелиры в VI—VIII вв. пользовались следующими техническими приемами: литьем, чеканкой, гравировкой, штамповкой, пробиванием отверстий, клепкой, обрубкой и резкой металла, опиливанием, пайкой.

Селище у городища Кентескалнс в VI—VIII вв. представляло собой зарождающийся центр ремесленного производства и было предшественником позднейших селищ городского типа. В материале раскопок городища и селища преобладают находки, прямым или косвенным образом связанные с добычей железа и обработкой цветных металлов, — орудия труда ремесленников, сырье, полуфабрикаты, отходы производства (железный шлак). В находках на селище широко представлены принадлежности и изделия ювелирного ремесла — здесь их в 3,8 раза больше, нежели на городище.

Широкий сбыт изделий местных ювелиров (судя по материалам могильников VI—VIII вв. на территории Латвийской ССР), сравнительно высокий технический уровень этих изделий и большое количество находок, связанных с работой литейщика бронзы, на городище и селище Кентескалнс характеризуют начавшийся переход труда ювелира к постоянному ремеслу. Ремесленное производство превратилось для ювелира в главное, если не единственное, средство существования.

Прочие отрасли ремесла — гончарное, строительство, обработка кожи и кости, прядение, ткачество и др. — оставались в Кентескалнсе в рамках домашнего производства. Однако в некоторых отраслях все-таки уже применялись важные новые технические приемы, характерные для стадии развития соответствующей отрасли домашнего производства до перехода его в ремесло (профессию).

Вся глиняная посуда (всего к VI—VIII вв. относится 12860 черепков) изготовлена ручным способом. Приблизительно восьмая часть черепков представляет сосуды, изготовленные при помощи подставки, облегчавшей формовку сосуда. В качестве подставки употреблялся круг, отрубленный от бревна и сглаженный; иногда круг изготовляли из обрубленной деревянной плахи. Сосуды с шероховатой поверхностью, составляющие 40% всей керамики Кентескалнса, изготовлялись в два приема. Прежде всего изготовлялся сосуд с гладкой поверхностью; он слегка просушивался, а затем покрывался жидкой глиняной массой. Такие сосуды с шероховатой по-

верхностью более прочны. Совсем немного (0,16%) найдено красивых сосудов с лощеной поверхностью. Большинство этих сосудов изготовлено на месте, так как они имеют характерную для сосудов Кентескалнса форму.

В отношении строительства установлено, что оборонительные постройки городища строились гораздо тщательнее, нежели прочие. Фундаментом им иногда служили камни; но в селище по большей части бревна лежали прямо на земле. Оборонительные конструкции деревянного замка обычно были укреплены вбитыми в землю столбами. Обнаруженный в насыпи I северного вала камеровидный каркас из бревен был сооружен в VIII в.

Большинство построек были срубными; иногда в бревнах вырубались пазы. Найдено специальное орудие труда — драчка. Для отопления помещений использовались каменки и очаги. Некоторые летние очаги покрывала шалашевидная надстройка.

Для истолкования технических приемов строи-

тельства и некоторых деталей могут служить куски глиняной обмазки. Они найдены в остатках перекрытия крыши, со стены потолков затвердевшими во время пожара и сохранившими первоначальную форму, т. е. повторяющими контуры тех бревен, которые оштукатуривались. Приемы расшивки кусков обмазки даны в статье. По обмазке, полученной со стен, можно судить, построена ли стена с вырубленными пазами или же просто сложена из круглых бревен. Существовал и третий, переходного характера способ, когда оба бревна в местах соприкосновения ровно отесывались. Используя остатки глиняной обмазки и другие данные, автор сделал реконструкцию XXVII постройки селища Кентескалнс. Это была простая срубная постройка с массивной односкатной деревянной крышей. Бревенчатое перекрытие крыши покрывал слой глины, кора и затем дерн. Постройки подобной конструкции обнаружены также на городищах Даугмале и Танискалнс.

ĶENTES PILSKALNA DZELZS UN TĒRAUDA IZSTRĀDĀJUMU STRUKTURAS, ĪPAŠĪBAS UN IZGATAVOŠANAS TECHNOĻĪJA

A. Anteins

Kopš 1954. gada Latvijas PSR Zinātņu akadēmija un Kulturas ministrija organizē izrakumus Ķentes pilskalnā. Triju gadu ilgajā izrakumu laikā, izpētījot 6. — 8. gs. kulturslāņus, atrasti arī daudzi dažādi dzelzs un tērauda izstrādājumi, kā arī purva rūdas gabali, dzelzs sārņi, dzelzs krics un dzelzs iegūšanas krāsns sienas fragmenti. Ar dzelzs iegūšanas procesu saistīto materiālu un tā produktu atrašana liecina, ka vairums atrasto izstrādājumu ir izgatavots šajā pilskalnā.

Latvijas Valsts universitātes Metalu tehnoloģijas katedrā autors ar vec. laborantu J. Rotbaumu izpētīja 28 gabalu dzelzs un tērauda izstrādājumu strukturu, īpašības un izgatavošanas tehnoloģiju, kā arī 5 gabalu ar dzelzs iegūšanas procesu saistīto materiālu un produktu ķīmisko sastāvu. Petrografiskās un ķīmiskās analīzes izdarītas Ķīmijas fakultātes un ZA Ģeoloģijas un derīgo izrakteņu institūta laboratorijā.

Atkarībā no lietošanas uzdevuma visi izpētītie dzelzs un tērauda izstrādājumi dalīti šādās grupās: 1) naži — 6 gab., 2) cirvji — 5 gab., 3) lauksaimniecības darba rīki — 5 gab., 4) dažādi darba rīki — 5 gab., 5) ieroči — 4 gab., 6) dažādi stiepi — 3 gab. Ar dzelzs iegūšanas procesu saistītie materiāli un produkti savukārt ir iedalīti šādās grupās: 1) purva rūda — 1 gab., 2) krāsns sienas fragments — 1 gab., 3) dzelzs krics — 1 gab., 4) dzelzs sārņi — 2 gab.

Darba metode ir sniegta autora rakstā par Asotes pilskalnu [3].

Izstrādājumu korozijas bojājumi, makrostruktūras viendabīgums un sārņu ieslēgumi

Atsevišķu izstrādājumu grupu sadalījuma dati pēc korozijas bojājumu pakāpes, pēc makrostruktūras viendabīguma un sārņu ieslēgumiem ir sakopoti 1. tabulā.

Salīdzinot 1. tabulas datus ar līdzīgas tabulas datiem par Āsotes pilskalnu 9.—12. gs kulturslāņu dzelzs un tērauda izstrādājumiem, redzams, ka tie ir aptuveni

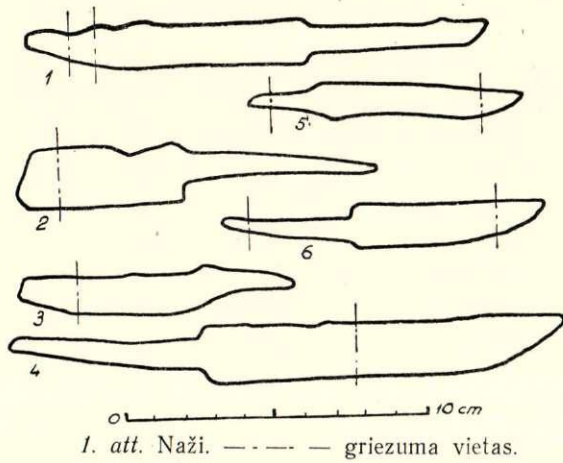
1. tabula

Atsevišķu izstrādājumu grupu sadalījuma dati pēc korozijas bojājuma pakāpes, makrostruktūras viendabīguma un sārņu ieslēgumiem

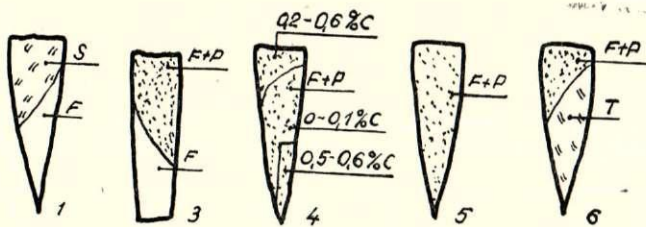
	Grupās numurs						Kopā	%
	1	2	3	4	5	6		
	Grupās nosaukums							
Naži	Cirvji	Lauksaimniecības darba rīki	Dažādi darba rīki	Ieroči	Dažādi stiepi			
Izstrādājumu skaits	6	5	5	5	4	3	28**	100
Korozijas bojājuma pakāpe:								
neliela	2	4	—	2	1	—	9	32
vidēja	3	1	4	2	2	3	15	53,6
stīpra	1*	—	1	1	1	—	4	14,4
Makrostruktūras viendabīgums:								
viendabīga	1	1	1	1	2	—	6	22,2
neviendabīga:								
gadījuma rakstura izveidojuma īpatnība	2	—	1	3	—	3	9	33,4
Sārņu redzamība makrostruktūrā:								
nemanāmi	4	3	3	3	4	1	18	66,6
redzami	1	2	2	2	—	2	9	33,4
Sārņu ieslēgumu lielums:								
sīki	4	3	2	3	1	1	14	52
vidēji	—	—	2	1	—	1	4	14,5
rupji	1	2	1	1	3	1	9	33,4

Piezīme: * Izstrādājums griešanas laikā sadrupa.
** Apskatot makrostruktūras viendabīgumu, sārņu redzamību un ieslēgumu lielumu, izstrādājumu kopskaits — 27.

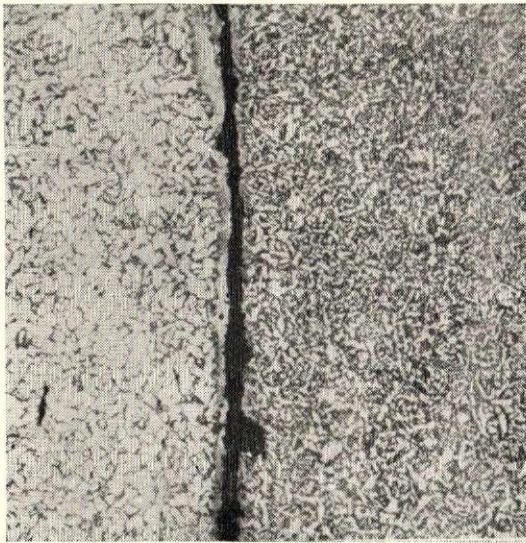
vienādi, tikai Ķentes pilskalna izstrādājumus korozija bojājusi mazākā mērā, bet tiem savukārt ir apmēram 2,2 reizes lielāks gadījuma rakstura neviendabīgums

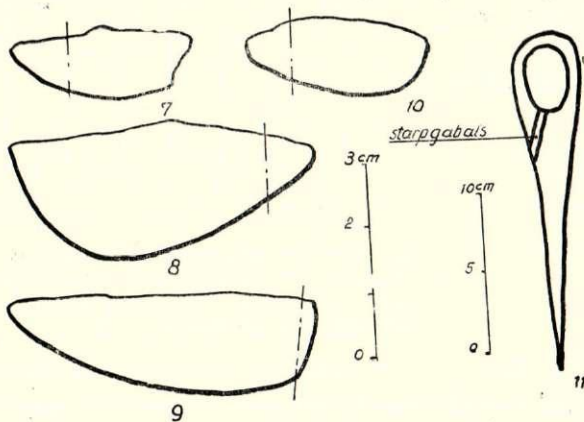
1. att. Naži. --- — griezumta vietas.

2. att. Nažu asmeņu tehnoloģiskā shēma. Strukturā sastāvdaļu apzīmējumi; F — ferīts; P — perlīts; S — sorbits; T — troostīts.

3. att. 4. naža asmeņa virsotnes slāņu sametinājuma vietas mikrostruktūra (100X palielināts).

4. att. Cirvju fragmenti un cirvis.

(15,4% vietā 33,4%). Lielais gadījuma rakstura nevienbīgums norāda uz zemāku metāla iegūšanas un apstrādāšanas tehnikas līmeni.

Izstrādājumu struktūra, īpašības un tehnoloģija

1. **Naži.** Visiem nažiem struktūras pētīšanai izdarīts asmeņa daļā viens griezumšķērsvirzienā. Vienam nažim (1. att., 1) struktūras sadalījuma pārbaudei izdarīts arī vēl otrs griezumš (abos griezumš bija vienāda struktūra). Diviem nažiem (5 un 6) izdarīts griezumš arī kāta daļā. Dzirksteļu pārbaude kāta galā rādīja, ka diviem nažiem (1 un 3) kāts ir no dzelzs (Asotē visi nažu kāti ir no dzelzs), bet pārējiem no tērauda (satur oglekli 0,2—0,7%). Nažu asmeņu ķīļa leņķis ir 12—16° (1,4 un 6). Viens nazis (3) ir vēl pusfabrikāts. Viens nazis (2) griešanas laikā sadrupa.

Tehnoloģiskajā shēmā (2. att.) redzams, ka tikai divi nažu asmeņi (1 un 6) ir rūdīti, turklāt viens no tiem nevis asmeņa virsotnē, bet gan nevajadzīgi asmeņa mugurdaļā. Jāatzīmē arī vēl, ka viens nazis (5) lielākas temperatūras ietekmē ir atkvēlinājies (uz virsmas atrodas apdedži) un droši vien ir bijis rūdīts, jo satur dažās virsotnes vietās (svītru veidā) oglekli ap 0,4% (vidēji ap 0,2%).

No visiem pieciem nažiem tikai diviem nažiem (40%) asmeņa virsotne satur pietiekamu oglekļa daudzumu: 4. nazis (0,5 — 0,6%) un 6. nazis (0,6 — 0,8%), bet Asotē no četrpadsmit nažiem pietiekams oglekļa daudzums asmeņa virsotnē sastopams desmit nažiem (72%).

Rūdītā naža asmeņa (6) Brinela cietība H_B ir 364 (Asotē nažiem $H_B = 300—400$, bet tagadējiem nažiem 460—555).

Slāņi sametināti labi, taču dažās vietās ir arī defekti. Kāda defekta mikrostruktūra parādīta 3. attēlā. Tā sastāv kreisā pusē no ferīta un nedaudz perlīta (0—0,1% C), bet labajā pusē no sīka ferīta un perlīta (0,5—0,6% C). Starp abiem slāņiem sametinājuma vietā atrodas garš sārņu ieslēgums.

2. **Cirvji.** Pētīti četri cirvju fragmenti (4. att., 7, 8, 9 un 10) un viens cirvis (11). Cirvju fragmenti ir no asmeņa daļas. Fragmentu asmeņa ķīļa leņķis 14—26°, bet nebojātā cirvja — 12° (Asotes cirvju asmeņa ķīļa leņķis ir 7—28°).

Cirvju asmeņu tehnoloģiskajā shēmā (5. att.) redzams, ka no pieciem asmeņiem trīs ir rūdīti. Jāatzīmē, ka arī vienam nerūdītam asmeņim (7) piemērinātais slānis satur rūdīšanai pietiekamu oglekļa daudzumu (0,4—0,5%). Rūdīto asmeņu cietība H_B ir 240—382 (tagadējiem cirvjēm 415—555).

No visiem cirvju asmeņiem tikai viens ir no viengabala metāla (8). Tas satur nelielu, rūdīšanai nepie-

tiekamu oglekļa daudzumu (0,1—0,2%). Diviem asmeņiem virsotnē ir piemetināts cietāks, ar oglekli bagātāks metāla slānis (7 ar 0,4—0,5% un 9 ar 0,6—0,8%). Viens asmens sastāv no trim kopā sametinātiem slāņiem (vidū tērauda slānis ar oglekļa daudzumu 0,4—0,5%, kam abos sānos ir dzelzs slānis).

No teiktā redzams, ka tērauda slāņi satur oglekli no 0,4 līdz 0,8% (tagadējie cirvju asmeņi — 0,7—1,0%).

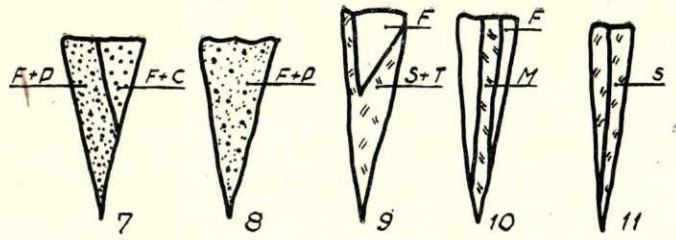
Izpētījot nebojātā cirvja (11) asmens virsotni, iespējams konstatēt, ka tā sastāv no diviem kopā sametinātiem slāņiem. Virsotne ir rūdīta un atlaidināta (6. att. redzama šīs vietas sorbitiskā struktūra ar martensitisku orientāciju). Virsotnes cietība ir neliela ($H_B = 240—270$). Pats cirvis kalts no krīca ar oglekļa daudzumu 0,1—0,2%, un ovalais kāta caurums izveidots ar saliekšanas operāciju. Pārliktais gals piemētināts cirvja ķīlim. Lai dabūtu pareiza lieluma kāta caurumu, starpā iemetināts vēl neliels starpgabals.

3. Lauksaimniecības darba rīki. No lauksaimniecības darba rīkiem izpētīta izkaptis (7. att., 13) un sīrpji (12, 14, 15 un 16). To asmeņu mikrostrukturā sadalījums parādīts 8. attēlā. Asmeņu izgatavošanas paņēmieni līdzīgi nažu un cirvju asmeņu izgatavošanas paņēmieniem. No pieciem asmeņiem viens asmens ir dzelzs (14), viens asmens (15) divslāņains (blakus dzelzs slānim ir tērauda slānis ar oglekļa daudzumu — 0,3—0,5%), viens asmens (13) ir trīsslāņains (asmens ķīļā vidū ir dzelzs slānis, un tā abos sānos tērauda slānis ar oglekļa daudzumu — 0,4—0,5%), viens asmens (12) ir no dzelzs, kam mugurdaļā nevajadzīgi piemētināts tērauda slānis ar oglekļa daudzumu 0,7%, un viens asmens (16) no dzelzs, kam virsotnē atrodas tērauds ar oglekļa daudzumu — 0,1—0,2%. Trīs asmeņi ir rūdīti, un iegūtā martensita cietība $H_B = 390—620$. Neparasts ir trīsslāņainais asmens. Parasti trīsslāņainam asmenim tērauda slāni ievieto vidū un sānos piemētinā dzelzs slāni.

Ipatnējs ir sīrpja asmens. Tā virsotnē atrodas tērauds ar oglekļa daudzumu — 0,1—0,2%, bet lai virsotne būtu cietāka, tad tā ir nedaudz pastiprināta. Tāda auksti deformētā metāla struktūra parādīta 9. attēlā (vidū — ferīta slānis un sānos — sīka ferīta un perlīta slānis). Šīs vietas cietība $H_B = 103$ (parasti ir ap 90—95). Lai būtu labāki griešanas apstākļi, tad pašā virsotnē ir iecirsti vēl arī zobīņi (10. att.). Sīrpja gals nav smails, bet strups. Strupais gals un iecirsto zobīņu izskats liecina, ka sīrpis nav bijis vēl lietots.

4. Dažādi darba rīki. No dažādiem darba rīkiem izpētīti divi īleni (11. att., 17, 18), šķēru fragments (19), šķiltavas (20) un vīle (12. att.).

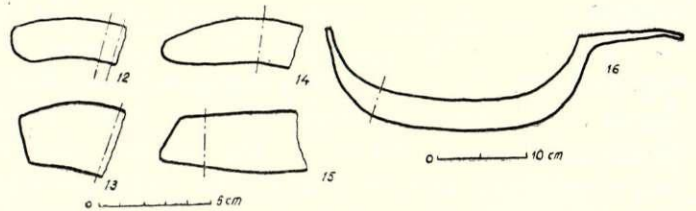
Viens īlens (17) izgatavots no tērauda ar nevienmabīgu oglekļa izkārtojumu (0—0,3%), bet otrs (18)

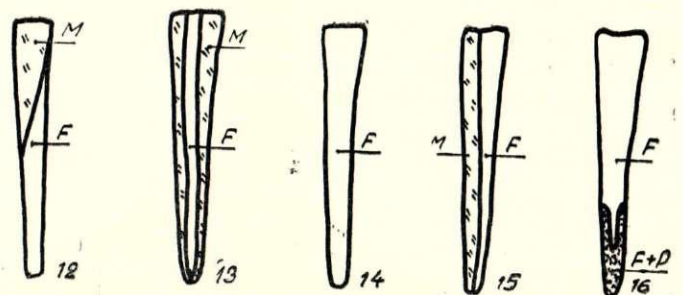
5. att. Cirvju asmeņu tehnoloģiskā shēma. Struktūras sastāvdaļu apzīmējumi: C — cementīts; M — martensīts; pārējais kā 2. attēlā.

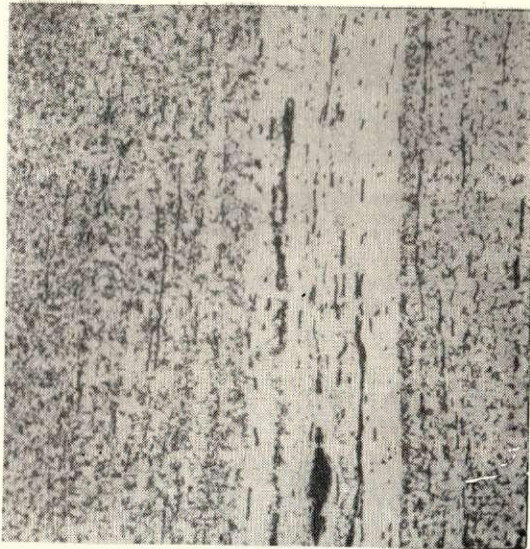
6. att. Veselā cirvja (11) asmens virsotnes mikrostruktūra (melnā svītra — sārpi; 100× palielināts).

7. zīm. Izkaptis (13) un sīrpju (12, 14, 15) fragmenti. Sīrpis (16).

8. att. Izkaptis un sīrpju asmeņu tehnoloģiskā shēma.

9. att. Sīrpja asmens virsotnes mikrostruktūra (100× palielināts).

no tīras dzelzs. Šķēru fragments satur oglekli — 0—0,2%, bet platajā daļā ir arī atsevišķas svītras ar oglekļa daudzumu — 0,3—0,4%. Platā daļa ir rūdīta, un iegūtais sorbits palielināja šķēru loka vietas elastību.

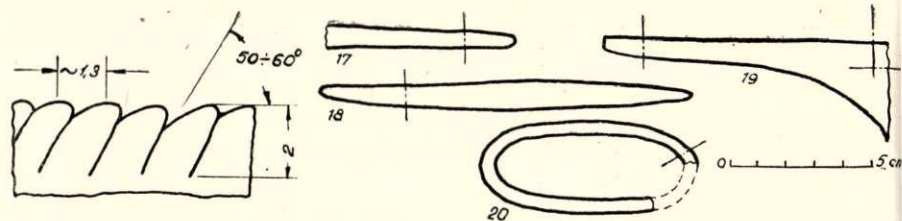
Ļoti pārdomāti izgatavotas šķiltavas (20). Tās sastāv no divslāņa metāla: viens slānis satur oglekli — 0,7—0,8% un otrs — 0—0,1%. Metāls izkalts 2 mm biezas plāksnītes veidā. Plāksnīte izliekta ovali, un tās gali sametināti kopā. Rūdot kļuva cietāks uz ārpusi izliektais ar oglekli bagātais slānis ($H_B = 400$), bet iekšpuse mazā oglekļa daudzuma dēļ palika mīksta ($H_B = 125—156$) un tādējādi samazināja šķiltavu trauslumu.

Ķentes pilskalnā atrastā vīle (12. att.) atkārtoti pierāda, ka šeit notikusi metāla apstrāde. Vīle ir kalta no kopā sametinātiem nelieliem krica gabaliem ar oglekļa daudzumu — 0,6—0,9% (vidējais oglekļa daudzums 0,7%, bet tagadējām vīlēm ir 1%). Vīles griezumā (12. att.) mikrostruktūra parādīta 13. attēlā (redzams nedaudz ferīts ar lielāku perlīta daudzumu). Vīle nav rūdīta, taču droši vien tāda ir bijusi, bet, atrodoties augstākā temperatūrā, atkvēlinājies (augstās temperatūras dēļ uz vīles virsmas radušies apdedži, un malas ir nedaudz atogļotas). Uz vīles sāniem 20 mm garumā ir apmēram 21 uzcirtums (zobu izveidošanai) un uz platās virsmas ap 20 uzcirtumu.

5. Ieroči. No ieročiem izpētītas šķēpu smailes (14. att., 22, 23 un 24) un zobena smaile (25).

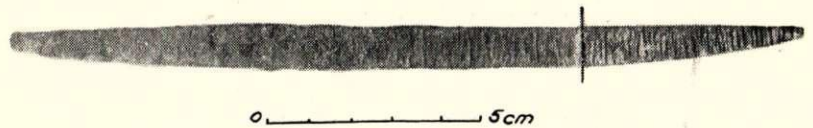
Šķēpu smailes izgatavotas no metāla ar mazu oglekļa daudzumu: pirmā smaile (22) satur oglekli ap 0%, otra smaile (23) — 0—0,2% (kāta daļā līdz 0,3%) un trešā smaile (24) — 0—0,1%.

Ipatnēja ir zobena smailes mikrostruktūra (15. att.). Redzama svītraina ferīta un ferīta-perlīta struktūra ar sīkiem un rupjiem sārņu ieslēgumiem. Smaile

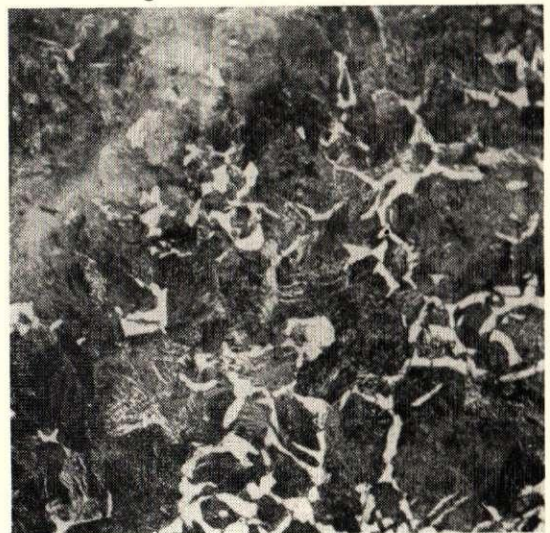

10. att. Iecirstie zobiņi uz sīrpja asmens virsotnes.

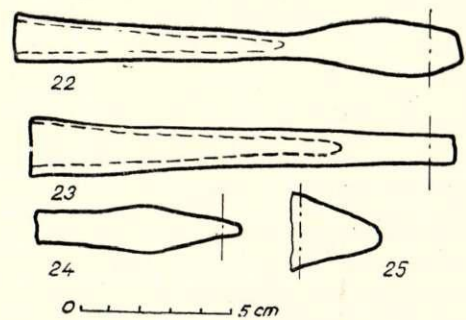
11. att. Ileni (17, 18), šķēru fragments (19) un šķiltavas (20).

12. att. Vīle (21).

13. att. Vīles šķērsriezuma mikrostruktūra (100× palielināts).

14. att. Šķēpu smailes (22, 23, 24) un zobena smaile (25).

les vidusdaļā (biezums 1,5 mm) atrodas sešas paralēlas ferīta-perlīta svītras (oglekļa daudzums — ap 0,3%) un četras vidējās svītras. Paralelais svītru izkārtojums pamazina zobena trauslumu. Smaile droši vien bija rūdīta (laboratorijā to norūdot pie 920° ūdenī, cietība H_B pieauga no 133 uz 220), bet augstākas temperatūras ietekmē (par to liecina

plāna, bet stipra apdedžu kārtā uz zobena smailes), ir atkvēlinājusies.

6. Dažādi stieņi. 16. attēlā pirmais stienis (26) izgatavots no krica ar nevienmīgu oglekļa izkārtojumu (0—0,3%), otrs stienis (27) arī ir ar nevienmīgu oglekļa izkārtojumu (0—0,2%), un tāds pats ir arī trešais stienis (28) (0—0,2%).

Dzelzs iegūšanas procesa materiāli un produkti

1. Purva rūda. Izrakumos tika atrasti vairāki nelieli purva rūdas gabali. Viens no tiem (95 g smags) redzams 17. attēlā. Petrografiskās analīzes šlifā varēja redzēt galvenokārt limonītu (ar nelielu smilšu piejaukumu). Purva rūdas krāsa — tumšbrūna, kura lūzuma vietā pāriet pat melnā (satur manganu vairāk nekā parasti).

2. Dzelzs iegūšanas krāsns sienas fragments. Krāsns sienas fragments (18. att.) sver ap 100 g. Mala a-a pārklāta ar cieši piekusušu dzelzs sārņu kārtu, kuras biezums ir no dažām milimetra desmitdaļām līdz pat 3,5 mm. Tā ir poraina. Dažās vietās ir redzami dzelzs sārņu un sienas materiāla nelieli stiklveida tumšzaļi sakusumi. Vietas A petrografiskā analīzē rādīja, ka dzelzs sārņi satur daudz limonīta un neredz hematītu. Paša krāsns sienas materiāla petrografiskā analīzē rādīja, ka tas ir dolomīta smilšakmens.

3. Dzelzs krics. Atrastais dzelzs krics redzams 19. attēlā. Tā svars 170 g. Krics nav deformēts.

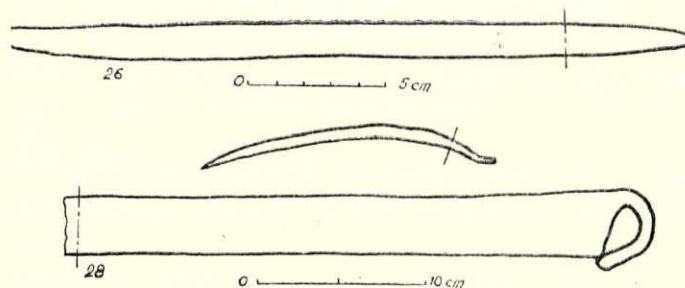
Dzelzs krics satur dažādu oglekļa daudzumu: vienā vietā oglekļa ir ap 0%, otrā vietā — ap 0,4% un citā vietā — ap 0,9%. Griezuma malas ir ferītiskas (krics ir atogļojies). 20. attēlā parādīts krica griezuma a-a perlīts un ferīts, kuriem blakus atrodas melni sārņu ieslēgumi.

4. Dzelzs sārņi. No atrastajiem dzelzs sārņiem divi ir ķīmiski analizēti (2. tab.). Uz dažiem dzelzs sārņu gabaliem redzamas koka ogļu paliekas.

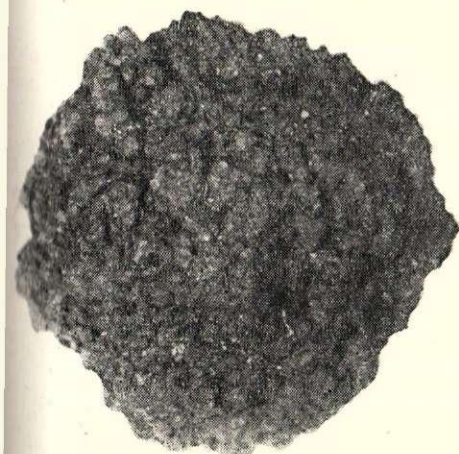
2. tabulas dati rāda, ka sārņi ir skābi, jo satur lielu SiO_2 daudzumu. Liels ir arī Fe_2O_3 daudzums, pie

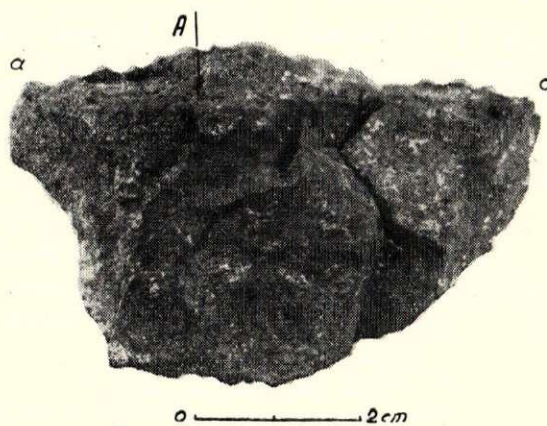
15. att. Zobena smailes šķērsriezuma mikrostruktūra (100× palielināts).

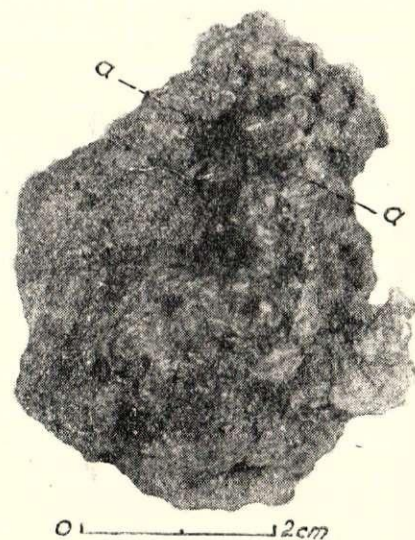
16. att. Dažādi stieņi.

17. att. Purva rūda.

18. att. Dzelzs iegūšanas krāsns sienas fragments.

19. att. Dzelzs krics.

Ģeoloģijas un derīgo izrakteņu institūtā veikto dzelzs sārņu analīžu dati

Parauga apzīmējums	Ķīmiskais sastāvs %				
	SiO ₂	R ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃ *	Al ₂ O ₃	CaO
1. Galvenais D valnis, 7. pavards (tumšāks).	23,51	70,64	63,87	6,77	3,08
2. Apmetnes 4 ^c izrakuma laukuma 39 ^c pavards (gaišāks).	13,76	87,76	84,15	3,61	1,32

* Piezīme: Fe₂O₃ sastāvā ir ieskaitīts arī FeO.

20. att. Dzelzs krica griezuma a-a mikrostruktūra (100× palielināts).

kam 2. paraugā ir 84,15 vai 58,8% dzelzs. Šāds liels Fe₂O₃ vai dzelzs daudzums norāda uz iegūšanas pro-

cesa mazražīgumu. Jāatzīmē, ka arī senajā Krievzemē (piemēram, Višgorodā) dzelzs daudzums analizētajos sārņos dažreiz bija virs 55% [1].

SECINĀJUMI

Pētījumu rezultātā secināms:

1. Ķentes pilskalnā prata iegūt no purva rūdas ne tikai dzelzi, bet arī tēraudu ar dažādu oglekļa daudzumu. Lielais dzelzs daudzums sārņos rāda, ka dzelzs iegūšanas procesam bija zems lietderības koeficients. Krāsns sienām lietoja arī dolomīta smilšakmeni.

2. Ķentes metāls ir nevienmērīgāks nekā 9.—12. gs. Asotes metāls.

3. Ķentē prata dzelzi un tēraudu kalt, metināt, termiski apstrādāt, izgatavot no tiem nažus, cirvjus, sirpjus, šķēpu smailes, īlenus un citus izstrādājumus. Ievērojams atradums ir vīle, jo tas norāda, ka izstrādājumus negatavoja tikai ar kalšanu, bet vajadzīgo formu, izmērus un virsmas gludumu ieguva arī ar vīlēšanu.

4. Veselā cirvja (11) konfigurācija, kāta caurums, izgatavošanas tehnoloģija un asmens virsotnes struktūra, kā arī cietība, ir ļoti līdzīga tā laika latgaļu-sēļu cilšu Kalniešu kapulauka (Jēkabpils rajonā) autora izpētītam cirvim.

L I T E R A T U R A

1. В. К. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, 1953.
2. Г. А. Кащенко. Основы металловедения, 1956.
3. А. Антеинс. Асotes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija. «LPSR ZA Vēstis», 6. (107.) nr., 1956.

ИЗУЧЕНИЕ СТРУКТУРЫ, СВОЙСТВ И ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА ЖЕЛЕЗНЫХ И СТАЛЬНЫХ ИЗДЕЛИЙ, НАЙДЕННЫХ НА ГОРОДИЩЕ КЕНТЕ

А. Антеин

Автор изучил структуру, свойства и технологию производства 28 железных и стальных изделий, а также химический состав пяти образцов исходных материалов, шлаков и футеровки.

В результате исследования можно сделать следующие выводы:

1) в Кенте умели выплавлять из болотных руд не только железо, но и стали с различным содержанием углерода;

для футеровки использовали и доломитовый песчаник;

2) металл из Кенте более неоднороден, чем ранее изученный автором металл IX—XII вв. из городища Асоте;

3) в Кенте умели ковать, сваривать, термически обрабатывать, обрабатывать напильником железо и стали, изготавливать из них ножи, топоры, серпы, наконечники копий, напильники и другие изделия.

LAUKSTRĀDNIĒKU IEDALĪJUMS, DZĪVOKĻI UN DARBA APSTĀKĻI KURZEMĒ UN ZEMGALES RIETUMU DAĻĀ 19. GS. OTRĀ PUSĒ

S. Cimermanis

Ievadam

Padomju etnografijas zinātne veltī izcilu vērību darbaļaužu masu dzīves veida un materialās kultūras pētīšanai dažādos vēsturiskās attīstības periodos.

Vēl nesenā pagātnē etnografi veltīja uzmanību vienīgi zemniecības dzīves veidam un materialajai kultūrai. Pēdējos gados turpretim arvien aktualāks kļūst jautājums par strādnieku dzīves veida un zemniecības sociālās diferenciacijas jautājumu iesaistīšanu etnografu pētījamo problēmu skaitā. Šādai pieejai ir izcila nozīme: tā dod iespēju noskaidrot, kā dažādi socialekonomiskie apstākļi ietekmē tautas dzīves veidu un materialo kultūru.

Pētījot latviešu zemniecības sociālo diferenciaciju, vienā no pirmajām vietām izvirzās jautājums par laukstrādnieku iedalījumu¹ un dzīves veidu kapitalisma straujas attīstības posmā. Šai laikā zemniecības ekonomiskajā dzīvē notiek milzīgas pārmaiņas. Pēc 19. gs. 60. gadu reformām izvēršas māju iepirkšana par dzimtu, turīgākie zemnieki atbrīvojas no muižnieku aizbildniecības, pastiprinās zemniecības diferenciacija un saasinās šķiru pretrunas. Šī procesa rezultātā izveidojās lauku buržuazija — lielsaimnieki, bet tiem pretstatā vidējo un trūcīgo zemnieku, kā arī lauku proletariātu masas.

Lielās pārmaiņas saimnieciskajā laukā radīja lūzumu arī zemniecības sadzīvē. Topošā lauku buržuazija, cenšamās nodrošināt savu stāvokli, pārgāja uz racionalāku saimniekošanas veidu, iegādājās uzlabotus darba rīkus, izvērta celtniecību. Saimniecību uzlabošanai nepieciešamos līdzekļus lielsaimnieki ieguva, nežēlīgi ekspluatējot bezzemnieku un trūcīgo zemnieku masas.

Līdzās sava ekonomiskā stāvokļa uzlabošanai saimnieki pārveidoja atbilstoši jaunajām prasībām savas dzīvojamās telpas, to iekārtu, iegādājās labākus

¹ Ar vārdu «iedalījums» autors te saprot saimnieku praktizēto laukstrādnieku sadalījumu kategorijās pēc darba spējām, vecuma, dzimuma, ģimenes stāvokļa un līgšanas noteikumiem.

apģērbus u. tml., nerūpēdamies par laukstrādnieku dzīves apstākļu uzlabošanu. Nežēlīgā ekspluatācija, pieaugošā mantiskā un tiesiskā nevienlīdzība neizbēgami radīja šķirisko pretrunu pieaugumu starp saimniekiem un laukstrādniekiem, palielināja pretstatus viņu dzīves veidā. Tā rezultātā 19. gs. otrā pusē saira agrāk pastāvējušās patriarhalās attiecības starp saimniekiem un laukstrādniekiem.

Latviešu etnografiskajā literatūrā minētie jautājumi līdz šim maz skarti, it īpaši attiecībā uz Kurzemi un Zemgali 19. gs. otrā pusē. Latviešu buržuaziskie etnografi jautājumu neaplūkoja savu šķirisko interešu dēļ. Viņi centās idealizēt lauku dzīvi un zemniecības dažādo sociālo grupu savstarpējās attiecības, nesaistot materialās kultūras un sadzīves parādības ar konkrētiem sabiedriski ekonomiskiem apstākļiem un šķiru cīņas jautājumiem.²

Arī latviešu padomju etnografiskajā literatūrā par šo jautājumu līdz šim vēl nav publicējumu. Par laukstrādnieku ekonomisko un tiesisko stāvokli turpretim rakstījuši vairāki Padomju Latvijas vēsturnieki.³

Jautājums par laukstrādnieku dzīves veidu ir visai aktuāls un svarīgs. Tā atrisināšana dos pretsparu buržuaziskajā etnografiskajā literatūrā izplatītajai tendencei idealizēt lauku dzīvi, palīdzēs labāk izprast tos apstākļus, kas saasināja zemniecības šķiriskās pretrunas un mudināja lauku proletariātu cīņai par sava stāvokļa uzlabošanu.

Šī raksta autors centies noskaidrot raksturīgākās parādības laukstrādnieku dzīvojos un darba apstāk-

² Tā, piemēram, runājot par Kurzemes un Zemgales zemnieku dzīvojamām mājām un to iekārtojumu, autori — J. Jaunzems, K. Andermanis, P. Ārends — šīs parādības un tajās notiekošās pārmaiņas nesaista ar vispārējo ekonomiskās attīstības gaitu un tikai garāmejojot dažreiz pieskaras jautājumam par laukstrādnieku dzīvojos un to iekārtojumu, necenšoties to dziļāk analizēt. Vēl sliktāks stāvoklis šajā ziņā ar dažādu lauksaimniecības darba procesus pētīšanu, kur grūti atrast kaut cik nozīmīgākus apcerējumus.

³ Piemēram, J. Krastiņš, 1905. gada revolūcija Latvijā. LVI, Rīgā, 1955. u. c.

ļos, vienlaikus īsumā raksturojot zemnieku saimniecībās esošās laukstrādnieku kategorijas. Sevišķa vērība veltīta tiem sadzīves un materialās kultūras jautājumiem, par kuriem līdzšinējos publicējumos ziņu bija maz vai to vispār nebija. Te vispirms jāmin daļa par laukstrādnieku darba apstākļiem, jo latviešu etnografiskajā literatūrā darba dienas, darba procesu un darba dalīšanas jautājums ciešā kopsakarā tiek aplūkots pirmo reizi. Tāpat pirmo reizi šādā aspektā tiek skatīts jautājums par laukstrādnieku dzīvokļiem un to iekārtojumu.

Jautājumu noskaidrošanai izmantoti galvenokārt līdz šim neiespiesti avoti: autora vāktie materiāli, kas glabājas LPSR ZA Vēstures un materialās kultūras institūta Etnografijas sektora (turpmākais saīsinājums — E) un Latvijas lauku dzīves Valsts muzeja arhīvā (turpmāk — LLM) un fondos; bijušās Pieminēkļu valdes darbinieku vāktie materiāli, kas glabājas LPSR Vēstures muzeja Etnografijas nodaļas arhīvā (turpmāk — VVM PV); LPSR Centrālā Valsts arhīva (turpmāk — LPSR CVA) materiāli, kā arī 19. gs. otrās puses periodikā atrodamās ziņas. Tāpat darbā ievēroti dažādo autoru sniegtie dati, kas vairāk vai mazāk pieskaras apskatāmajiem jautājumiem.

Laukstrādnieku iedalījums

Kapitalisma attīstības un zemniecības sociālās diferenciacijas rezultātā 19. gs. otrā pusē lauksaimniecībā nodarbinātie iedzīvotāji bija sadalījušies zemes īpašniekos vai nomniekos un bezzemniekos. Sevišķi spilgti šis sadalījums izpaudās pēc māju iepirkšanas sākuma 60. gados, kad straujī pieauga mantiskā nevienlīdzība un veidojās algotu darbaspēku plašos apmēros ekspluatējošo lielsaimnieku slānis. Pieauga bezzemnieku skaits: iepriekšējo laukstrādnieku un vaļinieku masā ieplūda daļa izputējušo vidējo un trūcīgo zemnieku, kuru saimniecības neizturēja kapitalistiskajai iekārtai raksturīgo konkurenci, nespēja nest augstās nomas vai zemes iepirkšanas maksas smagumu.

19. gs. 80. gados Latvijas laukos bija 1 362 837 iedzīvotāji¹, no tiem zemes īpašnieku ģimenēs — 418 028 cilvēki, bezzemnieku ģimenēs — 660 467 cilvēki. 1897. gada dati parāda vēl krasāku lauku iedzīvotāju sociālo diferenciaciju: no 1 436 857 iedzīvotājiem 936 857² jeb apmēram 65% ir bezzemnieki. Redzam, ka laika posmā, kad lauku iedzīvotāju kop skaits pieaug par 74 020 cilvēkiem, bezzemnieku skaits palielinās par 276 390 cilvēkiem, kas izskaidrojams vienīgi ar zemniecības sociālo diferenciaciju,

¹ Latvijas PSR vēsture, 2. sēj., LPSR ZA izd., Rīgā, 1955., 136. lpp.

² K. Kauliņš. Latvijas darbaļaužu cīņas boļševiku vadībā par padomju varu. LVI, Rīgā, 1950., 7. lpp.

ar vidējo un trūcīgo zemnieku izputēšanu un ieplūšanu lauku proletariāta masā.

Toreizējā Kurzemes guberņā bezzemnieku procents bija augstāks par Latvijas vidējo — apmēram 68%, jo no 549 573 lauku iedzīvotājiem 377 000 bija bezzemnieku³, bet no 100 lauksaimniecībā nodarbinātiem 72 bija laukstrādnieki.⁴ Laukstrādnieku procents iznāk lielāks nekā bezzemnieku procents. Tomēr pret runas te nav, jo laukstrādniekiem jāpieskaita arī tie vidējie un trūcīgie zemnieki vai viņu ģimeņu locekļi, kas bija spiesti kalpot lielsaimniekiem. Kā spilgts piemērs jāmin veseli trūcīgo zemnieku ciemi Kuldīgas, Alsungas u. c. rajonos, kur 19. gs. pēdējā ceturksnī mazus neauglīgus zemes gabaliņus iedalīja atvaļinātiem cara armijas zaldātiem.⁵ Te izveidojās īpašas kalpības formas⁶; trūcīgais zemnieks salīga pie darba devēja ar norunu, ka dabūs zināmu skaitu brīvdienu, kuras veltīs savas zemītes iekopšanai un māju uzcelšanai.

Pie laukstrādniekiem ar zināmu atrunu jāpieskaita vaļinieki un nameļnieki, t. i., saimnieka brāļi vai māšas, kas nemantoja māju, bet saņēma kādu pūrvietau lielu zemes gabaliņu, uz kura uzcēla mājiņu. Nelielo zemes gabaliņu iedalīšana brāļiem un māšām bija sevišķi izplatīta Grobiņas (vēlāk Liepājas) apriņķa Nīcas, Medzes, Bārtas, Pērkones, Dunikas, Rucavas u. c. pagastos. Katrā no šiem pagastiem nameļu skaits sniedzās desmitos un pat simtos.⁷

Nemot vērā šīs ziņas, kļūst saprotams P. Stučkas apgalvojums, ka Kurzemes guberņā bezzemnieku skaits ir 2—3 reizes lielāks par saimnieku kārtas locekļu skaitu.⁸ Šie skaitļi raksturo laikmeta parādību visos kaut cik attīstītos pagastos. Tā Aizputes apriņķa Kalvenes pagastā 1881. gadā zemnieku mājās dzīvoja 173 cilvēki, no tiem 80 laukstrādnieku vecumā no 18

³ J. Jansons (Brauns). Baltijas revolūcija, I. daļa, Kopoti raksti, I. sēj., Rīgā, 1921., 18. lpp.

⁴ Turpat, 87. lpp.

⁵ Autoram šādus ciemus izdevies apzināt Kuldīgas raj. Induļu c. p. — Krievnieku un Kazlēnu ciemi; arī Sudrabkalna c. p. atrodam bij. zaldātu zemes; Alsungas raj. Adzes c. p. Timzenieku ciems; Grāveru c. p. Muciņu būdas u. c. Par zaldātu ciemiem Liepājas, Kuldīgas un Talsu apr. (Upesgrīvas, Valgales, Virbu pag.) raksta J. Jaunzems (Kurzemes sēta, Rīgā, 1943., 5. lpp.). Zaldātu zemes sastaptas arī Zemgalē — Bauskas raj.

⁶ VVM PV, 3116. mape, 483. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.; 2942. mape, 153. dok., Talsu apr. Libagu pag.

⁷ Tā, piemēram, Nīcas pag. 60. gadu sākumā bija 277 nameļi (LPSR CVA, 416. fonds, 89. lieta, 137.—138. lapa), Pērkones pag. 79 nameļi (138.—139. lapa), Bārtas pag. 66 nameļi (turpat, 138.—139. lapa). Par nameļniekiem raksta arī J. Jaunzems — Kurzemes sēta, 6.—7. lpp. un Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās ēkas stāsti. «Senatne un Māksla», 1939., I, 100.—102. lpp.

⁸ P. Stučka. Latviešu zemniecības attīstība. «Progresā» izd., Rīgā, 1905., 7. lpp.

līdz 60 gadiem¹ jeb 46,3%; Ventspils apriņķa Zūru pagastā — 978 cilvēki, no tiem 451² jeb 46,1% laukstrādnieku; Aizputes apriņķa Adzes pagastā — 177 cilvēki, no tiem 113³ jeb 63,8% laukstrādnieku. Tomēr šī statistika uzskaita tikai par pilnvērtīgiem uzskatītos 18—60 gadu vecos laukstrādniekus. Uzskaitē zūd gani, puspuīši un pārējie ārpus šiem gadiem esošie. Vēl vairāk — sētu iedzīvotāju kopskaitā ir visu vecumu ļaudis, tādēļ, no šī skaita aprēķinot laukstrādnieku procentu un ņemot vērā tikai iepriekšminētā vecuma cilvēkus, šis procents samazinās un, tāpat kā absolūtie skaitļi, neuzrāda īsto attiecību starp saimnieku un kalpu kārtu ļaudīm.

Pagastos, kur bija daudz vaļinieku un nameļnieku samazinājās pastāvīgo laukstrādnieku skaits, jo saimnieki vajadzības gadījumā viegli dabūja dienas strādniekus. Tā Nīcas pagasta zemnieku mājās dzīvoja 4125 cilvēki, no tiem 1301⁴ jeb 31% laukstrādnieku. Līdzīga aina vērojama arī Rucavas, Bārtas u. c. apkārtējos pagastos.

Vaļinieki bija rokpeļņi, kas gāja strādāt uz būvēm, mežā, raka grāvjus u. tml. Nelīgdami pastāvīgā darbā, viņi strādāja pie saimniekiem uz dienām, kad darbaspēka pieprasījums bija vislielākais vai arī pašiem šķita visizdevīgāk. Vaļinieki laukos izveidoja galveno dienas un gadījuma darbu strādnieku kontingentu.

Vaļinieki dzīvoja pie saimniekiem kopā ar laukstrādniekiem saimes istabā vai šim nolūkam celtā nelielā ēkā, t. s. «nameļi»⁵, retāk speciali izbūvētā divdaļīgā pirtī.⁶ Bez mitekļa saimnieks vaļiniekam ierādīja arī nelielu zemes gabaliņu.

Par mitekli un zemes gabaliņu vaļinieks saimniekam atstrādāja 30—50 dienas gadā vissteidzamāko darbu laikā — pie mēslu vešanas, siena un labības plaujas u. c.

Labākais peļņu laiks vaļiniekiem bija vasara, kad pēc to darbaspēka bija vislielākais pieprasījums. Tomēr vasarā vaļiniekam radās arī ievērojami zaudējumi, jo vislabākajā darba laikā viņam vajadzēja atstrādāt par mitekli pielīgto dienu skaitu.

Vīrs nevarēja nopelnīt ģimenei vajadzīgo iztiku, it īpaši, ja tajā bija vairāk cilvēku. Tādēļ sieva un lielākie bērni salīga pie saimnieka uz dienām vai uz gabal-darba. Par vaļinieka govys un aitu ganīšanas kopā ar saimnieka lopiem sievai ik nedēļas vajadzēja iet ganos 1—2 dienas. Līdzās peļņas darbam pie saimniekiem vaļinieka sieva vasarā un rudenī lasīja mežā ogas un sēnes, ko pēc iespējas pārdeva. Vaļinieku bērni gāja

pie saimniekiem ganos vai par puīšiem un meitām. Vaļinieku iztikai nebija stabila nodrošinājuma, jo tie kā gadījuma darbu strādnieki nevarēja paredzēt, cik izdosies nopelnīt: peļņa bija atkarīga no darbaspēka pieprasījuma, ražām un tirgus cenām.

Laukstrādnieki, kas līga tikai pie saimniekiem, dalījās kalpos, puīšos, meitās un ganos. Atšķirības starp tiem noteica ģimenes stāvoklis, vecums, darba spējas un līgšanas noteikumi.

Ar vārdu «kalps» apzīmēja precētu vīrieti, kurš līga darbā pie saimnieka uz noteiktu laiku atbilstoši apvidū eksistējošiem paradumiem. Bija divi precēto ļaužu līgšanas veidi: 1) visu līgumā paredzēto laiku kā vīrs, tā sieva gāja saimnieka darbā; vīrs izpildīja puīša, sieva — meitas pienākumus;⁷ 2) visu līgumā paredzēto laiku saimnieka darbā gāja tikai vīrs.⁸ Kalpu līga uz gadu (no Jurgiem — 23. aprīlī — līdz Jurgiem) vai pusgadu (no Jurgiem līdz Mārtiņiem — 10. novembrī), ja saimniecībā bija vairākas kalpu ģimenes un ziemā varēja iztikt ar mazāk puīšiem. Šādā gadījumā kalpa ģimene ziemā dzīvoja kā vaļinieki un dienas strādnieki, iztiekot no vasaras peļņas un gadījuma darbiem.⁹

Kalps saņēma algā dzīvokli, lopu mitekli, lopbarību, naudu, produktus, zemes un dārza gabaliņu. Dzīvokli kalpa ģimenei ierādīja kopējā saimes istabā vai retāk — pretistabā; kalpa lopiem ierādīja atsevišķu kūtiņu, lopbarībai — šķūnīti, mantu un produktu glabāšanai — klētiņu. Ja vīrs un sieva gāja saimnieka darbā, viņi ēda pie saimes galda vai arī savu maizi; pēdējā gadījumā alga bija lielāka. Ja saimnieka darbā gāja tikai vīrs, viņš parasti ēda pie saimes galda, bet sieva — savu ēdienu. Šai gadījumā sievai par dzīvokli vajadzēja saimniekam atstrādāt laikā no Jurgiem līdz Mārtiņiem 30—60 dienas.¹⁰ Ejot saimnieka darbā, viņa saņēma ēdienu no kopējā saimes katla. Kalpu bērniem ēdienu gatavoja māte; dienās, kad viņa gāja saimnieka darbā, bērnus dažkārt pabaroja saimniece.

Bez tam kalpa sieva katru nedēļu vienu dienu¹¹ gāja ganos, jo lopi ganījās kopā ar saimnieka ganāmpulku; lielākie bērni varēja aizvietot māti ganos un vieglākos darbos. Tā kā vīra alga nenodrošināja ģimenei nepie-

⁷ E, 11, 1262, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁸ E, 11, 1262, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 11, 1263, Bauskas raj. Bārbeles c. p. un E, 11, 1264, Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1265, Milzkalnē, Tukuma raj.; E, 8, 749 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; VVM PV, 3140. mape, 68. dok., Kuldīgas apr. Zvārdes pag.

⁹ E, 8, 749 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.

¹⁰ E, 11, 1265, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 11, 1262, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 11, 1264, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; VVM PV, 3116. mape, 279. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag.; Etnografiskas ziņas par latviešiem. «Dienas Lapas» pielikums, 1893., V, 75. lpp.

¹¹ E, 11, 1265, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 11, 1263, Bauskas raj. Bārbeles c. p.

¹ LPSR CVA, 416. fonds, 183. lieta, 62. lapa.

² Turpat, 116. lapa.

³ Turpat, 5. lapa.

⁴ Turpat, 134. lapa.

⁵ Daudz nameļu ir Liepājas un Talsu rajonos.

⁶ VVM PV, 3129. mape, 281. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Kakužos».

ciešamo iztiku, sieva gāja saimnieku darbā kā dienas vai gabaldarba strādniece, saņemot algu naudā vai naturā.¹ Kalpu sievas centās iet sava saimnieka darbā, jo tad uz visu dienu nebija jāatruojas no mājas. Ziemās viņas uz saimnieču pasūtījumu vērpa, auda, adīja; rudeņos lasīja ogas un sēnes, ko reizēm pārdeva.

Darba devēji ne labprāt līga precētos kalpus ar bērniem, uzskatot tos par apgrūtinājumu un neērtību savai mājai²: ģimenei saimes istabā vajadzēja vairāk vietas, sievas vairāk atrāvās no darba utt. Tādēļ kalpiem dažkārt bija grūti atrast saimnieku, un tas viņu stāvokli padarīja stipri nedrošu: dzīvojot kā vaļiniekam, puslīdz droša peļņa bija tikai vasarā. Šo iemeslu dēļ precētie kalpi visvairāk līga muižās.

No mazām dienām kalpu bērnu dzīve saistījās ar viņu vecumam un spēkam atbilstošu darbu vecāku ģimenes saimniecībā. Kalpu bērnu pastāvīgās darba gaitas sākās 7—8 gadu vecumā, kad vecāki tos nodeva par zosu, cūku vai govju ganiem pie sava vai biežāk citu māju saimnieka.³

Govju gana vajadzēja katrā saimniecībā, lai lopu uzraudzīšanā nebūtu jāizmanto pieaudzis cilvēks, kas no darba devēja viedokļa bija ļoti neizdevīgi. Lielākās saimniecībās, kur audzēja vairāk cūku, algoja arī cūkganu. Tam bija jāraugās, lai cūkas neizposta sējumus, dārzus, kartupeļu laukus. Zosu ganus algoja tikai tās saimniecības, kas atradās ūdeņu tuvumā un audzēja daudz zosu. Pēc vecuma pakāpēm gani sadalījās sekojoši: zosu gans 5—7 g., cūkgans 8—9 g., govju gans 9—14 g.⁴

Līgstot ganu, saimnieks līguma noteikumus saskaņoja ar viņa vecākiem, pie kam galvenā noteikšana te bija bērna tēvam. Parastākais kalpošanas termiņš ganiem bija no Jurgiem līdz skolas laikam (15. oktobrī) vai līdz lopu ārā laišanas laika beigām, apmēram līdz Mārtiņiem. Kā īpašs ganu līgšanas veids pastāvēja līgums uz visu gadu, ko galvenokārt praktizēja kalpu ģimenes ar vairākiem bērniem, kuru apgādāšana radīja lielas grūtības. Tā līga arī bāreņi. Šādā gadījumā saimnieks bērnu vasarā nodarbināja ganos, bet ziemā sūtīja

skolā un lika pie vieglākiem mājas darbiem,⁵ dodot algā tikai pārtiku, apģērbu un apavus, jo bērns ar pilnu slodzi strādāja vienīgi vasarā, kad viņam vajadzēja nopelnīt iztiku ziemai.

Gans atradās pilnīgā saimnieka apgādībā: ēda pie saimes galda, dzīvoja kopējā saimes istabā, algu saņēma galvenokārt naturā (produktus, apģērbu, apavus). Par to viņam bez saviem tiešajiem pienākumiem bija jāveic arī vairāki citi darbi.⁶ Ciešā sakarā ar šo darbu raksturu saimnieki izvēlējās ganu: ja vairāk palīdzēt vajadzēja meitām un saimniecei, līga meiteni, ja puīšiem — zēnu. Saimnieki, kuru lopi vairāk ganijās mežā, labprātāk līga drošu ganu — zēnu.

Puīši dalījās: priekšpuīšos, puīšos un mazajos puīšos.⁷ Atšķirības viņu starpā noteica vecums, darba spējas un līgšanas noteikumi. Puīši pie saimniekiem līga uz gadu vai pusgadu. Tie puīši, kam rudenī bija jāiet kara dienestā, līga līdz t. s. «ložu laikam» (apm. oktobra vidū) vai arī līdz Mārtiņiem. Uz pusgadu līga puīši, kas rudenī gatavojās precēties vai arī kas, gribēdami vairāk nopelnīt, ziemā gāja meža darbos. Saimnieki uz gadu centās ligt tos puīšus, kas prata ne vien visus lauku un mājas darbus, bet arī kādu amatu; tos ziemā varēja izmantot gan kārtējos saimniecības darbos, gan darba rīku labošanā un izgatavošanā. Uz pusgadu saimnieki parasti līga tikai lauku un mājas darbos izmantojamus puīšus, jo ziemā šo darbu bija mazāk.⁸ Smagāko darbu veikšanai ziemā uz kādu laiku pieņēma dienas strādniekus.

Saskaņā ar darba līgumu puīšiem vajadzēja prast visus saimniecības darbus un izpildīt saimnieka rīkojumus. Kā atlīdzību par darbu viņi saņēma noteiktu algu, gultas vietu kopējā saimes istabā, apģērbu un ēdienu pie saimes galda. Par pilnvērtīgu puīsi saimnieki 19. gs. otrā pusē uzskatīja tikai spēcīgu vīrieti, ne jaunāku par 18 gadiem.⁹

No kopējās puīšu masas jāizdala t. s. priekšpuīši. Topošo lielsaimnieku mājās, kur algoja vairākus puīšus, veiklāko, spēcīgāko un darba devējam visuzticamāko puīsi izvirzīja par priekšstrādnieku jeb, kā Bārbe-

¹ E, 11, 1266, Alsungā; E, 11, 1262, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 11, 1264, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

² Laikraksts «Baltijas Zemkopis», Jelgavā, 1875., 9. nr., 75. lpp. Jāmin arī ziņas no Kuldīgas apr. Turlavas pag., kur norādīts, ka 90. gadu sākumā pagastā ļoti maz precētu kalpu (Etnografiskas ziņas par latviešiem. «Dienas Lapas» pielikums, 1893., VII, 103. lpp.); E, 11, 1266, Alsungā; E, 11, 1267, Bārbelē.

³ E, 11, 1259, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 11, 1261, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1268, Bauskas raj. Bārbeles c. p.

⁴ E, 11, 1259, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 11, 1261, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1268, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 11, 1270, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 8, 742 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 11, 1271, Alsungā; VVM PV, 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.; 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag.

⁵ E, 11, 1259, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 11, 1261, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1272, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 11, 1258, Milzkalnē (Tukuma raj.); VVM PV, 3089. mape, 51. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.; 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag.

⁶ Sk. laukstrādnieku darba apstākļu aprakstu.

⁷ E, 8, 742 ag un E, 8, 752 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 11, 1273, Alsungā; E, 11, 1274, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 11, 1276 un E, 11, 1268, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; VVM PV, 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.

⁸ E, 11, 1275, Bauskas raj. Bārbeles c. p.

⁹ E, 11, 1277, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 11, 1273, Alsungā; E, 11, 1274, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 11, 1268, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 8, 752 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.

lē zīmīgi sauc, — par «darba saimnieku».¹ Saimnieks rīkojumus par veicamiem darbiem nodeva priekšstrādniekam, kurš savukārt izrīkoja pārējos puīšus un meitas. Priekšpuišim vajadzēja būt citiem strādniekiem par priekšzīmi darbā, t. i., celties rītos pirmajam un vakaros gulties pēdējam, visos darbos iet citiem pa priekšu, veicinot darbu ātrāku beigšanu. Priekšstrādniekam bija jāveic arī atbildīgākie darbi, piemēram, jāsej, jābrauc uz sudmalām u. tml. Ja saimnieka kādreiz nebija mājās, priekšpuišim vajadzēja vadīt saimniecību, bet pārējiem gājējiem nācās viņu klausīt tāpat kā saimnieku. Priekšpuišis saņēma lielāku algu nekā pārējie puīši, bet dzīvoja kopā ar citiem laukstrādniekiem saimes istabā un ēda pie saimes galda.

Meitas² — laukstrādnieces, tāpat kā puīši, pie saimnieka līga uz gadu vai retāk — uz pusgadu, saņemdamas no darba devēja daļu algas naudā, daļu naturā. Viņas dzīvoja kopā ar pārējiem laukstrādniekiem saimes istabā un saņēma uzturu no saimnieka. Meitas galvenokārt bija neprecētas sievietes, retāk kalpu sievas. Pēdējās pie saimniekiem uz noteiktu ilgāku laiku parasti nelīga; viņām vajadzēja apkopt savu ģimenes saimniecību, no kuras tās uz visu dienu sistematiski nevarēja atrauties, it īpaši, ja ģimenē bija vairāki mazi bērni.

Lielākās saimniecībās, kur algoja vairākus laukstrādniekus, līga arī 15—18 gadu vecus pusaudžus — mazos puīšus un meitas.³ Šie pusaudži bija par lieliem, lai ietu ganos, un par vājiem, lai veiktu lielo puīšu vai meitu darbus. Tādēļ viņiem maksāja mazāku algu nekā pieaugušajiem laukstrādniekiem. Šajos 3—4 gados pusaudžiem vajadzēja iegūt visu darbu veikšanai nepieciešamās iemaņas un spēku, lai 18 gadu vecumā varētu līgt par pilnvērtīgiem laukstrādniekiem. Vajadzīgo iemaņu iegūšanas nolūkā saimnieki pusaudžus īstenībā izmantoja pieaugušo darbos, izņemot pašus smagākos. Nezināmos darbus mazajiem puīšiem un meitām ierādīja saimnieks vai pieaugušie laukstrādnieki. Pusaudžu līgšana saimniekam bija izdevīgs darījums, jo par zemāku atlīdzību varēja iegūt gandrīz pilnvērtīgu darbaspēku; radās iespēja pilnībā izmantot

pieaugušo darbaspēku, kurš nebija jāliek vieglajos darbos.

Jāpiezīmē, ka starp lielajām un mazajām meitām algas un darbu veikšanas ziņā nebija tik liela starpība kā starp lielajiem un mazajiem puīšiem, jo sieviešu darbi visumā prasīja mazāk fiziska spēka, tos spēja veikt arī mazās meitas; tā samazinājās meitu atšķirība gan veicamo darbu, gan algas ziņā.

Saimniecībās, kur algoja 2 un vairāk laukstrādnieces, pastāvēja to dalījums pēc veicamajiem darbiem t. s. «nama meitās» un «lauka meitās».⁴ Nama meitu pienākums bija veikt visus mājas darbus: gatavot ēdienu, mazgāt traukus, tīrīt istabas, barot cūkas u. c. Lauka meitas rītos apkopa kūti un pēc brokastīm gāja lauku darbos. Katru nedēļu viena laukstrādniece skaitījās «nama meita», pārējās «lauka meitas». Šie pienākumi mainījās pa nedēļām cauru gadu.

Ziemā lauku meitu pienākumi galvenokārt saistījās ar dažādiem mājas darbiem kūtī, rījā, piedarbā u. c. Nama meita tāpat kā vasarā rīkojās pa virtuvi un istabu. Šādu darba iedalījumu laukstrādniecēm centās vienmēr ievērot. Tomēr steidzamu darbu laikā arī nama meitai bieži vien vajadzēja doties uz lauku vai pļavu, lai ātrāk novāktu ražu vai veiktu citus darbus. Tādos gadījumos mājās palika vienīgi saimniece.

Laukstrādnieču iedalījums nama un lauka meitās izskaidrojams ar to, ka intensīvā saimniecībā mājās vienmēr bija darba pilnas rokas. Tādēļ tur atstāja cilvēku, kurš atbildēja par šo darbu veikšanu un no tiem tika atrauts tikai izņēmuma kārtā.

Nobeidzot apskatu par laukstrādnieku iedalījumu, vēl īsumā jārunā par lielākā vai mazākā mērā darba spējas zaudējušiem laukstrādniekiem, no kuriem daļu sastādīja vēl spēcīgo gājēju vecāki, kas pašu spēkiem vairs nespēja nopelnīt pietiekamu iztiku.⁵ Daļa no šiem ļaudīm kopā ar bērniem dzīvoja pie saimniekiem, vieglākos darbos nopelnīdami daļu iztikas; pārējo no savas algas deva dēls vai meita. Saimnieki ne labprāt līga laukstrādniekus ar vecākiem, kas saimes istabā aizņēma vietu. Tādēļ vairums no viņiem, kamēr vien spēja, dzīvoja kā vaļinieki, pelnīdamies atbilstoši savām spējām un saņemdami palīdzību no bērniem. Bez apgādniekiem esošos un pilnīgi darba nespējīgos laukstrādniekus novietoja pagasta nabagu mājā vai izsolē nodeva saimnieku apgādībā. Pirmajā gadījumā viņus uzturēja pagasts, pēdējā — saimnieks, kurš izsolē tos apņēmas uzturēt par zemāko pagasta izsnie-

¹ E, 11, 1276, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 11, 1274, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 8, 752 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 11, 1273, Alsungā; VVM PV, 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.

² E, 11, 1278, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 11, 1279, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1281, Alsungā; E, 8, 744 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; VVM PV, 3016. mape, 239. dok., Talsu apr. Kandavas pag.; 3129. mape, 114. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag.

³ E, 11, 1268, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 11, 1279, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1274, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 11, 1273 un E, 11, 1281, Alsungā; E, 11, 1277, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 8, 742 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; VVM PV, 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag.; 3129. mape, 114. dok., Kuldīgas apr. Pampāļu pag.

⁴ E, 11, 1280, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 11, 1278, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 8, 744 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 11, 1281, Alsungā; VVM PV, 3016. mape, 373. dok., Talsu apr. Zentenes pag.; 3129. mape, 32. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.

⁵ E, 8, 757 ag, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 8, 728 ag, Milzkalnē (Tukuma raj.); E, 8, 707 ag, Alsungā; arī «Dienas Lapa», 1896., 106. nr.

dzamo atlīdzību. Uzturētājam tas dažkārt bija izdevīgi, jo mājās atradās cilvēks, kas varēja paveikt sīkākos mājas darbus un pieskatīt māju.

Tā redzam, ka 19. gs. otrā pusē laukstrādnieka noderību kapitalistiskajā lauksaimniecībā noteica viņa darbaspēka pirkšanas un izmantošanas iespējas materiālo vērtību ražošanā. Turpretim pēc darba spēju zaudēšanas viņam bija jāklūst par privatīpašnieciskai sabiedrības daļai nederīgu un nevajadzīgu cilvēku, kurš materiālās nenodrošinātības dēļ bija jānodod pagasta apgādībā, neraugoties uz to, ka visu mūžu bija strādājis ekspluatatoru labklājības vairošanai.

Laukstrādnieku dzīvojamās telpas un to iekšējais iekārtojums

Iepriekšējā apskatā redzējām, ka visiem laukstrādniekiem kā daļu no darba algas saimnieks deva dzīvokli. Tādēļ dabiski rodas jautājums, kādi bija šie dzīvokļi, to iekšējais iekārtojums un kā tajos izvietojās iemītnieki — laukstrādnieki.

19. gs. otrās puses sākumā vairums zemnieku vēl mita senāk celtajās dzīvojamās mājās, kuras samērā šauru un tumšo telpu, mazo logu un vienkāršās apkures sistēmas dēļ bieži vairs neatbilda iemītnieku dzīves prasībām. Tomēr jaunas dzīvojamās mājas cēla reti, jo aktualāka bija māju iepirkšana un saimniecību intēnsifikācija, kur ieguldīja lielāko daļu no saimnieka rīcībā esošajiem līdzekļiem.

Šai laikā Kurzemē un Zemgalē tipiska parādība ir atsevišķas dzīvojamās telpas saimnieku ģimenei un atsevišķas laukstrādniekiem.¹ Saime² dzīvoja lielā kopējā istabā, t. s. «saimes istabā»; saimnieka ģimene — t. s. «saimnieku galā».³

Turīgāko zemnieku dzīvojamām mājām 19. gs. otrā pusē visumā bija raksturīgs trijdalījums: centrā nams, uz vienu pusi no tā istabas, uz otru pusi — pretistabas (1. att.).

Izejot no šī pamatiedalījuma, telpu tālākajā izvietojumā redzam zināmas likumsakarības, kas kopējas gan visiem, gan arī katram atsevišķam novadam; pēdējā gadījumā tās ievēro sevišķi stingri.

Visbiežāk saimes istaba atrodas pa labi vai pa kreisi no nama. Aiz tās, galā vai sānos, ir saimnieku gals. Saimes istabai pretējā nama pusē atrodas pret-

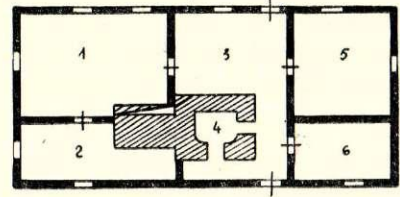
¹ Šī parādība sastopama jau 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā, piem., Jelgavas apr. Džūkstes pag. «Krimūnās» (J. Jaunzems. Zemgales sēta, «Senatne un Māksla», Rīgā, 1937., IV, 147.—151. lpp.), Kuldīgas apr. Snēpeles pag. «Lauciniekos» (J. Jaunzems. Kurzemes sēta, 35. lpp.), Liepājas apr. Nīcas pag. «Tupešos» (tagad Latvijas lauku dzīves Valsts muzeja Kurzemes sētā) u. c.

² Ar vārdu «saime» autors apzīmē visus laukstrādniekus kopā.

³ Šīm telpām ir arī novadu vietējie nosaukumi, piem., «lielistaba», «dīzistaba», «saimnieku kambaris» u. c.

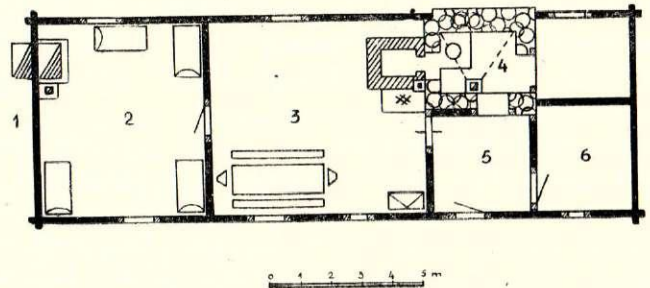
istaba, kur dažkārt ierādīja mitekli precētajiem kalpiem vai vaļiniekiem.⁴

Kā šā tipa dzīvojamo māju piemērus var minēt Talsu apriņķa Laidzes pagasta «Sniķerus»⁵ (celta ap 1820. gadu) (2. att.) un Liepājas rajona Otaņķu c. p. «Spirēnus»⁶ (celta 1808. gadā) (1. att.).

1. att. Dzīvojamā māja Liepājas raj. Otaņķu c. p. «Spirēnos»: 1 — saimes istaba; 2 — saimnieku kambaris; 3 — nams; 4 — manteļskurstenis; 5 — pretistaba; 6 — pieliekamais.

Zemgalē — Bauskas un Baldones rajonos — dzīvojamām mājām raksturīgs tas pats trijdalījums. Īpatnējs te ir tas, ka saimes istaba atrodas namam

2. att. Dzīvojamā māja Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros»: 1 — vēlāk piebūvētā saimnieku istaba; 2 — sākotnējā saimnieku istaba; 3 — saimes istaba; 4 — manteļskurstenis; 5 — nams; 6 — pretistaba.

vienā pusē, saimnieku dzīvojamās telpas — otrā. Kā piemēru var minēt 1867. gadā celto dzīvojamo māju Bauskas rajona Bruknas c. p. «Lapušos»⁷ (3. att.).

Šie ir trīs galvenie 19. gs. 60. gados sastopamie saimes istabu novietojuma veidi. 19. gs. otrā pusē sakarā ar kapitalisma straujo attīstību Latvijā izvei-

⁴ Tomēr biežāk arī pretistabas apdzīvoja saimnieka ģimenes locekļi.

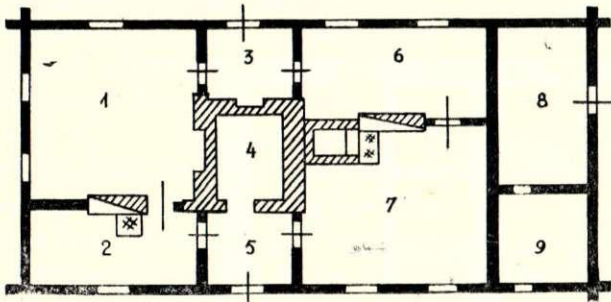
⁵ VVM PV, 2948. mape, 65., 76. dok. Līdzīga plānojuma piemēri atrodas Džūkstes pag. «Krimūnās», Lībagu pag. «Tomos», Sēmes pag. «Ratniekos», Matkules pag. «Krumuļos», Zebrenes pag. «Priedaiņos», Cieceres pag. «Dūzēnos», Kūrmales pag. «Klibjos», Kalvenes pag. «Pavariņos», Gramzdas pag. «Ūzelbunčos», Cīravas pag. «Kalneniekos» u. c.

⁶ Sāds plānojums galvenokārt sastopams Dienvidkurzemē, piem., Purmsātu pag. «Vaitos», Aizviķu pag. «Burvjos», Dunalikas pag. «Maz-Tuņņos» u. c. Tas novērots arī Alsungas, Snēpeles, Turīlavas, Raņķu, Skrundas pag.

⁷ Šādi izveidotas ēkas sastopam Baldones raj. Stelpes c. p. «Pliķšānos», Bauskas raj. Bārbeles c. p. «Kraukļos» un «Griķmalējos», Pāces c. p. «Smuļos» u. c.

dojās turīgo zemnieku slānis. Šai laikā, bet īpaši kopš 70. gadiem, turīgākie saimnieki sāka pārbūvēt vecās vai celt jaunas dzīvojamās mājas. Salīdzinot dažādos novados celtās vai pārbūvētās mājas, redzam, ka izmainījies tikai saimnieku gala plānojums: tas kļuvis plašāks, ērtāks, izbūvēta atsevišķa ieeja un lievenis, izbalsinātas sienas un griesti, ieliktas dēļu grīdas. Laukstrādnieku dzīvojamās telpas palikušas nepārbūvētas vai nepaplašinātas.

Kā spilgtu piemēru te var minēt 1861. gadā celto dzīvojamo māju Talsu apriņķa Vandzenes pagasta «Muceniekos»¹, kur vēlāk saimnieku galā izveido atsevišķu ieeju un piebūvē divus guļamkambarus, bet

3. att. Dzīvojamā māja Bauskas raj. Bruknas c. d. «Lapušos»: 1 — zāle; 2 — saimnieku istaba; 3 — nams; 4 — manteskurstenis; 5 — nams; 6 — saimnieku istaba; 7 — saimes istaba; 8 — pieliekamais; 9 — maltuve.

1903. gadā arī «zāli». Rezultātā saimnieku gala sākotnējā platība palielināta 3,2 reizes; saimes istaba palikusi bez pārmaiņām.

Dažkārt saimes istabu sašaurināja, uz tās rēķina paplašinot saimnieku galu. Tā, piemēram, ap 1860. gadu celtajā dzīvojamā mājā Talsu apriņķa Zentenes pagasta «Kogrās»² saimnieku gals, pārbūvējot papla-

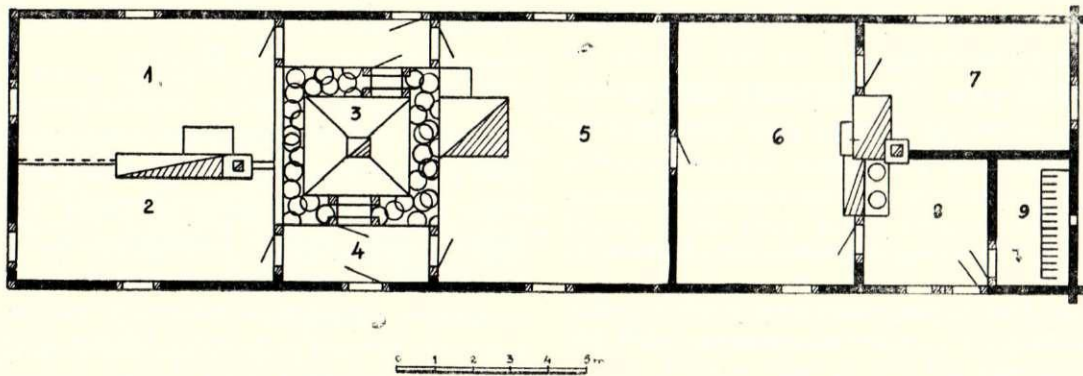
šināts uz saimes istabas rēķina par 6,72 m², Kuldīgas apriņķa Kursišu pagasta «Sīmaņu Leišos»³ par 17,2 m².

19. gs. otrā pusē celtajām dzīvojamām mājām apskatāmajā teritorijā bija sekojošas kopējas pazīmes: 1) saimnieku gals plašāks par saimes istabu, tajā vairākas telpas 2) saimnieku galā dēļu grīdas, bet saimes istabā galvenokārt māla klons, 3) saimnieku gals atrodas dārzā un parasti ēkas dienvidu daļā. Kā piemēru te var minēt ap 1860. gadu celto un nepārveidoto dzīvojamo māju Kuldīgas apriņķa Cieceres pagasta «Dūzenos»⁴ (4. att.), kur saimnieku gala platība — 75,6 m², saimes istabas tikai 46,8 m². Saimnieku gals novietots dārzā, tam atsevišķa ieeja, lai gan var iekļūt arī no saimes istabas.

Kurzemes un Zemgales saimes istabu var raksturot kā caurstaigājamu telpu, kas lielākoties atrodas ēkas vidus daļā starp saimnieku galu un namu.

19. gs. otrās puses sākumā saimes istabu apsildīja ar krāsni, kuras kurtuve atradās manteskurstenī vai rovē, retāk istabā. Vairākos novados, it īpaši Kurzemē, krāsns vienos sānos vai arī visapkārt bija mūrītis, kur sildījās, žāvēja cimdus, zeķes, apģērbu. Virs krāsns pie griestu sijām piestiprināja kārtiņas, uz kurām žāvēja lietas kokus, dedzināmos skalus u. c. Žūstošās drēbes, koki un pat aizjūga piederumi izplatīja garaiņus, kas bojāja istabas gaisu. Par to laikrakstā «Darbs» lasām: «Kalpu dzīvokļus dažreiz nekādi nevar salīdzināt ar cilvēciegiem mājokļiem kā muižās, tā arī zemnieku mājās. Īpaši bērni vārgst no sliktas istabas gaisa, un droši var teikt, ka pie viņu miršanas un nīkšanas pirmos gados ir liela nozīme sliktam dzīvoklim.»⁵

70. gados un vēlāk saimes istabas apsildīšanas veidā notika ievērojamas pārmaiņas — parādījās

4. att. Dzīvojamā māja Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Dūzenos»; 1—2 — istabas (sākotnēji viena telpa — pretistaba); 3 — manteskurstenis; 4 — priekšnams; 5 — saimes istaba; 6—9 — saimnieku gals (6 — kambaris; 7 — mazais kambarītis; 8 — plīts istaba; 9 — patrepe).

¹ VVM PV, 2948. mape, 245. dok. Līdzīgus piemērus atrodam arī Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros» (VVM PV, 2948. mape, 65., 79. dok.), Tukuma apr. Matkules pag. «Lauka-Striķos» (VVM PV, 2909. mape, 45. dok.) u. c.

² VVM PV, 2948. mape, 367. dok.

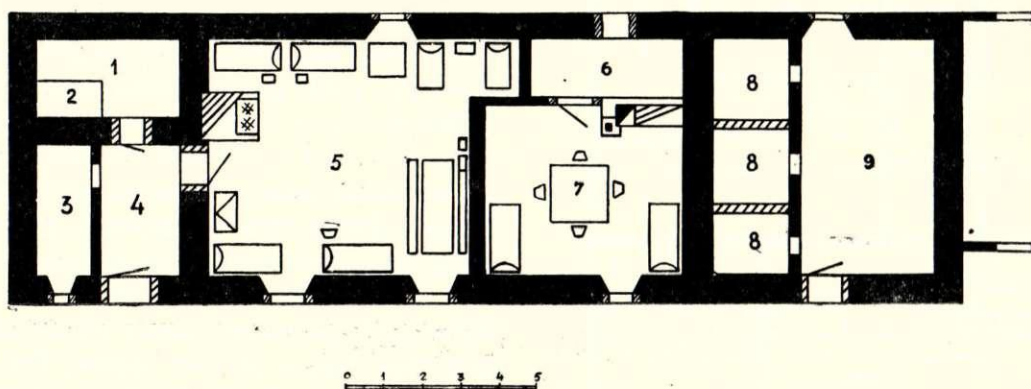
³ VVM PV, 3063. mape, 327. dok.

⁴ Tāda pati aina arī Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Mačuļu Klabjos» (VVM PV, 3063. mape, 344. dok.), Bauskas raj. Pāces c. p. «Šmuļos» un «Smūžos», Bārbeles c. p. «Kraukļos» u. c.

⁵ Laikraksts «Darbs», Rīgā, 1876., 7. nr., 52.—53. lpp.

plītis¹, ko ierīkoja krāsns sānos² vai kurtuves priekšā, pēdējā gadījumā pārmūrējot arī krāsni. Pārveidotajai krāsnij un plītij līdzās mantelškurstenim uzmūrēja atsevišķu skursteni.³ Bieži plītij saimes istabā ierīkoja arī siltuma mūrīti. Retāk plīti iemūrēja mantelškurstenī, piemēram, Liepājas apriņķa Nīcas pagasta «Tupešos».⁴

Plīts ierīkošana saimes istabā pēdējo pārvērtā arī virtuvē, jo ēdiena vārīšana, it īpaši ziemā, pārgāja uz istabu. Plīts bija saimniekam izdevīga: vārot mantelškurstenī uz atklātajiem pavardiem, liesmu radīto siltumu izmantoja tikai ēdiena gatavošanai; vārot uz plīts saimes istabā, sila arī pēdējā. Ietaupījās malka, jo atkrita krāsns kurināšana apsildīšanas dēļ.

5. att. Dzīvojamā māja Talsu apr. Zentenes pag. «Kogrās»: 1 — mantelškurstenis; 2 — maizes krāsns; 3 — pieliekamais; 4 — priekšnams; 5 — saimes istaba; 6—7 saimnieku gals; 8 — cūku kūts; 9 — stallis.

Saimes istabas pārvēršanās virtuvē pasliktināja laukstrādnieku dzīvokļus: istabā kļuva grūtāk uzturēt tīrību, palielinājās mitrums.

Krāsni kurināja meitas ar saimnieka malku tik dienas pēc kārtas, cik istabā dzīvoja puīši un meitas, kalpu sievas ar savu malku tik, cik viņu ģimenēs bija pa durvīm staigājošu cilvēku.

19. gs. pirmajā pusē visā dzīvojamā mājā grīdas vietā bija māla klons; tikai retos gadījumos sastapa plēstu koku grīdas. Ap 1850. gadu saimnieku galos sākuši likt dēļu grīdas.⁵ 19. gs. otrā pusē celtajās mā-

¹ E, 8, 733, acg, Tukuma apr. Milzkalnes pag.; E, 8, 750 ac Kuldīgas raj. Induļu c. p.

² Kuldīgas apr. Cieceres pag. «Ezermaļos» (VVM PV, 3063. mape, 235. dok.), Talsu apr. Laidzes pag. «Sniķeros» (VVM PV, 2948. mape, 65., 76. dok.) u. c.

³ Talsu apr. Nurmuižas pag. «Strēļos» (VVM PV, 2948. mape, 301. dok.), Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Matiņos» (VVM PV, 2903. mape, 440. dok.) u. c.

⁴ J. Jaunzems. Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās ēkas stāsti, 109. lpp.

Jāpiezīmē, ka līdz šim autoram izdevies iegūt maz ziņu par plīts ierīkošanu saimnieku galā. Tā apsildīšanai uzmūrēja krāsni vai īpašu siltuma mūrīti, ko bieži kurināja no saimes istabas, piem., LLM Zemgales sētas «Veķempju» dzīvojamā mājā.

⁵ VVM PV, 2969. mape, 180. dok.

jās grīda saimnieku galā kļuva parasta lieta. Saimes istabā turpretim galvenokārt palika senāk raksturīgais klons⁶, tā ilgā saglabāšanās izskaidrojama ar zemo pašizmaksu. Klona grīdas bija ļoti neveselīgas, no tām vienmēr nāca aukstums un mitrums, tās veicināja istabas atdzišanu; bez tam klons ar laiku kļuva bedrains.

Kopējā saimes istabā mitinājās precētie kalpi ar ģimenēm, puīši, meitas, gani, bieži vien arī īrnieki — vaļinieki un pat apkārt pa mājām vadājamie pagasta nespējnieki. Tikai samērā retos gadījumos precētie kalpi dzīvoja pretistabā vai citā atsevišķā telpā.⁷ Tādā kārtā saimes istabā dažkārt dzīvoja 10 un vairāk cilvēku.

Saimes istabas iekārtojumu lielākā vai mazākā mērā noteica tajā dzīvojošo cilvēku daudzums, telpas novietojums ēkā, apkures sistēmas, logu un durvju atrašanās vietas. Tomēr visumā var saskatīt istablietu un iemītnieku izvietošanās galvenos principus. Kā piemēru te var ņemt Talsu apriņķa Zentenes pagasta «Kogru» saimes istabu⁸ (5. att.).

Ieejot istabā, pa kreisi atrodas krāsns un plīts, tai diagonāli pretējā stūrī saimes ēdamgalds ar soliem abās pusēs. Pie logiem vairāki mazi galdiņi. Pa labi no ieejas gar sienu stāv puīši, aizkrāsnē — meitu gultas, tālākais stūris atvēlēts kalpa ģimenei. Pie gultu galvgaļiem krēsli, uz kuriem gulētāji naktī nolika drēbes.

Saimes ēdamgaldu izmantoja arī citādiem nolūkiem. Uz tā noceļamās virsas meitas ar vangalēm rullēja veļu⁹, apgriežot virsu uz otru pusi, uz tās taisīja

⁶ Tomēr bija sastopami gadījumi, kad arī saimes istabā ielika plēstu koku vai dēļu grīdu.

⁷ Šī parādība biežāk novērojama gadsimta beigās, kad laukstrādnieki sāka prasīt labākus dzīvokļus (E, 8, 733 acg, Milzkalnē, Tukuma raj.).

⁸ VVM PV, 2948. mape, 367. dok.

⁹ VVM PV, 2970. mape, 199. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Keižos».

raušus.¹ Ir pat ziņas, ka uz saimes galda gulējuši puīši.² Saimes istabā pie logiem novietotie mazākie galdi piederēja kalpiem, meitām vai puīšiem.

Saimes istabās bija trejādi soli: nekustināmie, pārvietojamie soli un nelielie soliņi vienam cilvēkam. Pēdējie divi veidi atradās galda istabas pusē, uz tiem sēdēja maltīšu reizēs un pie darba. Garie nekustināmie, t. s. «stūra soli» atradās aiz galda gar saimes istabas gala un sānu sienu³ vai tikai gar sānu sienu.⁴ Uz tiem sēdēja maltīšu laikā un pie darba; uz tiem gulēja puīši, gani un pat meitas⁵; dažkārt meitu guļas vieta bija krāsns mūrītis.⁶ Reizēm gar saimes istabas vienu sienu bija sols, uz kura gulēja puīši, gar otru — sols, uz kura pārnakšņoja meitas.⁷ Katram uz sola vai mūrīša gulētājam bija salmu vai siena maiss, kuru vakarā nolika savā vietā, pārsedza ar linu vai pakulu palagu un vilnas segu. Rītā pieceļoties, maisus salocīja un same-ta aizkrāsne. Ja uz soliem pietika vietas, maisus salocīja un sabīdīja uz sola vienu galu. Gulēšana uz soliem vispirms izbeidzās meitām, tad puīšiem un ganiem. Pēc dažām ziņām tā vispār beigusies ap 1890. gadu.⁸

Gulēšana uz soliem 19. gs. otrā pusē jāuzlūko kā mantojums no iepriekšējā perioda, kad tā bija parastāka. Šādi saimes istabā varēja novietot vairāk gājēju nekā tad, ja katram būtu sava gulta, kas telpā aizņem vairāk vietas. Tā kā uz soliem gulēja tikai neprecētie laukstrādnieki, kam nebija savu gultu, tad tas daļēji izskaidrojams ar saimnieku nerūpēšanos par gājēju dzīves apstākļu uzlabošanu. Šo iemeslu dēļ daudzās vietās puīši un meitas iegādājās savas gultas, ko, pārējot no viena saimnieka pie otra, veda līdz.⁹ Gulēšana

¹ VVM PV, 2970. mape, 231. dok., Talsu apr. Upesgrīvas pag. «Sunturos».

² VVM PV, 2925. mape, 91. dok., Tukuma apr. Matkules pag. «Meiros».

³ VVM PV, 2948. mape, 301. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Strēļos».

⁴ VVM PV, 3083. mape, 118. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag.

⁵ VVM PV, 2926. mape, 6. dok., Tukuma apr. Zemītes pag.; 2971. mape, 14. un 85. dok., Talsu apr. Lībagu un Cēres pag.; 3083. mape, Kuldīgas apr. Lutriņu, Saldus, Brocēnu, Gaiķu pag.; E, 8, 704 at, Alsungā; E, 8, 753 atg, Kuldīgas raj. Turlavā; E, 8, 711 at, Ventspils raj. Zlēku c. p.; uz soliem gulējuši arī Dobeles un Tukuma raj. Šādas guļamos solus autoram 1953. gadā izdevās pārvest uz LLM no Liepājas raj. Rucavas c. p. «Dižžubriem», kur tie lietoti gulēšanai vēl 19. gs. pēdējā ceturksnī.

⁶ VVM PV, 3063. mape, 5. dok., Kuldīgas apr. Kūrmales pag. «Klibjos».

⁷ VVM PV, 3083. mape, 145. dok., Kuldīgas apr. Rendas pag.

⁸ E, 8, 753 atg, Kuldīgas apr. Turlavas pag.; līdzīgas ziņas dzirdētas arī Dobeles, Tukuma, Alsungas raj. Līdz šim nav izdevies iegūt ziņas, ka 19. gs. otrā pusē uz soliem būtu gulējuši saimnieku ģimeņu locekļi.

⁹ E, 8, 804 at un E, 8, 838 atg, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 761 atg, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 8, 736 at, Tukuma raj. Milzkalnē.

gultās uzskatāma par laikmetam raksturīgāku parādību nekā gulēšana uz soliem. Par precēto kalpu gultu raksturīgāko tipu gandrīz līdz 19. gs. beigām jāuzskata «stabu» vai «jumta» gultas; no tām savukārt jāizdala «izvelkamās gultas» (6. att.). Šīs gultas atšķirās no parastajām: tām bija uz augšu pagarinātas un augšgalos ar kārtiņām vai listēm savienotas kājas (stabu gultas); ja kāju augšgaliem uzlika it kā dēļu grīdu, radās jumta gulta. Abiem veidiem gar galu un sāniem priekšā aizvilka no linu vai pakulu diegiem austus aizkarus, kas bija vajadzīgi gultas aizsegšanai. Ziemā aizkarus lietojuši bērnu pasargāšanai no istabas aukstā gaisa: mātes salaidušas bērnus gultās, aizvilkušas aizkarus, bet gultā nolikušas dēli, virs kura novietots trauks ar oglēm.¹⁰ Praktiskāka bija jumta gulta, jo uz tās varēja glabāt sīkās lietas, kam istabā citur nebija vietas. Gultas kājgali pie jumta sadzītas naglas vai koka tapas drēbju pakāršanai.

Izvelkamās gultas sastāv no divām daļām, ko iespējams iebīdīt vienu otrā. Gulēt ejot, iebīdāmo daļu izvilkta un gulta kļuva otrtik platāka. Rītos to sabīdīja, lai dienā tā aizņemtu mazāk vietas. Šīs gultas bija gan ar stabiem, gan jumtu, gan arī parasto gultu izskatā¹¹ (7. att.). Šie precētie ļaužu gultu veidi 19. gs. otrā pusē rāda, kā kalpiem vajadzēja iekārtoties, lai samērā šaurajā telpā aizņemtu mazāk vietas; to darināšana izbeidzās 80.—90. gados¹², kad kalpi ģimenes gultas gatavoja līdzīgas mūsdienai gultām, kas pamazām izspieda stabu gultas.

Ģimenes gultās gulēja precētais kalpu pāris; bieži tiem blakus arī mazākie bērni. Lielākajiem bērniem pie vecāku gultas kājgaļa nolika mazu gultiņu, ko dažkārt par gultu pat nevar saukt. Kā piemērs jāmin t. s. gultiņas uz krusta kājām (8. att.). Šīs «gultas»¹³ pamatprincips ir ērta pārņemšanas iespēja, jo to var saliekt līdzīgi mūsdienu malkas zāģējamam krāģītim un piesliet kaut kur līdzīgi dēlim. Saliktā stāvoklī tā aizņēma maz vietas un tāpēc bija izdevīga; arī izgata-

¹⁰ VVM PV, 3079. mape, 81. dok.

¹¹ E, 8, 753 atg, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 765 atg, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 8, 762 atg, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; par jumta gultām Zemgalē Džūkstes pag. «Krimūnās» raksta J. Jaunzems (Zemgales sēta, 147. lpp.); Kalnciema pag. — Z. Ligers (Die Volkskultur der Letten, Riga, 1942, 172. lpp.). Divas izvelkamās gultas ar jumtu atrodas LLM fondos; viena no tām iegūta Bērzmuižas pag. «Grundmaņos».

¹² E, 8, 704 at, Alsungā; E, 8, 753 atg, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 711 at, Ventspils raj. Zlēku c. p.; arī VVM PV etnografišķajā arhīvā esošās ziņas par stabu gultu taisīšanu izbeidzas ar šiem gadiem.

¹³ E, 8, 762 atg, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 8, 753 atg, Kuldīgas raj. Induļu c. p. u. c. Katrā apvidū šīs gultiņas sauc citādi: Nicā par «lažiņām», Sātiņos par «būriņām», Milzkalnē par «režģa gultām». Šā raksta autoram 1953. gadā «lažiņu» izdevās iegūt Nicā un pārvest uz LLM. Par šīm guļas vietām raksta arī A. Bilenšteins (Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, II, 226. lpp.).

vošana bija ļoti vienkārša un neprasija kvalificēta amatnieka darbu. Šāda veida gultiņās bieži gulēja gani, tās lietotas vēl 70. gados un pat vēlāk, novietojot aizkrāsnē vai krāsns tuvumā.

Vienlaicīgi gulēšanai uz soliēm puiši visu 19. gs. otro pusi gulēja arī mūsdienu veida gultās, dažkārt pat divi vienā gultā. Raksturīgs puišu un ganu gultu veids bija divstāvu gultas (9. att.), kuras ap 1890. gadu vēl lietotas daudzos apvidos! Džūkstes pagasta «Kāršās» 1889. gadā bijusi pat trīsstāvu gulta, kurā gulējuši 3 puiši. Par divstāvu gultu priekštecēm jāuzlūko t. s. «nāras» jeb «bričkas» (10. att.), kas vēl ap 1880. gadu taisītas Kuldīgas apriņķa Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pagastos² un pārsteidz ar savu primitīvo uzbūvi: pie diviem stabiem un sienas balķu saduru vietās nostiprināti šķērskoki, virs kuriem divos stāvos ierīkotas dēļu lāviņas. Divstāvu gultas un nāras parasti novietoja saimes istabas kaktā pie nama durvīm. Augšējā lāviņā novietojās gans vai mazais puisis, apakšējā — kāds vecāks puisis. Ja visi puiši bija viena vecuma, tad paši vienojās par gulēšanas kārtību.³

Saimnieki nāras un divstāvu gultas bija atraduši par vienu no radikālākajiem līdzekļiem, lai nebūtu jāpaplašina saimes dzīvojamās telpas un jāizdod līdzekļi. Šīs gultas izzuda tikai tad, kad laukstrādnieki enerģiski sāka prasīt dzīves apstākļu uzlabošanu un plūst uz pilsētām. Otrs iemesls šo gultu izzušanai bija uzlaboto darba rīku lietošana lauksaimniecībā, kas prasīja mazāk darbaroku; samazinājās laukstrādnieku skaits saimniecībā un nebija vajadzības pēc divstāvu gultām.

Meitas 19. gs. otrā pusē visbiežāk gulēja mūsdienu veida gultās, jo tās, gatavodamās ģimenes dzīvei, iegādājās gultas ātrāk nekā puiši; gultas bieži mēdza būt izvelkamas. Daudzreiz vienā gultā vajadzēja gulēt divām meitām.

Kā savdabīgs nāru-lāviņu veids jāmin Kuldīgas apriņķa Snēpeles, Turlavas, Raņķu un Skrundas pagastā sastopamās «bričkas» (11. att.), ko aukstā ziemas laikā novietoja pie krāsns mūra.⁴

Ziemā, kad saimes istabā salasījās visi tās iemītnieki, te bija ļoti saspiesti. Tādēļ gājēji ar ilgošanos gaidīja pavasari: tiklīdz iestājās silts laiks, puiši un meitas aizgāja gulēt uz klētīm, kūts vai staļļa augšas. Istabā palika tikai kalpu ģimenes un gans.

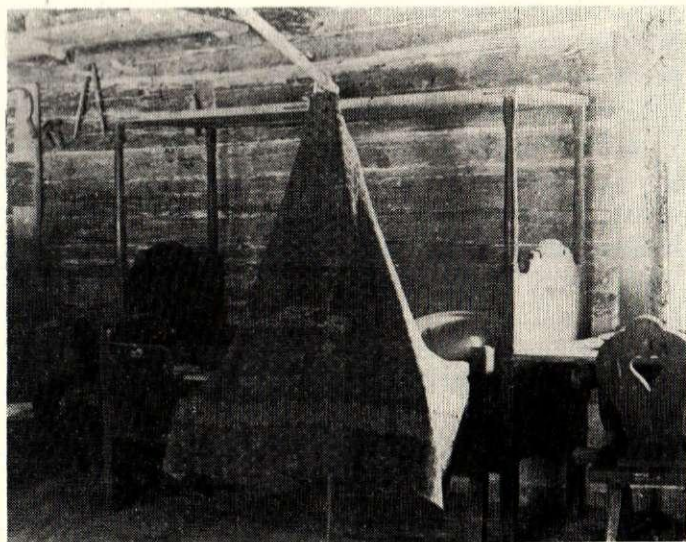
¹ Birzgales (E, 8, 839 atg), Taurkalnes, Skaistkalnes, Bārbeles (E, 8, 762 atg), Džūkstes (J. Jaunzems. Zemgales sēta, 147. lpp.), Zlēku (E, 8, 711 at), Turlavas (E, 8, 753 atg), Planicas (VVM PV, 3083. mape, 246. dok.) pag. Arī LLM Zemgales dzīvojamā ēkā novietota no Sipeles pag. «Meijām» pārvestā divstāvu gulta.

² VVM PV, 3083. mape, XXIX dok.

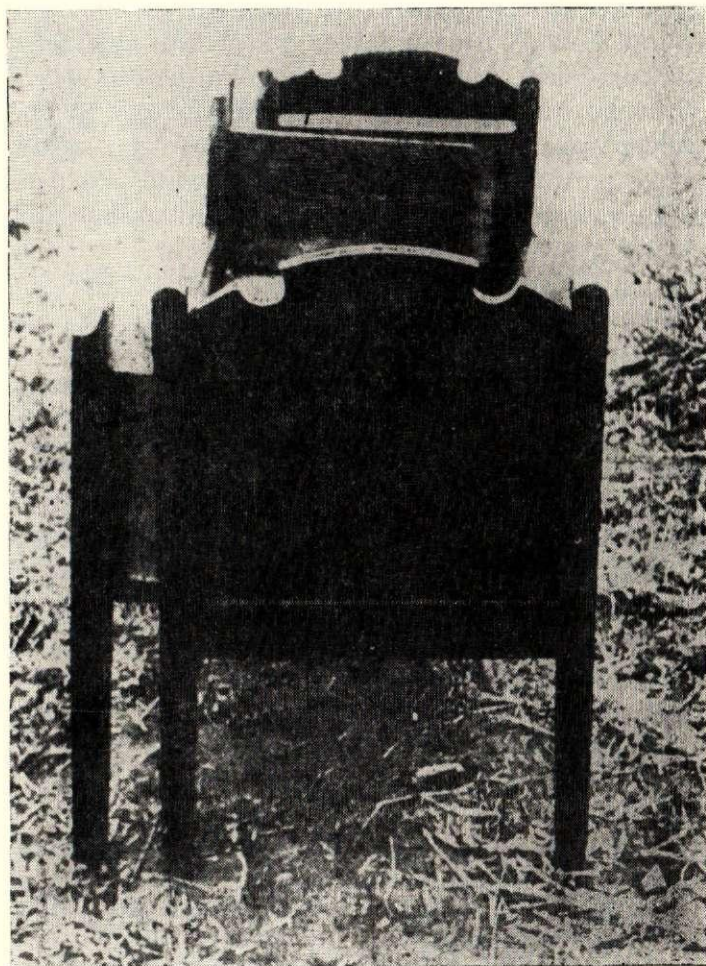
³ Par meitu gulēšanu divstāvu gultās ziņu maz; par saimnieku gulēšanu tajās ziņas nav izdevies iegūt.

⁴ VVM PV, 3083. mape, XXIX dok.

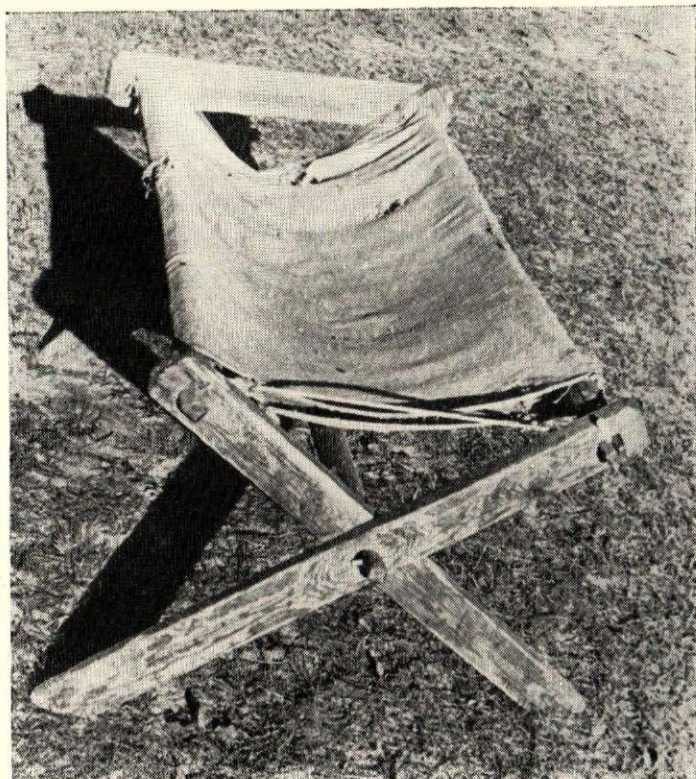
Bez minētajiem iedzīves priekšmetiem saimes istabās glabājās vēl daudz citu dzīvei nepieciešamu lietu. Zem gājēju gultām atradās nelielas koka lādītes veļas

6. att. Izvelkamā gulta ar jumtu LLM Zemgales sētas dzīvojamā mājā.

7. att. Izvelkamā gulta Kalnciema pag. (Z. Ligers. Die Volkskultur der Letten. Riga, 1942, 172. lpp.)

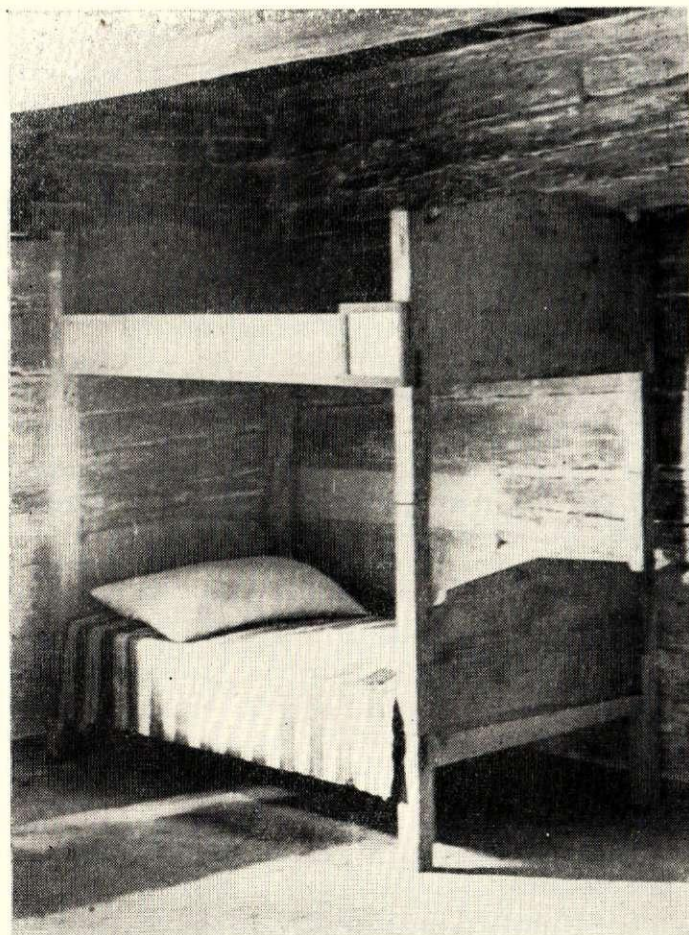

8. att. Gultiņa uz krusta kājām Liepājas raj. Otaņķu c. p. «Druļļos».

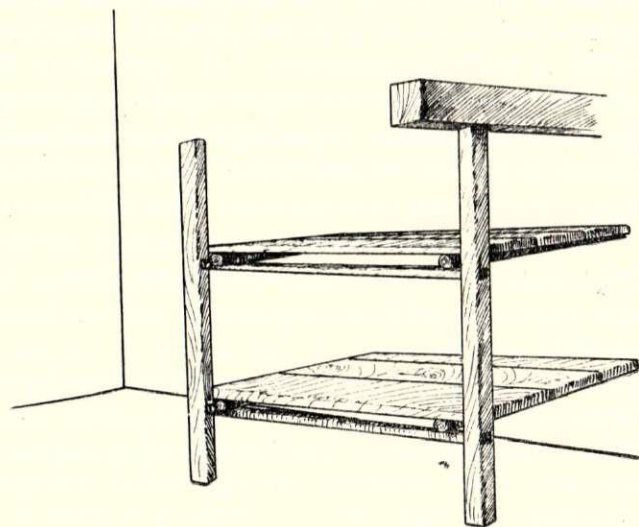
un citu sīkumu glabāšanai. Ganam, jaunākajiem puišiem un meitām šī lādīte bieži bija vienīgā manta, kas viņiem ceļoja līdz no viena saimnieka pie otra. Saimes istabā glabājās arī dažādi sīki darba rīki, apgaismošanas piederumi, trauki, jo istabu 19. gs. otrā pusē vienlaicīgi izmantoja kā dzīvokli, virtuvi un darba telpu, it īpaši garajos rudens un ziemas vakaros.¹

Saimes istabas apgaismošanai 19. gs. otrā pusē lietoja skalus, tauku sveces vai lampiņas un petroleju. Skali bija lēti un viegli pieejami, kaut arī neērts apgaismošanas līdzeklis. Parasti dedzināja priedes skalus, kuru sagādāšana bija puišu pienākums. Skalu dedzināšanai lietoja īpašus skalturus — koka statīvu ar dzelzs skala turētāju; daļai no tiem skala augstumu varēja regulēt pēc vajadzības. Bija arī sienu balķu šķirbās iedzenami dzelzs skalturi. Izdevīgāki lietošanai bija skalturi ar regulējamu skala augstumu.

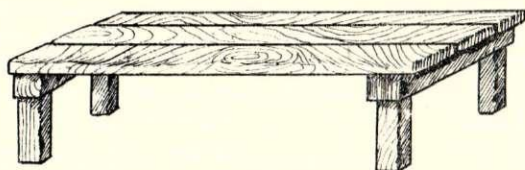
Pie skala gaismas saimes istabā veica dažādus darbus. Ja strādāja vienlaikus vairākās vietās vai arī ja visi ļaudis nevarēja iztikt ar vienu skalturi, lietoja vairākus, novietojot tos darbam izdevīgākajā vietā. Skali ātri izdega, tos bieži vajadzēja mainīt. Lai mainīšana netraucētu darbu, to katru vakaru uzņēmās savs cilvēks: meitas, kalpu sievas u. c., tas bija parasts darbs bērniem, ganam vai veciem ļaudīm, kas vakaros

9. att. Divstāvu gulta. LLM Zemgales sētas dzīvojamā mājā.

10. att. Divstāvu nāras Kuldīgas apr. Snēpeles pag. (VVM PV, 3083. mape, XXIX dok.)

11. att. Nāra — «brička» Kuldīgas apr. Snēpeles, Turlavas, Raņķu, Skrundas pag. (VVM PV, 3083. mape, XXIX dok.)

¹ Par saimes istabā veicamajiem darbiem sk. turpmāk.

nestrādāja citus darbus. Svētku un svinību gadījumos apgaismošanai lietoja pašu lietas aitu tauku sveces, ko iestiprināja pie griestiem pakārtos vai uz galda noliekamos svečturos.

Attīstītākajos apvidos lūzums apgaismošanas veidā iestājās ap 1870. gadu, kad turīgāko zemnieku sētās sāka lietot petroleju¹, kas drīz izspieda skalus un sveces. Ap 1880.—1890. gadu ikdienišķā apgaismošana ar skaliem izbeidzās.² Pirmās petrolejas lampiņas, t. s. «vilkačītes», bija mazas, no skārda, bez cilindra, uzliekamas uz paliktņa vai pakaramas pie sienas; tās kūpēja un deva vāju gaismu. Tomēr, salīdzinot ar skaliem, lampiņām bija lielas priekšrocības: uguni nevarēja pastāvīgi uzmanīt, gaisma bija vienmērīga, lampiņu varēja novietot jebkurā istabas vietā. Dažkārt lampiņai uztaisīja specialu galdiņu, ko līdzīgi skalturim nolika istabas vidū, kur ap to sasēdās vērpejas, adītājas u. c.³

Skalu dedzināšanu saimnieki neierobežoja. Turpretim petroleju un lampiņas saimnieki pirka tikai savai ģimenei, pušiem un meitām. Kalpam savas ģimenes vajadzībām petroleja un lampiņa bija jāpērk pašam.⁴

Tiklīdz parādījās petroleja, arī saimnieku istabās dedzināja «vilkačītes». Tomēr te ātrāk nekā saimes istabās sāka lietot lielākas lampas ar cilindriem, kas deva spēcīgāku gaismu. Šīs lampas saimniece uz laiku ienesa saimes istabā, ja meitas auda vai darīja ko citu viņas vajadzībām. Saimnieki bija nemierā ar laukstrādnieku prasībām pēc labāka istabas apgaismojuma, jo lampu un petrolejas iegāde prasīja līdzekļus. Tāpēc, ja meitas vakaros gribēja savām vajadzībām ilgāk strādāt, tām petroleja bija jāpērk pašam.⁵

Lampiņas stipri kūpēja, tādēļ dažkārt tās ielika koka lukturī ar stikla sienām. Vilkačītes saimes istabās sākuši aizvietot ar pakaramām cilindru lampām ap 1885. gadu.⁶

Kā samērā reti sastopams laukstrādnieku dzīvokļu veids 19. gs. otrā pusē jāmin atsevišķi celtās dzīvojamās mājas un pirtis, par kurām ziņas tomēr ļoti trūcīgas. Tādēļ jāuzskata, ka tām vairāk vai mazāk bija gadījuma raksturs.

Kā atsevišķi celto kalpu dzīvojamo māju piemērs

¹ VVM PV, 2937. mape, 341. dok., Tukuma apr. Irlavas pag.

² E, 8, 703 at, Alsungā; E, 8, 809 atg, Baldones raj. Stelpes c. p.; VVM PV, 2924. mape, 481. dok., Tukuma apr. Annenieku pag. «Kurās»; 3078. mape, 294. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Sustrupos».

³ E, 8, 703 at, Alsungā; VVM PV, 2078. mape, 272. dok., Kuldīgas apr. Vārmes pag. «Sustrupos»; 2974. mape, 70. dok., Talsu apr. Lībagu pag. «Vecvagaros».

⁴ E, 8, 809 atg, Baldones raj. Stelpes c. p.; šādas ziņas iegūtas arī Bārbelē un Milzkalnē.

⁵ Ziņas attiecas uz Milzkalni (Tukuma raj.).

⁶ E, 8, 703 at, Alsungā.

jāmin Bauskas rajona Ceraukstes c. p. «Ribas»⁷, kur sētas viszemākajā un mitrākajā vietā nomaļus no citām ēkām 19. gs. otrā pusē uzcelta zem viena jumta apvienota istaba, klētiņa-priekšnams, šķūnītis un kūtiņa. Dzīvojamā daļa sastāv no virtuves un istabas. Pēc šāda paša principa izbūvēta kalpu dzīvojamā māja atradusies arī Bauskas rajona Bārbeles c. p. «Kraukļos»⁸, kur tā jau agrāk nojaukta.

Ne vairāk tiešu ziņu ir par dzīvošanu pirtīs, kas 19. gs. otrā pusē jāuzlūko par palieku no iepriekšējā perioda, kad tā bija daudz vairāk izplatīta. To zināmā mērā pierāda vārds «pirtnieks», kas 19. gs. otrā pusē sāk izzust.⁹ No trūcīgajiem materiāliem par dzīvošanu pirtīs izriet, ka to iemītņieki bija gados veci vai darba nespējīgi ļaudis, t. s. «vaļinieki», kas par šo mitekli saimniekam atstrādāja zināmu dienu skaitu gadā. Visbiežāk tie bija laukstrādnieku vecāki, bijušie kalpi. Dzīvodami pašā pirtī, viņi īstenībā mitinājās dūmistabā¹⁰, jo 19. gs. pirtis pa lielākaļ daļai cēla bez skursteņiem, krāsni sakraujot no laukakmeņiem. Sestdienās, kad pirti kurināja, vaļiniekiem no turienes bija jāizvācas, līdz ņemot savu niecīgo mantību. Kad mājas ļaudis bija nomazgājušies, vaļinieki varēja atkal doties uz savu mitekli.¹¹ Darba nespējīgo lauku ļaužu mitināšanās pirtīs vedama sakarā ar to, ka 1) saimes istabās to īpašniekam nebija vietas vaļinieku nometināšanai; 2) ja saimes istabā bija vieta, tad saimniekiem iznāca daudz izdevīgāk brīvo kaktu izīrēt kādam darba spējīgam vaļiniekam, no kura par to varēja prasīt vairāk darba dienu; 3) tajā laikā, kad pagastam vēl nebija

⁷ Autora vāktie materiāli, LLM mape «Ribas klēts».

⁸ Tuvākas ziņas par abiem objektiem nebija iespējams iegūt; līdz šim nav izdevies iegūt konkrētas ziņas arī par citiem šāda rakstura objektiem, izņemot norādījumus par to, ka Milzkalnes apkārtnē retos gadījumos bijušas atsevišķas kalpu istabiņas, kas apvienotas zem viena jumta ar kūtiņu, klētiņu un šķūnīti (E, 8, 733 acg).

⁹ Baldones, Bauskas, Dobeles, Tukuma, Saldus, Ventspils, Kuldīgas, Alsungas, Liepājas rajonos autoram nav izdevies sastapt ziņas par dzīvošanu pirtīs. Līdz šim manā rīcībā nonākuši tikai pieci norādījumi par dzīvošanu pirtīs (VVM PV, 3063. mape, 390. dok., Kuldīgas apr. Kursišu un Pampāļu pag.; 2957. mape, 299. dok., Talsu apr. Nurmuižas pag. «Strēļos»; 3138. mape, 25. dok., Kuldīgas apr. Rendas pag. «Kanneniekos»; 2957. mape, 22. dok., Talsu apr. Lubezeres pag. «Mauros» un 3063. mape, 332. dok., Kuldīgas apr. Kursišu pag. «Kakužos»). Trīs pirmie dokumenti min tikai to, ka pirtis senāk dzīvojuši nabadzīgākie ļaudis. Kad tas noticis un kādi bijuši konkrētie apstākļi, nav minēts. Abi pēdējie dokumenti rāda ap 1860.—1870. gadu celtas ēkas, kam vienā galā istabiņa, otrā — pirts. Istabiņā dzīvo vaļinieks. Tātad arī te faktiski dzīvo ne pirtī, bet istabiņā. Tuvāku norādījumu trūkst.

¹⁰ Dūmistaba — dzīvojamā ēka bez skursteņa, kurā kurināšanas laikā dūmi izplūst tieši dzīvojamā telpā vai arī namā.

¹¹ A. Bielenšteins (dzim. 1826. g.), raksta, ka šo parādību viņš dažkārt novērojis savā jaunībā. (A. Bielenstein, Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I, 1907, 110. lpp.).

nabagmājas un darba nespējīgos vadāja no viena saimnieka pie otra, katrs, kam vien bija iespējams, meklēja sev pastāvīgu dzīves vietu, izvēloties kaut vai pirti.

Smagie dzīves apstākļi kopējās saimes istabās — virtuvēs-darbnīcās radīja laukstrādnieku neapmierinātību, ko pastiprināja pieaugoša mantiskā nevienlīdzība un kapitalistiskās ekspluatācijas pakāpe. Kā neapmierinātības tiešā izpausme bija viņu neatlaidīgās prasības pēc labākiem mājokļiem, kas mazo bērnu dēļ visnepieciešamāki bija precētiem kalpiem. Tādēļ viņi pieprasīja sev atsevišķas «budkas», kur dzīvot, kaut arī par to nāktos sevi atdot «klausās» pie saimniekiem.¹ Tas nozīmēja, ka šādos gadījumos kalpa sievai pie saimnieka jākalpo lielāks dienu skaits gadā kā atlīdzība par atsevišķu dzīvokli.

Neapmierinošie dzīvokļi negatīvi ietekmēja laukstrādnieku sadzīvi; tie daļēji bija par iemeslu tam, ka izplatījās dzeršana, ķildas un citas negatīvas parādības. Tā, piemēram, laikrakstā «Darbs» atrodam piezīmi, ka kalpa vīrs dodas uz krogu, lai «nomierinātos», bet, izšķiedis jau tā trūcīgos līdzekļus, viņš vēl dziļāk sajuta savu postu. Mēs lasām: «Kad trūkst laba dzīvokļa, vai tad ko brīnīties, ka vīrs pēc sūra, grūta darba nemeklē mieru un atpūtu savā piekvēpinātā, mitrā, netīrā istabā, bet uzmeklē krogu, lai tur savu prātu ar «sīvo» apmierinātu.»²

Šaurie dzīvokļi traucēja arī normalu ģimenes dzīvi, jo precētiem kalpiem bija dažkārt grūti atrast darbu un dzīvokli tikai sava ģimenes stāvokļa dēļ. Tādēļ daudzi laukstrādnieki ģimenes dzīvi vispār nenodibināja vai nodibināja vēlu, apmēram 30 gadu vecumā.³

Rezumējot iepriekš teikto, ar pilnām tiesībām var secināt, ka laukstrādnieku dzīvokļu stāvoklis bija neapmierinošs: gājējs-vieninieks dabūja gultas vietu, bet ģimenes cilvēks kaktu tumšā, mitrā kopējā saimes istabā — virtuvē-darbnīcā, kur lielā saspīestībā mitinājās 10 un vairāk cilvēku. Šis jautājums kļuva asāks, kad turīgākie saimnieki sāka paplašināt savas telpas un iegādāties pilsētas stila mēbeles, atstājot saimes istabas un to iekārtojumu iepriekšējā stāvoklī vai ar ļoti niecīgiem uzlabojumiem.

Sliktie dzīvokļi, pieaugot vispārējam dzīves prasību līmenim 19. gs. otrā pusē, bija viens no iemesliem, kas veicināja šķirisko pretrunu saasināšanos starp laukstrādniekiem un darba devējiem, gājēju aizplūšanu uz pilsētām un pārvēršanos pilsētas proletariātā.

¹ P. Stučka, Latviešu zemniecības attīstība, 1905., «Progres» izd., 20. lpp. Acīm redzot šajā sakarībā ir celtas arī iepriekš minētās atsevišķās kalpu dzīvojamās mājas «Ribās» un «Kraukļos».

² Laikraksts «Darbs», 1876., 7. nr., 52. lpp.

³ Žurnāls «Отечественные записки», СПб, 1867. 3. nr., 363. lpp.

Laukstrādnieku darba apstākļi

Laukstrādnieku darba apstākļus analizējot, redzam, kā praktiskajā dzīvē realizējās darba devēju un ņēmēju līgums, ar kuru algoto darbaspēku pirka kā materialo vērtību ražotāju zemnieku saimniecībās. Vienlaikus parādās darba dienas un veicamo darbu specifika dažādos gadalaikos, kā arī darba dalīšana lauksaimniecībā pēc vecuma pakāpēm, dzimumiem un sociālā stāvokļa.

Zemnieku saimniecībās veicamos darbus varam grupēt pēc gadalaikiem un darba veikšanas vietas. Grupējot pēc gadalaikiem, jāizšķir ziemas, pavasara, vasaras un rudens darbi⁴; pēc veikšanas vietas — lauku un mājas darbi. Oficiāli noteikta darba laika 19. gs. otrās puses lauksaimniecībā apskatāmajā teritorijā nebija. Ik reizes ievēroja konkrētus apstākļus, nepieciešamību un vietējos paradumus. Nenoteiktais darba laiks laukstrādnieku un darba devēju starpā radīja nesaskaņas; tika izteiktas domas, ka nenoteiktais darba laiks mazina laukstrādnieku darba prieku, mudina tos doties uz pilsētām, kur fabrikās bija noteikts darba laika garums. Vairākos rakstos periodikā⁵ tika ierosināts noteikt zināmu darba laiku arī laukstrādniekiem. Tomēr sakarā ar lauku īpatnībām darba dienas garums lauksaimniecībā palika nenoteikts.

Zemkopībā svarīgākais ir pavasara un vasaras darbu periods, kad rītos cēlās laikā no plkst. 3.00 līdz 5.00⁶ un strādāja līdz brokastlaikam — plkst. 7.00.⁷ Brokastlaika ilgums bija 0,5—1 stunda. Lai būtu mazāki laika zudumi, brokastīs gāja uz māju vienīgi tad, ja darba vieta bija tuvu mājām. Visbiežāk brokastis nesa uz lauku, ja strādāja ar zirgiem, kurus, iejūgtus darba rīkos, nemēdza atstāt bez uzraudzības.

Pēc brokastīm darbs turpinājās apmēram līdz plkst. 12.00, kad gāja mājās un paēda pusdienas. Pēc tam devās iepriekšējā vai arī citā darbā un strādāja līdz plkst. 17.00, kad garajās vasaras dienās uz lauku aiznesa launagu, kas turpinājās ne ilgāk par pusstundu; tad sekoja darbs līdz tumsai. Tādā kārtā šajā laikā

⁴ Runājot par gadalaikiem, autors uzskata par pavasara sākumu lauku atbrīvošanos no sniega segas, par ziemas sākumu — zemes sasalšanu.

⁵ Laikraksts «Darbs», 1876., 12. nr. (91. lpp.) un 16. nr., (124. lpp.).

⁶ VVM PV, 2933. mape, 121. dok., Tukuma apr. Matkules pag.; 3089. mape, 341. dok., Kuldīgas apr. Turlavas, Snēpeles, Raņķu pag.; 2980. mape, 149. dok., Talsu apr. Lībagu pag.; E, 8, 741 arg, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 824 un 825 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 770 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

⁷ VVM PV, 2933. mape, 121. dok., Tukuma apr. Matkules pag.; 3089. mape, 341. dok., Kuldīgas apr. Turlavas, Snēpeles, Raņķu pag.; 2980. mape, 149. dok., Talsu apr. Lībagu pag.; E, 8, 800 ag, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 788 ag, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 8, 705 ag, Alsungā.

intensīvas darba dienas garums bija apmēram 16 stundas. Daudzo darbu, steigas un karstā laika dēļ darba intensitāte vasaras mēnešos sasniedza augstāko pakāpi un prasīja no laukstrādniekiem vislielāko spēku patēriņu.

Intensīvajā dienas darbā piepūlētā organisma darba spēju atjaunošanai nedaudzo nakts stundu izrādījās par maz. Tādēļ, sākot ar maija vidu līdz augustam resp. rudzu plaujas laikam,¹ pēc pusdienām, apmēram līdz plkst. 15.00 gulēja dienvidu. Kad pārtrauca gulēšanu dienvidū, darba dienas garums palika tāds pats kā pavasarī un vasaras pirmajā pusē. Vairāk dienvidu gulēt dabūja puīši, kam pēc pusdienām darba nebija. Meitām dienvidus laiks iznāca īsāks: vajadzēja izslaukt govīs, nolikt pienu, novākt un nomazgāt traukus. Vēl sliktāk bija kalpu sievietēm, kas dienā gāja saimnieka darbā, bet dienvidus laikā apkopa savu saimniecību un ģimeni.

Dienvidus gulēšana bija vispārējs paradums un dzīves nepieciešamība. Tomēr siena laikā, ja draudēja lietus vai bija jāžāvē daudz siena, no gulēšanas nekas liels neiznāca: saimnieks pirmajā vietā lika lopbarības sagatavošanu.² Drošāka dienvidus gulēšana bija ziemāju plaujas laikā, kad karstajā pusdienas saulē labība stipri bira un tādēļ nemēdza plaut.³ Ne īsāka kā vasarā darba diena bija arī ziemā, kad cēlās ap plkst. 4.00 un gulēt gāja ap 21.00, neguļot dienvidu. Dažkārt tā iznāca pat garāka nekā vasarā, it īpaši, kad rija kūla labību vai mala rokas dzirnavas. Tad cēlās ap plkst. 1.00, lai līdz brokastlaikam izkultu riju vai samaltu paredzēto labības daudzumu.

Atsevišķi jāapskata kalpa sievas darba laiks dienās, ko viņa par dzīvokli atstrādāja saimniekam laikā no Jurgiem līdz Mārtiņiem.⁴ Kalpa sieva saimnieka darbā devās kopā ar meitām pēc brokastīm.⁵ Pirms brokastīm viņai vajadzēja veikt darbus savas ģimenes saimniecībā; darba devējs atzina par nelietderīgu izmantot kalpa sievu mājas darbos. Tikai pēc brokastīm, kad laukā vai plāvā vajadzēja papildu darbaroku, palīgā meitām uz visu dienu bija jāiet arī kalpa sievai. Vakarā viņai bija jāpadara savas ģimenes simniecībā pa dienu sakrājušies darbi. Ja kalpa sieva bija salīgusi par meitu, viņai bija jāiet saimnieka

¹ E, 8, 741 arg, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 813 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; līdzīgas ziņas iegūtas arī Bārbelē, Ezerē u. c.

² E, 8, 741 arg, Kuldīgas raj. Induļu c. p.

³ E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 778 ar, Saldušus raj. Ezeres c. p.

⁴ E, 8, 749 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; šajā steidzamo darbu laikā saimniekam bija izdevīgāk piesaistīt darbā bez tiesības atlīdzības kalpa sievu nekā algot dienas strādniekus.

⁵ E, 8, 749 ag, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 770 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

darbā ik dienas un, nekavējot saimnieka darbu, jāapkop savas ģimenes saimniecība.

Ganam darba diena sākās un beidzās tāpat kā pieaugušajiem. Rīta pusē ganīja līdz plkst. 10.00—11.00, skatoties, kāds bija laiks. Dienvidu gans gulēja reizē ar citiem mājas ļaudīm. Pārējā laikā palīdzēja meitām un saimniecei vieglākos mājas darbos. Pēcpusdienā lopus laida ganos ap plkst. 15.00 un ganīja līdz saulrietam. Vienīgi sevišķi karstā laikā pēcpusdienā lopus dzina ganos nedaudz vēlāk.

Darba dienas garums mainījās sakarā ar darba rīku uzlabošanu atsevišķās nozarēs. Tā, piemēram, parādotes modernajām kuļmašīnām, izbeidzās celšanās naktīs, lai dotos riju kult. Kaut cik jūtami tas iezīmējās 19. gs. 70. gados, kad turīgāko zemnieku saimniecībās ieviesās uzlabotie darba rīki un mašīnas, kas zināmu darbu veikšanas periodos izmainīja laukstrādniekiem darba stundas. Tomēr vairumā darba procesu ražošanai veltītā dienas daļa palika nemainīga visu 19. gs. otro pusi.

Laukstrādniekiem nedēļā skaitījās 6 darba dienas un septītā brīvdiena — svētdiena. Svētdienām pievienojās baznīcas svētki un viena diena uz tuvāko lielo gadatirgu, kuru norunāja, slēdzot līgumu. Dažkārt saimnieks norunāja ar laukstrādniekiem, ka steidzošo darbu laikā saulainās dienās strādās arī svētdienās, bet lietainās dienās darbus izkārtos tā, lai nebūtu jāiet ārā un jāmirkst.⁶

Tomēr īstenībā katra svētdiena vai svētku diena tikai daļēji uzskatāma par brīvdienu: meitām bija jābaro un jāslauc govīs, jāsakārto kūts un jāveic citi sīkāki darbi; puīšiem vajadzēja pabarot zirgus; precētajam kalpam padarīt ģimenes saimniecībā pa nedēļu iekrājušos darbus. Tātad laukstrādnieki svētdienās un svētku dienās bija brīvi vienīgi no lauku darbiem.

Svētdienās un svētku dienās visiem mājas ļaudīm pēc rīta darbu veikšanas ap plkst. 7.00 līdz 8.00 noturēja pātarus⁷, ko uzskatīja par zināmu audzināšanas līdzekli, savstarpējas saskaņas un satiecības simbolu. Par to laikrakstā «Darbs» lasām: «Darba devējiem arī ārpus darba laika un lauka jā rūpējas par strādnieku iekšīgu izglītošanu un attīstīšanu. Vēlams, ka vispārīgi izplatītos dažos novados pastāvošās dievlūgšanas svētdienas rītos, kur pats saimnieks jeb arī cits kāds sprediķi lasa jeb saka. Tādai koplūgšanai ir liela nozīme.»⁸

Pātarus noturēja saimes istabā vai saimnieku ēdamistabā. Saimnieks kā dziesmu un sprediķa teicējs novietojās galda galā; pārējie sēdēja vai stāvēja ap

⁶ E, 8, 840 au, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁷ E, 8, 726 ag, Tukuma raj. Milzkalnē; E, 8, 796 ag, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁸ «Darbs», 1876., 16. nr., 126. lpp.

galdu. Pēc pātariem visi sasveicinājās, sniedzot roku vispirms saimniekam un saimniecei, pēc tam paši savā starpā. Ganam un kalpu bērniem bija jāskūpst saimniekam un saimniecei roka. Sasveicināšanās simbolizēja satiecību. Rīta pātarus kā reliģiskā ceremoniāla sastāvdaļu 19. gs. otrā pusē izmantoja šķirisko pret-runu noklusēšanai un t. s. «kopības gara» radišanai saimnieku interesēs.

Latviešu buržuazija centās ar tautiskiem lozungiem ietekmēt lauku proletariātu un turēt tās savā pavadā kā spēka rezervi, lai vajadzīgā brīdī izmantotu kā atbalstu cīņā par buržuazijas interesēm. Tika izvirzīta doma par dažādu svētku izmantošanu gājēju «garīgās modināšanas un iepriecināšanas vajadzībai»¹: «Visādi jākopj pastāvošie tautas svētki, kur atjaunojas un atdzīvojas tautas ieražas, kur pieņemas un aug kopības gars, kuru nevar diezgan kopt un atīstīt. Ziemassvētkos darba devējam būtu jāsapulcina visi gājēji ar savām dzimtām ap ziemassvētku eglīti, būtu jārunā kādi apsveicināšanas un izskaidrošanas vārdi, visi jāpamielo, bērniem kas jādāvina un jādzied svētku dziesmas. Tas laukstrādniekiem rādītu, kā šiem savā namā svētki jāsvin un kopība jākopj.»²

Laukstrādniekiem pēc darba līguma bija jāpiedalās visos mājās un lauku darbos saskaņā ar saimnieka norādījumiem. Darba devēji centās salīgt tādus pušus, kuri bez lauku un mājas darbiem prāstu pagatavot un izlabot arī darba rīkus un iedzīves priekšmetus.³ Tādā gadījumā saimnieks kļuva neatkarīgāks no amatnieka, radās zināms līdzekļu ietaupījums, jo kalps vai pušis vajadzīgās lietas izgatavoja par kārtējo atalgojumu. Meitām bija jāprot vērpt, aust un adīt. Šāda parādība saistāma ar 19. gs. otrā pusē, it īpaši tā sākumā, vēl stipri saglabājušos naturālo saimniecības veidu un vispārējo līdzekļu trūkumu zemnieku saimniecībās⁴; nauda bija vajadzīga māju iepirkšanai par dzimtu un saimniecību intensifikācijai. Tādēļ gandrīz visu nepieciešamo izgatavoja mājās. Tikai gadījumā pēdējā ceturksnī sakarā ar rūpniecības attīstību, kā arī ar pieprasījumu pēc uzlabotiem darba rīkiem, samazinājās mājās darināto lietu nozīme un īpatsvars saimniecībā. Tomēr vienkāršāko koka darba rīku, māj-saimniecības piederumu un apģērbu materiāla sagatavošana visu 19. gs. otro pusē palika mājas ietvaros un ietilpa laukstrādnieku veicamo mājas darbu skaitā.

Vasarai nepieciešamos arkļus, ecēšas, ratus, grā-

bekļus, dakšas un citus rīkus puši laboja un izgatavoja ziemā, lai, sākoties lauku darbiem, nebūtu kavēšanās. Lielos darba rīkus siltākās dienās vai uz pavasara pusi taisīja šķūņos. Sikos darba rīkus, lielo rīku daļas, traukus un citas sīkākas koka lietas gan dienās, gan vakaros izgatavoja saimes istabā. Viens no raksturīgākajiem pušu darbiem vakaros saimes istabā bija striķu višana. Tajā pašā laikā sievietes vērpa, auda, adīja. Šādus darbus gājējiem bieži nācās veikt arī lietainās dienās vai no rītiem, kad nevarēja iet lauku darbos.

Ikdienišķs mājas darbs bija lopu kopšana: puši kopa zirgus, meitas — govīs, aitas, cūkas un putnus. Pirmais rīta darbs meitām bija govju slaukšana ap plkst. 4.00 vasarā un 5.00 ziemā, pusdienās slauca ap 12.00; vakaros, — kamēr var redzēt ar dienas gaismu vasarā, rudenī un ziemā ap 20.00. Katra meita slauca zināmas govīs, lai tās pierastu pie vienas slaucējas. Slaukšanai ritos sekoja lopu barošana un dzirdināšana; pēcpusdienā to uzsāka ap 15.00—16.00. Barību meitas atnesa uz kūti no glabātavas nastās vai klēpjos. Vēl smagāks darbs nekā nastu nešana meitām bija lopu dzirdināšanai vajadzīgā ūdens sanešana ritos un vakaros. Lielākās saimniecībās dažkārt ierīkoja divas akas: vienu — cilvēku vajadzībām mājas tuvumā, otru — lopu dzirdināšanai netālu no kūts.⁵ Tomēr daudzās vietās ūdeni nācās nest no māju vienīgās akas, avota, strauta vai diķa, kas dažkārt atradās patālu no kūts. Sevišķi smaga ūdens piegāde kļuva ziemā, kad noleodoja taciņas un smelšanas vieta. Pilno ūdens spaiņu izvilkšana ar ķeksi vai vindu bija samērā grūts un maz produktīvs darbs. Tādēļ 19. gs. pēdējā ceturksnī ūdens izvilkšanu ar ķeksi vai vindu lielākās saimniecībās sāka aizvietot ar koka pumpjiem. Uz kūti ūdeni nesa koka spaiņos. Lai atvieglotu nešanu, lietoja nēšus. Kad tika ierīkoti pumpji ūdens novadīšanai uz kūti, tiem dažkārt pierīkoja īpašas izdobtas siles.⁶ Tās zināmā augstumā no zemes uzlika virs stēķiem ar kritumu uz kūts pusi. Pēdējās siles galu ielaida kūti caur logu vai, retāk — caur sienu; ar spaini silē ielietais ūdens aiztecēja uz kūti vai stalli novietoto baļļu. Dažkārt bija ierīkots tā, ka ūdeni varēja iepumpēt tieši silē. No baļļas ūdeni ar spaiņiem leja govju vai zirgu silēs.

Saimniece lopu kopšanā lielākās mājās parasti nepiedalījās.⁷ Viņa raudzījās, lai meitas govīm dotu pieļaujamo barības daudzumu un kārtīgi veiktu darbus. Vairāk uzmanības viņa pievērsa cūku barošanai, kas

¹ Turpat, 125. lpp.

² Turpat, 126. lpp.

³ E, 8, 828 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁴ A. Oranovskis šajā sakarā raksta, ka 50. gadu beigās Kurzemes zemnieku sētās izgatavo visu nepieciešamo, kā apģērbu, darba rīkus, ratus u. c. A. Орaновский. Материалы для географии и статистики России. Курляндская губерния. СПб. 1862, 286. lpp.

⁵ Liepājas apr. Rucavas pag. «Dejos» (J. Jaunzems. Kurzemes sēta, 47. lpp.), Kuldīgas apr. Sātiņu pag. «Tērpos» (turpat 18. lpp.) u. c.

⁶ E, 8, 833 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; VVM PV, 2943. mape, 299. dok., Talsu apr. Virbu pag. «Cegās»; šāda veida pumpis atrodas Kandavas raj. Zantes c. p. «Strautniekos» u. c.

⁷ E, 8, 772 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

visumā tomēr ietilpa nama meitas pienākumos. Lopiem saslimstot, galvenās rūpes par tiem uzņēmās saimniece, kas daļēji vedams sakarā ar privatīpašnieka neuzticēšanos algotajam darbaspēkam svarīgos brīžos, daļēji ar tās lielāko pieredzi šādos jautājumos.

Puišu un kalpu regulārais darbs bija zirgu kopšana, ko veica trīsreiz dienā: ap plkst. 4.00, 12.00 un 20.00. Te darba raksturs visumā bija tāds pats kā meitām govju kopšanā. Dažkārt saimnieks kādu no puišiem sūtīja meitām palīgā uz kūti nolīdzināt mēslus.¹ Ja mājās dzīvoja vairāki puiši un kalpi, viņi zirgu kopšanu dažreiz sadalīja pa nedēļām², jo visiem vienā laikā tur nebija ko darīt.

No zirgu darba spējām bija atkarīga saimniecības lauku apstrādāšana. Tādēļ to kopšanai lielu vērību veļtija arī saimnieks, bieži pārbaudīdams puišu darbu un pats apkopdams zirgus, it īpaši pirms tālas braukšanas vai smaga darba. Lielākās saimniecībās par zirgu kopšanu bija jāgādā arī priekšpusim.

Vasarās zirgu darba laiks bija ļoti garš. Tādēļ viņu darba spēju atjaunošanu galvenokārt veica īsajās naktīs. Tiklīdz paauga zāle un naktis kļuva siltākas, zirgus sāka ganīt; puišiem un kalpiem sākās t. s. «pieguļas».³ Pieguļā jāja pēc pabeigtiem dienas darbiem; lielāko māju saimnieki paši pieguļā nejāja. Pieguļnieki nakti pavadīja zem klajas debess ap ugunskuru. Zirgi ar sapītām priekškājām ganījās kaut kur tuvumā. Pieguļā jāšanu izbeidza rudens pusē, augusta beigās, kad āboliņa laukos un pļavās saauga atāls. Zirgus palaida pa nakti uz lauka, un kāds no puišiem palika tos sargāt. Dažkārt uz lauka novietoja būdu, kurā zirgu gans varēja patverties no vēja un lietus. Pieguļas nozīme samazinājās 19. gs. pēdējā ceturksnī, kad zirgu ganīšanai ierīkoja aplokus.

Viens no smagākajiem laukstrādnieču mājas darbiem 19. gs. otrā pusē bija malšana rokas dzirnavās. Malt celās naktīs ap plkst. 2.00. Līdz gaismai vajadzēja samalt 2 siekus labības un pēc tam doties kārtējos saimniecības darbos.⁴ Mala katru dienu, izņemot svētdienas un svētkus. Visvairāk mala pavasara pusē, lai sagatavotu vasarai nepieciešamos krājumus, jo tad malšanai neatlika laika.

Malšana rokas dzirnavās zaudēja nozīmi 19. gs. 70.—80. gados, kad zemnieki labību galvenokārt samala ūdens- vai vējdzirnavās.⁵ Šajā laikā rokas

dzirnavas lietoja kā palīga malšanas ierīci, kad radās grūtības ar nokļūšanu dzirnavās.

Svarīgs vīriešu ziemas darbs vieglā ragavu ceļā un labākas pieklūšanas dēļ bija malkas un būvmaterialu sagādāšana. Mājās pārvesto malku puiši parasti sagatavoja martā un aprīlī. Ziemā puiši sagatavoja arī žogiem nepieciešamos materialus. Tiklīdz atkusa zeme, vīrieši stājās pie žogu labošanas, kas bija jāveic līdz lauku darba sākumam.⁶ Pie puišu darbiem piederēja arī krūmu izciršana grāvjos, laukmalās un pļavās, ko veica ap Jurgiem vai rudenī, kad sasala zeme.⁷

Intensīvāka darba periods laukstrādniekiem sākās pēc sniega nokušanas. Pirmie darbi te bija rudenī neapartās zemes aršana un ecešana. Zemnieku saimniecībās kā galveno aršanas rīku lietoja pašu darināto vienzirga spīļu arklu, kurš 60. gados vēl bija vispārējā lietošanā. Vienīgi plēsumiem sāka lietoj uzlabotu arklu.⁸ Spīļu arkls velēnu tikai saplosīja un uzirdināja nelielā dziļumā, nezāles netika iestrādātas dziļāk zemē un drīz turpināja augt. To iznīcināšanai un augsnes pietiekoša irdenuma sasniegšanai pirmajai aršanai sekoja vēl viena vai vairākas t. s. «kārtāšanas». Vairākkārtējās aršanas dēļ pieauga faktiski apstrādājamā platība. Īsā laikā veicamais darbs un spīļu arkla zemā darba ražība (apm. 1 pūrvieta dienā⁹) palielināja arāju — puišu un kalpu ekspluatācijas pakāpi. Arā no saules lēkta līdz vēlam vakaram, tikai maltīšu reizēs iebarojot un atpūtinot zirgus. Darba tempu noteica zirgu darba spējas: arājam nācās soļot aiz arkla tik ātri, cik gāja zirgi. Šādos apstākļos 19. gs. 70. gados tika izteikta darba devējiem izdevīga doma, ka «saimniekiem vajag turēt spēcīgus zirgus, kas var vairāk veikt, jo bieži spēcīgs puišis vāja zirga dēļ maz padara».¹⁰ Arāji gāja cits aiz cita: pirmais — spēcīgākais puišis, pēdējais visnepiedzīvojušākais arājs — mazais puišis. Šo darba kārtību saimnieki atzina par labāko, jo veiklākais puišis diktēja darba tempu. Dažkārt lauku sadalīja bīrēs, un katrs apara savu joslu. Aršana ar spīļu arklu bija grūts darbs. Nestabilo arklu visu dienu nācās turēt rokās noteiktā stāvoklī, lai saglabātu tā pareizu gaitu.

Aršanas ražīgumu un kvalitāti cēla dzelzs lemešu

ies pag.; 3070. mape, 396. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag.; 2914. mape, LIV dok., Tukuma apr. Sēmes, Dzirciema, Pūres, pag.; 2958. mape, 360. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Dicās»; arī P. Arends, Maltuve un rokas dzirnavas, LdD, 2. sēj., 1928., 147. lpp.; E, 8, 706 ar, Alsungā.

⁶ E, 8, 831 acg, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁷ E, 8, 836 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁸ A. Орановский. Op. cit., 233. lpp.

⁹ A. Орановский. Op. cit., 234. lpp.; E, 8, 712 ar, Ventspils raj. Zlēku c. p. «Upeniekos».

¹⁰ Laikraksts «Baltijas Zemkopis», Jelgavā, 1879., 16. nr., 124. lpp.

¹ E, 8, 833 arc, Baldones raj. Stelpes c. p.

² E, 8, 835 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.

³ Par pieguļām ziņas iegūtas Baldones raj. (E, 8, 834 ag), Kuldīgas apr. (VVM PV, 3120. mape), Talsu apr. (VVM PV, 3010. mape), Tukuma apr. (VVM PV, 3032. mape).

⁴ VVM PV, 2958. mape, 360. dok., Talsu apr. Zentenes pag. «Dicās»; VVM PV, 3070. mape, 396. dok., Kuldīgas apr. Kursīšu pag.

⁵ VVM PV, 3068. mape, X dok., Kuldīgas apr. Snēpētes pag. «Diždūzenos»; 308. mape, 60. dok., Kuldīgas apr. Snēpē-

arkli, kas turīgāko zemnieku saimniecībās izplatījās kopš 70. gadiem.¹ Pieauga aršanas dziļums, apvērsās velēnas, zuda kārtāšanas nepieciešamība. Tomēr, neraugoties uz savām priekšrocībām, šis arkla veids nemazināja puīšu darba intensitāti, jo saimniekiem deva iespēju samazināt arāju skaitu un veikt aršanu arī sliktos laika apstākļos, kas stipri traucēja darbu ar spīļu arklu.

Dzelzs lemešu arklu lietošana nespēja pilnīgi izspiest spīļu arklu, kurus turpināja lietot kartupeļu stādīšanai, vagu dziļšanai u. c. līdzīgiem darbiem. Viegļākās augsnes un it īpaši trūcīgo zemnieku saimniecībās tie saglabājās kā galvenais arkla veids līdz 19. gs. beigām.

Aršanai pavasarī un dažkārt arī rudenī sekoja ecēšana, kuras uzdevums bija irdināt arkla uzplēsto velēnu un iznīcināt nezāles. Pateicoties augsnes īpatnībām un zemkopības darba rīku attīstības līmenim, 19. gs. otrā pusē Kurzemē un Zemgalē bija 4 ecēšu veidi: egļu zaru, pītās, koka tapu un dzelzs tapu ecēšas. 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā trīs pirmie ecēšu veidi bija zemnieku saimniecībās, bet dzelzs tapu ecēšas lietoja vienīgi muižās,² no kurienes tās 70. gados pārgāja arī uz zemnieku sētām.³ Arot ar dzelzs lemešu arklu, apvērstās velēnas sasmalcināšanai koka ecēšas bija par vieglām, ar tām arumu vajadzēja ecēt 3 un vairāk reizes. Ieilgusī zemes sagatavošana traucēja sēju un rudenī kritās raža. Tādēļ praktiskas nepieciešamības dēļ arī zemnieku saimniecībās sāka lietot smagākās dzelzs tapu ecēšas, kas augsni irdināja dziļāk un pamatīgāk.

19. gs. otrā pusē labību sēja ar rokām, pa lielākai daļai divi cilvēki: biržotājs un sējējs. Biržotājs bija palīgstrādnieks: viņš iezīmēja tīrumā birzes — apmēram 6 soļi platas joslas, un piensēja sējējam graudus. Ja mājās nepietika darbaspēka, uz lauku devās sējējs viens pats. Tad darbs veicās lēnāk. Pēc lauka apsēšanas sēklu ieara ar spīļu arklu vai iecēja. Pēc tam lauku norullēja.

Vienlaikus ar lauku apstrādāšanu un sēšanu sagatavoja dārzus un stādīja sakņaugus.

Zemnieku saimniecībās stingri ievēroja darba dalīšanu pēc dzimumiem un socialā stāvokļa atbilstoši veicamo darbu smagumam un svarīgumam.⁴ Smagie zemes darbi, kā aršana, kartupeļu vagu izdzi-

šana un aizāršana, sēklas iearšana u. c., ietilpa puīšu pienākumos. Sieviešu uzdevums bija sakārtot un apkopt lecektis, dārzus, stādīt kartupeļus, sakņaugus, kopt lopus, no āboliņa laukiem novākt sikos akmeņus u. c. Vienīgais zemes darbs meitām bija ecēšana gadījumos, kad puīši bija aizņemti citur. Pie ecēšanas kā samērā viegla darba kalpu sievu ganu dienās lika ganu zēnu. Tomēr visbiežāk ecēja mazais puisis, kuru te varēja izmantot labāk nekā smagajos zemes darbos. Visatbildīgāko darbu — sēšanu — uzņēmās saimnieks. Vienīgi izņēmuma gadījumos to uzticēja priekšpuišim vai citam pieredzes bagātākam un uzticamākam laukstrādniekam. Puīši parasti biržoja un piensēja sēklu, kaut arī tas skaitījās viegls darbs, kura veikšanai dažkārt izmantoja ganu, bet visvairāk gan mazo puīsi. Apsēto lauku norullēja saimnieks vai mazais puisis.

Ap jūnija vidu veda mēslus papuvei⁵ gan talku veidā, gan pašu mājas ļaužu spēkiem, nepieciešamības gadījumā salīgšot dienas strādniekus. Talkās uzaiicināja kaimiņus un pēc tam sūtīja tiem pretim vienlīdzīgu strādnieku skaitu. Talkās saimnieki galvenokārt sūtīja laukstrādniekus. Mēslus metā ratos māju un kaimiņu puīši. Gani, mazie puīši, meitas brauca vezumus uz lauka un tukšos ratus mājup. Visatbildīgāko darbu — mēslu izmešanu no ratiem veica saimnieks, māju priekšpuišis vai kāds uzticams puisis. Izmetējam bija jāraugās, lai uz lauka uzliktā mēslu kārtā būtu vienmērīgā un pietiekamā biežumā. No ratiem izmesto mēslu kaudzītes meitas, kalpu sievas un citas talcinieces tūlīt izārdīja. Lai mēsli nezaudētu augsnei vajadzīgās vielas, puīši tos drīz ieara. Papuves sagatavošana sējai turpinājās līdz augusta beigām — septembra sākumam līdzīgi pavasara zemes darbiem.⁶ Papuves ilgā apstrādāšana izskaidrojama ar cīņu pret nezālēm, jo tās iespējams labāk iznīcināt⁷, vairākkārt arot un ecējot.

Pēc Jāņiem sākās svarīgākais darba posms lauksaimniecībā — ražas novākšana, kad laukstrādnieku darba intensitāte sasniedza augstāko pakāpi. Šo posmu var iedalīt divos laika periodos: pirmais — āboliņa un siena novākšana apmēram līdz jūlija beigām, kad sākās labības un citu laukkopības kulturu novākšana.

Galvenais lopbarības avots 19. gs. otrā pusē zemnieku saimniecībās bija dabiskās pļavas; āboliņa lauki 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā bija galvenokārt tur, kur bija jūtams dabisko pļavu trūkums.⁸ Āboliņu plašākos apmēros sāka audzēt pēc māju iepirkšanas

¹ E, 8, 712 ar, Ventspils raj. Zlēku c. p.; E, 8, 731 ar, Milzkalnē (Tukuma raj.); VVM PV, 3112. mape, 405. dok., Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Baložos».

² А. Орановский. Op. cit., 234. lpp.

³ VVM PV, 3112. mape, 402. dok., Kuldīgas apr. Kursiņu pag. «Baložos»; 3001. mape, 303. dok., Talsu apr. Vandzenes pag.; 3044. mape, 424. dok., Tukuma apr. Milzkalnes pag. «Skapjos».

⁴ E, 8, 824 ar, E, 8, 823 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; VVM PV, 3001. un 3002. mape, Talsu apr.; 3112. un 3113. mape,

Kuldīgas apr.; 3046. mape, Tukuma apr.; E, 8, 732 ar, Milzkalnē Tukuma raj., E, 8, 713 ar, Ventspils raj., Zlēku c. p. u. c.

⁵ А. Орановский. Op. cit., 236.—240. lpp.; E, 8, 817 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; VVM PV, 3111. mape, Kuldīgas apr.; 3001. mape, Talsu apr.; 3044. mape, Tukuma apr.

⁶ А. Орановский. Op. cit., 119. lpp.

⁷ E, 8, 812 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁸ А. Орановский. Op. cit., 250. lpp.

sakarā ar racionālas lopkopības attīstību, it īpaši 80.—90. gados. Sienu un āboliņu plāva ar garkātēm vienīgi vīrieši: puīši, kalpi, mazākās saimniecībās arī saimnieks.¹ Plāvēji devās darbā līdz ar sauli, lai ilgāku laiku varētu plaut rasoto zāli, kas atvieglāja darbu. Plāva līdz pusdienām, ar nelielu pārtraukumu brokastīm. Pēcpusdienā plāva līdz saulrietam. Plāvēji nostājās rindā: pirmais plāva priekšpūsis vai saimnieks, aiz tā puīši un kalpi, pēdējais mazais pūsis. Redzam, ka pa priekšu iet spēcīgākais vai darbā visieinteresētākais plāvējs — priekšpūsis vai saimnieks, — kura tempam jāseko pārējiem.

Kamēr vīrieši pirms brokastīm plāva, meitas izslauca un izlaida ganos govīs, sakārtoja kūti. Pēc brokastīm uz plavu devās arī meitas un kalpu sievas, lai izārdītu sapļautos vālus, iepriekšējā dienā nopļauto zāli un nepietiekoši izžuvušo, gubiņās sakrauto sienu. Vīrieši siena ārdīšanā nepiedalījās un turpināja plaut. Ja bija daudz sapļauts, viņi pēc brokastīm gāja art vai ecēt papuvi vai arī citos darbos.

Pēcpusdienā sievietes — meitas un kalpu sievas grāba sienu. Vīrieši siena grābšanā piedalījās, ja bija daudz sapļauts vai draudēja lietus; viņi galvenokārt meta sienu kaudzēs un veda mājās. Puīši vai kalpi sienu no gubiņām krāva ratos, meitas, kalpu sievas vai mazais pūsis taisīja vezumu. Mājās sienu saveda šķūņos un sakrāva pantos. No vezuma sienu pantā deva vezuma krāvējs, izlīdzināja un piemina vezuma taisītājs. Ja bija daudz darbaspēka, tā racionalākai izmantošanai daļa strādnieku krāva vezumus plāvā, daļa tos veda un izkrāva mājās. Saimnieks lielāko tiesu rīkojās pa māju ar vezumu izkrašanu. Kaudzes mešana plāvā darba sadalījumu nemainīja. Smagāko darbu — siena celšanu kaudzē veica puīši, meitas piemina kaudzi. Sienu kaudzei pieveda uz īpašām neapkaltām ragavām² vai nocirstiem krūmiem — «lapām». No staignām vietām stirpas iznesa puīši, pabāzot zem tām kārtiņas.³ Kaudzes visvairāk meta slapjās plāvās, kur iebraukt ar ratiem vasarā bija grūti.

Daudzām zemnieku saimniecībām piederēja no mājām tālu esoši plavu streijgabali. Tur siena novākšanai devās visi māju ļaudis, izņemot saimnieci un kādu no meitām, kam vajadzēja apkopt lopus. Līdzī ņēma visu nepieciešamo, lai nebūtu jābrauc uz māju pirms darba beigšanas.

Apmēram vienā laikā ar sienu plāva arī āboliņu. Darbu sadale te visumā neatšķīrās no siena novākšanas. Galvenā atšķirība bija žāvēšanā⁴: sienu žāvēja uz zemes, āboliņu kaudzītēs, vārtos vai piramidās. Šīs atšķirības vedamas sakarā ar āboliņa samērā lēno žūšanu un lielajiem zudumiem, kas rodas, žāvējot uz zemes: vairākkārt grozot, nobira daudz lapu.

Jūlija beigās vai augusta sākumā iestājās atbildīgākais posms zemkopja darbā — ziemāju un vasarāju plauja.⁵ Darbs bija jāveic samērā īsā laikā, tā intensitāte sasniedza augstu pakāpi. Dažkārt labības plauja laika ziņā daļēji sakrita ar siena novākšanu, it īpaši, ja vasaras pirmajā pusē bija slikti siena žāvēšanas apstākļi. Labību plāva vīrieši, galvenokārt puīši. Vienīgi izņēmuma gadījumos dažos apvidos pie tā stājās sievietes⁶ un arī tad tikai plaujot ar vienroci. Šīs ziņas attiecas tikai uz Zemgali 80.—90. gados, un tādēļ var domāt, ka sievietes, kaut arī reti, plāva vienīgi apvidos, kur laukstrādnieku kapitalistiskā ekspluatācija bija sasniegusi augstāku pakāpi. Ziemāju plaujas laikā sievietēm vajadzēja sasiet un sasliet sapļautos kūlišus, vasarāja plaujas laikā salikt tupešos kopiņas un nogrābt lauku.

19. gs. otrā pusē Kurzemē un Zemgalē lietoja divus izkapšu veidus: garkātes un vienroces. 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā Kurzemes rietumu un ziemeļu daļā rudzus plāva ar garkātēm, dienvidu daļā, kas robežo ar Lietuvu, — ar vienrocēm.⁷ Auzas un miežus plāva ar garkātēm.⁸ Šīs ziņas saskan ar materialiem⁹ par Saldus, Kuldīgas, Ventspils, Talsu un Alsungas rajoniem, kur 19. gs. otrā pusē vienroces la-

⁴ А. Орановский. Ор. cit., 251. lpp.; E, 8, 770 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 8, 814 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.

⁵ А. Орановский. Ор. cit., 121., 122., 241. u. c. lpp.

⁶ Te minami Zālenieki (Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem, 1893., V, 72. lpp.), Sīpele (E, 8, 719 arg) un Bārbele. Pretstatā Kurzemei un Zemgalei Vidzemē labību gan ar vienrocēm, gan garkātēm plāva kā vīrieši, tā arī sievietes.

⁷ А. Орановский. Ор. cit., 241. lpp.; A. Bielenšteins raksta, ka garkātes 60. gados bijušas sastopamas Kurzemes rietumu un ziemeļu daļā ar izplatības austrumu robežu: Saldus, Sabile, Kandava; turpretim Auces, Jaunpils, Tukuma u. c. austrumos esošās draudzēs garkātes lietotas tikai siena un vasarāju plaujai, bet vienroces — ziemāju plaujai. (A. Bielenstein, Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, II Teil, 1918, 495. lpp.)

⁸ А. Орановский. Ор. cit., 244. un 246. lpp.

⁹ E, 8, 714 ar, Ventspils raj., Zlēku c. p.; E, 8, 739 ar un E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj., Induļu c. p.; E, 8, 783 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 11, 1254 ar, Alsungā; VVM PV, 3117. mape, Kuldīgas apr. Raņķu, Brocēnu, Zvārdes pag.; 3005. mape; Talsu apr. Vandzenes pag.

¹ E, 8, 714 ar, Ventspils raj. Zlēku c. p.; E, 8, 785 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 8, 813 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 770 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p. u. c.

Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. «Dienas Lapas» pielikums, 1893., VII, 103. lpp. Te jāpiezīmē, ka šī ir Kurzemes un Zemgales īpatnība. Vidzemē un Latgalē plāva kā vīrieši, tā sievietes.

² Šādas ragavas no bij. Gaviezes pag. pārvestas uz LLM Kurzemes sētu. Tās lietotas arī Liepājas ezera apkārtnes zemajās plāvās Nīcas pag.; Kuldīgas apr. Turlavas pag. (Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. «Dienas Lapas» pielikums, 1893., VII, 103. lpp.).

³ VVM PV, 3118. mape, Kuldīgas apr. Gaiķu pag. «Kalnalaucinieks»; E, 4, 1501 ar, Ventspils raj. Vēdes c. p. «Iglabos»; Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. «Dienas Lapas» pielikums, 1893., VII, 103. lpp.

bības pļaušanai nav lietotas. Uz austrumiem un dienvidiem no šiem rajoniem, t. i., Dobeles, Tukuma, Bauskas, Baldones rajonā, turpretim rudzus, kviešus, zirņus un vietām pat garās auzas vēl 80. gados pļāvuši ar vienrocēm. Miežus, isākas auzas u. c. — ar garkātēm. Pamazām garkāšu lietošana visu labību pļaušanai no Kurzemes ziemeļu un rietumu daļas izplatījās uz Zemgali: Milzkalnē tās lietotas jau 70. gadu beigās¹, Sīpelē ap 1885. gadu², Vecumniekos ap 1890. gadu³. Šajos apvidos vienroču lietošana pilnīgi izbeigušies ap 1900.—1905. gadu.

Vienroču aizvietošana ar garkātēm vedama sakarā ar pēdējo lielāko darba ražību un darba atvieglināšanu. 50. gadu beigās — 60. gadu sākumā 1 desetinu liela rudzu lauka novākšanai ar garkāti rēķināja 2 vīriešu un 3 sieviešu darba dienas, turpretim ar vienroci 3 vīriešu un 2,5 sieviešu darba dienas.⁴ Vīriešu darba dienas paredzēja pļaušanai, sieviešu — siešanai, sliešanai un lauka nogrābšanai. Pļaušanas darba ražība garkātei par apmēram 50% augstāka nekā vienrocei, siešana par apmēram 35% ātrāk iet vienroces pļāvumā, jo kūliši iznāk vienādāki un nav vairs jāsakārto. Kopā ņemot, darba ražība garkātei apmēram par 10% augstāka nekā vienrocei. Tā kā ar garkāšu lietošanu panākto darba atvieglinājumu nevar izskaitļot, jānorāda, ka laukstrādnieki pļaušanu ar vienroci uzskatīja par vienu no smagākajiem lauku darbiem.⁵ Garkāšu izplatīšanos austrumu virzienā veicināja arī laukstrādnieku došanās no Kurzemes rietumu daļas, kur lietoja tikai garkātes, uz austrumu daļu — Zemgali, kur vasarāju pļāva tikai ar garkātēm. Neprazdami pļaut ar vienrocēm, kurzemnieki arī rudzu pļaušanai lietoja garkātes.⁶

Pļaut gāja pēc brokastīm, kad nokrita rasa. Pļāva līdz pusdienas laikam. Izņēmums bija ziemāju pļauja, kuru sevišķi karstajās dienās pārtrauca ātrāk, jo karstumā stipri bira graudi un no sausajiem salmiem veidotās kūlišu saites viegli pārtrūka vai salūza.⁷ Pēcpusdienā darbu turpināja līdz vakaram. Reizē ar pļāvējiem uz lauku devās sējējas. Pļaušanas kārtība bija tāda pati kā siena laikā (saimnieks vai priekšpuisis, puīši vai kalpi, mazais puisis).⁸ Pļāvējiem nebija

noteiktas darba normas: praktiski tā iznāca tik liela, cik dienā nopļāva pa priekšu ejošais saimnieks vai priekšpuisis. Bija pieņemts, ka, pļaujot ar vienroci, vienai sievietei jāsasien, jāsaslien un jānogrābj divu pļāvēju veikums.⁹ Pļaujot ar garkāti, vienai sējējai vajadzēja nokopt viena pļāvēja pļāvumu¹⁰, jo pazeminājās sējēju un pieauga pļāvēju darba ražība.

Līdzīgs darba sadalījums bija arī vasarāju novākšanai. Vislielākā atšķirība bija pļāvuma nokopšanā: ar garkātēm sapļautos vālus sievietes ar klona grābekļiem savilka kopiņās, kuras salika nelielās gubiņās vai statiņos. Pēc kāda laika izžuvušo labību sveda mājās līdzīgi tam, kā veda āboliņu un sienu.

Augusta otrā pusē — septembra sākumā plūca linus.¹¹ To darīja 1) tikai ar māju ļaužu spēkiem, 2) talku veidā, 3) pieaicinot dienas strādniekus vai parādniekus. Smago un neražīgo darbu galvenokārt veica ar talkām. Bieži talkā aicināja parādniekus — apkārtējos vaļiniekus un trūcīgos zemniekus, dodot viņiem tikai uzturu talkas dienā. Ja šos cilvēkus uzaiicināja tikai par talciniekiem, viņiem maksāja apkārtne parasto dienas algu. Plūksšanai centās saorganizēt tik daudz ļaužu, lai darbu veiktu vienā dienā. Plūca sievietes — māju un kaimiņu meitas, kalpu sievas, vaļinieces. Noplūktos linus saseja nelielās saujās līdzīgi rudzu kūlišiem. Kurzemē un Zemgales rietumu daļā saujas saslēja statiņos un atstāja uz lauka žūt. Izžuvušos linus puīši veda mājās un salika rijas ārdos. Saimnieks izkurināja riju un pilnīgi izžāvēja linus. Izžāvētās saujas sitot pret dēli vai kuļot ar īpašu vāli, puīši tām nosīta pogaļas, vienlaikus izkuļot linsēklas. Lielākās saimniecībās, kur sēja vairāk linu, smagajā pogaļu nosīšanā piedalījās arī meitas un kalpu sievas. Pēc tam puīši linu saujas veda uz nopļautu lauku vai pļavu, meitas tās atsēja un plāni izlaida garās rindās. Tīlināšanas laikā linus vienreiz apgriezta. Iztilinātos linus meitas ar grābekļiem savēla kopiņās, un puīši tos sveda mājās. Zemgales austrumu daļā puīši un kalpi noplūktajām linu saujām uz lauka tūliņ nosukāja pogaļas, bet saujas aizveda un iemērcā mārķā. Izmir-

⁹ E, 8, 719 arg, Dobeles raj. Džūkstes c. p.; E, 8, 773 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

¹⁰ E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 783 ar, Saldus raj. Ezeres c. p. Šādas ziņas iegūtas arī Milzkalnē, Alsungā u. c. Sīpelē, pļaujot ar garkāti, sējējas darba norma bijusi tāda pati, kā pļaujot ar vienroci; vienīgi uz četriem pļāvējiem doša klāt viena grābēja, jo garkātes pļāvumā lauks palicis netīrāks. Turlavā, pļaujot talku veidā, uz trim pļāvējiem laukā bijusi vēl viena statiņu slēdēja vai kāds vecāks vīrs, kurš nespējis ātri papļaut.

¹¹ Apraksts sastādīts, pamatojoties uz šādām VVM PV mapēm: 3006., Talsu apr.; 3048., Tukuma apr.; 3115., Kuldīgas apr.; E, 8, 779 ar un E, 8, 780 ar, Saldus raj. Ezeres c. p. un E, 8, 771 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; arī A. Орановский. Op. cit., 123. lpp.

¹ E, 11, 1251 ar.

² E, 11, 1252 ar.

³ E, 11, 1253 ar.

⁴ A. Орановский. Op. cit. 241. lpp.

⁵ Tā 1955. gadā izteicās kāds 88 g. v. milzkalnietis (Tukuma raj.).

⁶ E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; A. Bielenšteins, ņemot par pamatu vācu kulturtreģerisma teoriju, garkātes ieviešanos Zemgalē saista ar vācu muižnieku ietekmi (A. Bielenstein. Op. cit., 495. lpp.).

⁷ E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 778 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.

⁸ E, 8, 751 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.

kušos linus puīši aizveda uz rugāju vai pļavu, kur meitas tos izklāja. Tālāk rīkojās tāpat kā Kurzemē.

Ap septembra vidu sākās kartupeļu rakšana.¹ Te lielāko tiesu iztika mājas ļaužu spēkiem, pieaicinot palīgā kalpu sievas un apkārtējos vaļiniekus, kam maksāja dienas algu. Rakšanas dienas ritā puisis ar spīļu arku uzara pārvagas dienā norokamajā gabalā. Katrs račējs ieņēma savu vāgu un ar rokām no tās izrakņāja kartupeļus, ko sabēra kaudzē uz lauka, lai tie apžūtu un nobirtu tiem pielipusī zeme. Vakarā sievietes kartupeļus no kaudzes izlasīja un bēra maisos, kurus puīši aizveda un izbēra bedrēs, pagrabos vai stirpās, ko nosedza ar salmiem un zemi.

Septembrī sākās viens no smagākajiem darbiem — labības žāvēšana un kulšana rijā. Kūla: 1) ar spriguļiem, 2) mīdot labību ar zirgiem, 3) ar kuļamo rulli, 4) ar ģēpeļa mašīnu, 5) ar tvaika kuļmašīnu. Trīs pirmie kulšanas veidi bija valdošie līdz 19. gs. 70. gadiem.

Kuļot rijā, pirmais darbs bija tās piesēršana, ko veica puīši, meitas un saimnieks. Vienveidību pienākumu sadalē neredzam, jo tā bija atkarīga no darbaspēka daudzuma. Visatbildīgāko darbu — krāsns kurināšanu un labības žāvēšanu veica saimnieks vai priekšpuisis. Tas ilga vismaz vienu diennakti.

Kulšana sākās naktī ap plkst. 1.00 — 2.00, lai līdz brokastīm darbs būtu veikts. Vispirms taisīja klājienu: puīši no ārdiem nogrūda labību, kopā ar meitām sarena pīdarbā, saliekot uz klona vienādi biezu kārtu. Ziemājus lielāko tiesu kūla, minot ar zirgiem.² Zirgus pa klājienu dzina saimnieks vai mazais puisis. Pārējie strādnieki sameta atpakaļ klājiēnā zirgu izspārdītos salmus vai piesēra riju. Zirgu dzinējam saucot, pārējie vairākas reizes gāja apgriezti klājienu. Pēc klājiēna nomīdīšanas kūlēji izkratīja graudus no salmiem. Izkultos salmus no pīdarba puīši un meitas aizveda ragavās, aiznesa uz muguras ar nožu vai striķu palīdzību.

Ja vajadzēja garkūļu salmus jumtu jumšanai, rudzus kūla ar spriguļiem³, vairākas reizes pārstaigājot un sitot ar spriguļiem rakstā pa klājienu. Izkultos salmus izkratīja un sasēja kūlišos, lai vēlāk izlietotu

¹ Apraksts sastādīts, pamatojoties uz šādām VVM PV mapēm: 3112., Kuldīgas apr.; 3003., Talsu apr.; 3045., Tukuma apr.; E, 8, 819 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 8, 832 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; arī A. Орановский. Op. cit., 249. lpp.

² A. Орановский. Op. cit., 252. lpp.; Etnografiskas ziņas par latviešiem. 1893., VII, 103. lpp.; E, 8, 746 ar un E, 8, 738 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; E, 8, 715 ar, Ventspils raj. Zlēku c. p.; E, 11, 1255 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 4, 1528 ar, Alsungā; E, 4, 1475 ar un E, 4, 1486 ar, Ventspils raj. Usmās c. p.

³ E, 8, 816 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 715 ar, Ventspils raj. Zlēku c. p.; E, 4, 1528 ar, Alsungas raj.; E, 4, 1541, Liepājas raj. Rucavas c. p.

pēc vajadzības. Galvenie kūlēji bija puīši, kalpi, meitas un kalpu sievas.

Pēc salmu aizvākšanas klonā palika rupjās pelavas un graudi, ko vēlreiz nomina ar zirgiem vai pārkūla spriguļiem. Izkulto labību sagrūda pīdarba vienā stūrī un klonu izslaucīja. Pēc kulšanas, ja bija laiks, kādu stundu nogulēja, ja ne, devās citos darbos.

Vasarāju pretēji ziemājiem kūla ar tapotajiem vai rievotajiem rullīem⁴, iejūdzot rullī zirgu un braucot apkārt pa klājienu. Pārējais darba process un sadale bija tāda pati, kā kuļot rudzus.

Kulšanai sekoja graudu attīrīšana no pelavām, kas dalījās divos procesos: restēšanā un kretulēšanā. Restēja lielā sietā, kurā mazais puisis vai saimnieks meta pelavas un graudus, meitas ar rokām tos izpurināja un sietā palikušās rupjās pelavas izmeta pa durvīm. Dažkārt restu vietā lietoja īpašas klona dakšas. Pēc brokastīm kretulēja. Pīdarbā caurvējā pakārtā sietā bēra smalkās pelavas kopā ar graudiem. Sietu kratīja, graudi un smalkās pelavas bira cauri, rupjākās palika kretulī. Smalkās pelavas vējš iznesa pa durvīm, graudi bira tieši zemē. Kretulēja parasti saimnieks vai priekšpuisis, vienlaicīgi kurinot rijas krāsni.

Tīrāku un pēc lieluma izšķīrotu graudu iegūšanai pēc kretulēšanas sekoja t. s. mētāšana. Saimnieks vai priekšpuisis apsēdās uz ķebliša pie graudu kaudzes un ar nelielu liekšķeri meta tos pāri pīdarbam. Lielākie un labākie graudi aizlidoja tālāk, sīkākie krita tuvāk.

Attīstoties kapitalistiskajam ražošanas veidam, esošie kulšanas rīki vairs neapmierināja lielāko saimniecību īpašniekus, kuri, it īpaši Zemgales līdzenumā, kopš 70. gadiem sāka iegādāties zirgiem darbināmās ģēpeļa vai pat tvaika kuļmašīnas.⁵ Mašīnas īpašnieks to bieži iegādājās peļņas nolūkos, kuldams par atlīdzību apkārtējiem saimniekiem.⁶ Dārguma dēļ mašīnas bieži pirka kopā vairāki saimnieki, kas kopīgi dalīja arī iegūto peļņu. 19. gs. beigās, kad ar mašīnām izkūla jau lielāko daļu labības, samazinājās rijas saimnieciskā nozīme.

Līdz ar kuļmašīnu izplatīšanos laukstrādniekiem beidzās smagā un mazražīgā kulšana rijas karstumā, putekļos un dūmos. Tās vietā stājās vēl intensīvāks darbs, kura tempu noteica mašīna. Tagad vairs nepietika ar mājās esošo darbaspēku, bet rīkoja kulšanas talkas. Tiklīdz izkūla māju labību, laukstrādniekiem

⁴ E, 8, 815 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 11, 1256 ar, Bauskas raj. Bārbeles c. p.; E, 8, 746 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.; Bārbelē un Stelpē (E, 8, 811 ar un E, 11, 1256 ar); Zvārdē (VVM PV, 3117. mape) arī rudzus kūlušī ar rullīem.

⁵ 1875. gadā Jelgavas apkārtņē saimniekiem pīderēja ap 12 tvaika kuļmašīnas. («Darbs», 1875., 37. nr., 450. lpp.) Arī E, 8, 738 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.

⁶ Laikraksts «Darbs». Turpat. E, 8, 746 ar, Kuldīgas raj. Induļu c. p.

vajadzēja iet talkā kaimiņiem. Ejot no talkas talkā, laukstrādnieku darba intensitāte turējās augstā līmenī ilgāku laiku, to ekspluatācijas pakāpe, salīdzinot ar roku darbu, aizvien pieauga. Līdzīga nozīme bija arī vērtējamo mašīnu lietošanai, kas plašus apmērus ieguva gadsimta beigās.

Pēc labības izkulšanas sākās linu apstrādāšana.¹ Uz lauka apžuvušos linu stiebriņus puīši salika rijas ārdos, saimnieks izkurināja krāsni un pilnīgi izžāvēja linus. Sekoja ļoti smagā un neproduktīvā linu mīstīšana, ko veica puīši un retos gadījumos meitas ar rokas mīstīklām. Meitas galvenokārt mīstīja savus par darba algu saņemtus linus. Dažkārt rīkoja linu mīstīšanas talkas, aicinot tik daudz cilvēku, lai darbu paveiktu vienā dienā. Lai mazāk būtu jāstrādā kaimiņiem, talkā aicināja apkārtējos vaļiniekus, maksājot tiem dienas algu. Bijušā Bauskas apriņķī, kur linus audzēja plašos apmēros, jau 80. gadu beigās turīgākie saimnieki lietoja īpašas linu maļamās mašīnas, ko apkalpoja tikai mājas ļaudis; arī darbs veicās ātrāk. Mašīnas īpašniekiem deva peļņu, jo par atlīdzību tās izmantoja arī kaimiņi.²

Salauzto stiebriņu kulstīšana daudzus apvidos³ bijusi māju meitu un apkārtstaigājošo kulstītāju darbs; tie dažkārt bijuši vaļinieki vai uz pusgadu līguši kalpi, kas ziemās strādājuši gadījuma darbus. Bauskas apriņķī šo darbu galvenokārt veikuši apkārtstaigājošie kulstītāji vai māju puīši.⁴ Izkulstītos linus sievietes rijā izsukāja, atdalot no šķiedras pakulas un sagatavojot tos vērpšanai.

Runājot par laukstrādnieku darbiem, īpaša vieta jāierāda ganam, kuru formālā līga tikai lopu uzraudzīšanai. Tomēr, pēc pastāvošiem paradumiem, viņam bija jāveic arī citi pienākumi.⁵

Pēc lopu pārdzišanas mājās pusdienas laikā ganam bija jāplūc un jāsakapā lapas cūku ēdienam, jā-

¹ Apraksts sastādīts, pamatojoties uz šādām VVM PV mapēm: 3115., Kuldīgas apr.; 3006., Talsu apr.; 3039. un 3048., Tukuma apr.; arī E, 11, 1257 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 779 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 8, 771 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

² E, 8, 771 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.; E, 11, 1257 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.

³ Kuldīgas apr. Rendas pag. (VVM PV, 3115. mape, 331. dok.), Talsu apr. Vandzenes un Nurmuižas pag. (3006. mape, 344. un 222. dok.), Tukuma apr. Praviņu, Lestenes (3048. mape, 536. un 228. dok.) un Blīdienes pag. (3039. mape, 197. dok.); E, 8, 779 ar, Saldus raj. Ezeres c. p.

⁴ E, 11, 1257 ar, Baldones raj. Stelpes c. p.; E, 8, 771 ar, Bauskas raj. Pilsrundāles c. p.

⁵ VVM PV, 3119. mape, 44. dok., Kuldīgas apr. Lutriņu pag.; 51. dok., Kūrmales pag.; 105. dok., Pampāļu pag.; 3010. mape, 182. dok., Talsu apr. Vandzenes pag.; E, 11, 1258, Tukuma raj. Milzkalnē; E, 11, 1259, Saldus raj. Ezeres c. p.; E, 11, 1260 un E, 11, 1261, Bauskas raj. Bārbeles un Pilsrundāles c. p.; E, 8, 810 ag, Baldones raj. Stelpes c. p.

sacērt un jāienes žagari, ūdens, jāsarok pusdienām kartupeļi, jāravē dārzi. Bez tam vēl zēniem bija jādzirda zirgi, meitenēm jāmazgā trauki, jāslauc govīs u. tml. Daudz sīku darbu ganam atradās rudens rītos, kad salnu dēļ lopus dzina ganos vēlāk.

Visvairāk blakus darbu gans veica kalpu sievu ganu dienās. Viņam uzdeva savam vecumam un spēkam piemērotus darbus, kuru veikšanai tad nevajadzēja izmantot pieauguša cilvēka spēku. Te jāmin lauku biržošana sējas laikā, ecēšana, dārzu ravēšana, siena ārīšana, grābšana un gubu vešana, kas dažkārt negāja secen arī parasto darba dienu pusdienas laikos. Labības plaušanas laikā ganam bija jāsiens un jāslīn stabiņos rudzu vai kviešu kūliši, kulšanas laikā tam dažkārt nācās dzīt zirgus pa klājiem un veikt citus palīgdarbus.

Gana izmantošanu viņa tiešajam uzdevumam neatbilstošu darbu veikšanā varam uzlūkot kā visa iespējamā darbaspēka iesaistīšanu ražošanā atbilstoši patērējamā spēka daudzumam, lai pieaugušu cilvēku nenāktos izmantot tikai ar daļēju slodzi. Šī parādība uzskatāma par kalpu, vaļinieku un trūcīgo zemnieku bērnu apmācīšanu darbam, lai, sasniedzot 15 gadu vecumu, viņi spētu izpildīt mazo puīšu vai meitu pienākumus.

Runājot par laukstrādnieku darba apstākļiem, vēl jāpieskaras dažām parādībām, kas kopējas visiem vai lielākai daļai smagāko darba procesu.

19. gs. otrās puses sākumā, kad vēl bija spēkā kļaušu noma, saimnieks un viņa ģimenes locekļi galvenokārt veica savas saimniecības darbus, bet uz muižu sūtīja kalpus, puīšus, meitas, kuriem vajadzēja strādāt arī pašu mājās kopā ar darba devēju un viņa ģimenes locekļiem. Sākoties māju iepirkšanai un palielinoties saimnieku ieinteresētībai savā darbā, viņi pastiprināja laukstrādnieku ekspluatācijas pakāpi: iedami līdz visos darbos, viņi bija gan mudinātāji, gan paraugi laukstrādniekiem. Tomēr rīkotāja un pavēlnieka stāvoklis saimniekam deva iespēju vismazākajos darbos uzdot gājējiem: viņš veica visatbildīgākos, bet ne smagākos darbus. Līdz ar māju iepirkšanu par dzimtu, saimniecību paplašināšanos un sava stāvokļa nostabilizēšanos turīgākie saimnieki un viņu ģimenes locekļi vairāk atrāvās no lauku darbiem un veica saimniecības organizatorisko pusi.⁶ Attīstoties kapitalismam lauksaimniecībā, topošā lauku buržuāzija vēl vairāk atrāvās no lauku darbiem, bet trūcīgākie saimnieki lika lietā visu iespējamo darbaspēku un gāja kopā ar saimi pie darba. Abos gadījumos pieauga laukstrādnieku darba intensitāte un ekspluatācijas pakāpe. Kā darba intensitātes pieauguma

⁶ «Baltijas Zemkopja» 1875. gada 26. numurā par to lasām, ka «jaunlaiku zemkopji lauku darbu maz strādā un tādēļ darbu grūtums viņiem pa daļai svešs».

ekonomiskais pamats jāmin apstrādājamās zemes un pļavu platību pieaugums, uzlaboto darba rīku un mašīnu lietošana u. c. parādības.

Uzlaboto darba rīku ieviešana zemnieku sētās ļāva saimniekiem samazināt algoto strādnieku, it īpaši puišu skaitu, jo uzlabotie darba rīki pirmām kārtām bija paredzēti puišu veicamiem darbiem. Meitu skaitu nevarēja samazināt, jo, lopkopībai attīstoties, arvien nepieciešamākas kļuva sievietšu darbarokas. Samazinoties puišu skaitam, smagajos darbos, kā pļaušanā u. c., sāka izmantot sievietes.¹ 80. gadu sākumā saimnieki izteica domu, ka, līgstot gājējus, jānorunā padarāmā darba daudzums; citādi strādnieks saņemot noteiktu algu, bet saimnieks darbu, cik gājējs padara. Tika ierosināts, ka darbu sekmīgai veikšanai jāsalīgst spēcīgs kalps ar lielāku algu, otrs — jaunāks, bet trešais — vecāks puskalps, kas neprasa lielu algu. Pie šā saimes sastāva «stiprais kalps varot būt visa darba vedējs un tie citi viņam līdz diezgan pastrādāšot, un zemkopības darbi, pareizi iedalīti, varēšot labi veikties»².

Plaši praktizēja dienas strādnieku pieņemšanu atsevišķos, steidzīgi veicamos darbos. Tajos bija jāpiedalās arī mājās dzīvojošām kalpu sievietēm un vaļiniekiem, atstrādājot par mitekli salīgto dienu skaitu. Dienas strādnieki galvenokārt bija apkārtējie vaļinieki vai trūcīgie zemnieki, kas nespēja iztikt no savas saimniecības ienākumiem.

Darba devēju prasības laukstrādniekiem 19. gs. otrā pusē arvien pieauga, pieauga arī gājēju neapmierinātība ar smagajiem dzīves un darba apstākļiem. Tādēļ saimnieki meklēja līdzekļus, kā pielabināties strādniekiem un panākt lielāku darba ražību un ieinteresētību tajā. Par vienu no šādiem līdzekļiem darba devēji uzskatīja gājēju pacienāšanu smago darbu laikā ar degvīnu.³ Arī «Baltijas Zemkopis» šajā sakarībā raksta: «Steidzamajos darba laikos dažī zemkopji mēdz gājējiem pasniegt nedēļas dienās katram pa pudelei alus, gribēdami, lai gājēji priecīgi un veikli nokopj viņu ražojumus.»⁴ Līdzīgu demagoģisku paņēmieni «Baltijas Zemkopis» ieteic arī dažus gadus vēlāk: «Mazs piemetums pie lones, kad dievs saimnieku svētījis, tāpat maza dzeramnauda uz svētkiem vai šņabīts pie grūta darba dažreiz dara brīnumus

¹ Laikraksts «Darbs», 1875., 37. nr., 451. lpp.

² Laikraksts «Baltijas Zemkopis», Jelgavā, 1875., 26. nr., 210. lpp.

³ E, 8, 726 ag, Milzkalnē, Tukuma raj.; šī ieraža sastopama arī Stelpē, Bārbelē, Turlavā.

⁴ Laikraksts «Baltijas Zemkopis», Jelgavā, 1875., 32. nr., 264. lpp.

pie strādniekiem. Uzteikšanas vārdiņš tāpat, kad strādnieks ko krietnu pastrādājis.»⁵

Isāk sakot, saimniekam jāpanāk lielāka laukstrādnieku darba ražība ar līdzekļiem, kas no viņa neprasa lielus izdevumus un nerada šķirisko pretrunu tālāku saasināšanos.

Rezumējot visu iepriekš teikto, saimnieku intereses un tendences attiecībā uz algoto darbaspēku pilnām tiesībām varam formulēt ar sekojošiem «Baltijas Zemkopja» vārdiem: «Viņš (laukstrādnieks. — S. C.) nu ir mans strādnieks, ir ar mani notaisījis uz tik un tik ilgu laiku, viņa laiks pieder man, jo es viņa laiku un spēku esmu nopircis. Tāpēc man nu jālūko, ka viņš labi daudz padara, lai neviens brīdis nepaietu, kur tas priekš manis kaut kā nedarītu. Tā ir mana lielākā bēda, par citu man nav daļas.»⁶

* * *

Kapitalisma attīstības gaitā, pieaugot mantiskajai un tiesiskajai nevienlīdzībai, 19. gs. otrā pusē Kurzemē un Zemgalē padziļinājās sociālā plaisa starp saimniekiem un laukstrādniekiem. Cenzdamies atbrīvoties no muižnieku aizbildniecības un mēģinādami nodrošināt savu stāvokli, saimnieki iepirka mājas par dzimtu, pārgāja uz racionalāku saimniekošanas veidu.

Šo pasākumu realizēšanai bija vajadzīgi līdzekļi, ko varēja iegūt vienīgi savā saimniecībā, ceļot tās ražību, pastiprinot algotā darbaspēka ekspluatācijas pakāpi, gūstot peļņu visiem iespējamiem līdzekļiem.

Saimnieku centieni labi parādās viņu praktizētajā laukstrādnieku iedalījumā pēc vecuma, darba spējam un atalgojuma. Tas viņiem radīja iespēju pilnīgāk izmantot esošo darbaspēku un gūt lielāku peļņu, dažādi apmaksājot faktiski vienādu darbu.

Laukstrādnieku smagās kapitalistiskās ekspluatācijas izpausmes formas bija gara, intensīva darba diena, sievietšu un bērnu darbaspēka plaša izmantošana, saimnieku atrašanās no smagajiem darbiem, tumši, mitri un šauri dzīvokļi, vienmuļa, bieži nepietiekoša pārtika, laukstrādnieku vajadzību neievērošana u. c.

Smagie dzīves un darba apstākļi 19. gs. otrā pusē bija par cēloni tam, ka saira saimnieku un laukstrādnieku kādreizējās patriarhalās attiecības un saasinājās šķiriskās pretrunas. Rezultatā tika sekmēta laukstrādnieku aizplūšana uz pilsētām un to iekļaušanās pilsētu proletariāta masā.

⁵ Turpat, 1879., 17. nr., 132. lpp.

⁶ Laikraksts «Baltijas Zemkopis», Jelgavā, 1877., 49. nr., 393. lpp.

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ РАБОЧИЕ В КУРЗЕМЕ И ЗЕМГАЛЕ, ИХ ЖИЛИЩА И УСЛОВИЯ ТРУДА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

С. Цимерманис

Изучение быта и материальной культуры народа тесно связано с изучением вопросов социальной дифференциации крестьянства.

При изучении вопросов социальной дифференциации латышского крестьянства в первую очередь поднимается вопрос о категориях и быте сельскохозяйственных рабочих в период быстрого развития капитализма, когда в экономическом и нравственном быту крестьянства происходят весьма значительные изменения.

В условиях быстрого развития капитализма в латышской деревне крестьяне-хозяева стремились перейти на более интенсивные методы ведения хозяйства и улучшить свое экономическое положение, безжалостно эксплуатируя широкие массы безземельного и малоземельного крестьянства. В это время различаются четыре основные категории сельскохозяйственных рабочих: женатые батраки («kalpi»), холостые батраки («ruīši»), батрачки («meitas») и пастухи («gani»). В более крупных крестьянских хозяйствах нанимались еще и подростки — так называемые малые батраки и батрачки («mazie ruīši», «mazās meitas»). По договору они должны были выполнять более легкие работы, получая меньшую заработную плату, чем взрослые батраки, но фактически они выполняли ту же работу, что и взрослые. Из среды батраков в более крупных хозяйствах выделялись так называемые старшие работники («priekšruīši»), являвшиеся доверенными лицами хозяев. По заданию хозяев они распределяли работу между другими работниками, выполняли наиболее ответственную работу, получали большую заработную плату.

Сельскохозяйственные рабочие нанимались у хозяев на год или полгода. За свою работу они получали определенную плату натурой и деньгами, а также жилище, пищу, одежду или материал, необходимый для ее изготовления.

Во второй половине XIX века все сельскохозяйственные рабочие, как женатые, так и холостые, в крестьянских усадьбах ютились в общих очень тесных так называемых людских комнатах («saimes istaba»), в которых в зимнее время выполняли разные хозяйственные работы, а с 70-х годов — также варили пищу. Число жильцов одной комнаты часто превышало 10 человек. Нередко в людскую помещали еще бобылей и призреваемых бедных. Лишь в редких случаях для рабочих строились отдельные жилые дома.

Семья хозяина жила отдельно от батраков на так

называемом хозяйском конце («saimnieku gals»), который состоял из одной или нескольких комнат.

В начале второй половины XIX века большинство крестьян жило еще в старых жилых домах, которые часто не отвечали требованиям их владельцев. Начиная с 70-х годов более зажиточные крестьяне в широких масштабах начали перестраивать старые или возводить новые жилые дома. При перестройке старых домов они нередко расширяли хозяйский конец за счет сокращения батрацкого, клали в первом дощатые полы, устраивали отдельный вход. Во вновь построенных жилых домах хозяйский конец, как правило, был больше людской, находился в южной части дома и в саду, также имел отдельный вход и дощатые полы.

По договору, заключенному между хозяином и работником, последний обязывался выполнять все домашние и полевые работы в соответствии с указаниями работодателя. Длина рабочего дня в среднем равнялась 16 часам. Отдохнуть батраки не могли и в воскресенье, поскольку в этот день они были освобождены лишь от полевых работ.

В крестьянских хозяйствах Курземе и Земгале наблюдалось значительное разделение труда по полу, возрасту и социальному положению. Разделение это позволяло наиболее эффективно организовать труд и добиваться крайней интенсификации использования наемной рабочей силы. Так, например, мужчины-батраки выполняли наиболее тяжелые земляные работы, косили сено, жали хлеб и т. д. Женщины-батрачки и жены батраков вязали снопы, сгребали сено и т. д. Члены хозяйских семей выполняли самые ответственные, но, по мере возможности, нетяжелые работы; так, например, сам хозяин сеял, топил печь при сушке зерна и т. д. При коллективных работах впереди шел хозяин или старший работник («priekšruīšis»), и остальные вынуждены были следовать за ними в таком же темпе. До отмены барщинной аренды в конце 60-х годов хозяева и члены их семей выполняли главным образом домашние работы, а в имение на барщину посылали наемных рабочих, которые, однако, кроме того, вынуждены были выполнять также и домашние работы. Таким образом, на плечи наемных рабочих в течение всего года ложилась основная тяжесть сельскохозяйственных работ.

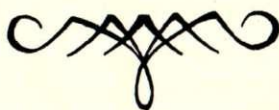
После выкупа земельных участков в собственность и улучшения своего положения зажиточные хозяева стали еще больше воздерживаться от участия в полевых работах, а менее зажиточные продол-

жали работать вместе с батраками. В обоих случаях усиливалась интенсивность труда и степень эксплуатации работников.

С 70-х годов в крестьянских хозяйствах начали применять улучшенные орудия труда, дававшие возможность сократить количество наемных рабочих, особенно мужчин. В связи с этим еще более усилилась степень эксплуатации батраков. В целях достижения наибольшей производительности труда

хозяева в начале 80-х годов при заключении трудовых договоров предлагали определять нормы выполняемых работ, а также и плату за эти работы.

Тяжелые жизненные условия сельскохозяйственных рабочих во второй половине XIX века привели к обострению классовых противоречий между ними и хозяевами и способствовали уходу сельскохозяйственных рабочих в города, где они пополняли ряды городского пролетариата.

VIDZEMES ZEMNIEKU MĀJOKĻI KLAUŠU SAIMNIECĪBAS SAIRŠANAS PERIODĀ

A. Krastiņa

Padomju etnografijā liela vērība tiek veltīta tautu etniskās vēstures problēmu risināšanai, atsevišķu tautu materialās kultūras attīstības un savstarpējās ietekmes pētīšanai.

1952. gadā PSRS Zinātņu akadēmijas Etnografijas institūts koordinēja Baltijas tautu etnografijas pētīšanas darbu un ik gadus rīko ekspedīcijas, kurās sadarbojas PSRS, Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR etnografi, pētījot gan zemnieku mājojklus, gan arī apģērbus, lauksaimniecības darba rīkus u. c.

Šai sakarībā ir vākti un sistematizēti materiāli par Vidzemes zemnieku mājojkliem 19. gs.

Vidzeme ir viens no Latvijas etnografiskajiem apgabaliem, kas aizņēma Latvijas PSR teritoriju uz ziemeļiem no Daugavas. Rietumos Vidzeme robežojas ar Rīgas jūras līci, ziemeļos ar Igaunijas PSR, bet austrumos ar Latgali. Vēsturiskās attīstības gaitā Vidzeme, būdama latviešu etnografisks apgabals, bija administratīvi un ekonomiski saistīta ar igauņu apdzīvotiem apgabaliem — Dienvidigauniju, Sāmsalu un dažām citām igauņu salām t. s. Vidzemes jeb Rīgas guberņā ar Rīgu kā guberņas pilsētu. Vidzeme un Dienvidigaunija administratīvi un ekonomiski bija saistītas vairākus gadsimtus, un šī saistība izbeidzās tikai 20. gs. sākumā, pēc Lielās Oktobra socialistiskās revolūcijas.

Svarīgi atzīmēt, ka Vidzemes guberņas latviešu apdzīvotajā daļā dzīvoja arī atsevišķas igauņu iedzīvotāju grupas, kas, kaut gan asimilējās ar vietējiem latviešiem, tomēr samērā ilgi saglabāja savas etniskās īpatnības. Tādēļ arī Vidzemes un Dienvidigaunijas zemnieku mājojkļu izveidojumos konstatējamas daudzas kopējas pazīmes.

Sakarā ar divu dažādu etnisku grupu — baltu un somu-ugru tautu ciešajiem sakariem Vidzemē vienlaikus arī sastopami divi zemnieku mājojkļu tipi: «istaba» un «dzīvojamā rija».¹

¹ Dzīvojamā rija šī vārda tiešā un šaurākā nozīmē saprotama kā telpa, kurā sera labību un arī dzīvoja. Plašākā nozīmē tā ir eka — vairāku telpu komplekss — kurā ir specialas dzīvojamās, sera žāvējamās, kuļamās u. c. telpas.

Latvijā 19. gs. ir lielu ekonomisku pārmaiņu laiks. Šī gadsimta pirmajā pusē notiek kļaušu saimniecības strauja sairšana, kurai seko kapitalisma attīstības laiks. Vidzemē 19. gs. līdz 70.—80. gadiem zemnieki dzīvo vēl vecajos, kļaušu iekārtas laikā celtajos mājojkļos, kuri pauž tautas celtniecības vecās tradīcijas. Turpretim 19. gs. beigās līdz ar kapitalisma attīstību un masveidīgu māju iepirkšanu par dzimtu, zemnieki sāk celt jaunas ēkas, kā arī pārbūvē vecos mājojklus. Šajā laikā tautas celtniecībā vērojama pilsētu un muižu celtniecības ietekme. Ja iepriekšējā laika posmā tauta savā jaunradē svešos ieguvumus sakausēja ar vecām celtniecības tradīcijām, tad līdz ar kapitalisma un tehnikas attīstību spējas apvienot jaunās formas ar vecajām tradīcijām it kā zūd, un tautas celtniecībā vērojamas jaunas formas.

Šajā rakstā galvenā vērība veltīta Vidzemes zemnieku mājojkliem 18. gs. beigās un apmēram līdz 19. gs. 70. gadiem, kad celtniecība vēl uzrāda vecās tradīcijas.

19. gs. sākumā Vidzemē uz laukiem valdošā šķira bija muižnieki — sveštautieši, kuriem piederēja visa zeme un kuri nesaudzīgi ekspluatēja zemniekus — tiešos vērtību ražotājus. Pretrunas starp ražošanas spēkiem un ražošanas attiecībām bija tik spēcīgas, ka bieži vien izcēlās atklāti nemieri, kas Vidzemē ir raksturīgi, jau sākot ar 18. gs. otro pusi.²

Turpmākā tekstā ne vienmēr ir formāli precizēta šī vārda nozīme, tādēļ tā ir jāizlobo no konteksta. Šis pats paskaidrojums attiecināms arī uz vārdu «istaba», kas Vidzemē šaurākā nozīmē apzīmē dzīvojamo telpu, bet plašākā — visu dzīvojamo māju.

² M. Stepermanis. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.—1784. Rīgā, 1956. G. Merķelis. «Latvieši, sevišķi Vidzemē». Rīgā, 1953. Asi kļaušu saimniecības iekārtu kritizējis arī Baltijas vācu mediķis A. Hiks. (A. V. Hueck. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Ehst-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845); krievu publicists J. F. Samarins (Ю. Ф. Самарин. Крестьянский вопрос в Лифляндии. Соч., т. X, М. 1896); vācu buržuāzijas liberalais ekonomists A. Agte (Dr. Adolf Aghte. Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Tübingen, 1909; latviešu valodā — «Laukstrādnieku sākums un stāvoklis Vidzemē»; «Mājas Viesis», 1909., 15.—34. nr.) u. c.

No latviešu padomju vēsturniekiem Vidzemi klaušu saimniecības sairuma periodā¹ un Vidzemes zemnieku likumus 19. gs. sākumā² labi raksturojis J. Zutis, savos apcerējumos spilgti parādot ne vien ražošanas spēku un ražošanas attiecību pretrunas šajā laikā, bet arī to, cik nekaunīgi vācu muižnieki sev par labu viltoja vairākus zemnieku likumu paragrafus, pārtulkojot tos no krievu valodas vācu valodā.³

Kā vērtīgi avoti pētījumiem par Vidzemes zemnieku mājokļiem 19. gs. pirmajā pusē jāmin J. Broces atstātie materiāli⁴ un O. Hūna materiālu kopojums «Topographisch-statistische Beiträge des Gouvernements Livland.»⁵

Ievērojamu daudzumu vērtīgu materiālu bijušajos Cēsu un Madonas apriņķos savā laikā savākuši arī bijušās Pieminekļu valdes darbinieki. Šie materiāli tagad glabājas LPSR Vēstures muzeja Pieminekļu valdes archiva fondā.⁶ Interesanti materiāli atrodami arī Latvijas Valsts universitātes Inženieru-celtniecības fakultātes archīvā⁷ un Latvijas lauku dzīves Valsts muzejā (17.—19. gs.) Rīgā.⁸

Jāatzīmē, ka buržuāziskās Latvijas laikā materiāli par zemnieku mājokļiem tika vākti atrauti no konkrētajiem zemnieku dzīves apstākļiem. Tajā laikā liela vērība tika veltīta ēkas arhitektoniskajam izveidojumam un dažādām arhitektūras detaļām, meklējot skaistākās un izteiksmīgākās formas, atstājot novārtā zemnieku socialekonomisko stāvokli un eku cēlāju etnisko piederību.

Padomju etnografi un arhitekti turpina materiālu vākšanu un priekšpadomju laikā savāktu materiālu precizēšanu, gan uzmērojot vecākās ēkas uz vietām,

¹ J. Zutis. Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802. gadā. Rīgā, 1953.

² J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804.—1819.). Rīgā, 1954.

³ Turpat, 7. lpp.

⁴ Daļa J. Kr. Broces savāktu materiālu, kas sakopota 10 sējumos: «Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc. ...», glabājas LPSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas Retumu nodaļā, Rīgā. (Turpmākajā tekstā šo materiālu apzīmēšanai lietots saīsinājums — J. K. Broce «Sammlung...»)

⁵ O. Hūna manuskripts glabājas LPSR Centralajā valsts archīvā, Rīgā, 214. fondā.

Hūns sakopojis Vidzemes draudžu mācītāju atbildes uz dažādiem jautājumiem gan par zemnieku ekonomisko stāvokli, gan arī par to kulturalo līmeni, parāžām utt. No katras draudzes ir arī īss ziņojums par zemnieku dzīvokļiem. Šo materiālu vērtību mazina vienīgi tas, ka par dažām draudzēm ziņas sniegtas ļoti īsi, apzīmējot zemnieku dzīvokļus vai nu par «labiem», vai arī par «sliktiem» bez tuvāka paskaidrojuma.

⁶ Turpmāk šo materiālu apzīmēšanai lietots saīsinājums — VVM PV.

⁷ Turpmāk: — AF.

⁸ Turpmāk: — LLM.

gan arī izjautājot gados vecākos iedzīvotājus, kas zina stāstīt par zemnieku mājokļiem 19. gs.⁹

Literatūra par Vidzemes zemnieku mājokļiem ir samērā plaša. Jau 19. gs. pirmajā pusē muižnieciskā «Vidzemes ekonomiskā biedrība» izvirzīja jautājumu par zemnieku mājokļu uzlabošanu nolūkā pagarināt dzimtļaužu mūžu, palielināt viņu skaitu un pacelt to darba spējas. Minētās biedrības izdotajā rakstu krājumā «Neueres ökonomisches Repertorium für Livland», starp citu, tika arī apskatīti Vidzemes zemnieku toreizējie mājokļi un izvēsta plaša polemika par šo mājokļu uzlabošanu.¹⁰ Polemikā piedalījās galvenokārt vācu muižnieki un mācītāji. Viņu aktīvā zemnieku mājokļu uzlabošanas jautājuma polemika izraisījās ne tik daudz zemnieku labā, cik klaušu saimniecības radītās krīzes novēršanai.

Kā vērtīgs publicējums par latviešu zemnieku mājokļiem jāatzīmē Slokas mācītāja F. Beiningena nelie-

⁹ Atsevišķos Vidzemes rajonos 1954. un 1956. gadā darbojās Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas etnografiskā ekspedīcija, kas apzināja un uzmēroja atsevišķas ēkas rajonos gar Vidzemes — Latgales pierobežu (Madonas, Cēsvaines, Gaujenas, Gulbenes un Alūksnes rajonos), gar Vidzemes un Igaunijas PSR pierobežu (Apes, Rūjienas un Alojās rajonos), kā arī centralajā Vidzemē (Cēsu rajonā).

Šajās ekspedīcijās LPSR Zinātņu akadēmijas etnografi sadarbojās ar Latvijas Lauku dzīves valsts muzeja darbiniekiem, kuri arī vāca materiālus par tautas celtniecību Vidzemē.

Arī Valsts arhitektūras un celtniecības komitejas Arhitektūras pieminekļu aizsardzības un restaurācijas inspekcija pie Latvijas PSR Ministru Padomes ik gadus rīko ekspedīcijas tautas celtniecības pieminekļu apzināšanai un uzmērošanai Vidzemē.

Savākie materiāli pagaidām vēl glabājas fondos un nav publicēti.

1954. gadā atsevišķos Vidzemes rajonos darbojās arī PSRS Zinātņu akadēmijas etnografi, kuru savākie materiāli glabājas Maskavā Etnografijas institūtā.

¹⁰ Ueber Verbesserung livländischer Bauerwohnungen, von einem livländischen Gutsbesitzer. (Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. 2. Bd., 3. Stück. Dorpat, 1814, 131.—152. lpp.);

Löwis. Einige Bemerkungen zu der vor einiger Zeit in Dorpat erschienenen Schrift: Ueber Verbesserung livländischer Bauerwohnungen. (Turpat, 2. Bd., 4. Stück. 243.—296. lpp.);

G. F. Parrot, Professor in Dorpat. Ueber Rauch-Stuben und Aufklärung. (Turpat, 297.—330. lpp.);

Professor Krause. Ein Paar Worte über die kleine Schrift: Ueber Verbesserung... (Turpat, 331.—352. lpp.);

Sivers, von. Bemerkungen über... die Verbesserung der Bauerwohnungen... (Turpat, 353.—382. lpp.);

Aus einem Briefe an den Herausgeber, von dem Herrn Probst Sahmen in Oppekaln. (Turpat, 383.—387. lpp.);

E. v. Vietinghoff. Abhandlung über Verbesserung livländischer Bauerwohnungen... (Turpat 3. Bd., 1. Stück. Dorpat, 1815. 3.—29. lpp.);

Ch. W. Brockhusen. Pastor zu Uexküll und Kirchholm. Bemerkungen zu der Schrift: Ueber Verbesserung... (Turpat, 30.—55. lpp.);

Zuckerbecker in Ronnenburg. Aus einem Brief an den Herausgeber. (Turpat, 183.—187. lpp.)

lais rakstiņš «Latviešu māja»¹, kurā bez materialu apskata ir arī zināmi secinājumi par latviešu zemnieku dzīvokļa attīstību no tā visvienkāršākajām formām līdz pat pēdējam laikam. Rakstu labi papildina redaktora baltvācu mācītāja A. Bīlenšteina piezīmes, pie kam viņa domas ne vienmēr sakrīt ar Beiningena izteiktajām domām. Tādā kārtā šis raksts atzinīgi novērtējams kā pamats turpmākajiem pētījumiem par latviešu zemnieku mājokļiem.

19. gs. beigās un 20. gs. sākumā A. Bīlenšteins izdod latviešu etnografijā ievērojamu darbu: «Die Holzbauten und Holzgeräthe der Letten».² Darbā savāks ļoti bagātīgs materials, tikai, diemžēl, visam darbam vijas cauri vācu ideologu uzskats, ka baltu tautām kulturu atnesuši vācieši.

Viens no nozīmīgākajiem publicējumiem par Vidzemes zemnieku mājokļiem ir P. Kundziņa darbs «Dzīvojamā rija Latvijā».³ Autors savācis bagātu materiālu, kas pārskatāmi sistematizēts un bagātīgi ilustrēts ar fotouzņēmumiem, plāniem, kartogramām un diagramām. P. Kundziņš iztirzājis arī līdzšinējās domas un uzskatus par šī mājokļa tipa izcelšanos un attīstību Latvijā, kā arī sakopojis viņam pieejamo materiālu par latviešu kaimiņu tautu dzīvojamām rijām. Latviešu un igauņu dzīvojamo riju P. Kundziņš uzskata par jaunāka laika mājokli un nevis par vecu etnisku parādību. Šo viņa uzskatu kritizē daži padomju etnografi.⁴

Visa iepriekš minētā literatura galvenokārt apskata tikai t. s. dzīvojamo riju, turpretim par otro Vidzemē plaši sastopamo zemnieku mājokļu tipu — istabu, nav tikpat kā neviena apcerējuma. Vienīgi arhiteksts P. Ārends savā rakstā «Latviešu istabas apkure» nedaudz pieskaras Vidzemes istabas attīstībai, kas arī pagaidām ir vienīgais publicējums par šo mājokļu tipu.⁵

Iepriekš minētā literatura visumā ir stipri pretrunīga; viena daļa autoru zemnieku mājokļus tēlo bez stikla logiem, netirus; citi turpretim — samērā apmierinošus, pat labus, tādēļ grūti iegūt noteiktu priekšstatu.

¹ F. Beuningen. Das lettische Haus. Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Litterarischen Gesellschaft. Neunzehnten Bandes zweites Stück. Mitau, 1893, 36.—54. lpp.

² Dr. A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräthe der Letten. St. Petersburg, 1907—1918.

³ P. Kundziņš. Dzīvojamā rija Latvijā. Latvijas Universitātes raksti. Arhitektūras Fakultātes Serija, 1., 7.; Rīgā, 1934., 378.—624. lpp.

⁴ Н. Шлыгина. Эстонское крестьянское жилище в XIX — начале XX в. Балтийский этнографический сборник. Москва, 1956, 65. lpp.

⁵ С. Тараканова, Л. Терентьева, Н. Чебоксаров. Некоторые вопросы этногенеза народов Прибалтики, «Советская Этнография», М. 1956, № 2, 15. lpp.

⁶ P. Ārends. Latviešu istabas apkure. Latviešu aizvēstures materiāli. 2., Rīgā, 1936., 31.—92. lpp.

Visumā rodas iespaids, ka dzīvojamā rija ir sliktākais, dzīvošanai nepiemērotākais, bet savrup celtā istaba — labākais zemnieku mājokļu tips. Šī starpība izlīdzinās tikai tad, kad pie rijām sāk iekārtot speciālus dzīvojamus kambarus.⁶

Šai rakstā minētā jautājuma precizēšanai izmantoti arī ekspedīcijās un izbraukumos pa Vidzemi 1954. un 1956. gadā savāktie materiāli.⁷

Rakstā tiks apskatīti divi galvenie Vidzemes zemnieku mājokļu pamattipi — dzīvojamā māja un dzīvojamā rija, parādot ne vien šo mājokļu tipu attīstības gaitu klaušu saimniecības sairšanas laikā, bet arī to izmantošanu sadzīvē, par cik tas varētu sekmēt latviešu etnoģenezes problēmas pilnīgāku atrisinājumu.

Rakstā celtniecības tehnika un celtnu atsevišķās detaļas netiks plašāk analizētas.

Dzīvojamā māja — «istaba»

Vidzemes zemnieku dzīvojamā māja — «istaba» savā pamata formā ir garenī taisnstūrains, vienstāva celtnes, kas lietota tikai cilvēku apdzīvei. 19. gs. pirmajā pusē tā ir kaķēta apaļkoku guļbūve, krusta pakšos ar masīvu četrslīpu vai pusgēveļu jumtu, kas ēkas ieejas fasādē bieži vien veido uz izvirzītiem augšējo guļbaļķu galiem atbalstītu pārkarī.⁸ Kopainā dominē ēkas jumts, mazāk izceļas ēkas stāvs.⁹

Jumti segti rudzu salmiem. Vidzemes ziemeļaustrumu daļā (Apes, Alūksnes, Smiltenes, Cesvaines u. c. rajonu teritorijā) sastopami arī divslīpu jumti, kas iesegti ar lubām. Jumta kores čukurā nereti atstāts neapjūmots trīsstūrveidīgs caurums — brodiņš, kas kalpo dūmu un sūtas izvadīšanai no bēniņu telpas.¹⁰

Logu skaits katrā ēkas sienā pa 1—2, reti — vairāk. Logi nelieli (apm. 0,4×0,5 m), sešrūšu iedalījuma, bet atsevišķos gadījumos, sevišķi trūcīgāko zemnieku

⁶ Vidzemes zemnieki dažkārt dzīvojuši arī pirtīs un t. s. pirts namiņos, bet par tiem līdz šim fiksēti tikai daži piemēri, tādēļ arī šajā rakstā tie netiks analizēti.

⁷ Daļa materiālu glabājas LPSR Zinātņu akadēmijas Vēstures un materialās kultūras institūta Etnografijas sektora archiva fondā (turpmāk — VMKI, E), daļa — pie autores.

⁸ Madonas apr. Vestienas pag. «Brutēni», celti ap 1813. gadu (VVM PV, I1342. foto neg.), «Skaldas», celtas ap 1780. gadu (tagad LLM Vidzemes sētā) u. c.

⁹ Madonas apr. Sausnējas pag. «Mālkalnos» (celti apm. 18. gs. vidū) ēkas stāva augstums 2,6 m, bet ēkas kopējais augstums līdz jumta korei 5,6 m (VVM PV, 2504. mape, 499. dok.). Šeit vēl jāievēro, ka viss ēkas stāvs resp. sienas, no ārpusē skatoties, nebija redzams, jo sienu augšējo daļu aizsedza jumta malas, kas sniedzās tām pāri.

¹⁰ Cēsu apr. Raunas pag. «Grotes», celtas ap 18. gs. vidū (VVM PV, 12080. foto neg.); Raunas pag. «Speksti», celti ap 1780. gadu (turpat, 12088. foto neg.); Madonas apr. Bērzaunes pag. «Mazie Boķiši», celti ap 1830. gadu (turpat, 2504. mape, 235. dok.) u. c.

dzīvojamām mājām, vēl mazāki — ar četrpāršu iedalījumu. Mājas daļā, kur atrodas virtuve jeb t. s. nams, logi parasti ir iecirsti tikai viena baļķa platumā, lūkas veidā (apm. 20×30 cm) un ir noslēdzami ar dēļa aizbīdni.¹ Dažreiz loga rūtis bijušas no vizlas. Redzēt cauri tādām logam gan nevarēja, bet gaisma caur to telpā tomēr ieplūda.² Logu stikla vietā lietots arī vaskots audums.³

Logu slēgi sastopami tikai atsevišķos gadījumos, un tad arī ne visiem logiem, bet tikai saimnieka apdzīvotajam galam.⁴

Ziemā, kad bija sevišķi auksts, logiem lika priekšā salmu pinumus, t. s. «dārņas»⁵ vai «jākulās lintiņus»⁶.

Dienā «lintiņu» satina uz augšu rullīti un sasēja ar auklu, bet vakarā nolaida atkal uz leju.

Ieejas durvis atrodas ēkas garenienā zem platās jumta pārkares. Lai telpas labāk saglabātu siltumu, durvis taisītas zemas ar augstu sliekšni, ko veido guļbūves viens vai divi apakšējo vainagu baļķi.⁷ Durvis pagatavotas no plēstiem priežu vai egļu dēļiem, kurus satur ar koka tapām piestiprināti šķērsskoki.

Iekšējā iekārtojumā Vidzemes zemnieku dzīvojamai mājai — istabai raksturīgas divas daļas: dzīvojamā telpa — istaba un no tās atdalīta ēdiena gatavošanas vieta — nams. 19. gs. sākumā Vidzemē sastop gan divdaļīgas zemnieku dzīvojamās mājas, kurās nams aizņem apm. 1/3, bet istaba 2/3 no visas mājas platības, gan arī trīsdaļīgas istabas, kurām bez nama un istabas ir vēl trešā telpa — pievienojums pie nama gala sienas. Šis pievienojums tiek izlietots gan kā neapkurināma telpa — pieliekamais, gan arī, iemūrējot krāsni, kā dzīvojamā telpa. Šajā telpā dažreiz mēdz novietoties kalpu un vaļinieku ģimenes.

Istabas iekšsienu baļķi ir apaļi vai arī gludi apcirsti — sevišķi dzīvojamās telpās. Baļķu starpas pieziestas ar māliem, bet dažreiz ar māliem nobalsināta visa siena. Griesti taisīti kā no apaļiem kokiem, tā arī

¹ Madonas apr. Sausnējas pag. «Mālkalnos» arī istabas sienās redzami vecie, ar koka dēļi aizbīdāmie mazie lodziņi, kas ap 1870. gadu, pēc tagadējo sešrūšu stikla logu ielikšanas, aizziesti ar māliem. (VVM PV, 2504. mape, 499. dok., 10522. foto neg.)

² Madonas apr. Lazdonas pag. «Austronās». (VVM PV, 2518. mape, 156. dok.)

³ Dzērbenes draudzē. (Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora arhivs, turpmāk — VLI FS, 891, 2658.)

⁴ Madonas apr. Ļaudonas pag. (VVM PV, 2518. mape, 542. dok.)

⁵ Cēsu rajona Mazstraupes c. p. «Čukuros». (VMKI E, 3, 1179.)

⁶ Madonas apr. Kalsnavas pagasta «Melnāvās» (VVM PV, 2518. mape, 205. dok.) un Lazdonas pag. «Austronās». (VVM PV 2518. mape, 156. dok.)

⁷ Ir norādījumi, ka Madonas apr. Sausnējas pag. «Mālkalnos» durvju augstums bijis tikai 4 pēdas, t. i., apm. 120 cm. (VVM PV, 2504. mape, 499. dok.)

no plēstiem kokiem vai dēļiem, kas salikti uz resnām četrstūrīgiem aptēstām griestu sijām.⁸ Sijas ielaistas guļbūves augšējo vainagu baļķu starpā un līdz ar to nodēd arī par ēkas stāva saturētājam.

Virš griestiem siltuma izolācijai likti māli, kā arī uzbērtas smiltis un spaļi. Grīdas — mālu vai kaļķu kuls. Retāk sastop plēstu koku grīdas, kad koki likti uz resnām grīdas sijām un pie tām piestiprināti ar koka tapām.

Istabu apsilda liela, no māliem un laukakmeņiem vai arī no nededzinātiem ķieģeļiem taisīta krāsns, kas lietota arī maizes cepšanai. Vecākajām krāsnīm kurtuves pārsegs nav mūrēts, bet sasliets trijstūra veidā no garākiem izmeklētiem akmens gabaliem.⁹ Jaunākās krāsnis ir mūrētas — t. s. divu velvju krāsnis.¹⁰ Krāsns atrodas istabā pie sienas, kas atdala dzīvojamo telpu no nama, bet krāsns kurtuve atrodas namā. Krāsnij nav skursteņa, un, to kurinot, dūmi no tās izplūst pa kurtuvi vai arī pa nelielu lūciņu — spelti — krāsns priekšā, kurtuves velves augstākajā vietā. Vienas velves krāsnīm parasti speltes nav. No nama dūmi izplūst laukā pa ārdurvīm vai arī izdalās pa mājas bēniņiem, no kurienes iziet pa vaļējiem jumta čukura brodiņiem. Protams, nedaudz dūmu no nama ieplūst arī istabā pa durvīm, kad pa tām stāigāja kurināšanas laikā. Lai dūmus izlaistu no istabas, tās griestos, tuvu pie durvīm, ir ierikota ar koka dēļi noslēdzama t. s. dūmu lūciņa; caur šo lūciņu dūmi no istabas izplūst bēniņu telpā¹¹ (3. att.).

Ēdienu gatavo namā uz atklāta pavarda, lielās krāsns mutes priekšā, pakarot katlus kāšos vai arī uzliekot uz akmeņiem.

Ļoti bieži Vidzemes istabās nams tiek dalīts šķērsām divi daļās. Priekšējā telpa patur nama jeb porūža nosaukumu un tiek izmantota par virtuvi, jo tajā atrodas arī istabas krāsns mute un pavards, bet nama otrā daļa, t. s. mazais kamarītis, tiek izbūvēts tāpat kā lielā dzīvojamā istaba. Šai telpai ir cieši griesti un stiklots logs. Mazajā kamarītī nokļūst, ejot cauri lielajai istabai. Šādos gadījumos bieži vien nama sadalītāja šķērssiena un tā siena, kas pieslejas istabai, ir mūrēta no laukakmeņiem.¹²

Lielākas ugunsdrošības labad, lai koka sienas aiz-

⁸ Madonas apr. Sausnējas pag. «Mālkalnos» (celti apm. 18. gs. vidū) līdz apm. 1870. gadam bijuši apaļi grodu griesti, tad tie apcirsti pusapaļi. (VVM PV, 2504. mape, 499. dok.)

⁹ Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. «Butleros». P. Ārends. Op. cit., 43. lpp.

¹⁰ Turpat.

¹¹ Cēsu apr. Raunas pag. «Jaunieviņās» (VVM PV, 2435. mape, 201. dok.) un Vecpiebalgas pag. «Vecdiķēnos» (turpat, 64. dok.). Dūmu lūciņa izmantota arī istabas apgaismošanai dedzināto skalu dūmu izvadišanai.

¹² Madonas apr. Kalsnavas pag. «Balodēni», celti 1780. gadā (VVM PV, 2504. mape, 264. dok.)

1

2

3

4

1. att. Dzīvojamo māju tipi Vidzemē. 1. Cēsu apr. Raunas pag. «Speiksti», celti ap 1780. g. (VVM PV, 12088. foto negat.); 2. Madonas apr. Sausnējas pag. «Mālkalni», celti 18. gs. vidū (VVM PV, 10522. foto negat.); 3. Madonas apr. Vecgulbenes pag. «Madernieki», celti ap 1820. g. (VVM PV, 10923. fotonegat.); 4. Madonas apr. Ļaudonas pag. «Jokas», celtas ap 19. gs. vidu (VVM PV, 11012. foto negat.).

2. att. Dzīvojamās mājas ieejas fasade Madonas raj. Gaiziņkalna c. p. «Dibenos». (VMKI, E., 175.—17. foto negat.)

sargātu no uguns liesmām, pavards un krāsns kurtuve no abām sānu malām tiek ierobežoti ar mūrētām akmeņsienām, kas apmēram cilvēka augstumā ar ķieģeļu velvi savienojas puslokā.¹ Pavardu ietverošo sienu dziļums ir apmēram 30—40 cm (5. a, b, c att.).

Atsevišķos gadījumos pavards un krāsns kurtuve pilnīgi no visām pusēm ieslēgta ugunsdrošā telpā t. s. rovi.²

¹ Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. «Smeiļi» (VVM PV, 2435. mape, 529. dok., 10751. foto neg.); «Lejas Ceplī» (turpat, 514. dok., 10751. foto neg.).

² Rovis — Cēsu apr. Raunas pag. «Speikstos», celti ap 1780. gadu (VVM PV, 2435. mape, 110. dok., 15006. foto neg.); Lenču pag. «Baķos», celti ap 1880. gadu (turpat, 2427. mape, 213. dok.); Cēsu raj. Lenču c. p. «Jaunstauros», celti ap 1870. gadu (AP, 1951., Nr. 29); Raunas c. p. «Smurgās» (VMKI E, 3, 886, 889) u. c. Cēsu apr. Vaives pag. «Jaunlejasbētēs» (VVM PV, 2427. mape, 97. dok.).

J. Strazdiņš. Dūmu istaba Raunā. «Latvijas Saule», 1930., 85.—86. nr. 948. lpp.

J. Strazdiņš. Etnogrāfiskas druskas no Jaunpiebalgas. Turpat, 1926., 42. nr., 463. lpp.

Līdz ar slēgta rovja izbūvi nams bieži vien sadalās 3 daļās. Priekšējā daļa parasti ir bez griestiem un tiek saukta par priekšnamu — porūzi, aiz tās seko rovis vai dūmene³ — dūmu nams — ar velves veida griestiem, bet aiz tā ir mazais kambarītis — neliela dzīvojamā telpa. Parasti šo kambarīti izlieto par dzīvojamu telpu un tikai ļoti reti par pieliekamo vai maltuvi.⁴

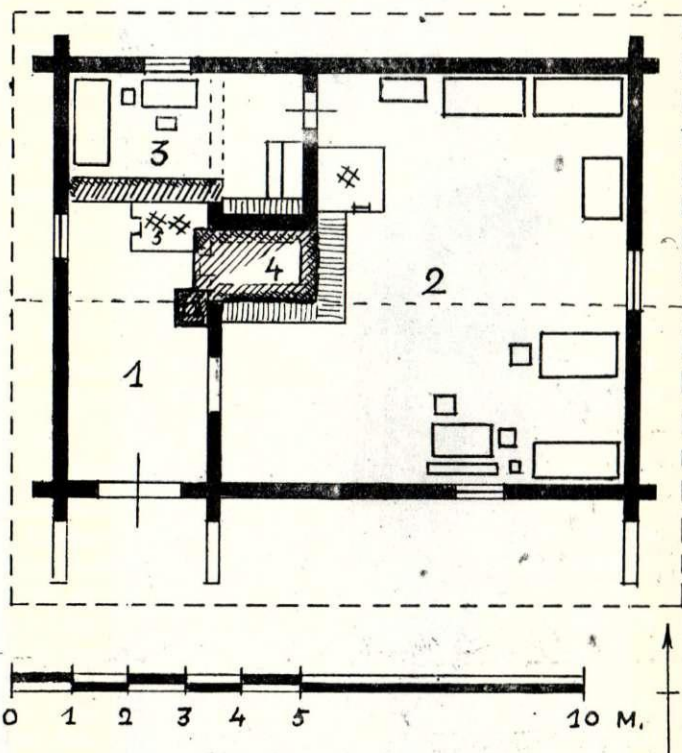
Rovim logu nav, un gaisma tajā ieplūst tikai caur durvīm no priekšnama. Rovī notiek visi kurināšanas darbi: tajā atrodas istabas krāsns kurtuve, tajā ir arī viens vai vairāki atklāti pavardi ēdiena gatavošanai un iemūrēts katls, t. s. pods, lopu dziras vārīšanai.

Tā kā rovim nav skursteņa, dūmi no tā izplūst pa durvīm priekšnamā vai arī pa lūciņu rovja griestos uz istabas augšas, no kurienes pa «brodiņiem» tie iziet ārā.

Pie rovja griestiem ierikoti ārdi, kur dūmos un siltumā žāvēja gaļu, kā arī kaltēja slapjo malku un dažādus kokmateriālus — «lietas kokus» — mājamatniecībai. Vārīšana uz atklātajiem pavardiem rovi vai dūmu namā notiek trejādi: 1) pakarot katlu ārdos, 2) uz t. s. bomja kāša un 3) katlu novietojot uz trijkāja.

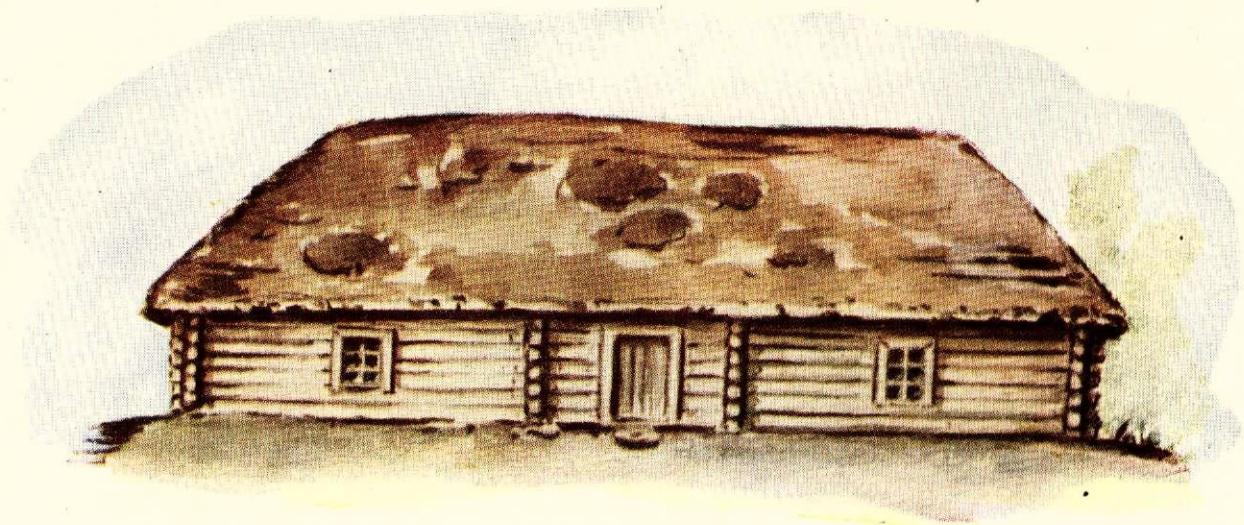
³ Turpat.

⁴ Vidzemes dzīvojamās mājās reti ir gadījumi, kad šajā mazajā kambarīti nokļūst, ejot cauri rovim, kā tas parasti ir novērojams līdzīgos gadījumos Kurzemes un Zemgales mājās. Tur šo telpu mēdz izmantot par pieliekamo, kurā nereti novietotas arī rokas dzirnavas.

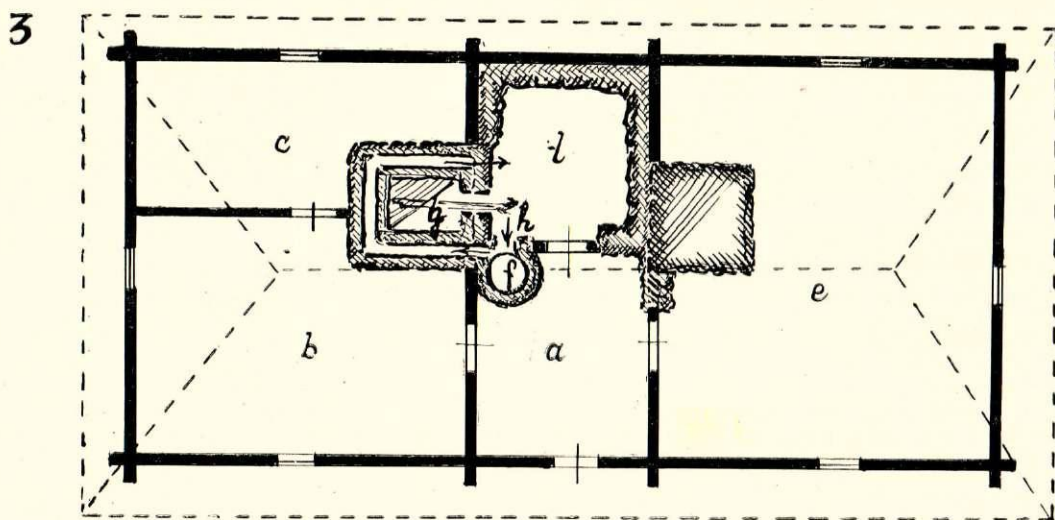

3. att. Dzīvojamās mājas (celta 1780. gadā) piāna schema. Madonas apriņķa Kalsnavas pagasta «Balodēnos». (VVM PV, 2504. mape, 264. dok.) 1 — virtuve — «ķēķis»; 2 — lielā istaba; 3 — mazais kambarītis; 4 — maizes krāsns ar sēžamo mūrīti; 5 — iemūrēti katli.

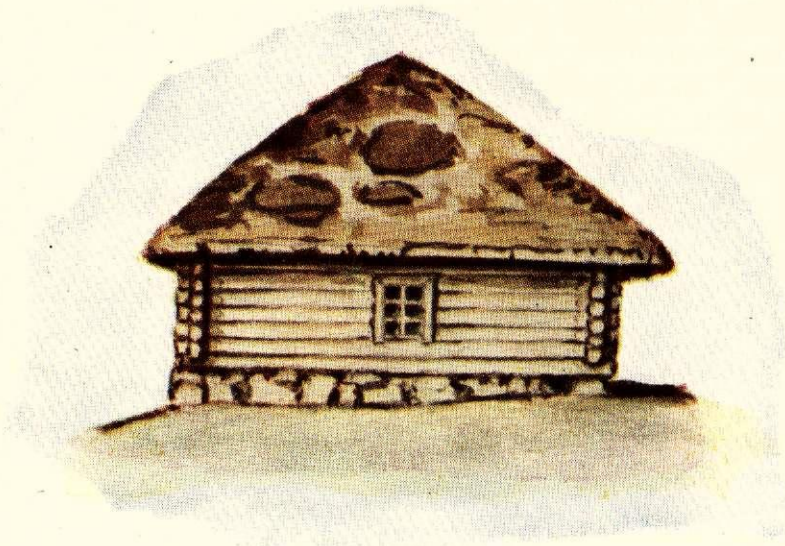
Dzīvojamā māja Cēsu apriņķa Vaives pagasta «Jaunlejasbētēs», celta ap 1850. gadu.
(VVM PV 2435. mape, 119. dok.)

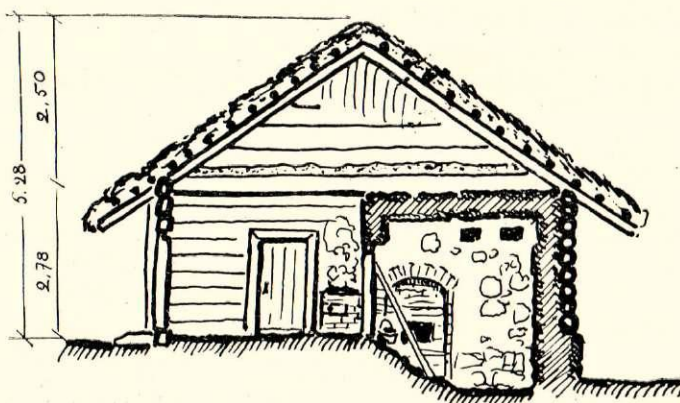
Ieejas fasade.

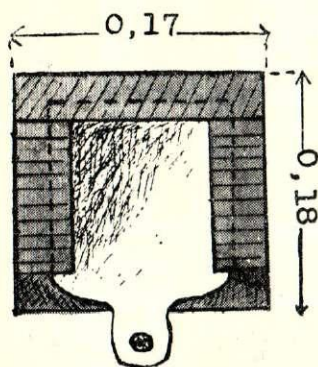
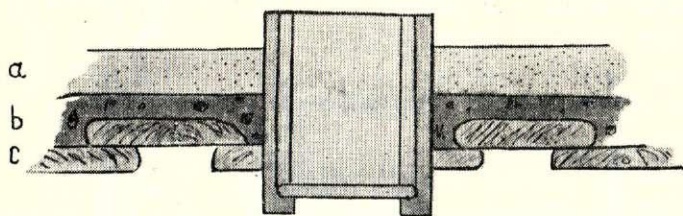
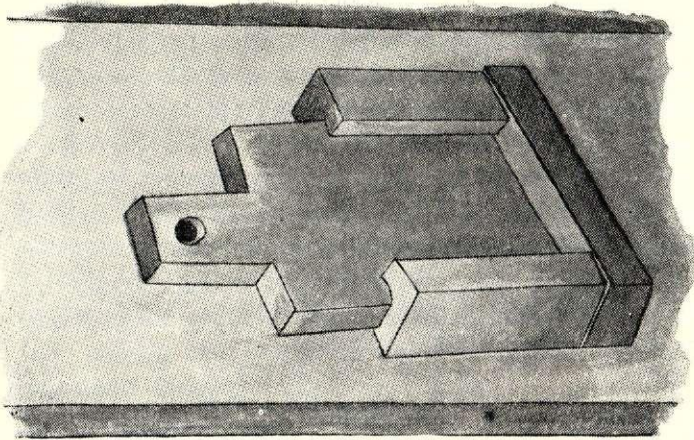
Plāna schema: *a* — priekšnams; *b* — lielā istaba; *c* — mazais kamarītis; *d* — rovis;
e — istaba — «otrais gals»; *f* — iemūrētais katls; *g* — maizes krāsns ar sēžamo
mūrīti; *h* — pavarda vieta.

Gala fasade.

Skērsgriezums.

4. att. Augšā: Dūmu novads — dūmu lūciņa. Cēsu apr. Raunas pag. «Jaunieviņas». (VVM PV, 2435. mape, 201. dok.)

Vidū: Dūmu lūciņas griezumš: a — smiltis; b — mals; c — griestu deļi.

Apakšā: Dūmu lūciņa — skats no apakšas.

1. Vārīšanai t. s. «ārds» rovja sienā apm. 1,6 m no zemes ierīkoti 2 šķērsbaļķi, uz kuriem uzlikts šķērskoks — «ārds», bet uz tā auklā piesiets kārkla koka «kāsis», uz kura savukārt pakārts čuguna katls¹ (6. b att.).

2. Vārot uz t. s. bomja kāša, pie rovja vai nama sienas pieslien garu alkšņa vai bērza bomi, kura vienos sānos iegriezti robi katla kāša pakāršanai² (6. c att.).

Pateicoties bomi un katla kāsi iegrieztajiem robiem, katlu var pacelt augstāk vai palaist zemāk. Ir ziņas, ka ap 1828. gadu lietoti arī lauku kalēju kalti dzelzs kāši ar speciālu iekārtu katliņa augstuma regulēšanai³ (Skat. 6. a att., «Kēķa kāsis», Madonas apr. Viesienas pag. «Saleniekos».)

3. Dzelzs trijkājis likts lielās maizes krāsns priek-

¹ Cēsu apr. Vaives pag. «Kauķi» (VVM PV, 2435. mape, 126. dok.). Bezrovja namā šķērskoks — «ārds» jeb «kārts» dažreiz iestiprināta arī baļķu starpā starp divām pretējām nama sienām, piemēram, Madonas apr. Viesienas pag. «Saleniekos» (VVM PV, 2551. mape, 338. dok.).

² Cēsu apr. Raunas pag. «Ceceros» (VVM PV, 2435. mape, 212. dok.) un Cēsu apr. Vaives pagastā (turpat, 126. dok.).

³ Madonas apr. Viesienas pag. «Saleniekos» (VVM PV, 2521. mape, 338. dok.).

šā.⁴ Parasti uz trijkāja lika cepamo pannu un mazākos katliņus, bet lielos katlus kāra kāšos.

Saimnieka, kalpa un vaļinieka ģimenei nereti katrai bija rovī savs vārāmais kāsis. Saimniece parasti lietoja ārdos iebūvēto, bet kalpu un vaļinieku sievas — pieslienamo — bomja kāsi, kuru viegli varēja aizvākt prom. Protams, ka vārīšana kodīgo dūmu pilnajā rovī uz vairākiem pavardiem bija ļoti apgrūtināta, tādēļ rovī izmantoja tikai aukstā laikā — rudenos un ziemā, bet pārējā laikā vārīja pagalmā atsevišķi celtā namiņā, kas bija konusveida kāršu slietenis vai arī taisnstūra guļbūves ēciņa, cirsta no baļķiem krusta pakšos.⁵

Rovī, krāsns mutes tuvumā, ir iemūrēts liels čuguna katls — pods vai grāpis, kurā vāra lopiem dziru un silda ūdeni. Kurinot zem šī katla uguni, dūmi tiek izvadīti caur istabas krāsns sānos izmūrēto zemo sēžamo mūrīti. Dūmi mūrīti sasilda un izplūst atpakaļ rovī.⁶ (Skat. krāsaino attēlu: Cēsu apr. Vaives pag. «Jaunlejasbētes».) Tādā kārtā istabas apsildīšanai tiek ekonomiski izlietots vārot, patērētais kurināmais. Sevišķi nozīmīgi tas ir aukstā un lietainā laikā, kad mūrītis ne vien apsildīja istabu, bet pie tā žāvēja salijušos apģērba gabalus. Dažkārt govju dziras sildāmais — lielais iemūrētais katls — asprātīgi ierīkots rovja sienā tā, ka tā kurtuve atrodas rovī, bet dziru ieliet un izsmelt var tikai no priekšnama.⁷ Tas sievietēm sagādāja lielas ērtības, jo ar pilnajiem smagajiem spaiņiem nebija jālien tumšajā un dūmainajā rovī.

Atsevišķos gadījumos Vidzemes zemnieku dzīvojamās mājās sastop arī Kurzemē un Zemgalē raksturīgos dižos skursteņus — manteļskursteņus⁸ (apvalkskursteņus).

⁴ Cēsu apr. Raunas pag. «Speikstos» (VVM PV, 2435. mape, 110. dok.).

⁵ Pedējā veida namiņš nereti tika celts kopā ar pirti. Namiņš atradās pagalma stūrī, attālāk no citām ēkām, jo baidījās no ugunsgrēka izcelšanās. Namiņu, kā arī pirts namiņu, parasti cēla upītes krastā vai avotiņa tuvumā, lai vienmēr būtu pie rokas ūdens gan ēdiena gatavošanai, gan arī trauku mazgāšanai un citām māsaimniecības vajadzībām. Pie namiņa arī velēja un mazgāja veļu.

Ir ziņas, ka namiņus kopā ar pirti trūcīgie Vidzemes zemnieki, sevišķi vaļinieki, izmantojuši arī dzīvošanai (Madonas apr. Ļaudonas pag., VVM PV, 2504. mape, 112. dok.).

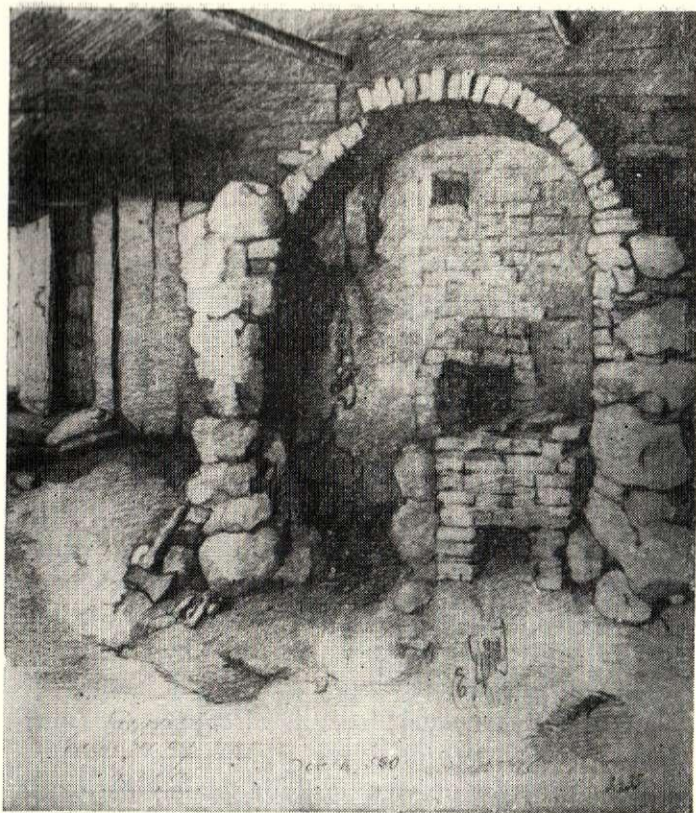
⁶ VVM PV, 2435. mape, 119. dok.

Līdzīga iekārta arī Cēsu apr. Raunas pag. «Speikstos» (VVM PV, 2435. mape, 110. dok.).

⁷ J. Strazdiņš. Dūmu istaba Raunā. «Latvijas Saule», 1930., 85.—86. nr., 948. lpp. Cēsu apr. Vaives pag. «Jaunlejasbētes» (VVM PV, 2435. mape, 119. dok.).

⁸ Madonas apr. Sausnējas pag. «Balodēnos» Nr. 11, celti 1790. gadā un arī otros «Balodēnos», celti ap 1820. gadu (VVM PV, 2521. mape, 498. dok.).

Cēsu apr. Sērmūkšu pag. «Uskaušos», celti ap 1830. gadu (VVM PV, 2435. mape, 258. dok.).

5.a att. Dzīvojamās mājas — istabas krāsns kurtuve un pavards namā, darināts ap 1828. gadu, Cēsu apriņķa Vecpiebalgas pagasta «Smeļos». (VVM PV, 2435. mape, 529. dok.)

Pēdējie no rovjiem atšķiras ar to, ka virs rovja masivajām ugunsdrošajām sienām nav slēgta velve, bet rovja sienas turpinās līdz jumta korei un, bēniņu telpā pakāpeniski sašaurinoties, virs jumta paceļas kā parastais skurstenis. Šī dižā skursteņa iekārta un izmantošanas veids ir tāds pats kā rovjiem. Tie ir dzīvojamās mājas apkures centrs.

Sākot ar 19. gs. vidu, Vidzemes Centralajā augstienē celtajām zemnieku dzīvojamām mājām raksturīgi ir t. s. melnie ķēķi jeb dūmu ķēķi, kas izbūvēti zem dzīvojamās mājas grīdas, parasti ēkas ziemeļgalā ar ieeju no pagalma puses.¹ Lai radītu ērtu, vienmērīgu slīpumu pie ieejas melnajā ķēķī, dzīvojamā māja celta nokalnītē vai nokalnīte radīta mākslīgi — norokot. Tādā kārtā dzīvojamās mājas pamati melnā ķēķa ieejas pusē sasniedz līdz 1 m un lielāku augstumu.²

¹ Virtuves — «melnie ķēķi» — zem dzīvojamās mājas līdz šim konstatētas tikai Vidzemes vidienē — bij. Gaujenas, Madonas, Cēsaines, Ērgļu un Smiltenes rajonos. Par viņu izplatību Ziemeļ- un Rietumvidzemē šā raksta autorei pagaidām ziņu nav.

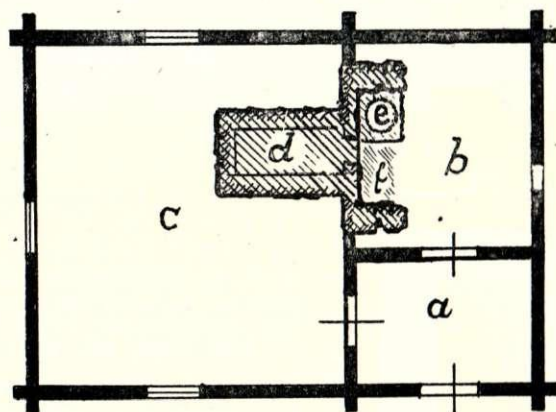
Nav izdevies noskaidrot, vai virtuve zem dzīvojamās mājas ir kāda iedzīvotāju etniska grupējuma īpatnība, vai arī tai varbūt ir gadījuma raksturs.

² Bij. Gaujenas raj. Abrupes c. p. «Lejasvariņi» (VMKI E, 4, 3171—3176).

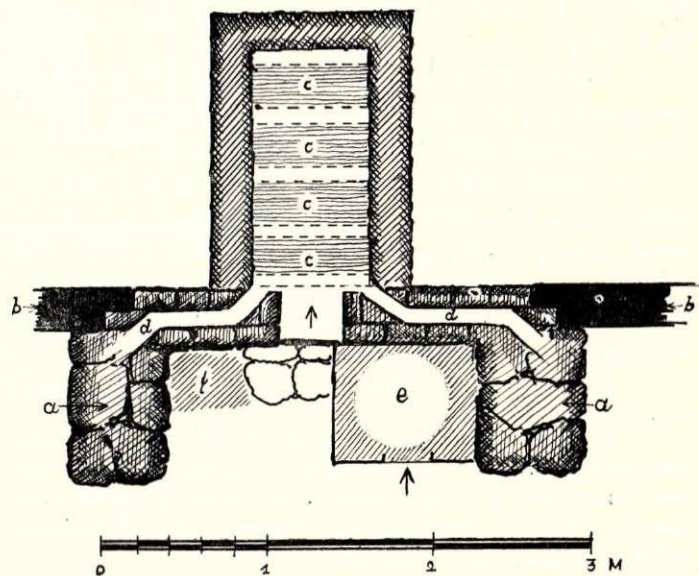
Madonas raj. Gaiziņkalna c. p. «Dibeni» (turpat, 3601).

Melnā ķēķī zem dzīvojamās mājas izmanto līdzīgi rovim. Tur ir kāši vārīšanai, ārdi malkas un gaļas žāvēšanai, kā arī iemūrētais lielais pods ūdens sildīšanai un lopu dziras vārīšanai. Kurinot arī šī telpa ir pilna ar dūmiem, un dūmi izplūst pa durvīm, turpretim augšējās telpas šajā gadījumā no dūmiem ir pilnīgi pasargātas. Šajā virtuvē zem istabas dūmos cieta vienīgi sievietes, kas tajā strādāja, bet labums bija tas, ka kurinot dūmi sildīja augšējo telpu siltummūrus, kuri ir atjautīgi savienoti ar virtuvi zem grīdas.

Vidzemes vidienē raksturīga parādība ir arī zem dzīvojamās mājas ierīkotais pagrabs ar ieeju no pagalma puses. Parasti pagraba un melnā ķēķa durvis

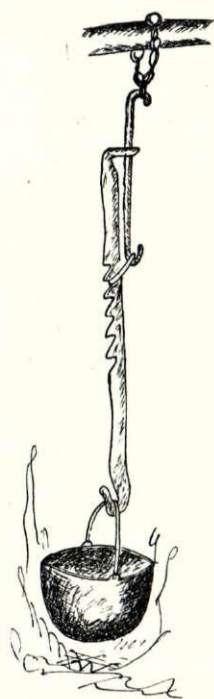

5.b att. Dzīvojamās mājas plāna schema: a — priekšnams; b — nams — «ķēķis»; c — istaba; d — maizes krāsns; e — iemūrētais katls; f — pavarda vieta.

5.c att. Maizes krāsns un pavarda schema: a — mūrētas laukakmens sienas; b — baļķu sienas; c — maizes krāsns velves spraiši; d — dūmu vadi; e — iemūrētais katls; f — ēdiena gatavojamā pavarda vieta.

atrodas blakus, ēkas ziemeļgalā.¹ PAGRABA un virtuves telpas zem dzīvojamās mājas novietotas paraleli blakus un sniedzas apmēram līdz dzīvojamās mājas vidum, nepārsniedzot 6 m garumu. Visbiežāk tās ir 3—5 m garas. Sastopami arī gadījumi, kad trūcīgie zemnieki, nespēdami izmūrēt pagrabu zem mājas, izrakuši tikai bedri. Šādā gadījumā pagrabs taisīts pieejams no augšējām telpām, parasti no nama vai pieliekamā pa pieslienamām kāpnēm. Bedres — pagraba virsa nosepta ar grodiem, kurus pēc vajadzības pacēla, un pa pieslienamām kāpnēm nokļuva pagrabā.² (9. att.)

6.a att. «Kēķa kāsis» Madonas apr. Viesienas pag. «Saleniekos». (VVM PV, 2521. mape, 338. dok.)

Dzīvojamās mājas attīstības gaitā svarīgs moments ir skursteņa un plīts izbūve. Literatūrā sastopami norādījumi, ka Vidzemes zemnieku sētās jau 18. gs. beigās daudzas istabas celtas ar skursteņiem.³ Šī raksta autores ievāktie t. s. lauku materiāli liek secināt, ka skursteņi kaut cik nozīmīgāku izplatību zemnieku istabās iegūst, tikai sākot ar 19. gs. vidu. Liekas, ka skursteņa izplatību zināmā mērā atturēja ierastais paņēmieni dzīvojamās telpas apsildīt ar krāsni, kuras kurtuve atradās namā, un ka līdz ar to dzīvojamās telpas bija lielā mērā pasargātas no dūmiem. Līdz ar skursteņa izbūvi krāsns kurtuve no nama tiek ievirzīta istabā. Šajā laikā nereti arī plīts tiek mūrēta istabā pie lielās maizes krāsns. Līdz ar to izplatās paraža dzīvojamo istabu sadalīt 2—3 mazākās telpās, no kurām viena lietota virtuves nozīmē.⁴ Pēc plīts uzmūrēšanas rovi lieto galvenokārt vairs tikai

lopu dziras vārišanai, veļas mazgāšanai u. c. līdzīgiem saimniecības darbiem. Tikai atsevišķos gadījumos rovi iemūrēta plīts ar riņķiem ēdiena vārišanai. Skurstenis mūrēts gan virs rovja velves — tās vidū vai vienā malā, gan arī tā pamats tiek mūrēts pilnīgi neatkarīgi no rovja, un dūmi no rovja tajā tiek ievadīti caur lūkveidīgu atvērumu rovja sienā, kuru noslēdz ar deļu aizbidni.⁵ (6. b att.)

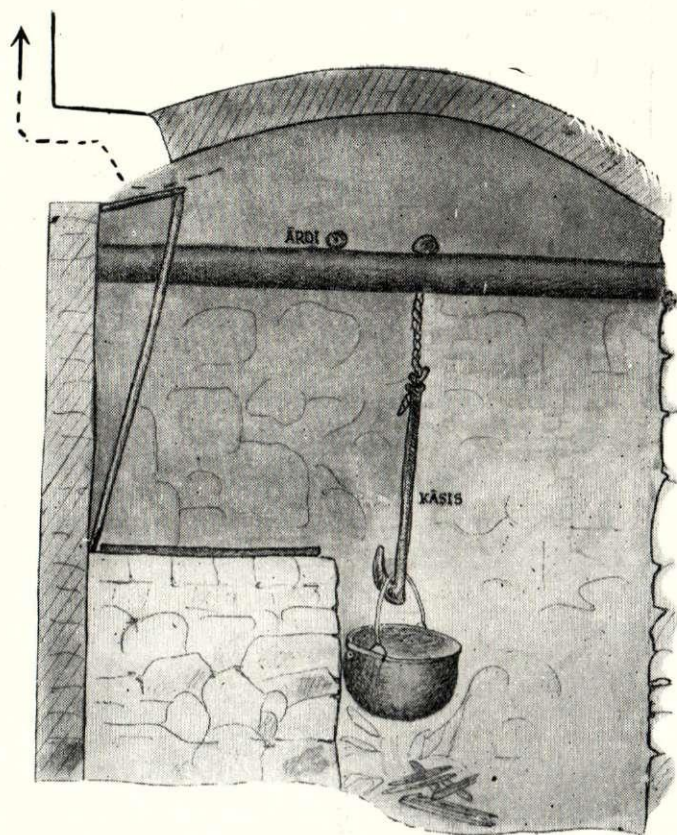
¹ Bij. Gaujēnas raj. Vecpiebalgas c. p. «Smetes» (VMKI E, 4, 3075 un 3085).

² Bij. Gaujēnas raj. Zosēnu c. p. «Sausgaļi», Nr. 27 (turpat, 3324—3334).

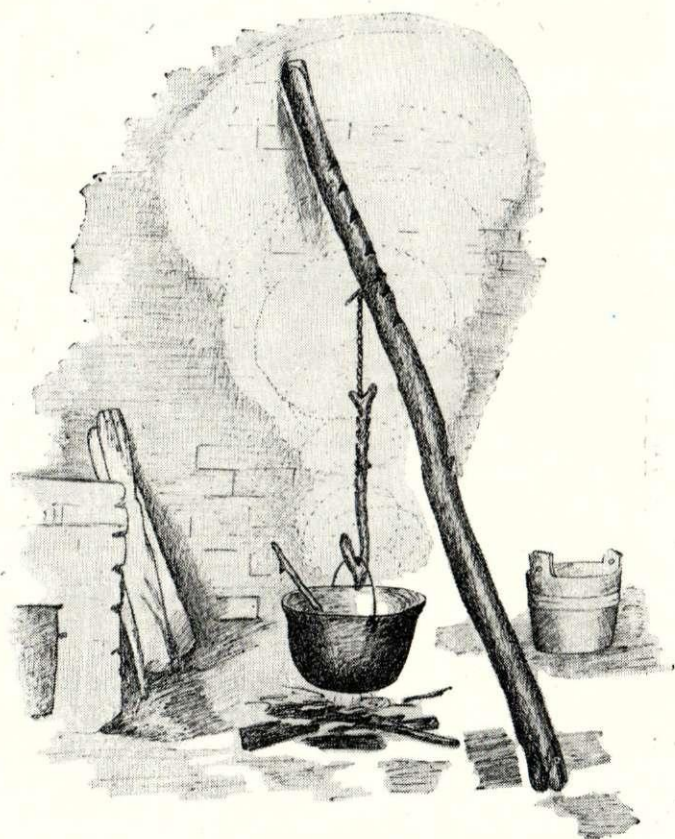
³ P. Ārends. Op. cit., 53.—54. lpp.

⁴ Cēsu apr. Priekuļu pag. «Kalnu Pīlas» (VVM PV, 2427. mape, 136. dok.).

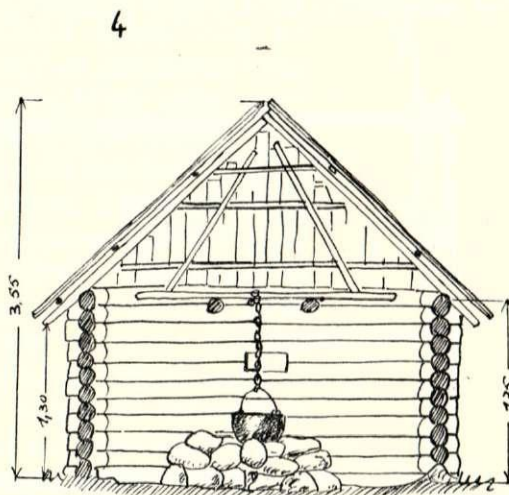
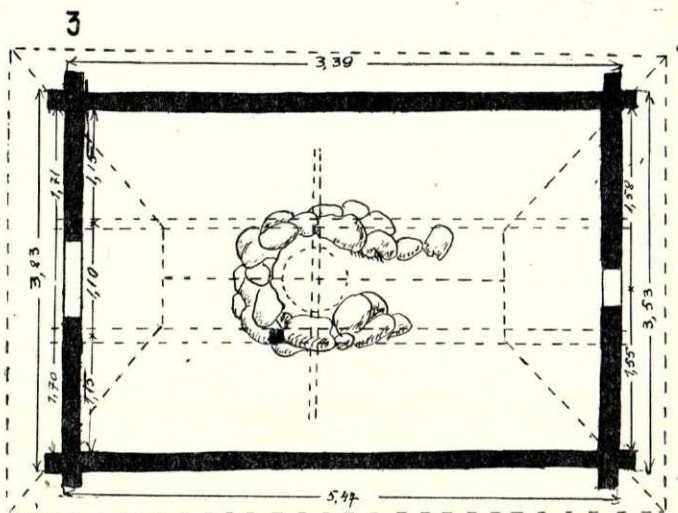
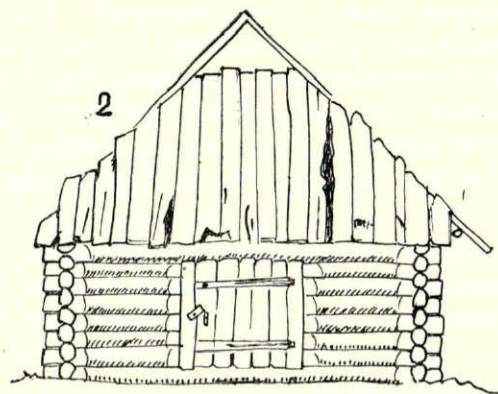
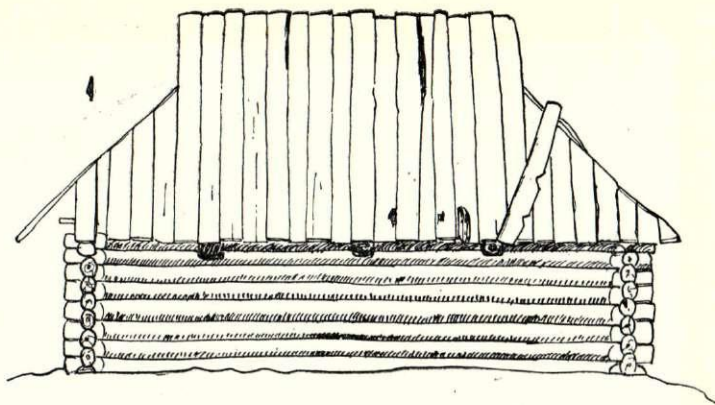
⁵ Cēsu apr. Vaives pag. «Kauķi» (VVM PV, 2435. mape, 126. dok.).

6.b att. Ēdiena vārišana, pakarot katlu «ārdos»: Cēsu apr. Vaives pag. «Kauķos». (VVM PV, 2435. mape, 126. dok.)

6.c att. Katla pakaramais kāsis ar t. s. «katla bomi» Cēsu apr. Raunas pag. «Ceceros». (VVM PV, 2435. mape, 212. dok.)

7. att. Namiņš Valmieras apr. Skultes pag. «Miķeļzemniekos». (Materiali par Latvijas būvniecību. Latv. Univ. Arhitektūras fak. izdev., III, 3.)

1. Sānskats. 2. Pretskats. 3. Plāns. 4. Šķērsgriezums.

Jāpiezīmē, ka Vidzemes vidienē (ap Piebalgu, Dzērbeni u. c.) raksturīga parādība ir arī lielajās daudztelpu dzīvojamās mājās izlikt tikai ar vienu, ēkas centrā novietotu skursteni. Lai tajā novadītu dūmus no atsevišķām kurināšanas vietām (kā, piemēram, no rovjā, lielās istabas krāsns, kā arī no t. s. melnā ķēķa zem dzīvojamās mājas grīdas), izveidojās gara un sarežģīta, gan vertikālu un horizontālu mūrišu,¹ gan arī pa grīdas klonu ejošu dūmvadu sistema, pie kam šo dūmvadu uzdevums bija ne vien pa īsāko ceļu dūmus novadīt skurstenī, bet arī apsildīt telpu. Ir gadījumi, kad dūmvads, nākdams no kurināšanas vietas, apmet likumu pa istabas grīdu un tikai tad pievienojas skurstenim.²

Dzīvojamās mājas apkures sistema ar skursteni un dūmvadiem dažādu sēžamo mūrišu un siltum-mūru — rieru veidā plašāku izplatību sasniedz gan tikai 19. gs. otrā pusē, pie kam tā izplatās ciešā atkarībā no zemnieku mantiskā stāvokļa. Saimnieka ista-

bās tā ieviesās visātrāk un bagātīgās variācijās, turpretim sīkzemnieku un vaļinieku istabā, kur materiālais stāvoklis bija ievērojami sliktāks, nebija pat ne mūrētais masīvais rovis, ne melnais ķēķis zem istabas. Šo zemnieku mājās ilgi saglabājās vecais, primitīvais apkures veids ar lielo krāsni un vārišana kāšos uz atklāta pavarda.

* * *

Runājot par Vidzemes zemnieku dzīvojamās mājas — istabas ārējo noformējumu apskatāmajā laika posmā, jāsaka, ka tai trūkst bagātīgu arhitektūras rotājumu. Istabas ārējo rotājumu galvenokārt veido āziši, kas noslēdz salmu jumta kori, un dekoratīvi iecirtumi jumta spāru un istabas griestu siju ārējos galos. Ļoti reti redz kokgriezumu rotājumus ap logiem un ēku zeltiņos. Vidzemes istabām reti sastopamas arī rakstainās — ar maziem dēliņiem skuju rakstā apsistās durvis. Tādā kārtā Vidzemes istabas arhitektonisko veidojumu galvenokārt noteic ēkas veidola atsevišķo sastāvdaļu savstarpējās proporcijas, bet nevis sīkdaļas un rotājumi.

* * *

¹ Bij. Gaujēnas raj. Vecpiebalgas c. p. «Smetes» (VMKI E, 4, 3075, 3076).

² Bij. Gaujēnas raj. Zosēnu c. p. «Sausgaļi» un «Gaujmaļi» (VMKI, E, 4, 3326 un 3307).

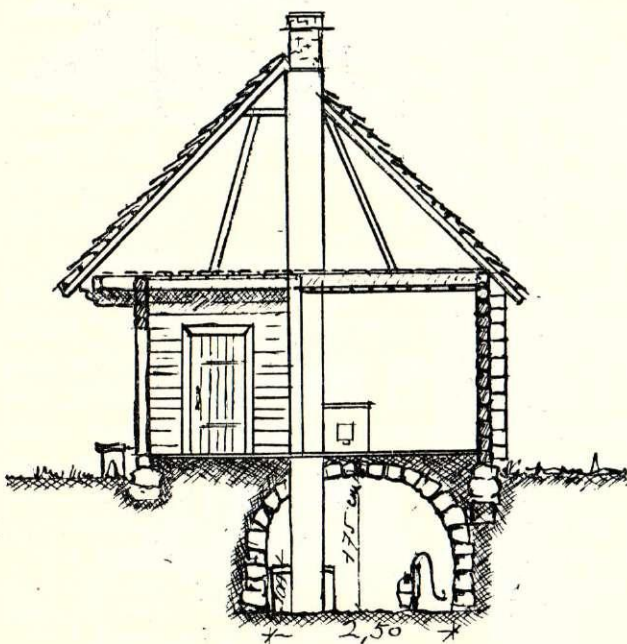
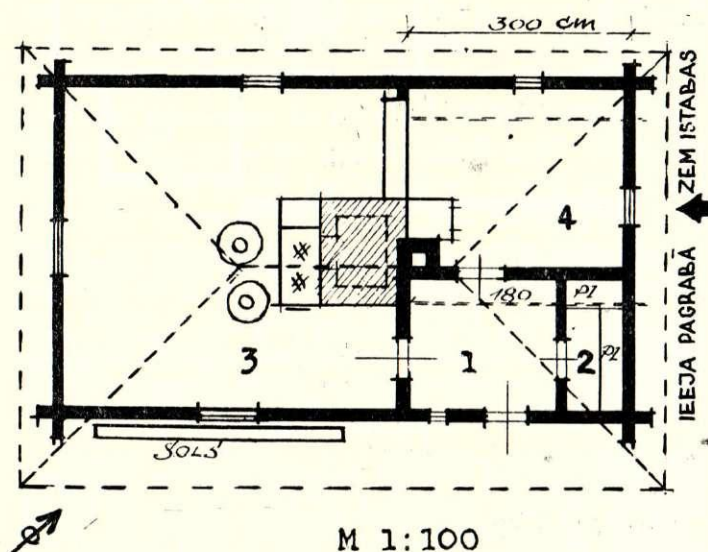
Apskatot zemnieku dzīvojamo māju, ļoti svarīgi ir iepazīties arī ar tās atsevišķo telpu iekārtojumu, jo tas spilgti raksturo kā mājas apdzīvotāju etniskās īpatnības, tā arī zemnieku tā laika kultūras līmeni un sociālās attiecības.

Pirmā telpa, kurā nonāk pie ieejas durvīm, ir neliels priekšnams. Priekšnamā — aizdurvē un kaklos — pieslietas bērzu žagaru slotas, maizes lize, krāsns kruķi, ūdens nēši un dažreiz arī kāds lielāks vienkocha trauks. Šeit stāv arī soliņš ar tīrā ūdens spaiņiem vai arī vienkocha baļļa ūdenim. Uz vadziem pakārti zirgu iemaukti, groži, kādi striķi.

Lielā dzīvojamā istaba jeb lielais kambaris (arī t. s. saimes istaba) ir viena no nozīmīgākajām telpām dzīvojamā mājā, jo tur norit visi galvenie mājas darbi un mājas dzīve.

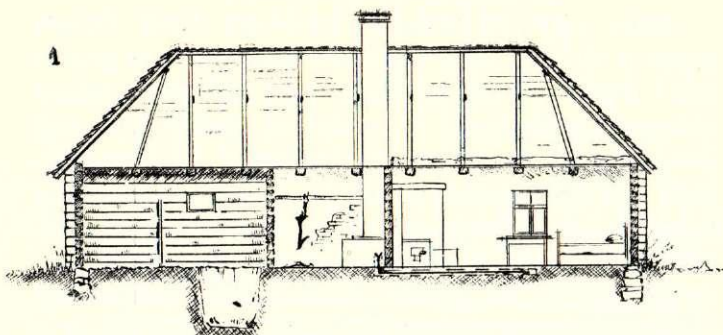
Mazo logu dēļ istabā ir krēsla arī dienā. Griesti nereti ir tik zemi, ka galva tikko neatduras pret griestu siju.¹ Zemie griesti un mazie logi bija nepieciešami siltuma saglabāšanai, jo apkures ietaises bija vāji izveidotas un prasīja daudz kurināmā, kura sagādāšana kļaušu zemniekam radīja lielas grūtības. Aiz zemajām griestu sijām mēdza aizbāzt dažādus sīkākus darba rīkus, kā dūcišus, striķu vijamos kāsišus, sprēslicas utt. Pie griestu sijām pakāra arī saišķos sasietas dažādas ārstniecības zāles. Krāsns tuvumā — pie griestu sijas — mēdza piestiprināt 1—2 koka kārtiņas — «ārdiņas», uz kurām žāvēja dažādus kokmateriālus koka trauku un sīkaku darba rīku paga-

¹ Cēsu apr. Vaives pag. «Bētēs» istabai, kas celta ap 1850. gadu, lielās istabas griestu sijas baļķis ir tikai 1,7 m augstumā (VVM PV, 2427. maģe. 97. dok.).

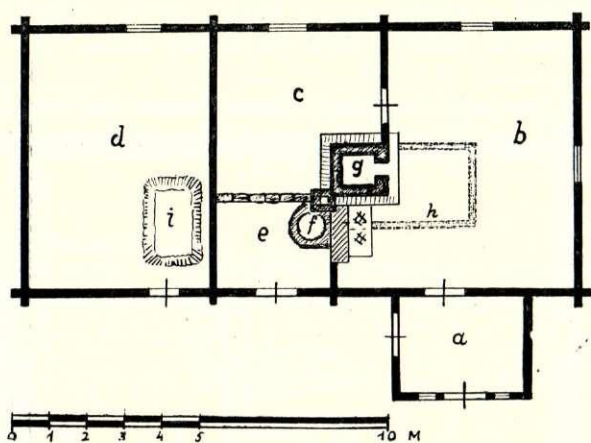

8. att. Dzīvojamā māja — «istaba» Madonas rajona Gaiziņkalna ciema padomes «Dibenos», celta 19. gs. vidū. (VMKI E, 4, 3601.)

Augšā: pa kreisi — istabas kopskats; pa labi — plāna schema: 1 — priekšnams; 2 — pieliekamais; 3 — lielā istaba; 4 — mazais kambarītis. Apakša: pa kreisi — šķersgriezums; pa labi — ieejas durvis pagrabā zem dzīvojamās mājas.

2

9. att. Dzīvojamā māja — «istaba» bij. Gaujenas rajona Zosēnu ciema padomes «Sausgaļos Nr. 27», celta 19. gs. vidū. (VMĶI E, 4, 3324.)

1. Dzīvojamās mājas garengriezums. 2. Dzīvojamās mājas plāna schema: a — lievenītis; b — lielā istaba; c — mazais kamarītis; d — pieliekamais; e — melnā virtuve — «ķēķis»; f — izmūrētais katls; g — maizes krāsns; h — dūmvads klonā; i — pagrabs — bedre.

tavošanai, kā arī uzmeta dažādus apģērbu gabalus.¹ Dažreiz tur bija redzamas arī lina gristes un vilnas kodeļas, kurvīši, cibiņas utt. Gar krāsns sāniem novilkta aukla, uz kuras uzmeti kaltēties cimdi, zeķes un dažādi citi sikāki apģērba gabali.²

No istabas iekārtas priekšmetiem redzami tikai paši visnepieciešamākie, kā gultas, galdi, soli, krēsli. Pūra tīnes un lādes, kurās glabāja apģērbus un dažādus materiālus apģērba gatavošanai, istabās pa lielākai daļai neturēja, bet novietoja klētī. Vienīgi ap gadsimta vidu, kad izplatās skapji, pēdējos novieto istabā.

Vecākās istablietas pagatavotas no nekrāsota koka un sastiprinātas ar koka tapām.³ Gultas galus, kā arī krēslu atzveltnes, mēdza rotāt ar profilētiem izgriezumiem un iegriezumiem, kas nereti pastiprināti ar iedezinātu ornamentu. Ap gadsimta vidu saimniekiem jau parādās ar bagātīgiem izgriezumiem un

¹ Madonas apr. Mārcienas pag. «Lejasrubeņi» (VVM PV, 2521. mape, 170. dok.).

² Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. «Kūrēni» (VVM, 2435. mape, 295. dok.).

³ Ziņas no Tirzas pagasta ap 1830. gadu (VVM PV 2523. mape, 21. dok.).

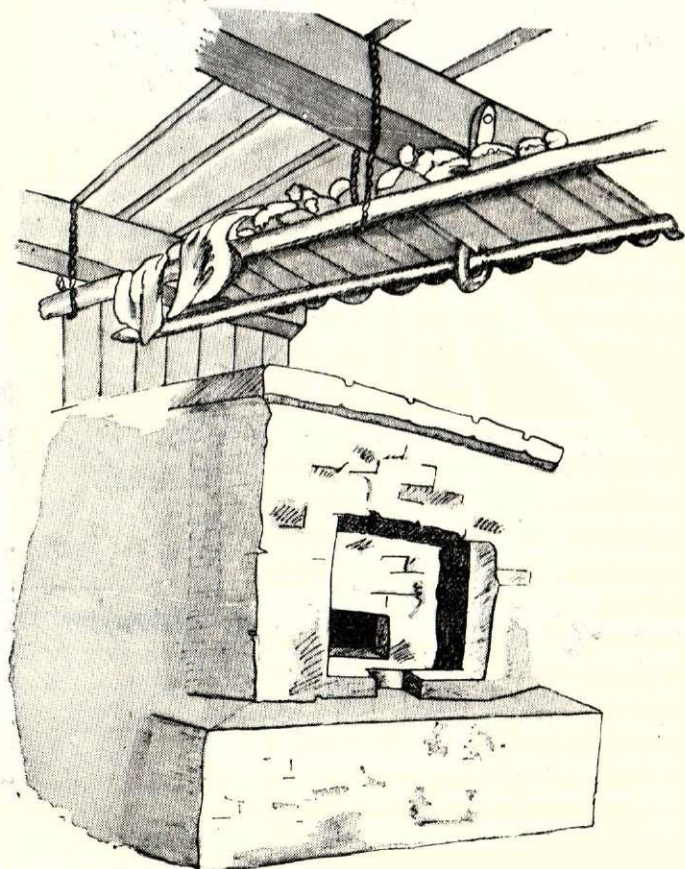
virpojumiem rotāti krēsli, gultas, skapji u. c. istablietas, turpretim kalpu mēbeles ir gatavotas ar lielu vienkāršību un nedaudziem rotājumiem, jo kalpiem nebija ne līdzekļu, ne arī brīva laika savu istablietu izrotāšanai. Gultas istabā novietotas gar sienām. Mierīgākajā un ērtākajā kaktā nolikta saimnieka un saimnieces platā gulta, aizkrāsnē — siltākā kaktā — vecāteva, bet uz durvju pusi gulēja puīši un meitas. Pēdējie, tāpat arī bērni, bieži vien gulēja uz pazemiem soliem, kas bija taisīti no blakus saliktiem pušplēstiem un aptēstiem baļķiem. «... Uz soliem salika knītājus⁴ vai zirnājus un uzmeta kādas panckas,» tā zemnieku guļas vietu kādā Vietalvas pagasta mājā raksturo K. Jūrgens pēc sava vectēva atmiņām.⁵

Gana guļas vietai bieži vien tika nosviests salmu maisiņš zemē pie krāsns sāniem. Dienā maisiņu salocīja un nolika aizkrāsnē vai aizdurvē.

Kalpiem — pāriniekiem — parasti bija pašiem savas gultas vai jēriņi — rāmjī ar kājām. Ja kalpiem pašiem gultas nebija, tad saimnieks deva no savām. Bet bieži vien, ja arī saimniekam liekas gultas nebija, pagatavoja nāras, t. i., uz blukšiem salika sasistus dēļus, uz kuriem uzlika salmus vai maisu. Tādas bija kal-

⁴ Pārpalikumi pēc lina pogaļu izkuļšanas no linsēklu attīrīšanas.

⁵ K. Jūrgens (Vietalvas skolotājs). Mana vectēva nostāsti. Rīgā, 1934., 7.—8. lpp.

10. att. Griesti ar ārdiņiem Madonas apr. Mārcienas pag. «Lejasrubeņos». (VVM PV, 2521. mape, 170. dok.)

pu gultas.¹ Pie precēto ļaužu — pārinieku gultām vai jēriņiem garās bērzu vai ošu kārtīs pie griestu sijas pakārts karājās bērna šūpulis.² Dažreiz gultu aizžogojā ar priekškaru, lai gaisma nespīdētu acīs, kā arī lai to atdalītu no pārējās istabas.³

Ja kādā mājā bija skapis, tad to parasti lika gultas galā vai sānos, kā arī, saliekot divus skapjus blakus, radīja it kā šķērssienu, aiz kuras veidojās mierīgāks stūrītis lielajā istabā. Pirmie skapji bija tikai saimniekiem un tikai retos gadījumos kalpu sievām un meitām t. s. pūra skapji, kurus nereti pielīga no saimnieka kā algu.

Galdi un soli likti pret logiem paraleli sienai. Galdam abās pusēs likti garie soli, bet galā novietots mazāks soliņš vai krēsls, uz kura parasti sēdēja saimnieks gan ēdiena reizēs, gan arī svētdienas rītos, noturot pārtarus. Saimniece — māte — ēdamās reizēs pie galda nekad pati līdzī neēda, bet tikai apkalpoja ēdājus. «...kur un kad māte ēda, nekad neesmu redzējis,» savās atmiņās raksta J. Neilands no Valmieras.⁴ Mazajiem bērniem ēdiena bļodiņu nolika uz mūrīša, kur tie ēda, kājās stāvēdami, ar koka karotēm. Lielajā istabā aizvien ir atrodams arī kāds koka blūķis, kuru izlieto ļoti vispusīgi. Uz tā sēd, kuļ veļu, cērt un kapā gaļu. Kad blūķi lieto veļas kuļšanai, to pārklāj ar rupju drānu, kādu pašastu pakulu priekšautu, lai veļa nenoziestos. Kad kapā gaļu, blūķi nogāž uz sāniem, nomazgā ar ūdeni to vietu, kur liek un cērt gaļu. Blūķa augšgalā ir caurums, kurā iedzen tītavu kājiņu, kad tin dzijas.⁵ Bez tam vēl istabā redz kādu mazāku galdu un kādu pūra lādi, kurā saliek dažādus produktus, piemēram, maizi, sāli un maltītes reizēs pāri palikušo ēdienu.⁶ Pie sienām un istabas stūros plauktiņi, uz kuriem saliktas dažādas cibiņas, groziņi, vīriešu bārdas skujamie piederumi, galvas sukājamie suseklīši utt. Istabas sienās redz iedzītus arī vadžus, uz kuriem karājas ikdienā lietojamās drānas, seģenes un lielie lakati.

No istabas iekārtas priekšmetiem īpatnējs ir t. s. grīzeklis — koka ierīce, kur mazus bērnus māca iet kājām.⁷ Grīzeklis sastāv no koka kārtiņas, kuras viens gals piestiprināts pie griestu sijas, bet otrs — ievietots grīdas klona iedobumā. Kārtiņas apakšējā daļā, bērna padusišu augstumā, piestiprināta apaļa koka stīpa, kurā ievieto bērnu. Bērns var staigāt, jo kārtiņa

griežas, bet nevar izklūt no «grīzekļa». Tas dod iespēju mātei aiziet darbā un bērnu atstāt bez uzraudzības.

Visrosīgākā dzīve lielajā istabā bija tumšajos rudens un ziemas vakaros, kad lauku darbi bija pabeigti un istabā sākās dažādi amatniecības darbi. Vīrieši vija auklas un gatavoja dažādus koka priekšmetus; sievietes vērpa, auda un šuva. Stelles uzstādīja gan tikai pa aušanas laiku, jo istabā jau bez tā bija liela burzma — pieaugušie un bērni, slimie un veselie, katrs ar saviem priekiem un bēdām.

Svarīgs moments mājas dzīves veida raksturošanai ir arī telpu apgaismošanas veids, kas 19. gs. pirmajā pusē ir visai primitīvs. Apgaismošanai parasti lietoja bērza vai priedes skalus, kurus sprauda baļķu sienas šķirbās, krāsns sānos iedzītā «dzelzītē» vai arī specialā skalu turētājā — bābiņā. Protams, skali deva niecīgu gaismu, bet papildus vēl istabā izplatījās dūmi, kas sajaucās ar istabas iedzīvotāju izelpoto gaisu un mitro drānu izgarojumiem, kuri istabas gaisu padarīja visai smacīgu.

Tāpēc saprotams, ka pavasarī, tiklīdz iestājās kaut cik silts laiks, puīši un meitas izklīda gulēt klētīs, uz kūtsaugšas vai pūnēs, kur nu kurais varēja atrast sev piemērotu stūri. Ja klētij bija divi nodalījumi, t. s. drēbju un labības klēts, tad gulēja drēbju klētī, bet, ja bija tikai viens nodalījums — labības klēts, tad gulēja tajā pašā.⁸ Saimnieks pats reti kad gulēja klētī un arī vasarā palika dzīvojamā mājā. Tas izskaidrojams ar to, ka saimnieks kā guļamo telpu bieži izmantoja t. s. mazo kambarīti aiz lielās saimes istabas.

Mazais kambarītis bija iekārtots daudz ērtāk un patīkamāk nekā lielā istaba. Tajā nereti bija pat dēļu grīda. Saimnieka kambarī nebija tāda ļaužu burzma, tur arī nestrādāja «lielos» mājas darbus, tāpēc tas aizvien bija tīrāks un labāk uzposts. Tajā atradās arī labākās istablietas.

Tieksme saimniekam norobežoties no pārējiem saimes ļaudīm pastiprinās līdz ar kapitalisma attīstību un savu lielāko attīstības pakāpi sasniedz 19. gs. beigās līdz ar māju iepirkšanu par dzimtu. Sākot ar šo laiku, saimnieku — māju īpašnieku dzīvojamās mājas izveidojās t. s. saimnieka gals — telpas, kurās mitinās tikai saimnieka ģimenes locekļi.

Nākošā nozīmīgā telpa dzīvojamā mājā, ar kuru galvenokārt saistās sievietes mājas darbi, ir rovis vai dūmu nams. Pie vienas rovja sienas atrodas plaukts vai garš sols, uz kura salikti dažādi koka trauki: ķipji, piena spainīši, ķērnītes, koka karotes, kausi, mentes utt. Kurināmais, malka vai žagaru klēpis stāv nomesti rovja kaktā. Turpat redzams arī blūķis un cirvis žagaru saciršanai. Uz blūķīša arī apsēstas, kurinot uguni vai maisot putas katlu.

Ja dzīvojamai mājai ir arī pievienojums pie nama

¹ Madonas apr. (VVM PV, 2525. mape, 527. dok.).

² J. Neulands. Mani jaunības laiki. Valmierā, 1902., 4. lpp.

³ Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. «Strautiņi» (VVM PV, 2443. mape, 50. dok.).

⁴ J. Neulands. Op. cit., 4. lpp.

⁵ Madonas apr. Ļaudonas pag. «Ķikuros» (VVM PV, 2523. mape, 131. dok.).

⁶ Cēsu apr. Vaives pag. (VVM PV, 2443. mape, 112. dok.).

⁷ Redzama Vidzemes sētā, «Skaldu» istabā (Latvijas lauku dzīves Valsts muzejā, Rīgā).

brīvajiem sāniem, t. s. otrs gals, tad tas tiek izmantots kā pieliekamais, kurā mēdz novietot arī rokas dzirnavas. Nereti meitas šajā telpā arī guļ, kaut gan telpa nav apsildāma. Katrā ziņā tajā bija patīkamāk dzīvot nekā ļaužu pilnajā lielajā istabā.

Ģadījumos, kad šī telpa ir apsildāma, tad krāsns, tāpat kā lielajā istabā, ir kurināma no rovjā.¹

Dzīvojamā rija

19. gs. sākumā Vidzemē konstatējams arī lielāks skaits t. s. dzīvojamo riju. Salīdzinot ar savrup celto dzīvojamo istabu, dzīvojamā rija ir daudz augstāka un garāka celtnē. Šajā ēkā zem viena jumta atrodas rijas telpa, kas lietota gan sera žāvēšanai, gan arī dzīvošanai, piedarbs — labības kulšanai un vētišanai un ļoti bieži arī vēl t. s. «kambari» — telpas, kas 19. gs. sākumā izlietotas kā pieliekamās telpas, bet vēlāk kā dzīvojamās telpas. Dzīvojamās rijas pamatlaukuma izmēri platumā svārstās no 6,1 līdz 8,0 m, garumā — no 12,0 līdz 28,0 m.² Ēkas augstums no 6,3 līdz 7 m un vairāk.³

Ēkas izmērs atkarīgs kā no rijas atsevišķo telpu skaita, tā arī no saimnieka turības. Zemniekiem, kuru rīcībā bija lielāks zemes gabals, rija ir lielāka izmēra un ar vairākām piebūvēm, turpretim sīkzemniekiem rija ir mazāka.

Ēkai cieši laukakmens pamati, kas veidojas no rindā saveltiem lieliem laukakmeņiem, kuru starpas piepildītas ar mazākiem akmeņiem un pieziestas ar māliem.

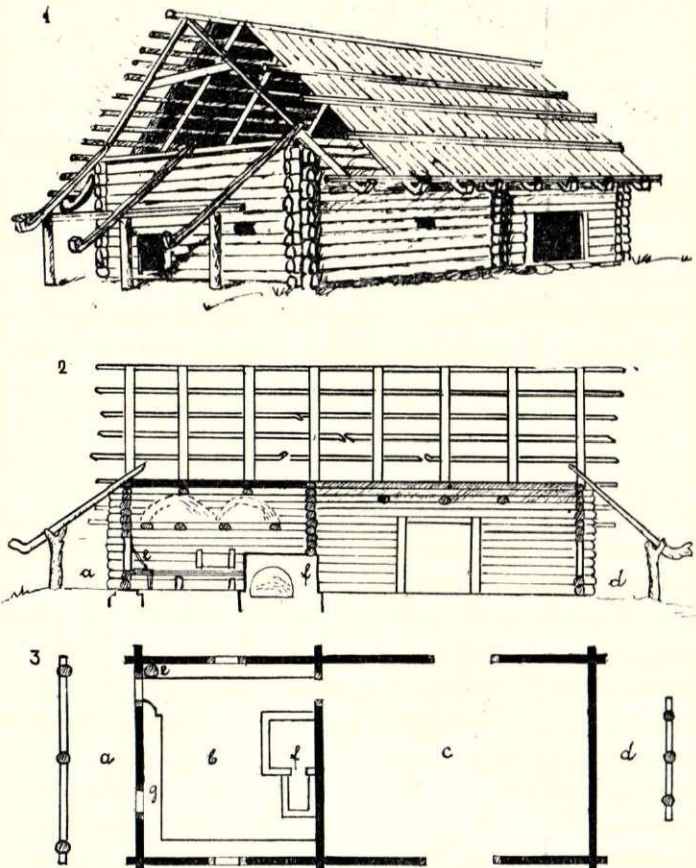
Dzīvojamās rijas stāvs veidojas no apaļiem, neaptēstiem priēdes vai egles koka guļbaļķiem krusta pakšos. Guļbaļķi rūpīgi sakaķēti.

Jumti četrslīpu vai arī divslīpu ar nošļautiem galiem, salmu seguma. Vidzemes ziemeļaustrumu daļā — Alūksnes, Cēsaines un daļēji arī tagadējā Madonas rajona teritorijā, sastopami arī lubu jumti. Parasti salmu jumti taisīti četrslīpu vai divslīpu ar nošļautiem galiem, bet lubu jumti — divslīpu, kaut gan sastopami arī izņēmumi.

Dzīvojamās rijas «kodols» jeb pamata cirtnis, kas celts kā pirmais, ir rijas telpa. Tā celta ar četrām guļbūves sienām. Rijas telpas pamatlaukums parasti ir kvadrāts. Tā izmēri kā garumā, tā arī platumā svārstās no 4,5 līdz 8,0 m.

Ja rijas pamatlaukums ir garens taisnstūris, tad viens telpas izmērs reti kad pārsniedz otru vairāk par 1,9 m. Telpas augstums — vidēji ap 3,5 m. Guļkoku vainagu skaits 16—20.⁴ Rijas galā ar trijām sienām

tiek piebūvēts jeb piedurts piedarbs,⁵ bet piedarba galā vai arī piedarba sānos, zem jumta malas pagarinājuma, tiek ierīkoti t. s. palieveni — pelavnieks un gubenis. Atsevišķos gadījumos gubenis tiek celts ar tikpat augstām sienām kā rijas telpa, bet pelavnieki parasti ir ierīkoti kā piebūves zem jumta malas pagarinājuma.

11. att. Valkas-Alūksnes apvidus dzīvojamā rija 19. gadsimta sākumā.

1. Perspektīvais skats. Rijas priekšas daļai — «paškurei», tāpat arī daļai no pašas dzīvojamās rijas nav parādīts jumta segums, lai varētu redzēt jumta spāru un baļķu konstrukcijas. 2. Garengriezums. 3. Plāns: a — «paškure», «pajumts», «rijas priekša» — ratu un darba rīku novietne; b — labības kaltējama rija, kura reizē bija arī saimnieka un kalpu dzīvojamā telpa; c — piedarbs, kuru pēc kulšanas izlietoja kā šķūni un zirgu stalli; d — mazā pajumte — salmu un labības novietošana; e — rokas dzirnavas; f — krāsns; g — sols. (O. Huhn. Topographisch — statistische Beiträge ..., CVA, 214. fonds.)

Kambari atrodas rijas telpas otrā galā, retāk rijas sānos. Parasti rijas kambari novietoti uz dienvidu pusi, bet piedarbs uz ziemeļu pusi tā, lai piedarba abas sānu sienas, kurās atrodas platas durvis, būtu padotas valdošajam rietumu — austrumu vējam. Tas bija nepieciešams labības vētišanai, ko izdarīja piedarba durvis caurvējā pakārtos sietos.

¹ J. Strazdiņš. Dūmu istaba Raunā. «Latvijas Saule», 1930., 85. un 86. nr., 948. lpp.

² VVM PV, 2505. mape. — Dzīvojamā rija.

³ Turpat.

⁴ Turpat.

⁵ Piedarba piebūvēšanu mēdz saukt par «piedarīšanu», «pieduršanu» vai par «pieciršanu», jo parasti tas pievienots rijas pamatcirtnim tikai kā triju sienu telpa. Sal. A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. St. Petersburg, 1907—1918, 101. lpp.

Kambari pie rijām radušies galvenokārt 19. gs. sākumā. Tā O. Hūns savos manuskriptos, sniedzot ziņas par Apukalna draudzi 1801. gadā, atzīmē, ka zemnieku lielākā daļa dzīvo rijās, t. i., rijas telpās, un ka tikai izņēmuma gadījumos kādās mājās blakus rijai esot atrodams kambaris. Turpretim 1815. gadā viņš jau norāda, ka atsevišķos Valkas apriņķa pagastos (Apes, Kārvas, Jaunlaicenes) gandrīz jau visām dzīvojamām rijām ir viens vai vairāki kambari.¹

Arī pēc P. Kundziņa pētījumiem, dzīvojamās rijas, kurās apdzīvota pati rijas telpa, pa lielākai daļai (ap 70%) celtas pirms 1800. gada, kaut gan viņš norāda, ka arī jau 18. gs. sākumā sastopamas dzīvojamās rijas ar piebūvētiem kambariem, lai gan tie tolaik vēl

nebija tik labi apsildāmi, ka tos varētu izlietot pastāvīgai dzīvei.² Speciali apsildāmus rijas kambarus, pēc P. Kundziņa domām, kaut cik rosīgāk sāka izbūvēt tikai 18. gs. beigās.³

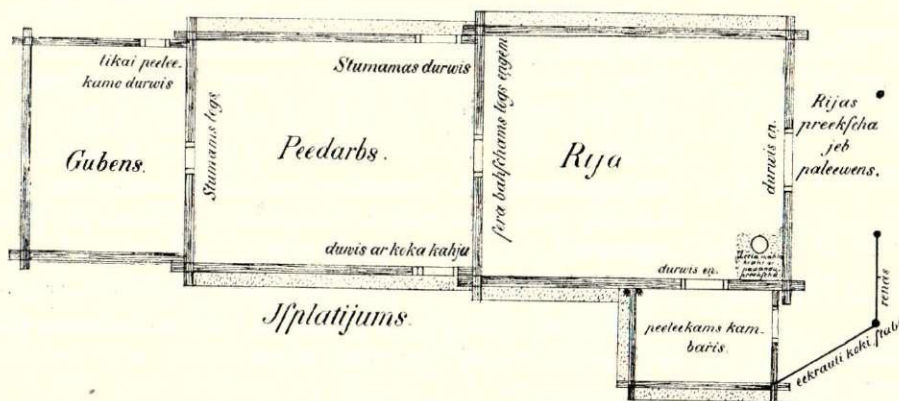
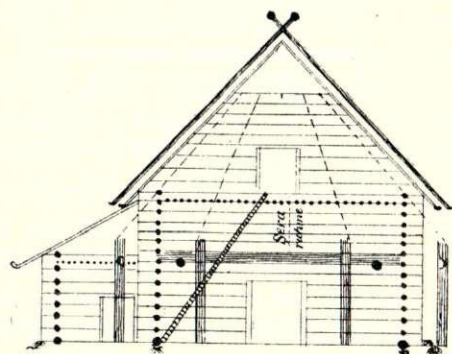
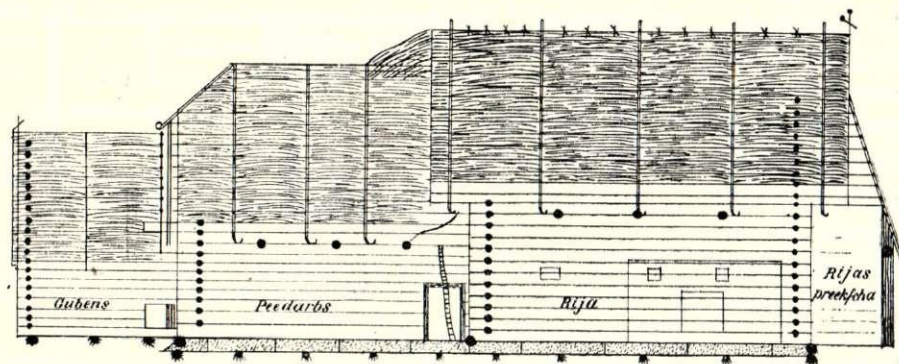
Ieejas durvis rijā visbiežāk atrodas rijas sānu sienā, retāk rijas gala sienā.⁴ Atsevišķos gadījumos rijai no pagalma puses ieejas durvju nemaz nav un tajā nokļūst, ejot cauri piedarbam.⁵ Durvju ailes abas sānu malas nostiprinātas ar stabiem, bet durvju sliekšni un palodu veido guļbūves vainagi. Rijas durvis zemas, dažreiz to augstums nepārsniedz 1,2 m.⁶ Durvis sasistas no plēstiem dēļiem un virināmas koka eņģēm. Ieejai dzīvojamās rijas telpā raksturīgas t. s. dubultdurvis, t. i., divas durvis, pie kam vienas no tām ir zemākas par durvju aili un apsedz tikai tās apakšējo daļu. Pa pusdurvīm izlaida no rijas dūmus un sutu, bet durvju apakšējā slēgtā daļa neļāva rijā iekļūt kustoņiem.⁷ Durvis kalpo arī rijas apgaismošanai, jo

rijai nav logu. Abās rijas sānu sienās ir gan iecirstas nelielas 20×30 cm), ar dēļi aizbīdāmas ailes, bet tās vairāk nodevēja sutas un dūmu izlaišanai nekā rijas apgaismošanai.

Rijā ir māla klons jeb kuls, bet griestus veido ciešs apaļu grodu pārsegums, kas uzlikts uz griestu sijām, kuras reizē ir arī rijas sānu sienu saturētājas. Dažreiz rijas griestu segumam resnie grodi pārplēsti. Rijas virsgriesti pārklāti ar māliem un spaļiem, lai panāktu labāku siltuma izolāciju.

Rijas krāsns var atrasties gan kaktā kā pie piedarba, tā arī kaktā pie rijas otrā gala — (kambara) sienas. Visbiežāk tā novietota kaktā pie rijas kambara gala sienas ar kurtuvi uz rijas durvju pusi.

Rijas krāsns parasti ļoti liela,

12. att. Dzīvojamā rija Cesvaines apkārtnē, celta 18. gs. sākumā. («Magazin» ... 1893. 19. Bd. 2 St.)

² P. Kundziņš. Op. cit., 419. lpp.

³ Turpat, 586. lpp.

⁴ Gulbenes rajona Lejasciema c. p. «Oldermanos» (VMKI E, 11, 1956. gada materiāli), bij. Gaujēnas raj. Abrupe c. p. «Kalnaboļos» (VMKI E, 4, 3142).

⁵ Madonas apriņķa Kalsnavas pag. «Melnas» un «Ķipēni» (VVM PV, 2505. mape, 204. un 381. dok.).

⁶ P. Kundziņš. Op. cit., 486.—487. lpp.

⁷ Gulbenes raj. Beļavas c. p. «Veckrieviņos» un Litenes c. p. «Jaunzāģerniekos» (VMKI E, 11, 1870.—71. un 1890.—91.).

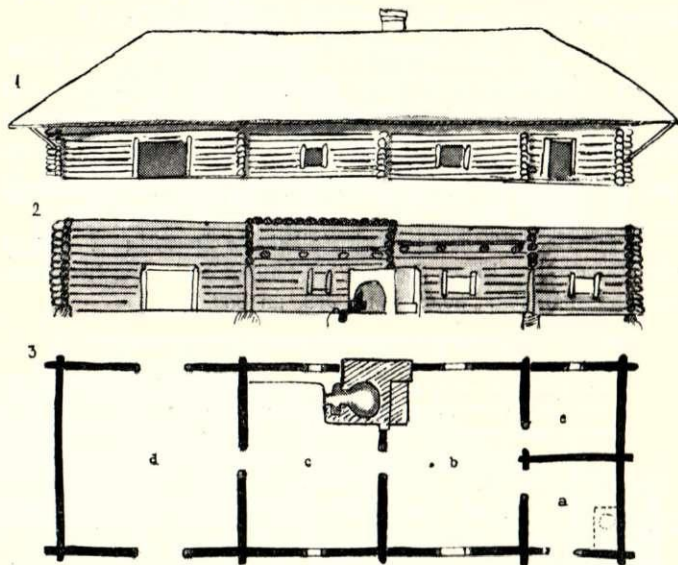
K. Jūrgens (Vietalvas skolotājs). Mana vectēva nostāsti. Rīgā, 1934., 7. lpp.

tā, piemēram, sastop krāsnis, kuru pamatlaukums ir $3,60 \times 2,20$ m un augstums — 1,9 m.¹ Dzīvojamā rijā krāsns parasti mūrēta virs klona (neierakta), tādēļ ka tādējādi tā bija ērtāk izmantojama arī ēdiena gatavošanai un maizes cepšanai. Rijās sastop arī pa daļai zemē ieraktas krāsnis, lai, krāsni kurinot, uguns līdz ar to būtu tālāk no sera un lai būtu lielāka drošība pret ugunsbriesmām.² Krāsns bedres malas nostiprinātas ar akmeņiem vai kokiem. Rijas krāsns masīvās sienas blīvētas (sasistas) no mālu kleķa vai arī mūrētas no laukakmeņiem mālu javā. Krāsns kurtuves velve parasti taisīta no ķieģeļiem. Krāsns priekšā velvē mēdz ielikt sadauzīta katla gabalu. Jāpiezīmē, ka sastopami arī atsevišķi gadījumi, kad arī krāsns velve veidota māla konstrukcijā. Šādās reizēs tai vietā, kur gribēja celt krāsni, uz klona sakrāva malku tādā formā, kādā gribēja izveidot krāsns iekšieni. Malku aplika ar lubām un virs tām sablīvēja mālus. Kad krāsns bija gatava, tad aizdedzināja malku. Tādā kārtā māls tika apdedzināts un krāsns ieguva vēlamo formu.³ Uz krāsns velves tās sildvirsmas palielināšanai uzlikts apmēram 30 cm biezs akmeņu klāsts — keršas. Lai keršas labāk sasiltu, krāsns velve taisīta spraugaina no 4—5 lokiem — «spriešļiem», caur kuriem degšanas gāzes spiežas uz augšu un sakarsē virs velves sakrautos akmeņus. Vidzemes rijās keršas parasti tiek noslēgtas ar otru velvi, tādā kārtā izveidojot Vidzemē raksturīgās divu velvju krāsnis.⁴

Rijas krāsnij skursteņa nav, tādēļ dūmi izplūst tieši rijas telpā pa t. s. krāsns spelti, kas atrodas virs krāsns mutes. Lai liesmas nešautos no krāsns ārā, krāsns mutes priekšā dzirksteļu uztveršanai ir t. s. rovis, romis vai kupols. Rijas krāsns priekšā rovja augšējā mala nedaudz pārsniedz krāsns augstumu. Tā ir gan taisna — horizontāla,⁵ gan arī lokveida vai kupolveida.⁶ Nereti šis rovis nosedz arī krāsns priekšā ēdiena gatavošanai ierīkoto pavardu, t. s. mazo pavardu vai mazo guntiņu (atšķirībā no lielā pavarda, ko kurināja namā).⁷ Ēdienu vārija, pakarot katlu krāsns rovja velvē ierīkotajā kāsi. Dažreiz rijas

krāsns priekšā sastopama arī grozāma koka ierīce katla pakāršanai. Krāsns sānos ir apmēram 65 cm augsts un 60 cm plats mūrītis t. s. «aukstais mūrīņš» jeb «piekrāsns».⁸ Šāds mūrītis, tāpat kā dubultdurvis, uzskatāms par dzīvojamās rijas raksturīgu pazīmi.

Rijā, tuvu pie divām pretējām sienām, pāri rijas telpai, cilvēka plecu augstumā, stiepjas divas ārdurijas. Ārdurijas pa lielākai daļai (90%) iebūvētas

13. att. Dzīvojamā rija ar kambariem Limbažu apkārtnē 1797. g. (Pēc J. K. Broces «Sammlung ... etc.», VII sēj. 62. lpp.)

1. Pretskats. 2. Garengriezums. 3. Plāns: a — priekšnamīņš, tajā rokasdzirnavas; b — dzīvojamais kambaris — tajā no ķieģeļiem mūrēta krāsns un stiklots logs; c — rijas telpa, kurā kaltēja un kūla labību; tajā dzīvoja arī saimnieka kalpi; krāsns priekšā neliels padziļinājums; d — piedarbs; tajā vētīja labību, uzglabāja izkultos salmus; te mitināja arī zirgus; e — pieliekamā telpa. Šāda veida dzīvojamās mājas tajā laikā bijušas tikai turīgiem saimniekiem.

līdztekus ēkas garenasij jeb no rijas gala sienas uz gala sienu.⁹ Ārdurīvu stāvoklis tā saskaņots ar rijas krāsni, lai virs krāsns mutes telpa būtu brīva no ārdurīvu un sera. Pēc labības sera izkaltēšanas ārdurīvu piegrūda pie sienas, lai rijas telpa, kurā arī dzīvoja, būtu ērtāk izmantojama apdzīvošanai.

Aprakstītā dzīvojamā rija savā arhitektoniskajā izveidojumā gandrīz ne ar ko neatšķiras no parastās labības sera žāvējamās rijas; vienīgi kambaru piebūves šādu dzīvojamo riju pārvērš par apdzīvei kaut cik piemērotu ēku. Kambari, tāpat kā piedarbs, rijai parasti piebūvēti ar 3 sienām, kaut gan sastopami arī atsevišķi gadījumi, kad t. s. «kambara gals» rijai pievienots kā patstāvīga celtne ar 4 sienām. Šādā gadījumā starp kambara galu un riju ir divkārša siena, ko pārtrauc vienīgi rijas krāsns, kuras kurtuve arī šādā gadījumā atrodas rijas telpā.¹⁰

⁹ P. Kundziņš. Op. cit., 430.—431. lpp.

¹⁰ Gulbenes raj. Litenes c. p. «Vecgāršenieki» (VMĶI E, 11, 2124.—2128.).

¹ Madonas apr. Tirzas pag. «Gaužos» (VVM PV, 2507. mape, 108. dok.).

² Madonas apr. Mārcienas pag. «Lejasrubeņos», Kalsnavas pag. «Vecrucēnos» un Ļaudonas pag. «Tirumniekos» (VVM PV, 2507. mape, 127., 196. un 280. dok.).

³ Madonas apr. Tirzas pag. «Gaužos» (VVM PV, 2507. mape, 108. dok.).

⁴ Madonas apr. Kalsnavas pag. «Vecrucēni» (VVM PV, 2507. mape, 196. dok.).

⁵ Madonas apr. Mārcienas pag. «Lejasrubeņos» (VVM PV, 2507. mape, 127. dok.).

⁶ Cēsu apr. Lenču pag. «Baļās» (AF, 21. dok.).

⁷ Madonas apr. Kalsnavas pag. «Melnavas» (VVM PV, 2507. mape, 207. dok.).

⁸ Madonas apr. Tirzas pag. «Gaužos» (VVM PV, 2507. mape, 108. dok.).

Pirmos kambarus centās celt tā, lai tie piekļautos rijas krāsns sāniem un būtu iespējams izmantot rijas krāsns siltumu. Ja rijas krāsns atradās pie piedarba sienas, tad izveidojās t. s. sānkambari, kurus parasti pabīdīja zem rijas jumta paspārnes un nosedza ar rijas jumta malas pagarinājumu. Parasti šādu kambaru sienas ir daudz zemākas par rijas sienām.¹ Tā kā par rijām ar sānkambariem saglabājušies ļoti maz norādījumu, tad jādomā, ka tās ir celtas ļoti mazā skaitā. Turpretim daudzas dažādas rijas kambaru plānojumu kombinācijas izveidojušās, kad rijas krāsns atrodas pie rijas gala sienas un ir iespējams veidoties kā gala, tā arī sānu kambariem.

Gala kambaru ārsienas izbūve notikusi pēc 3 principiem:

1. Gala kambara sienas celtas vienādā augstumā un vienādā platumā ar rijas telpu, bet zemākiem griestiem. Griestu sijas visbiežāk ielaistas starp 11. un 12. guļbūves vainagu. Šādā kārtā virs kambara rodas ar sienām norobežota telpa — «kambaraugša».²

2. Gala kambaris celts tikpat plats kā rija, bet ārsienas ir tikai kambaru griestu augstumā. Šādā gadījumā kambara jumta atbalstam tiek pagarinātas un izvirzītas uz āru kambara griestu sijas.

3. Kambara gals celts ne vien zemāks, bet arī platāks nekā rija; tādā kārtā tiek radīta iespēja jumtam atbalstīties tieši uz kambara ārsienām.³

Plānojumā vienkāršākie pirmie rijas gala kambari sastāv no vienas telpas, kas saņem siltumu tikai no rijas krāsns sāniem. Šādā veidā telpa vāji apsilst un ziemā apdzīvei neder. Pirmās pastāvīgās kambara apsildīšanas ietaises, krāsns un siltuma mūri tiek ierīkoti pie kambara sienas, kas kambara galu atdala no rijas telpas. Šis krāsns ir kurināmas no rijas puses tādā pašā veidā, kā savrup celtajās «istabās» krāsni kurina no nama puses. Krāsni kurinot, dūmi atplūst atpakaļ rijā, tādā kārtā pasargājot kambari no dūmiem.⁴

Līdz ar silto dzīvojamo kambaru piebūvi pie rijas telpas uzlabojās un tālāk attīstījās arī rija kā dzīvoklis.

Apsildāmiem rijas kambariem taisīti stikla logi (kaut arī sākumā tie ir nelieli un ar mazām rūtīņām),

¹ Bij. Gaujenes raj. Abrupes c. p. «Kalnaboļos» kambara sienas veidojas no 9 guļbūves vainagiem un ir tikai 1,9 m augstas (VMKI E, 4, 3142).

² Gulbenes raj. Beļavas c. p. «Veckrieviņi» un «Burtnieki» (VMKI E, 4, 3554.—3556. un 3563.—3568.).

³ Jāpiezīmē, ka Vidzemes austrumu daļā — Gulbenes rajona teritorijā — sastopami gadījumi, kad rijas kambara, piedarba un gubeņa jumti nav vienāda augstuma, kā rezultatā ekaš silueta jumta līnija ir izrobota. Gulbenes raj. Litenes c. p. «Vecgāršenieki» (VMKI E, 11, 2124, 2127, 2128).

⁴ 1956. gadā Gulbenes raj. Beļavas c. p. «Veckrieviņos», kur dzīvošanai tiek lietota vecā tēvu tēvu dzīvojamā rija, konstatēts pat tāds kuriozs gadījums, ka rijai vēl līdz pat pēdējām laikiem nebija iemūrēts skurstenis. Arī ēdiena gatavošana

cieši grodu vai dēļu griesti un samērā bieži arī dēļu grīda. Gala kambari pārdalot ar garensienu, ieguva divas telpas, kas saņēma siltumu no kopējas krāsns.⁵

Sastop arī tādus dzīvojamo riju kambaru plānojuma variantus, kuros no gala kambara uz āru vērsta gala atdalītas neapsildāmas blakus telpas, kā maltuve, pieliekamais, vējtveris utt.⁶

Atsevišķos gadījumos arī šiem atdalītajiem aukstajiem kambariem vēlāk ierīkotas īpašas apsildīšanas ietaises — krāsns vai mūriši — un tādā kārtā blakus rijai viens aiz otra atrodas divi vai vairāki silti gala kambari.⁷ Dzīvojamās rijas kambara galā, pagarinot jumta malas pārlaidumu un aizbūvējot to ar ciešām guļbūves sienām, mēdz izbūvēt nelielas telpas, kuras izlieto gan par priekšnamiem vai pieliekamiem,⁸ gan par virtuvi⁹ vai dzīvojamo kambari.¹⁰ Dažos gadījumos šīs sīkās telpas piesienas arī rijas sāniem un to daļēji aptver.¹¹ Vidzemē tomēr nav sastopama parādība rijas telpu no visām pusēm aptvert ar piebūvēm tā, ka tai nepaliek brīva siena uz ārpusi, kā tas redzams Ziemeļigaunijas rijās.

Lai izvairītos no rijas dūmiem, rijai un kambara galam nav tieša satiksme, bet kambari nokļūst no pagalma. Atsevišķos gadījumos starp kambara galu un riju tiek ierīkotas starptelpas — nelieli priekšnami — caur kurām bieži var nokļūt kambari.¹² Šādās starptelpās dažreiz izveidota virtuve, kurā nereti ir izbūvēts arī ugunsdrošais rovis, kāds sastopams savrup celtajās dzīvojamās «istabās».¹³

Virtuve, t. i., īpaša no rijas šķirta ēdiena gatavošanas vieta, dzīvojamā rijā rodas, galvenokārt tikai

notika tieši pašā rijā uz primitīva, no akmeņiem sakrauta pavarda, jo nebija iemūrēts parastais pavards ar dzelzs riņķiem. Arī kambara apsildīšanai krāsns vēl pēc vecās tradīcijas ir kurināma tieši no rijas puses (VMKI E, 4, 3554.—3556.).

⁵ Gulbenes raj. Ozolkalna c. p. «Spalvas» (VMKI E, 11, 2145). Valmieras apr. Naukšēnu pag. dzīvojamā rija, Materiali par Latvijas būvniecību. Latvijas Universitātes Arhitektūras fakultātes izdevums, 3., 7. lpp.

⁶ Valmieras apr. Tūjas pag. «Lotki» — AF. Limbažu apkārtnes dzīvojamā rija. J. K. Brotze. «Sammlung...», VII sēj., 62. lpp.

⁷ Madonas apr. Druvienas pag. «Klejas». P. Kundziņš. Op. cit., 418. lpp.

⁸ Alūksnes raj. Vētraines c. p. «Gari Juri» (VMKI E, 3, 1108).

⁹ Smiltēnes raj. Abrupes c. p. «Ceļa Pūķi». (Autores materiāli).

¹⁰ Bij. Gaujenes raj. Abrupes c. p. «Jaunviņķi» (VMKI E, 4, 3151).

¹¹ Rūjienas raj. Virķenes c. p. «Mazruķeļi» (VMKI E, 4, 3495).

¹² Cēsu apr. Cēsu pag. «Melturi» (P. Kundziņš. Op. cit., 414. lpp.).

¹³ Cēsu apr. Drabežu pag. «Magonītes» (P. Kundziņš. Op. cit., 416. lpp.). Rūjienas raj. Jeru c. p. «Reinoldi» (VMKI E, 4, 3593). Rūjienas raj. Virķenes c. p. «Mazruķeļi» (VMKI E, 4, 3495).

14. att. Augšā — dzīvojamā rija Madonas apr. Sāvienas pag. «Sarkos» (VVM PV, 11092. foto negat.); apakšā — dzīvojamā rija Alūksnes raj. Jaunlaicenes c. p. «Babros» (VMKI E, 6, 48).

sākot ar 19. gs. otro pusi. Arī masīvās rovju ietaises rija, pēc P. Kundziņa pētījumiem, attiecināmas tikai uz šo pašu laiku.¹ To apliecina arī autora iegūtās ziņas par dzīvojamām rijām ar masīvajiem rovjiem Rūjienas rajona teritorijā.² Redzams, ka dzīvojamā rijā ugunsdroši rovji ieviešas daudz vēlāk nekā savrupceltajā dzīvojamā mājā — istabā, kurā rovis bija sastopams jau pirms 19. gs. (piem., Cēsu apr. Raunas pag. «Speikstos», kas celti 1780. gadā, jau redzams rovis³). Arī skursteņa iebūvēšana dzīvojamo riju kambaros

¹ P. Kundziņš. Op. cit., 424. lpp.

² VMKI E, 4, 3495, 3504.

³ VVM PV, 2427. maģe, 53. dok.

plašākus apmērus iegūst tikai 19. gs. otrajā pusē.⁴

Līdz ar istabas izbūvi kambara gals kļūst neatkarīgs no rijas un ar pārējo saistās vienīgi mechaniski. Sādi iekārtots kambara gals jau pilnīgi atgādina atsevišķi celtās dzīvojamās mājas — istabas — ar priekšnamu-pieliekamo telpu, rovi un vairākām dzīvojamām telpām.

Runājot par Vidzemes dzīvojamo riju, jāpiemin arī lieveņi un nojumes vai t. s. paškures,⁵ kas rodas, pagarinot ēkas jumta malu visgarām ēkai vai arī tikai atsevišķās vietās. Visbiežāk šāds lieveņis mēdz būt rijas un kambara ieejas durvju priekšā, pie kam tas atbalstās uz resniem stabiem.⁶ Sastop arī otru lieveņa veidu, kad jumta pārlaidums netiek atbalstīts ar stabiem, bet gan tikai uz pagarinātiem guļbūves augšējo vainagu pakšu galiem.⁷

Dzīvojamās rijas ar jumta pārlaidumiem bez atbalsta stabiem raksturīgas galvenokārt Ziemeļvidzemes rietumu stūrī, turpretim Vidzemes vidienē un austrumu daļā ir raksturīgi uz stabiem atbalstītie lieveņi.

Kartografējot raksturīgākos dzīvojamo riju tipus (kartograma, 16. attēls), redzams, ka:

1) **sānkambari** konstatēti Cēsu rajona dienvidu daļā un arī Madonas rajonā pie Cesvaines; Vidzemes austrumos un ziemeļos atsevišķi sānkambari nav konstatēti;

2) **gala kambari** raksturīgi Vidzemes ziemeļaustrumu un austrumu daļā, pie kam dienvidaustrumu Vidzemē nav datu par gala kambaru tālāku dalīšanos, turpretim ziemeļaustrumu Vidzemē sastopami galvenokārt 2-telpu gala kambari, pie kam telpu dalītāja siena celta ēkas garenass virzienā;

3) **gala kambari apvienoti ar sānu kambariem** rak-

⁴ P. Kundziņš. Op. cit., 501. lpp.

⁵ Paškures nosaukums dzirdēts Apes rajonā, kur šādā vārdā sauc uz stabiem atbalstītu jumta pārkari.

⁶ Gulbenes raj. Beļavas c. p. «Burtņieki» (VMKI E, 4, 3563—3567).

Apes raj. Jaunlaicenes c. p. «Babri» (VMKI E, 6, 48—49).

⁷ Rūjienas raj. Jeru c. p. «Reinoldi» (VMKI E, 4, 3504).

Valmieras apr. Naukšēnu pag. (Materiali par Latvijas būvniecību. III, 7. lpp.).

sturīgi Vidzemes rietumapgabaliem un vidienei. Šajā teritorijā raksturīgas telpu skaita ziņā bagātākas kambaru piebūvju variācijas, kurās divi līdz četri gala kambari apvienoti ar apsildāmiem sānu kambariem. Šeit sastopamas arī virtuves ar rovjā iebūvēt rijas kambara galā. Šāda parādība nav sastopama Austrumvidzemē.

* * *

Dzīvojamās rijas āriene, tāpat kā Vidzemes «istabas» āriene, ir rotājumiem nabaga. Galvenie rotājumi ir salmu jumta kori noslēdzošie «āzīši», kas reizē nodereja arī praktiskam nolūkam — tie aizsargāja jumta kori no vēja, un dekoratīvi iecirtumi griestu siju un augšējo guļbūves vainagu pagarinātajos pakšu baļķu galos.

Kā rotājošu elementu var uzskatīt arī ritmiski sakārtotos palieņņa atbalsta stabus ieejas durvju priekšā. Dekorativās mākslas veidojumi dzīvojamās rijas ārējā noformējumā ir ļoti niecīgi, un skatītājs uzlver galvenokārt tikai rijas ēkas kopējo būvmasu, ko noteic jumta muguras līnija un jumta kopforma ar paspārņu pagarinājumiem vai izgriezumiem.

* * *

Rijas iekšējo iekārtojumu galvenokārt noteic rijas tiešais uzdevums, mazāk — ar cilvēku apdzīvi saistītās vajadzības.

Ieejot rijā, izjūtams telpas augstums, kas melni nokvēpušo un ar sodrēju nogulumiem klāto sienu un apgaismojuma trūkuma dēļ liekas neparasti liels. Telpu sadala iebūvētie priekšmeti, pirmām kārtām rijas krāsns un ārdū sijas ar ārdiem. Pie sienām redz piestiprinātus no resna koka iztēstus guļamos solus, kas nereti ir līdz 80 cm plati.¹ Sola viens gals iecirsts starp sienas baļķiem, otrs — atbalstīts uz bluķa. Gar piedarba sienu dažreiz no vairākiem uz pusi pārplēstiem kokiem taisīta guļamā lāva vai laža. Uz lāvas gulēja cits pie cita rindā, ar galvu pie sienas.² Cisu vietā uz lāvas uzmeta salmus un pārsedzās ar «deķīti» vai kažoku. Kuļšanas laikā lāvu nojauca, lai tā ne-traucētu satiksmi ar piedarbu.³ Tad gulēja vienkārši uz klona, pametot apakšā seru vai zirnājus. Dažiem saimniekiem bijušas arī gultas, bet maz. Kādā dokumentā no Madonas apriņķa lasāms, ka no 18 rijas iedzīvotājiem gultas bijušas tikai trijiem: tēva tēvam, tēvam un tēva brālim. Citi gulējuši kur kurais.⁴ Jaunie puīši līduši gulēt uz ārdiem, bet vecāmāte iekārtojās krāsns sānos uz piekrāsns.

¹ Cēsu apriņķa Vecpiebalgas pag. (VLI FS, 891, 2634.)

² Madonas apr. Lazdonas pag. (VMM PV, 2505. mape, 264. dok.)

³ Turpat.

⁴ Madonas apr. Mārcienas pag. «Spridzēnos» (VMM PV, 2505. mape, 66. dok.).

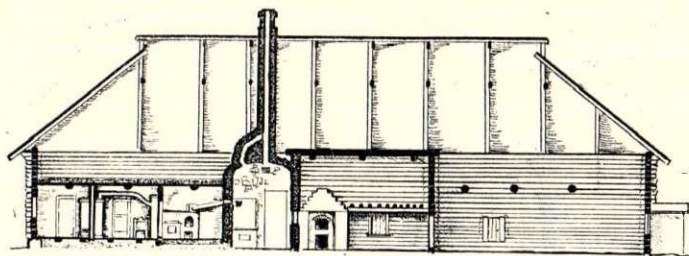
Dzīvojamā rijā ēda uz bluķa vai arī uz šaura galda, kuru nolika pie krāsns vai pie sēžamā mūrīša. Galdi bijuši par apmēram $\frac{1}{3}$ šaurāki nekā tagad lietotajam galdam, bet to platums bija pietiekams, jo visi ēda no vienas kopējas bļodas vai koka kubuliņa.⁵ Ir arī ziņas par masīvākiem galdiem, kuros iebūvēta liela lāde maizes un ēdiena kubuliņa uzglabāšanai.⁶

⁵ Madonas apr. Lazdonas un Vestienas pag. (VMM PV, 2505. mape, 264. un 398. dok.).

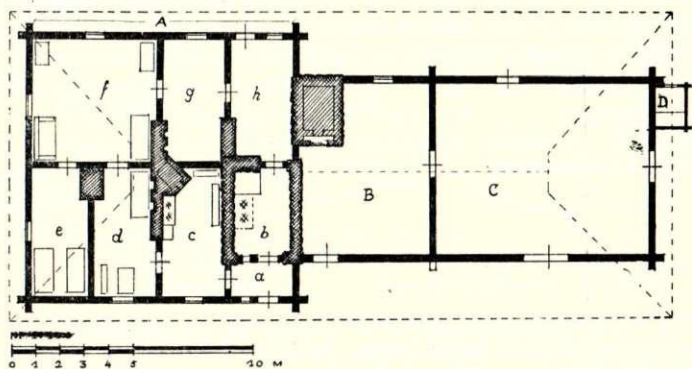
⁶ Madonas apr. Mārcienas pag. «Spridzēnos» (VMM PV, 2505. mape, 66. dok.).

15. att. Dzīvojamā rija Rūjienas rajona Jeru ciema padomes «Reinoldos», celta 19. gs. pirmajā pusē. (VMKI E 4, 3504—3505.)

Dzīvojamās rijas garengriezums.

Plāna schema: A — kambara gals; a — priekšnams; b — melnā virtuve — «ķēķis»; c — virtuve; d — istaba; e — guļamistaba; f — lielā istaba; g — mazā istabiņa; h — darbnīca. B — rija. C — piedarbs. D — ateja.

Pie galda ēda tikai pieaugušie un lielākie bērni, bet mazajiem ēdiena kubuliņu nolika zemē, krāsns mutes — kuldās priekšā.¹

Dažādos saimniecībā lietojamus traukus novietoja uz t. s. trauku «benķa» pie rijas sienas. Pūra lādes vai skapjus rijā neturēja, bet novietoja klēti. Rijā drēbes pakāra uz sienās iedzītiem vadžiem, uzmeta uz ārdiem vai uz auklas, kas bija izstiepta no vienas ārdusijas līdz otrai.

Rijā bija arī vairāki bluķiši, mazi soliņi (no koka, kura zaru dabiskie izaugumi veidoja soliņa kājas) un daži krēsli ar skaisti rotātām atzveltnēm. Tādi krēsli parasti tika darināti līgavām, tāpēc tos turēja godam.²

Rijas sienās redz iedzītus lielus vadžus virvju višanai³ un vairākus caurumus, kuros iedzina koka tapas, kad vajadzēja uzvilkt audekla metus.

Kad beidzās lauku darbi, rijā vērpa, auda, vija auklas, plēsa skalus un izgatavoja dažādus saimniecībā nepieciešamus priekšmetus un darba rīkus.

Rijas apgaismošanai dedzināja skalus. Ziemā ēdienu vārīja rijas krāsns priekšā, bet vasarā — speciālā namiņā.

¹ Madonas apr. Vestienas pag. (VVM PV, 2505. mape, 398. dok.)

² Turpat.

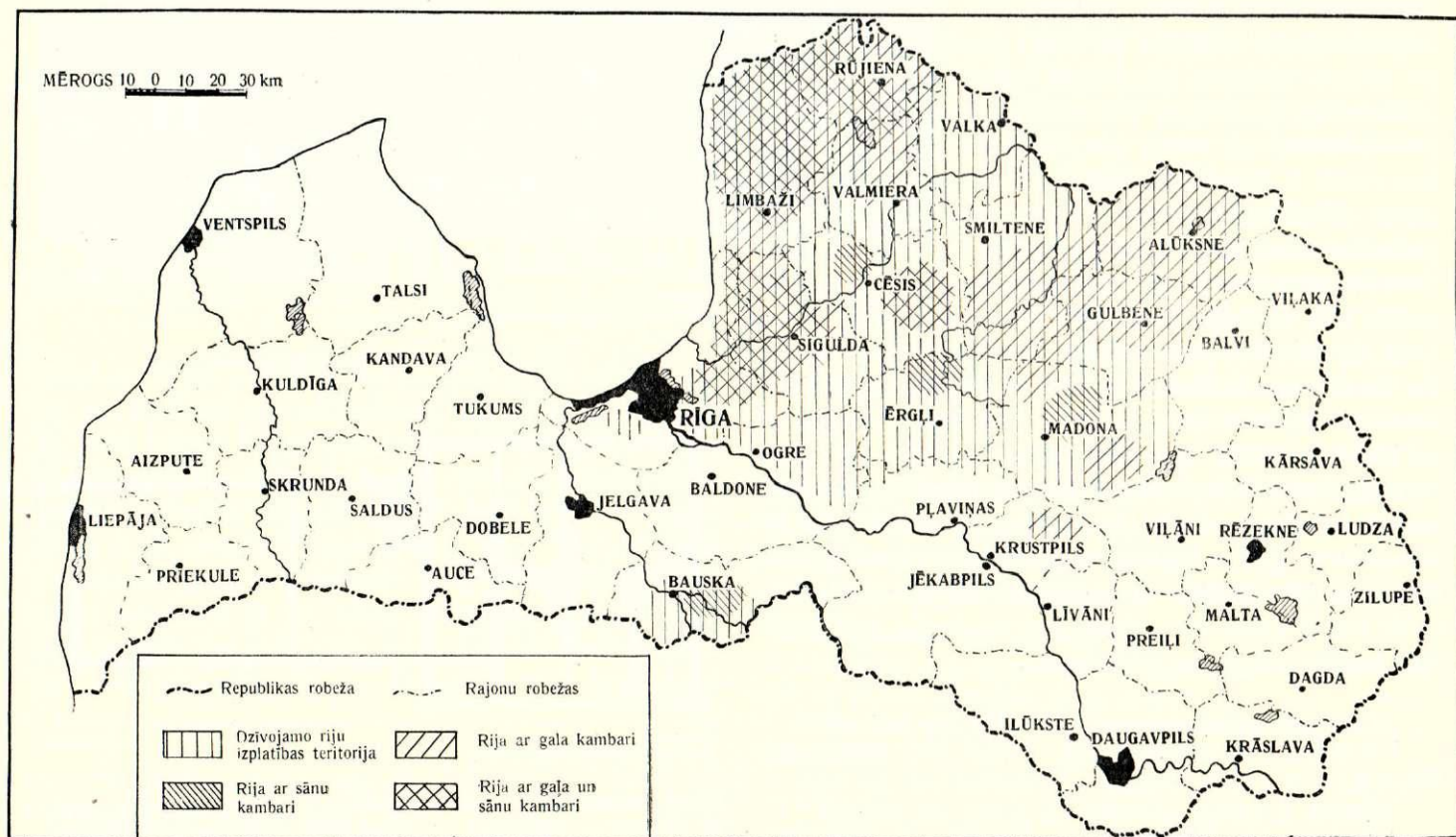
³ Madonas apr. Kalsnavas pag. «Melnavās» (VVM PV, 2505. mape, 204. dok.).

Rijas krāsni kurinot, telpa bija pilna kodīgiem dūmiem, tādēļ tajā laikā katrs centās atrast sev nodarbošanos ārpus rijas. Mazus bērnus krāsns kurināšanas laikā satina kažokā un nesa uz aitu kūti, kur bija silts un sauss. Lielākie bērni aizskrēja uz kūti pašī, ziemā pat kailām kājām, jo trūka apavu, un tur gaidīja, kad krāsns būs izkurināta un tos sauks atpakaļ.⁴ Rudenī, kad riju kurināja sera žāvēšanai, no rijas iznesa arī visas mantas un dzīvoja klēti vai rijas kambarī. Puiši izklīda gulēt arī uz kūtsaugšām, gubeņiem un citur. Vienīgi aukstā laikā visu saimi kaut cik kopā saturēja rijas krāsns siltums.

Pirmie rijas kambari izmantoti tikai kā pagaidu mitekļi pa kulšanas laiku, kad no rijas izvāca mantas, kas bojājās rijas sutā un putekļos un bez tam traucēja arī darbu. Šajos kambaros atradās arī rokas dzirnavas un pārtikas krājumi. Līdz ar speciālu siltuma krāšņu ierīkošanu rijas kambara iekšējais noformējums atgādina Vidzemes istabas iekārtojumu. Siltajā rijas kambarī, tāpat kā savrup celtajā istabā, ir zemi griesti, apcirstu baļķu sienas un krāsns ar siltuma ierīmi pie sienas, kas atdala kambari no rijas. Šī krāsns kurināma no rijas puses tādā pašā veidā, kā istabas krāsni kurina no nama.

Kambarī vispirms pārgāja dzīvot saimnieks ar savu ģimeni un vērtīgākajām mantām, bet kalpi un

⁴ K. Jūrgens. Mana vectēva nostāsti. Rīgā, 1934., 7. lpp.

16. att. Dzīvojamās rijas Latvijā.

pārējie saimes ļaudis palika rijā. Kad, paplašinot kambara apmērus, tos sāka pārdalīt vairākās telpās, tad arī saime pārnāca dzīvot kambarī. Parasti saime dzīvoja priekšējā telpā, bet saimnieks iekārtojās otrā, mierīgākajā telpā, kurai neviens nestaigāja cauri.

Ir norādījumi, ka nereti saimnieks dzīvo kopā ar saimi arī nepārdalītā kambarī, bet arī šādā gadījumā telpas iekārtojumā un izmantošanā izpaužas mantiskā nevienlīdzība. Tas labi izmanāms kādā aprakstā no Valmieras rajona. No teksta var izlobīt, ka rijas kambarī dzīvo saimnieks kopā ar kalpa ģimeni un vaļinieku.¹ Saimnieks aizņem lielāko telpas daļu — divus kaktus. Tam ir krāsota gulta, galds, krēsls ar atzveltni, viens garš sols un vairāki mazi soliņi un blukšīši. Tur atrodas arī vecāteva un vecāsmātes gulta, bet tā ir vienkāršāka nekā saimnieka gulta un nekrāsota.

Precētā kalpa ģimene ar savām lečkām un lāvām aizņem tikai vienu kaktu, bet vecais vaļinieks ar savu vecenīti izmanto tikai puskaķiņu, ļoti mazu «rūmīti», jo viņu mebeles sastāv tikai no «lečkiņas» — tādas pēc gultas izskata, maza oša koka galdiņa (dēļu gabala, kurā iesistas trīs kājas), viena blukšīša un maza soliņa.

Kā redzams, dzīvojamās rijas «kambaru gala» iekārtošana un izmantošana sadzīvē ir pilnīgi analoga ar savrup celto dzīvojamo istabu. Saimnieks aizvien ieņem labāko un mierīgāko stūri dzīvošanai, bet kalpi un pārējie saimes ļaudis iekārtojās, kā pagadās.

* * *

Dzīvojamās rijas piedarbs ir vienīgi ar riju un galvenokārt ar dažādiem lauksaimniecības darbiem saistīta telpa, kura apdzīvei maz nozīmīga; tanī kuļ un vēti labību, maļ linus un strādā citus līdzīga rakstura saimniecības darbus. Piedarba kaktā atrodas arī dzirnavas.² Pēc labības izkulšanas piedarbā tiek novietoti dažādi lauksaimniecības darba rīki — rati, ragavas, zirga aizjūgu piederumi utt. Dažreiz piedarbā pa ziemu mitināti arī mājkustoņi, galvenokārt zirgi, bet nekādas celtnieciskas izmaiņas tas piedarba telpai nerada. Piedarba galam atsevišķos gadījumos pievienota kūts.³

Gubenim un pelavniekam arī nav tieša sakara ar dzīvi rijā. Tie galvenokārt grupējas ap piedarbu, retāk pie rijas un tiek izmantoti kā saimniecības telpas.

Vienīgi siltā gadalaikā gubenis dažreiz tiek izmantots gulēšanai.

* * *

Datu sakopojums par dzīvojamām rijām, nešķirojot objektus chronoloģiskā kārtībā, rāda, ka šis celtnes tips sastopams gandrīz visā Vidzemē (16. attēls).⁴

¹ Valmieras apr. Salacas pag. (VLI FS, 811 — 99 a.)

² Madonas apr. Mārcienas pag. «Spridzēnos» (VVM PV, 2505. mape, 66. dok.).

³ Valmieras apr. Rozēnu pag. «Upes Meņči». (P. Kundziņš. Op. cit., 412. lpp.)

⁴ Sal. P. Kundziņš. Op. cit., 397. lpp.

Nedaudz dzīvojamo riju konstatēts arī Zemgalē ap Bausku⁵ un Latgalē — Krustpils rajona ziemeļu stūrī.⁶ Pēc P. Kundziņa pētījumiem, dzīvojamās rijas Krustpils rajona teritorijā (bijušajā Vīpes pagastā) radušās tikai 18. gs. beigās.⁷

Par dzīvojamo riju rašanos un attīstību Vidzemē pastāv divi uzskati: viens uzskats, kuru aizstāv A. Bielenšteins, pamatojas uz to, ka Vidzemes iedzīvotāji jau senvēstures laikā riju pārņēmuši no Skandināvijas normaņiem⁸ un ka latvietis no dzīves namā pārgājis dzīvot rijā. Istaba turpretim esot jaunāka, jo tikai pēc ilgāka laika (dzīvodams rijā) latvietis iemācījies pārveidot namu par pastāvīgu mājokli — istabu.⁹ Šādu domu atbalsta arī daži PSRS Zinātņu akadēmijas etnografi.¹⁰

Otra uzskata piekritēji izvērza domu, ka Vidzemes latviešu dzīvojamā rija ir tikai vēlāka laika mājoklis, kas radies, sākot ar 16. — 17. gs., ekonomisko un politisko spaidu rezultātā.

Šādu uzskatu savos darbos izteikuši F. Beinings,¹¹ P. Smits,¹² P. Kundziņš¹³ u. c. Pēdējo uzskatu aizstāv arī padomju zinātnieks R. Pelše.¹⁴

Dzīvojamā rija, ņemot vērā viņas augstumu un plašumu, kuru noteic labības kaltēšanai nepieciešamās

⁵ Valda uzskats, ka dzīvojamās rijas Bauskas apkārtnē cēlušī t. s. krieviņi, kuru senči bijuši somu tautu locekļi un kuri tur nometināti kā gūstekņi. Videmans izvērza domu, ka tie bijuši voti, kas atvesti no Ingermanlandes no 1444. līdz 1448. gadam. (Sk. F. Wiedemann. Ueber die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland. Mémoires de L'académie impériale des sciences de St. Petersbourg, 1871, serie VI, tome XVI.)

⁶ Pēc vecāko ļaužu nostāstiem, dzīvojamās rijas Vīpes ciema padomes teritorijā cēlušī ienācēji no Vidzemes.

Sal. P. Kundziņš. Op. cit., 583. lpp.

⁷ Turpat, 402. lpp.

⁸ Dr. A. Bielenstein. Op. cit., 742. lpp.

«... aus der prähistorischen Zeit stammt die lettische Getreidedarre, welche früher von den skandinavischen Normannen zu den finnischen und lettischen Völkern gekommen ist...»

⁹ Dr. A. Bielenstein. Op. cit., 84.—85. lpp.

«Die «istaba» ist jünger als die Riege. Es steht fest, dass der Lette lange Zeit in der Riege gehaust, bis er endlich den «nams» nach Analogie der Riege zu erweitern und den bleibenden Wohnsitz sich in der Stube zu begründen gelernt hat.»

¹⁰ Н. Шлыгина. Op. cit., 65. lpp.

Līdzīgu domu etnografu sanākmēs Maskavā 1955. un 1956. gadā izteica Maskavas etnografi — N. Ceboksarovs un L. Terentjeva.

¹¹ F. Beuningen. Op. cit., 49.—51. lpp.

¹² P. Smits. Seno latviešu māja. Etnografisku rakstu krājums, 3, Rīgā, 1923., 49. lpp.

P. Smidts. «A. Bielenšteina grāmata: «Die Holzbauten der Letten», I Teil. St. Petersburg, 1907». Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas rakstu krājums, Nr. 16, Rīgā, 1912., 5. lpp.

¹³ P. Kundziņš. Op. cit., 572.—582. lpp.

¹⁴ R. Pelše. Latviešu un krievu kultūras sakari. Rīgā, 1951., 274. lpp.

iekārtas izbūve, nevarētu būt pirmatnēja celtnē. Turpretim pieņemama ir doma, ka latviešu resp. baltu tautu senākais mājokļa tips ir nams, no kura tālākā attīstības gaitā izveidojās dzīvojamā māja — istaba.¹ Pēdējais mājokļu tips ar lokalām variācijām sastopams visos Latvijas etnografiskajos apgabalos un arī Lietuvā. Minēto domu pamato arī archeoloģiskais materiāls, rādot, ka Vidzemes teritorijā vecākais mājokļu tips ir bijusi neliela vientelpa — cirtnis, kura tuvumā atradās atsevišķs namiņš — virtuve.²

Arhitekts P. Ārends izvirza domu, ka atsevišķi celtais nams — virtuve, apvienots ar dzīvojamo telpu — istabu, Vidzemē varētu būt ieviesies no 9. līdz 12. gs. jeb, kā autors to norāda, vēlā dzelzs laikmetā, pie kam Vidzemes austrumu daļā istabas ar piebūvētām virtuvēm esot jaunākas.³

P. Šmits atzīmē, ka no krieviem pārņemtā istaba (kas, pēc viņa domām, varētu būt aizgūta 12. gs.) ieviesusies tikai pamazām un galīgi nav izspiedusi veco namu, kas blakus istabai lietots no sākuma par vasaras dzīvokli, bet vēlāk — par vasaras virtuvi.⁴ Atsevišķi celtie namiņi — virtuves Vidzemes zemnieku sētās sastopami līdz pat pēdējam laikam. Vidzemes latviešiem bija tieksme celt savās sētās katrai vājdzībai īpašu ēku, bet muižnieki viņus stingri ierobežoja un centās novirzīt būvēt ēkas sev vēlāmā kārtā. Tas secināms no vācu mācītāja Guberta (17. gs.) muižu pārvaldniekiem sastādītās rokasgrāmatas, kurā tas, starp citu, norāda, ka tiem stingri jāraugās, lai zemnieki neceltu vairāk ēku, kā viņiem nepieciešams.⁵

Nav noliedzams, ka lielai daļai Vidzemes muižu

¹ P. Kundziņš. Latviešu senceltnes. Latviešu archeoloģija. Rīgā, 1926., 133. lpp.

P. Ārends. Op. cit., 53. lpp. u. c.

P. Šmidts. Op. cit., 5. lpp.

² Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas VMKI Archeoloģijas sektora darbinieku izrakumi Ogres Ķentes kalnā (datējams ar 6.—7. gs.).

Sk. A. Стубавс. Археологические раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг., Rīgā, 1956., 13. lpp.

(Manuskripts — VMKI Archeoloģijas sektorā.)

Fr. Balodis. Mūsu pilskalni. Archeoloģijas raksti, 4. sēj., 1. daļa, Rīgā, 1928., 15. lpp.

«... Pekas kalna plakuma austrumgalā atradusies 5, 10×3 m liela guļkoku celtnē, cirsta no neaptēstiem eglēs koka balķiem (diam. 22,5 cm), kas pakšos kaķēti (pakšu gali — 12,5 cm), un klāta salmiem; ... netālu no šīs celtnes bija uzglabājušās slieķeņa — ķēķa paliekas (diam. 2,4 m, mietu diam. 11,25 cm) ar akmeņiem izliktu pavarda vietu.»

³ P. Ārends. Op. cit., 53. lpp.

⁴ P. Šmits. Senatnes dzīves apstākļi pēc mūsu tautas dziesmām. Latvijas archaioloģija. Rīgā, 1926., 158. lpp.

⁵ Guberti. Salomonis, weiland Pastor zu Sunzel in Liefland, Stratagemma Oeconomicum oder Akker-Student. 1757 (1673), 6. lpp.

«... dass die Bauern nicht mehr Kahten bauen, als sie nöthig haben, durch unnöthiges Bauen werden Pferde abgemergelt, der Ackerbau versäumet.»

īpašniekiem dzīvojamā rija, kas Vidzemes guberņas igauņu zemniekiem bija etniskais mājokļu tips,⁶ visumā bija ļoti pa prātam, jo deva jūtamu kokmateriāla ietaupījumu, kā ēku ceļot, tā arī to apsildot. Tādēļ arī Vidzemes guberņas latviešu daļas muižnieki, atvēlot kokus ēku celtniecībai, bieži arī noteica jaunceltnē «plānu» vai izmērus un lūkojās, lai dzīvokli neceltu šķirti no rijas.⁷ Ir arī ziņas, ka smagajās klaušās nomicītie zemnieki bieži vien arī paši nemaz nav centušies atbrīvoties no dzīves rijā, jo baidījās, ka muižnieki tad tos vairāk izmantos.⁸ Līdz ar to Vidzemes latviešiem izveidojās otrs mājokļu tips — dzīvojamā rija, kāds tikpat kā nav sastopams citos Latvijas etnografiskajos apgabalos.

Līdz ar to noslēgumā jāsecina, ka Vidzemē klaušu saimniecības sairšanas periodā vienlaicīgi sastopami divi zemnieku mājokļu pamattipi:

a) dzīvojamā māja — istaba un

b) dzīvojamā rija.

a) Dzīvojamā māja — istaba ir koka guļbūves cirtnis uz ciešiem laukakmens pamatiem ar masīvu jumtu. Šī ēka lietota tikai cilvēku apdzīvei. Istabas iekšējam plānojumam raksturīgs tas, ka ēdiena gatavošanas vieta — pavards ir šķirta no dzīvojamās telpas un atrodas t. s. namā. Atkarībā no zemnieku mantiskā stāvokļa pavards namā ir vai nu vaļēja ugunsкура veidā, vai arī ieslēgts ugunsdrošā, mūrētā kamerā — rovi.

Ķaut arī 19. gs. pirmajā pusē Vidzemes zemnieki ir pakļauti muižnieku varai, dzīvojamā māja — istaba un tās iekšējais iekārtojums liecina par zemnieku mantisko diferencēšanos.

b) Dzīvojamā rija ir raksturojama kā apaļkoku guļbūves ēka, celta krusta pakšos uz ciešiem laukakmens pamatiem, kurā zem kopēja jumta cita aiz citas grupējās vairākas telpas, kas izmantotas gan dzīvošanai, gan arī labības sera žāvēšanai un labības kuļšanai.

Pētījumi par dzīvojamo riju liecina, ka Vidzemē izsekojami vairāki lokāli dzīvojamo riju izveidojuma tipi, kas saistīti ar rijas jumta formu, lieveņa veidojumu, atsevišķo rijas telpu plānojuma atšķirībām utt.

Vēl nav pietiekami daudz materiāla, lai noteiktu, vai šīs dzīvojamo riju lokālās atšķirības ir tikai dzīvojamās rijas vienkāršākas un sarežģītākas arhitektūras formas, vai arī tās saistās ar Vidzemes iedzīvotāju seno cilšu etniskiem grupējumiem.

Redzams, ka Vidzemes zemnieku dzīvojamās rijas savā primitīvākā izveidojumā gandrīz ne ar ko neatšķiras no parastās labības kuļamās rijas un to izmantošana apdzīvei notikusi daudz vienkāršākos apstāk-

⁶ Н. Шлыгина. Op. cit., 63. u. c. lpp.

⁷ P. Kundziņš. Op. cit., 509. lpp.

⁸ Turpat, 580. lpp.

ļos nekā dzīve savrup celtajā dzīvojamā istabā. Turpretim vairāk attīstītākās formās dzīvojamās rijas kambaru gala izbūve un tā izmantošana apdzīvei pilnīgi atgādina Vidzemes istabu celtniecības un izmantošanas tradīcijas. Par cik dzīvojamā rija, atskaitot Vidzemi, pārējā Latvijas teritorijā nav sastopama, jāpieņem, ka Vidzemes latvieši paražu dzīvot rijā aizguvuši no saviem kaimiņiem — igauņiem un atsevišķām Vidzemē dzīvojošām igauņu grupām. Sakarā ar to

parastā labības kuļamā rija pārveidojās par dzīvojamo riju. Pāreju uz dzīvi rijā noteica arī tā laika social-ekonomiskie apstākļi un muižnieku ietekme.

Ar šajā rakstā apskatīto visai ierobežoto 19. gs. zemnieku celtniecības etnografisko materiālu nav iespējams pilnīgi noskaidrot Vidzemes zemnieku mājokļu izcelšanās problēmu. Nepieciešami vēl plašāki pētījumi, sistematizējot un apvienojot vēstures, arheoloģijas un lingvistikas materiālus.

КРЕСТЬЯНСКОЕ ЖИЛИЩЕ В ВИДЗЕМЕ В ПЕРИОД РАЗЛОЖЕНИЯ БАРЩИННОГО ХОЗЯЙСТВА

А. Красиня

Изучение типов крестьянских жилищ может в значительной степени помочь в разрешении вопросов этнической истории народов Прибалтики.

Автором собраны и систематизированы материалы о крестьянских жилищах в одной из этнографических областей Латвийской ССР — Видземе — в период разложения барщинного хозяйства. В статье рассматриваются не только основные типы крестьянских жилищ Видземе, но и их внутреннее обустройство и использование, поскольку это отвечает задачам изучения этнической истории. Ввиду небольшого объема статьи в ней отсутствуют анализ строительной техники и подробное описание отдельных деталей строительства.

В Видземе в период разложения барщинного хозяйства одновременно встречаются два основных типа крестьянских жилищ — жилой дом («istaba») и жилая рига.

Жилой дом («istaba») представляет собой паклеванную срубную постройку на фундаменте из полевого камня с массивной соломенной крышей; он служил только для жилья. Внутренняя планировка жилого дома характерна тем, что место для приготовления пищи — очаг («pavards») отделено от жилого помещения и находится в так называемом «pams». В зависимости от имущественного положения крестьянина место приготовления пищи в «pams» может представлять собой очаг или может находиться в огнеупорной камере — «govis».

Несмотря на то что в период крепостничества все видземское крестьянство испытывало тяжелый гнет со стороны немецких помещиков, процесс социальной дифференциации крестьянства усиливался, что находило свое отражение в крестьянских жилищах, их внешнем оформлении, внутренней планировке и бытовом использовании.

Жилая рига представляет собой срубную постройку из круглых бревен с углами в чашу, на каменном фундаменте. В этой постройке под одной крышей объединяется несколько срубов, которые используются как под жилые помещения, так и под сушку и обмолот зерна.

Наиболее примитивный тип видземской жилой риги по своей конструкции почти ничем не отличается от риги, предназначенной только для хозяйственных нужд. Бытовое использование жилой риги этого типа по сравнению с избой менее удобно, особенно во время молотбы. В жилых ригах более развитых типов камора («kambaru gals») по своему устройству и бытовому использованию почти идентична видземской «istaba».

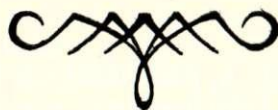
Исследование жилых риг свидетельствует о том, что в Видземе можно проследить несколько локальных типов зданий этого рода. Они отличаются друг от друга формой крыши, планировкой отдельных помещений и конструкцией системы отопления. Из-за недостатка соответствующих материалов пока еще трудно определить, заключаются ли локальные различия в большей и меньшей простоте или сложности архитектурных форм или же различия в типах жилой риги связаны с населявшими некогда территорию Видземе этническими группами.

Собранные до настоящего времени материалы еще недостаточны, чтобы определенно ответить на вопрос о том, какие обстоятельства обусловили возникновение и параллельное существование двух типов жилищ — «istaba» и жилой риги. До настоящего времени нет также непосредственных данных о количественном соотношении этих двух типов жилищ в период разложения барщинного хозяйства.

Поскольку жилая рига характерна исключи-

тельно для Видземе и на остальной территории Латвии не встречается, можно предположить, что возникновение здесь этого типа жилища обусловлено влиянием соседних эстонцев и отдельных живших на территории Видземе эсто-ливских групп. Жилой дом («istaba»), по мнению автора, является характерным жилищем видземских латышей, принадлежащих к

группе балтийских народов. Возможно, что по мере ухудшения экономических условий жизни крестьян Видземе в условиях барщинного хозяйства жилой дом на определенное время уступил место другому типу жилища — жилой риге, отдельные случаи распространения которой имели место на этой территории уже раньше как результат эстонского влияния.

ZEMKOPIBAS DARBA RIKI KLAUŠU SAIMNIECĪBAS SAIRUMA POSMĀ

I. Leinasare

Zemkopība līdzīgi citām sabiedriskās ražošanas nozarēm savā attīstības gaitā cieši saistīta ar sabiedrības ekonomisko attīstību; tās viena otru ietekmē un virza uz priekšu. Arkla un vilcējspēka izmantošanas rezultātā saira kopienas iekārta un izveidojās šķiru sabiedrība. Preču-naudas saimniecības attīstība iedragāja feudālo saimniecību un atdzīvināja dabiskās saimniecības ietvaros sastingušo zemkopību.

Zemkopības darba riki pēc savas formas ir diezgan vienvēidīgi plašā teritorijā, tomēr katra tauta tajos kā konstrukcijā, tā lietošanā ienesusi savas izmaiņas, kas izstrādājušās gadsimtu gaitā. Balstoties uz šīm no paaudzēs uz paaudzi pārņemtajām darba iemaņām, mēs varam runāt par darba riku specifiku, par to etniskajām īpatnībām.

Šā raksta uzdevums parādīt zemes apstrādāšanai lietojamo darba riku dažādos tipus, to izplatību, kā arī īsumā pakavēties pie zemes apstrādāšanas veidiem 19. gs.

Rakstā izmantoti Latvijas PSR Centrālā Valsts archīva,¹ Latvijas PSR Vēstures muzeja un novadpētniecības muzeju² materiāli, kā arī autora savāktie materiāli 1954., 1955. un 1956. gada etnografu zinātniskajās ekspedīcijās Latvijas teritorijā. No iespiestajiem avotiem izmantota Kabiles prāvesta Hermaņa Dullo darba «Die Kurländische Landwirtschaft» pirmā daļa, kas iznāca 1804. gadā Jelgavā. Minētajā grāmatā blakus autora norādījumiem par pāreju uz daudzlauku augu seku atrodam arī ziņas par zemes apstrādāšanā lietojamiem darba rikiem Kurzemē un Zemgalē 18. un 19. gs. mijā. Līdzīgas ziņas attiecībā uz Vidzemi sniedz V. Frībes darba «Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirt-

schaft in Liefland» ceturtnā daļa, kas 1808. gadā publicēta Rīgā. Abi minētie darbi uzskatāmi par lauksaimniecības rokasgrāmatām, kurās autori ieteic pāriet uz racionalāku saimniekošanas veidu.

No baltvācu vēsturnieku darbiem jāmin Dobeles mācītāja etnografa A. Bilenšteina darbs «Die Holzbau-ten und Holzgeräte der Letten», kas publicēts Pēterburgā laikā no 1907. līdz 1918. gadam. Darbs uzrakstīts 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā.

Zemes apstrādāšanas darba rikiem autors veltī nodaļu «Ackergeräte», sniedzot šeit sīku darba riku aprakstu, bet maz pievērš uzmanības to tipoloģiskajam izvietojumam Latvijā.

Kā viens no plašākajiem darbiem par spīļu arkla attīstību un tā veidiem minams etnografa un folkloristā D. Zeļeņina 1908. gadā Vjatkā publicētais darbs «Русская соха, ее история и виды»,³ kurā autors, balstoties uz plašu faktu materiālu, apraksta Krievijā izplatītos spīļu arkus, to skaitā arī Latvijā sastopamo arklu.

Padomju Latvijas vēsturnieki un etnografi savos darbos maz pieskārušies jautājumam par zemkopības darba rikiem. No nedaudzajiem publicētajiem darbiem minams V. Dorošenko raksts «К истории сельскохозяйственного производства в феодальной Прибалтике», kurā apskatīta darba riku attīstība no 13. līdz 15. gs.⁴ D. Zemzares apcerējumā «Etnografisko ekspedīciju ieguvumi 1947. gadā», novērtējot 1947. gada ekspedīcijās savākto materiālu, sniegtas dažas ziņas arī par darba rikiem Aknīstes rajonā.⁵ Vispārējus norādījumus par darba riku attīstību atrodam arī «Latvijas PSR vēstures» pirmajā daļā.⁶

¹ LPSR Centralais Valsts archīvs (turpmāk — LPSR CVA), 3356. fonds — Stāmerienes pagasta tiesas protokoli; 933. fonds — Grobiņas pagasta tiesas protokoli; 214. fonds, 182. lieta — O. Huhn. Topographisch-statistische Beiträge des Rigaschen Kreises. 1822.

² Madonas, Jēkabpils, Cēsu, Ludzas novadpētniecības muzeji.

³ Памятная книжка Вятской губернии. Календарь на 1908 г.

⁴ «Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis», 1953., 10. nr., 21.—42. lpp.

⁵ Turpat, 1948., 12. nr. 111.—124. lpp.

⁶ Latvijas PSR vēsture, I. daļa, Rīgā, 1953., I, IV, XI, XVI, XX, XXII nodaļa.

19. gs. Latvijā raksturīgs ar kļaušu saimniecības sairumu un kapitalistiskā ražošanas veida uzvaru. Preču-naudas saimniecības attīstība 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā ienesa pārmaiņas arī lauksaimniecībā. Līdz 19. gs. valdošās trīslauku sistēmas vietā muižās pamazām pāriet uz četr- un daudzlauku augu seku ar zālāju sējumiem. Blakus citām kulturām lielu nozīmi ieguva kartupeļu audzēšana, kurus plašos apmēros izmantoja arī spirta dedzināšanai un izbaroja lopiem. Lai iegūtu lielāku peļņu, muižnieki palielināja savus laukus. «...Tika nocirsti lieliem gabaliem meži un lauki palielināti vai pusjūdzēm gari... Šo pārāk lielo lauku dēļ zemnieki iestīga nabadzībā. Prāvu daļu saimnieku izlika no viņu tēvutēvu sen iekoptajiem tīrumiem un to vietā viņiem iedeva apstrādāšanai un izmantošanai jaunu neiestrādātu zemi,» raksta Kables prāvests H. Dullo.¹ Proporcionali muižas lauku pieaugumam pieauga arī zemnieku kļaušas. Zemnieku kļaušu pieaugums savukārt bija par cēloni nemieriem zemnieku vidū. Cesvaines zemnieku 1831. gada 7. maijā iesniegtā sūdzība ģenerālgubernatoram sniedz spilgtu ainu par zemnieku ekspluatācijas pastiprināšanu. «...Kaut gan viņi, — raksta Cesvaines zemnieki, — nepārtraukti dodot pajūgus un darbiniekus un tāpēc esot spiesti palaist paši savas saimniecības un nobeigt savus zirgus, tad tomēr muiža aprēķinot viņiem kļaušas tādā kārtā, ka viņi, lai kā izpūlētos, tomēr allaž pēc šī aprēķina paliekot kļaušas parādā. Viņiem jāvedot degvīns uz Pliskavas un Vitebskas guberņu 40 un vairāk jūdžu tālumā, līdz 70 verstu aiz Oštrovas; kad viņi atgriezoties, tad viņu novārdzinātie zirgi vairākas nedēļas neesot derīgi darbam. Labības riezās no darbinieka prasot tik daudz, ka viņam pastāvīgi sūri jāstrādā 2 dienas un 2 naktis, lai veiktu muižas noteikto vienas darba dienas tiesu, tā ka zemniekiem ieskaitot 1 darba dienu par viņu kalpa sūri nostrādātām 48 stundām; tāpat visos citos darbos gaitniekiem viņa darba dienai uzdodot tik daudz, ka viņš to nevarot padarīt vienā dienā, un tādā kārtā jānostrādā 2 dienas uz tā saukto darba dienu. Kad kalpi atgriezoties savās mājās, tad viņi šais pārliecīgajās kļaušās esot tā pārguruši, ka tiem vajagot atpūtas, un ciemata zeme paliekot neapstrādāta. Kad sējas, pļaujas vai siena laikā esot labs laiks, tad visiem jāejoj muižas darbā, tā ka par pašu laukiem neesot ko domāt, tie jāapstrādā vēlāk, sliktākā laikā un, protams, ar zaudējumiem.»²

Smago kļaušu nomāktie zemnieki nespēja savus laukus pienācīgi apstrādāt pat pēc trīslauku sistēmas,

¹ H. F. Dullo. Die Kurländische. Landwirtschaft. Erster Theil. Mitau, 1804, 8. lpp.

² B. Ābers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē. Rīgā, 1936., 294. un 295. lpp.

par pāreju uz intensīvu lauksaimniecību nebija ko domāt. Māju īšie kontrakti, tiesība muižniekam padzīt zemnieku laupija arī katru interesi zemniekam uzlabot savu saimniecību, iegādāties jaunus darba rīkus, tīrīt un nosusināt pļavas, lai nodrošinātu lopbarību ziemai.

Pēc baltvācu statistiķa Junga-Štillinga datiem, Vidzemes zemnieku saimniecības lielums bija ap 130 pūrvietu, no kurām 27 pūrvietas bija aramzeme, 37 pūrvietas — pļavas un 33 pūrvietas — krūmiem apaugusi zeme, atlikušās 33 pūrvietas aizņēma meži, nederīgā zeme un saimniecības ēkas.³ Tātad lielāko daļu no zemniekam piešķirtās zemes platības aizņēma meža, krūmiem apaugusi un nederīgā zeme. Šāds zemnieku zemes sadalījums bija ļoti izdevīgs muižai, jo zemnieki par meža un krūmāju zemi maksāja muižai saskaņā ar 1809. gada likumu — $\frac{1}{3}$ no aramzemes vērtības. Lielās meža un krūmāju platības uz zemnieka zemes bija viens no iemesliem, kāpēc Vidzemē tik ilgi blakus trīslauku sistēmai vēl 19. gs. pirmajā pusē sastopamas vecās līdumu saimniecības atliekas. Otrs un galvenais iemesls bija zemais lopkopības līmenis. Mēslojuma nepietika pat rudzu tīrumam, kur nu vēl vasarājam.⁴ 1819. gada zemnieku «brīvlaišanas» likumā bija paredzēts, ka zemnieks no viņa saimniecībā atstātā meža var izmantot katru gadu $\frac{1}{24}$, apstrādājot to trīs gadus no vietas.⁵ Pēc trim gadiem lauki palika atmatā, aizauga ar krūmiem un tika izmantoti kā ganības un pļavas. 19. gs. otrā pusē līduma lišana kā zemkopības veids izzūd, bet tās metodes saglabājās jaunu tīrumu iekopšanā.

Neskatoties uz to, ka 1819. gada likums pieļāva lišanu, tomēr katru gadu pirms uzsāka līdumu list bija nepieciešami lūgt muižnieka atļauju.⁶ Līdumam paredzētajam gabalam vajadzēja aprakt apkārt grāvi, lai

³ Ф. Юнг-Штилинг. О сельском быте ливонских крестьян. Статистическое исследование. СПб., 1868, 5. lpp.

⁴ Mēslojuma trūkums bija jūtams vēl 19. gs. beigās; tā 1885. gada 15. jūlijā Stāmerienes pagasta tiesā apsūdzētais pušelnieks atbild saimniekam, ka šis rudzus esot iesējis, cik mēslu bijis, un 7 pūrus bez mēsliem. (LPSR CVA, 3356. fonds, I. apr., 8. lieta, 485. protokols.)

⁵ Сборник узаконений о крестьянах Прибалтийских губерний. Составил В. Е. Рейтерн, т. I, ч. 2. СПб., 1898, 23 lpp.

⁶ Raiskuma pagasta tiesas 1828. gada 15. decembra protokolā lasām:

«Nospriež tā Valsts tiesa, ka tam Brangul saimniekam Mārc Karlīne būs maksāt vienu rubul sudrab strāpes naudu par to, ka tas Brangul saimnieks ir bez pavēlēšanas vienu pūrvietu līduma nocirtis šīnī vasarā, un to naudu tagad atvēl lielkungs iekš pagasta lādī ielikt.» (Cēsu novadpētniecības muzeja Raiskuma nodaļa.)

Jaunauces pagasta tiesas protokolos atrodam:

«... 1830. g. ... 6) august 23. Tas Gerilas Vec Jāņa kalps ir bez ziņas cirtis līdumu.

Līcinieki. Būkas meža sargs.

uguns nepārsvietos tālāk, kā arī to nedrīkstēja atstāt dedzināšanas laikā bez uzraudzības.

Lidumus lida rudenos, kad lauki bija nokopti un pavasarī, kamēr zemi nevarēja apstrādāt, t. i., «melnajā laikā», kad sniegs nokūsis. Ja kokus cirta ziemā, tad pavasarī pārkrāva, lai lidums labāk izžūtu.

Sākot list lidumus, vispirms ar kapli un cirvi izcirta krūmus. Ar kapli apcirta krūmam apkārt un pēc tam to izrāva ar visām saknēm. Lielākajiem krūmiem saknes apcirta ar cirvi. Sīkos krūmus un atvases nocirta ar atvašu izkapti vai raukni.¹ Krūmu saņēma aiz galotnes kreisajā rokā un vilka ārā, bet ar labajā rokā saņēmo raukni pārgrieza krūma saknes.

Lielos kokus — egles, priedes, bērzus u. c. — cirta ar cirvjiem vai zāģēja ar zāģi apmēram pēdu no zemes.²

Egles un ozolus mēģināja izgāzt ar visām saknēm. Kādu gabalu no stumbra apcirta saknes, viens uzrāpās koka galotnē, kur piesēja garu virvi, kas bija izveidota, sasienot 3—4 virves kopā. Vairāki vīri, saķērušies pie virves, «šūpoja» koku, kamēr to izgāza ar visām saknēm. Gāžot ozolus, virves galā dažreiz iejūdzta zirgu, kuru dzina, lai tas ieskrietos un rautu.³

Lai noteiktu koku krišanas attālumu, aizgāja kādu gabalu prom no koka uz to pusi, uz kuru koks kritīs, pagriežoties ar muguru pret koku, saliecās un caur kāju starpu skatījās uz koka galotni; ja to varēja redzēt, tad stāvētāju koks neķers. Koka augstumu mēroja arī pēc ēnas pusdienas laikā.

19. gs. novērojām divus liduma dedzināšanas veidus.

Pirmais veids. Kokiem pēc nogāšanas nocirta zarus, koka stumbru sazāģēja, sacirta, izlasot derīgos

Tiesas spriedums.

Tam Jēkaupam Stempam ir jāmaksā 1 r. sidraba un 15 koku par muguru.»
«... 1831. g. ... 15/august. Muižas valdišana sūdz, ka Dankas saimnieki ir bez rādīšanas meža zemi aruši.

Liecīnieki. Junkura kungs.

Tiesas spriedums.

Jān Binniter dabū par muguru 15 spieķi, Jēkops 15 spieķi un to zemi nebūs sēt.»

(J. Vientuļa Pagātnes ainas, I, Cēsis, 1912., 4.—6. lpp.)

¹ J. Lange. Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon, nach den Hauptdialekten in Lief- und Curland. Mitau, 1777, I, 440. lpp. — rauklis, šķīne.

² LPSR Vēstures muzeja Etnografijas nodaļas archīva Pieminekļu valdes materiāli (turpmāk saīsināti — VVM PV), 2558. mape, 169. dok. — Madonas apr. Ļaudonas pag.; 3001. mape, 329., 218. dok. — Talsu apr. Vandzenes un Nurmuižas pag.

³ VVM PV, 3111. mape, 186. dok. — Kuldīgas apr. Turlavas pag.; 2558. mape, 275. dok. — Madonas apr. Kalsnavas pag.; 3001. mape, 183. dok. — Talsu apr. Kandavas pag.

LPSR Zinātņu akadēmijas Vēstures un materiālās kultūras institūta Etnografijas sektora materiāli (turpmāk saīsināti — E) — 4, 1191 ar — Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag.

lietaskokus, kurus veda uz mājām, ja muižnieks bija atļāvis, bet atlikušos zarus un malku izklāja pa visu tīrumu. Lidums kalta visu vasaru, un nākošā gada aprīlī vai, vēlākais, maijā to aizdedzināja, pēc rasas noiešanas pūšot nelielam vējiņam. Kad samesto zaru un malkas lielākā daļa bija sadegusi, lauku pārstāigāja ar ķekšiem, dakšām un grābekļiem, saliekot vēl nesadegušo malku uz celmiem un aizdedzinot to. Degot zariem, daļēji izdega arī celmi.⁴

Rajonos, kur bija mazāk kokmateriāla, tā ka nevarēja pienācīgi noklāt visu zemi, zarus salika vairākās kaudzēs un aizdedzināja. Ja dedzināmā materiāla tomēr izrādījās pārāk maz, to atveda uz lidumam paredzētā lauka no purva vai pļavām.⁵

Pirms liduma aizdedzināšanas starp zaru kaudzēm zemi uzara. Kad zari bija izžuvuši, aizdedzināja pirmo kaudzi un ar dakšām aizvēla līdz nākošai utt. Veļot degošas kaudzes, zeme sasila un noklājās pelniem.⁶ Šis liduma lišanas veids izplatīts visā Latvijā.⁷

Pēc otra liduma dedzināšanas veida, vispirms velēnu sagrieza ar liduma arklu 30—40 cm garās strēlēs un ar spīņu arklu lauku uzara. Zālāinās velēnas pirms dedzināšanas izkaltēja. Pēc tam iepriekš nocirstos, izžāvētos un kūļos sasietos krūmus apkrāva ar

⁴ H. F. Dullo. Op. cit., 200.—201. lpp.; tāpat VVM PV, 2558. mape, 169., 212. dok. — Madonas apr. Ļaudonas un Bērzaunes pag.

⁵ 1879. gada 7. augustā Stāmerienes pagasta tiesas sēdē bijušais rentnieks sūdz mājas saimnieku, ka tas nemaksājis par «piecu vezumu sārta», ko tas «no purva uz tīruma liduma uzvedis»... (LPSR CVA, 3356. fonds, 1. apr., 5. lieta, 299. prot.)

⁶ LPSR CVA, 3356. fonds, 1. apr., 3. lieta, 195. prot., 1876. gads. A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für deren Disponenten. Riga, 1796, 25. lpp.; I. Manninen. Die Sachkultur Estlands. Tartu, 1933, II Bd., 9. lpp.

⁷ J. Lange savā vārdnīcā (1777) sniedz pie vārda «Rödung» lidumu lišanas latviskos terminus: «Die Rödung übersängen, dass die Reiser und Blätter brennen, — lidumu svilināt; das übriggeliebene grobe Holz in Schichten legen, — lidumu gropēt; die noch nicht genug gebrante Stellen besängen, — baltumus pārsvilināt; dies gebrante Land aufpflügen, — svilinājumu uzplēst; die durch das Pflügen hervorgekommenen Wurzeln reinigen, — sakārnus nošķinot; und wenn es mit der Saat gepflüget ist, alsdenn die Wurzeln nochmals reinigen, — lidumu grābt; wann die Rödung abgebrant, aber wegen der Witterung nicht besäet werden kan, sondern so liegen bleibt, heisses — skapsmata; eine schon abgenutzte Rödung, — drone». (J. Lange. Op. cit., 440.—441. lpp.) 19. gs. blakus terminam «svilināt» lieto arī «dedzināt». Lidumu, kurā saauguši tikai krūmi, sauca par šķinumu, bet darbību — šķinumu dedzināt vai svilināt. (Karl Christian Ulmann. Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Riga, 1872, 604. lpp.) Degošu zaru savilkšanu uz vēl maz izdegušajam liduma vietām sauca par «liduma vaļāšanu, novalēšanu»; jādomā, ka tā sauca arī darbību, kad vēla aizdedzinātās zaru kaudzes pa lidumu. (VVM PV, 3001. mape, 58. dok. — Cēsu apr. Rāmuļu pag.)

velēnām, atstājot krūmu galus neapkrautus aizdedzināšanai. Velēnas gubā lika ar zālaino pusi uz apākšu. Sādu zaru un velēnu krāvumu sauca par šķutēm vai ķuteļiem¹ (sal. igauņu kūtma, libiešu kūtt — dedzināt).

Otrs lūduma dedzināšanas veids galvenokārt izplatīts Vidzemē un Kurzemes ziemeļu daļā, t. i., senajā libiešu apdzīvotajā teritorijā. Pēc D. Zeļņina domām, ķuteļu dedzināšana raksturīga visām somu tautām.² J. Hermanis (no Neidenburgas) uzskata ķuteļus par raksturīgu parādību Ziemeļigaunijai, kas Vidzemes guberņā nav sastopama.³ Otrs lūduma dedzināšanas veids Latvijā ir samērā jauna parādība, kuru pirmais (attiecībā uz Latviju) apraksta A. Hupelis (1777).⁴ No minētā varam secināt, ka ķuteļu dedzināšana Latvijā parādās apmēram 17. gs. beigās vai 18. gs. sākumā.

Pēc lūduma nodedzināšanas mazākos celmus izlauza tūlīt, turpretī lielākos beidza lauzt tikai pēc 4—5 gadiem. Ja gadijās lūdumā lieli akmeņi, tad tos sašķēla: akmenim atraka nost zemi un sakūra apkārt uguni. Kad akmens bija pietiekami sakarsis, tam uzsita ar ūdeni samērcētu pineklu un akmeni sašķēla. Dažreiz akmeni saplēsa, tikai kurinot, bet, tā kā tad vajadzēja daudz malkas un laika, tad parasti lietoja pirmo veidu. Lūduma līdēji apvilka vecas drēbes un apavus, rokās uzvilka vecus salāpītus cimdus, lai stāigājot pa tīrumu neapdedzinātos. Lūduma lišana bija viens no vissmagākajiem darbiem, jo, apstrādājot meža zemi, vajadzēja divreiz vairāk darbaspēka nekā tīruma zemei, bet, ievērojot zemo lopkopības līmeni, tas bija vienīgais līdzeklis kaut uz īsu laiku iegūt labu ražu. Ļoti laba lūduma zeme deva pirmajos gados

¹ Vietējie nosaukumi: sutiņi (Madonas raj.), sutenis (Ērgļu raj.), šķutes (Cēsu raj.), šķutas (Gulbenes raj.), ķute, ķuta (Rūjienas un Valmieras raj.), ķuteļi, ķuteži (Alūksnes raj.), ķutuši (Rūjienas raj.). Darbība saucās ķutes kraut (Valkas raj.), ķutēties (Gulbenes raj.), ķuteļes plēst, šķutēties (Gulbenes raj.). J. Langes vārdnīcā (1. d., 344. lpp.; 2. d., 282.—283. lpp.) 18. gs. atrodam sekojošu terminoloģiju ķuteļu dedzināšanai: šķutes — eine Art, in Liefland Dreschland durch aufreissen und ausbrennen der Raasen fruchtbar zu machen; ķutēt — also brennen; šķutējums — ein also zubereitetes Stück; šķutenieki — die also Arbeiter; šķutējumu plēst — solch Küttesland aufreissen; šķutes kraut — die Raasen gleich einem Ofen aufeinander schichten; sutoņi — solche gebrante Raasen; zemdega — wenn sie gänzlich zu Asche gebrant, dieses ist, was das Land fruchtbar macht. In dürren Jahren lassen sie sogar Moräste auf diese Art brennen und fruchtbar machen. Salīdzinot 18. un 19. gs. terminoloģiju par ķuteļu dedzināšanu, redzam, ka tā maz mainījusies.

² D. Zelenin. Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927, 9. lpp.; tāpat I. Manninen, Op. cit., 19.—20. lpp.

³ J. Hermann von Neidenburg. Liefländischer Landmann. Riga, 1695, 17.—18. lpp. Pirmais izdevums iznāca 1662. g.

⁴ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehsländ. II, Riga, 1777, 287. lpp.

pat 12. graudu,⁵ lai gan trešajā gadā labība strauji samazinājās. 1841. gada memorandā sakarā ar lielo meža zemes platību piešķiršanu zemniekiem norādīts, ka «prakse liecina, kad meža zemes piešķirts tik daudz (piem., 80 pūrvietu meža zemes pret 40 pūrvietām tīruma u. tml.), tad nav iespējams katru gadu nolīst $\frac{1}{24}$, un ka vislielākais, lai to atsvērtu, meža zemi lieto ceturto gadu, bet tad raža parasti nerasniedz divkārsu sēklas tiesu»⁶.

Lūdumu pēc dedzināšanas uzara un sēja miežus un auzas, stādīja kartupeļus. Varēja sēt arī tieši vienmērīgi izkaisītos pelnos. Sēklu iemaisīja ar spīļu arklū un noecēja ar ecēšām. Noecētās, nesadegušās velēnas un zarus sasvieda kaudzē. Rudenī lūdums atstāja ļoti kontrastainu iespaidu, — ap kailajām uguns vietām (ja dedzināti bija ķuteļi), kā arī ap samessto nesadegušo velēnu un zaru kaudzēm, viļņoja labība.

Kurzemē un Zemgalē trūkstošos kūtsmēslus centās aizstāt arī ar purva dūņām. 17. gs. muižās ieviestais zemes uzlabošanas veids — diķu saimniecība, 19. gs. sastopama pa retam arī zemnieku sētās. Šim nolūkam izmantoja zemākas vietas, kur saplūda pavasara ūdeņi. Lai aizkavētu ūdens aiztecēšanu, apkārt diķim sameta 5—6 pēdu augstu valni. Lauku applūdināja arī ar slūžu palīdzību, aizsprostojot grāvi. Četrdesmit desētinas lielā zemnieku saimniecībā zem ūdens atradās apmēram 0,08 desētinas.⁷ Pēc 2—4 gadiem rudēni no lauka ūdeni novadīja. Kad dūņas apžuva, zemi apara un pavasarī sēja pirmajā gadā — kviešus, otrā — miežus, trešajā — auzas, pēc tam lauku no jauna applūdināja.⁸ Diķu saimniecība saglabājās līdz pat 20. gs. sākumam, tikai 19. gs. otrā pusē, kad arvien lielāku nozīmi ieguva lopkopība, applūdināja galvenokārt pļavas, iegūstot bagātas siena ražas.⁹

19. gs. otrai pusei raksturīga pāreja uz naudas nomu un māju iepirkšana, kas zemnieku saimniecībās izraisīja zināmu lūzumu. Daļa zemnieku mēģināja pamazām pāriet uz racionalāku saimniekošanas veidu. Bet, kā liecina archivu materiāli, zemnieki nevarēja brīvi pāriet uz daudzlauku augu seku, bet tiem bija jāprasa muižnieka atļauja. Kroņu muižas zemes nomniekam šādu atļauju izsniedza pagasts, un to akcep-

⁵ A. W. Hupel. Op. cit., 283. lpp.

⁶ B. Åbers. Op. cit., 277. lpp.

⁷ A. Орановский. Материалы для географии и статистики России. Курляндская губерния. СПб., 1862 255. lpp.

A. Hagemester. Landwirtschaftliche Bemerkungen, gesammelt auf einer Reise von der Düna zum Rheine. «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», Bd. I, Stück I, Dorpat, 1825, 7.—9. lpp.

⁸ J. Johnson. Abhandlungen aus und zu der Veranschlagung der Bauerländereien in Liv- und Kurland. Mitau, 1835, 86.—87. lpp.

H. F. Dullo. Op. cit., 528.—546. lpp.

⁹ LPSR CVA. 1350., 29049., 29050. fonds (Обзор Курляндской губернии).

tēja apgabala pārvalde. Tā, 1860. gada 20. maijā kāds Māteru valsts muižas zemnieks lūdza Grobiņas pagastu atļaut viņam pāriet uz četrlauku sistemu ar zālāju sējumiem. Savu lūgumu zemnieks motivēja ar to, ka viņam piederot ļoti mazražīgas pļavas un tādēļ viņš nespējot turēt vajadzīgo lopu skaitu, lai pienācīgi mēslotu laukus. Lūgumu no pagasta tiesas pārsūtīja uz Aizputes Apgabala pārvaldi, kas zemniekam atļāva pāriet uz četrlauku sistemu.¹

Privato muižu zemniekiem nomas līgumā tika noteikts, cik tīrumos zeme apstrādājama. Tā, 1880. gadā 2. jūlijā Stāmerienes muižas dzimtkungs, paaugstīnot muižas nomniekam nomu, noteica, ka «Oto Zāliša, Oto Pumpuļa, Pētera Miķiša jaunā rente būtu:

1. — Maksās 9 rbļ. uz dālderā pēc jaunās mērīšanas, kura taps vēl noturēta.

2. — Pirmos piecos gados līdz Jurgū dienai 1886. tīrumi no 63 pūrviētām jāsaģatavo, un tad maksās no 1886. līdz 1890. gadam 3 rbļ. uz pūrviētas un no 1890. līdz 1900. gadam 3 rbļ. 50 kap. uz pūrviētas tīruma zemes.

3. — Tie tīrumi viņiem jāstrādā pēc tās pašas kārtības, kā citiem muižas kvotu zemes rentniekiem pēc viņu kontraktiem novēlēts, 2 lates papuves, 2 lates rudzu, 2 lates āboliņa, 1 late miežu, 1 late vasarāja, 1 late linu.»²

Pēc statistikas datiem, 80. gadu sākumā no 5165 Vidzemes zemnieku saimniecībām, kas atradās uz kvotes zemes, 488 (9,4%) saimniecībās bija trīslauku sistēma, 1907 (36,9%) — četrlauku, 2582 (50%) — piecun vairāklauku sistēma, 44 (0,9%) saimniecībās nebija noteiktas zemes apsaimniekošanas sistēmas, bet par pārējām 144 (3,8%) saimniecībām ziņu nav.³ Līdzīgs stāvoklis bija arī Kurzēmē. Latgalē pāreja uz daudzlauku saimniecību galvenokārt sākās tikai 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā, t. i., pēc zemnieku izdalīšanās viensētās. Galvenās sējas kultūras 19. gs. bija rudzi, mieži, auzas, kvieši, griķi, zirņi, no tehniskajām kultūrām audzēja linus, kaņepājus un kartupeļus. Pirmo vietu pēc sējumu platības ieņēma rudzi, tiem sekoja pārējās kultūras. Kviešus zemnieku tīrumos sēja maz, tā bija «kungu labība», izņemot Dobeles un Bauskas rajonu, kur mālainās augsnēs kvieši deva labu ražu (zemnieku tīrumā 5. graudu, muižas — 7,2).⁴ Kā zie-

māju, tā vasarāju raža zemnieku tīrumos bija zemāka nekā muižas laukos.

Pēc O. Hūna datiem, 1822. gadā muižas un zemnieku tīrumos Olaines, Piņķu un Beberbeķu muižā ievākta sekojoša raža.⁵

	Rudzi		Mieži		Auzas	
	iesēts	no-vākts	iesēts	no-vākts	iesēts	no-vākts
Olaines muiža	102	830	63	410	45	247
Zemnieku saimniecības	336	1283	115	416	275	921
Piņķu muiža	190	1306	204	925	169	320
Zemnieku saimniecības	450	2360	270	1080	360	540
Beberbeķu muiža	77,5	385	48	144	111,5	213
Zemnieku saimniecības	232,5	853	125	486	229	698

No tabulas redzams, ka muižās vidējais rudzu ražas grauds svārstījās no 5. līdz 8.; miežu — no 3. līdz 7.; auzu — no 2. līdz 5. graudam. Zemnieku saimniecībās turpretī vidējā rudzu raža bija 3.—5. grauds, miežu 3.—4.; auzu — 2.—3. grauds. Neražas gados zemnieku lauki neienesā pat divkāršu sēklas tiesu. Neražām sekoja bads. Zemnieki jauca klāt miltiem pelavas, priežu mizas un sūnas, lai tikai izvilktu dzīvību līdz jaunai ražai. V. Fribe ieteica piejaukt maizei izkaltētas un samaltas vārpatu saknes, pie kam no vienas daļas miltu un 4 daļām vārpatu sakņu miltu iznākot laba maize.⁶ Vācu laikraksts «Das Inland» nekautrīgi norādīja, ka no vienas daļas miltu un divām daļām Islandes sūnu iznākot pietiekami laba zemnieku barība.⁷ Galvenais iemesls neražām bija tas, ka zemnieks kļaušu saimniecības apstākļos ar vienkāršākajiem zemkopības darba rīkiem nespēja kārtīgi apstrādāt savus laukus. Labajā sējas laikā zemnieks apsēja muižas laukus, bet savus laukus — daudz vēlāk. Kad muižas laukos jau viņoja labība, zemnieku tīrumā tā tikko vēl bija sadīgusi.

Rudzus sēja augusta vidū; ziemas kviešus — augusta beigās; auzas — no aprīļa vidus līdz maija vidum; vasaras kviešus — maija pirmajā pusē; miežus no aprīļa beigām līdz jūnija sākumam; zirņus — aprīļa otrā pusē; linus — maija sākumā; kartupeļus stādīja no maija beigām līdz jūnija sākumam. Sējot labību, vecie ļaudis vēroja arī dažādas dabas parādības, tā, piemēram, miežus sēja, kad vaivarāji un sērmūkši zied; auzas, kad paegli zied; kartupeļus stādīja, kad ābeles zied, utt.

Ziemājiem zemi ara trīs reizes: pirmo reizi ara rudenī, otru reizi — jūnijā, iearot mēslus, trešo reizi — īsi pirms ziemāju sēšanas. Pēdējo aršanu zemnieki

¹ LPSR CVA, 933. fonds, 33. apr., 266. lieta, 54., 32. lapa, Grobiņas pagasta tiesa, 1860. g.

² Turpat, 3356. fonds, 4. lieta, 341. prot., 1879. g.; tāpat 265. prot., 1877. g.; 3356. fonds, 3. lieta, 1876. g.

³ Материалы к изучению аграрных условий Лифляндской губернии и в особенности положения местных батраков и поденщиков. Рига, 1885, 13.—14. lpp.

⁴ А. Орановский. Оп. cit., 243. lpp.

А. Веймарн. Материалы для географии и статистики России. Лифляндская губерния. СПб., 1864, 377. lpp.

⁵ LPSR CVA, 214. fonds, 182. lieta, 68. lpp.

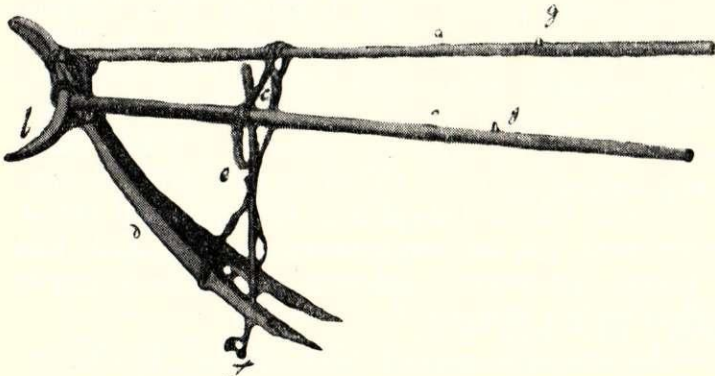
⁶ W. Friebe. Einige Stellvertreter des Brodes bei dem Mangel des Getreides. Riga, 1807.

⁷ «Das Inland», 1841, 4. nr., 55.—56. lpp.

sauca par zemes «maisīšanu». Vasarājam zemi ara rudenī un pavasarī pirms sēšanas. Pēc katras aršanas zemi noecēja. Palikušās lielās zemes pikas sadauzīja ar koka āmuru vai rievoto zemes rulli. Zemnieki bieži laika trūkuma dēļ rudenī zemi nākošā gada sējumiem neara, bet toties, ja iznāca, ara divas reizes pavasarī. Pirmo reizi — tūlīt pēc sniega nokušanas, otrreiz ieara mēslus un trešo reizi maisīja. Sēklu iemaisīja ar spīļu arklu vai iecēja ar ecēšām. Lai rudenī būtu vieglāka pļaušana, lauku norullēja.

* * *

Galvenais zemes apstrādāšanā lietotais darba rīks bija spīļu arklis, kas 19. gs. izplatīts Austrumprūsijā, Lietuvā, Polijas¹ ziemeļaustrumu daļā, Ukrainas ziemeļrietumu daļā, visā Baltkrievijā un Krievijas ziemeļu daļā līdz Uraliem un pat Sibīrijā, Latvijā, Igaunijā (izņemot ziemeļrietumu daļu un salas), Somijā un daļēji arī Zviedrijā. Tāpat spīļu arklis sastopams visā Ziemeļaustrumeiropā. Austrumbaltijā vien sastopami trīs spīļu arkla veidi: 1) Igaunijas arklis jeb spīļu arklis ar dzērvēm, 2) Latvijā un Lietuvā izplatītais spīļu arkla veids un 3) Dienvidlietuvā — Poļesjes spīļu arklis. Par spīļu arkla izcelšanos etnografijā eksistē vairākas teorijas. P. Tretjakovs izvirza domu, ka Kijevas Krievzemē, tāpat Krievijas teritorijas ziemeļu daļā, arklis cēlies no egles zaru ecēšām. «Spīļu arklis

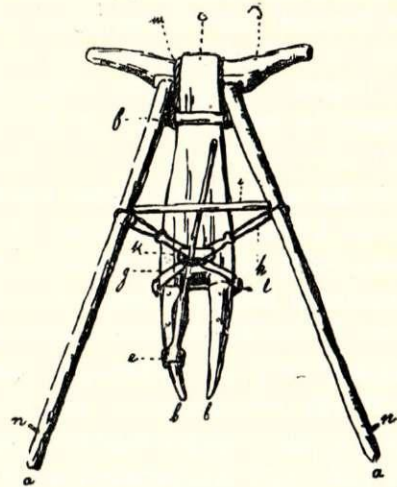
1. att. XVIII gs. spīļu arklis pēc J. Ch. Broces materiāliem: a — epiņi, b — balsts, c — skalbis, d — lemesnica, e — grezdzeni vai spandas, f — vērstuve, g — appiņas.

ir feodalisma periodā Austrumeiropas mežu joslas galvenais zemkopības darba rīks. Neapšaubāmi, ka pirms aršanai lietojamiem darba rīkiem ar dzelzs lemešiem bija darba rīki no tīra koka. Līdzumu apstrādāšanas pētījumi dažos Austrumeiropas nomaļu rajonos, piemēram, Karielijā vai Pieuralos, rāda, ka spīļu arklis cēlies no minētām egļu zaru ecēšām (суковатка) — primitīvas līdzumu zemkopības koka ecēšas.² Samazinoties zaru skaitam, egļu ecēšas pārvērtās par

¹ Domāta mūsdienu Polijas teritorija.

² Egles zaru ecēšas (суковатка) veido 2—2,5 m garš egles stumbrs, kura diametrs ir 0,20—0,25 m ar mazliet apcirstiem un noasinātiem egles zariem.

spīļu arklu. Sākumā arkli bija daudzzaraini. Trīsزارu arklis vietumis ziemeļos saglabājās līdz 19. gs. sākumam... Arkla zaru skaits ir pretēji proporcionāls

2. att. Spīļu arklis XIX gs. beigās pēc A. Bilenšteina materiāliem: a — appiņi vai appijas, b — lemeši, c — lemesnica, d — balsts vai balste, e — vērstuve, f — auklis, g — spandas, h — spandauklis, i — sprūds, k — sprūdiņš, l — apakšējā skalba vai skalvītis.

aruma dziļumam: egļu zaru ecēšas varēja tikai ecēt, daudzزارu arkli ara ļoti sīki. Tādēļ arklis attīstījās zaru samazināšanās virzienā. Galvenā arkla forma, kā zināms, bija divزارu arklis.³ P. Tretjakova izteiktajām domām pievienojās arī akad. B. Grekovs.⁴ Kā pamatojumu šai domai var minēt līdz šai dienai Krievijas Eiropas daļas ziemeļos atrodamos daudzزارu arkļus. Tā, 1946. — 1947. gadā PSRS ZA rīkotajā ekspedīcijā Vologdas apgabalā Čerepovecas rajonā atrasts pieczaru arklis.⁵ Līdzīgas ziņas sniedz arī 19. gs. autors Al. Šrenks, dodot Pečoras rajonā sastopamā četczaru arkla zīmējumu.⁶ Tālāk P. Tretjakovs norāda, ka šie arkli nav vis izgatavoti no atsevišķām daļām, bet no speciāli izmeklēta žuburaina koka.⁷ Rodas tomēr jautājums, vai zemniekam nebija vieglāk atrast dabiski vienā līnijā izaugušus 2 zarus nekā 3 vai pat 5, ievērojot vēl, ka lemesnīcas bieži lūza un tās bija jāmaina. Daudzزارu arkli tik tiešām veido it kā pārejas formu starp spīļu arklu un egļu zaru ecēšām Krievijas ziemeļu daļā. Bet tas tomēr neizslēdz iespēju, ka blakus šim attīstības ceļam pastāvēja otrs — no kapļa,

³ П. Н. Третьяков, Сельское хозяйство и промыслы. История культуры древней Руси, т. 1. М. —Л., 1948, 57.—58. лрр.

⁴ Б. Д. Греков. Киевская Русь, 1953, 62. лрр.

⁵ А. К. Супинский. К истории земледелия на русском севере. «Советская этнография», 1949, № 2, 138.—141. лрр.

⁶ Al. G. Schrenk. Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands. Dorpat, 1848, Bd. 1, Taf. 1, Abb. 2.

⁷ П. Н. Третьяков. Подсечное земледелие в Восточной Европе, «Известия ГАИМК», XIV, 1932, вып. 1, 28.—29. лрр.

Pēc D. Zeļeņina domām, spīļu arkls izveidojās no ralo — vienzaru arkla lemesnīcai sadaloties divās daļās vai arī pirmai lemesnīcai pievienojot otru. Kā attīstījās spīļu arkls Latvijā, pagaidām grūti pateikt, bet līdz šim savāktie materiāli neliecina, ka Latvijā būtu lietoti daudzزارu arkli. Tādēļ par galveno zemkopības darba rīku Latvijā kā 19. gs., tā arī agrāk jāuzskata divzaru jeb spīļu arkls¹ (skat. 1. un 2. att.).

Arkla galvenās sastāvdaļas ir: lemesnīca, lemeši, arkla balsts, appišas² un vērstuve. Minētās arkla daļas pēc savas konstrukcijas visā Latvijā vienādas, dažas izmaiņas novērojamas tikai to formā un samēros.

Lemesnīcu gatavoja no bērza vai apses koka.³

¹ Spīļu arkla vietējie nosaukumi dažādos Latvijas rajonos:

ārka arkls	— Jelgavas, Madonas, Jēkabpils raj.;
āķītis	— Jēkabpils (Sēlpils);
čačis	— Dobeles;
čača arkls	— Valkas (Jērcēni), Rīgas (Ādaži), Jelgavas (Jēkabnieki, Glūda), Saldus (Ciecere), Dobeles un Skrundas;
dakšu arkls	— Dobeles, Gulbenes (Lejasciems), Alūksnes (Ilzene);
divstariņš	— Līvānu (Raunieši);
kājarkls	— Talsu, Kandavas (Zentene);
kājainis	— Jēkabpils (Sauka, Sunākste);
kājainītis	— Jēkabpils (Sunākste);
krābiņu arkls	— Ventspils (Ance, Usma, Pope), Talsu (Spāre, Pastende);
kraķis	— Liepājas (Grobiņa);
krača arkls	— Ventspils (Piltene);
krača arkls	— Ventspils (Dundaga);
kāša arkls	— Smiltenes (Jaunpiebalga);
kāsītis	— Smiltenes (Jaunpiebalga);
ragālis	— Jēkabpils (Sece);
raģelis	— Ērgļu (Plātere);
ragālitis	— Jēkabpils, Ilūkstes (Prode);
ragainītis	— Madonas (Bērzaune);
stakla arkls	— Alūksnes (Ilzene, Ziemeri);
staklainais arkls	— Valkas, Gulbenes (Sinole), Smiltenes (Jaunpiebalga), Ērgļu (Vecpiebalga);
stakls	— Rīgas (Ādaži);
starainis	— Abrenes (Šķilbēni, Sosnica), Madonas, Krustpils, Viļānu;
staķens	— Alūksnes (Pededze);
starainītis	— Abrenes (Šķilbēni), Balvu, Preiļu, Viļānu, Ludzas;
starainais arkls	— Valkas, Madonas, Krustpils, Viļānu, Jēkabpils (Zasa);
vēža kāja	— Jēkabpils (Rīte);
vēža naģis	— Ilūkstes (Gārsene);
žabārkls	— Priekules (Bārta), Liepājas (Grobiņa).

² K. Milenbachs sniedz šī termina dažādos nosaukumus: apīši, apija, apvija, apijas, appišas, appīši u. c. (Latviešu valodas vārdnīca, I., Rīgā, 1923.—1925., 90. lpp.)

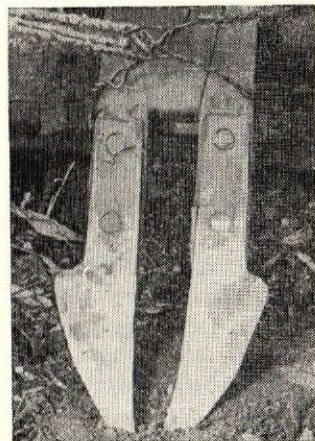
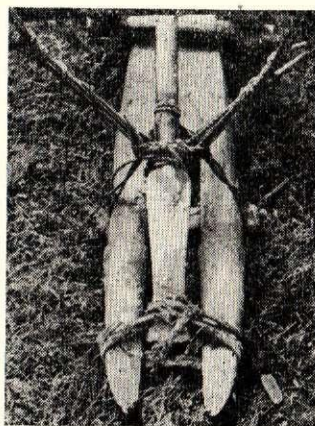
³ Lemesnīcas vietējie nosaukumi dažādos Latvijas rajonos:

dakšas	— Alūksnes (Ilzene);
žagre	— Ilūkstes (Gārsene).

Koku cirta pavasarī, vecā mēnesī, pirms sulu tecināšanas. Pēc ticējumiem, pavasarī cirta tādēļ, lai arkls būtu vieglāks, bet vecā mēnesī, lai tas netrūdētu. Jaunā mēnesī cirstiem lapu kokiem metoties piepes un tie labi nežūstot.⁴

Lemesnīcai izvēlējas liku bērza resgali. Nocirsto bērza kluci pārplēsa un iztēsa pusgatavu lemesnīcu, kuru dažkārt arī «norūdīja», mērcējot kādu laiku ūdenī un pēc tam lēni žāvējot, lai tā neplaisātu.⁵ Pēc koka izžūšanas iztēsa vajadzīgo lemesnīcas formu un ar kaltu izkala spīles. Lemesnīcas garums 0,97—1,25 m, platums augšgalā pie balsta 0,15—0,18 m, vidus daļā 0,20—0,35 m. Lemesnīcas biezums augšgalā pie balsta apmēram 3 cm, bet lejas daļā pie lemešiem — 7 cm.

Lemesnīcas spīļu jeb kāju garums Latvijas teritorijā nav vienāds. Tā Zemgalē un Vidzemē spīļu garums ir apmēram 50 cm, turpretī Kurzemes ziemeļu daļā tas strauji pieaug — Lielirbē 81 cm (arkla lemesnīcas garums 131 cm), Liepenē 83 cm (lemesnīcas garums 118 cm), Gārdē 93 cm (lemesnīcas garums 131 cm), Pērkonē 78 cm (lemesnīcas garums 112 cm).

3. att. Izplatītie lemešu veidi Latvijas teritorijā: a) Rūjienas raj. Viļķēnu c. p. l/a. «Auseklis»; b) Baldones raj. Nīzeres c. p. K. J. Vorošilova v. nos. l/a.

Lemeši ir piltuvveida dzelzs uznavas uz arkla galiem.⁶ Jelgavas, Bauskas un Baldones rajonos sastopami lemeši ar trīsstūrveida paplašinājumu lejas daļā, ko sauc par pleznām. Plezna platajā daļā ir 10 cm plata (sk. 3. att.).

Lemešus asināja kalēji. Mazāk nodilušajiem lemešiem sakarsēja un ar āmuru izdauzīja lemeša neasās

⁴ VVM PV, 1874. mape, Valmieras apr. Bauņu pag.; 1865. mape, Valkas apr. Bilskas pag.; 2120. mape, Daugavpils apr. Višķu pag.

⁵ Turpat, 1866. mape, Jelgavas apr. Jēkabnieku pag.; 1874. mape, Valmieras apr. Bauņu pag.

⁶ Turpat, 2120. mape, Ilūkstes apr. Gārsenes pag. lemešus sauc par navagai.

malas, tā padarot tās plānākas un asākas. Vairāk nodilušiem lemešiem piekausēja dzelzi; minēto procesu tautā sauc par dzelza pievārišanu, uzmetināšanu vai uzdešanu.¹

VVM materiāli liecina, ka ir lietoti arkli arī ar koka lemešiem. Jelgavas apriņķa Jēkabnieku pagastā, degot Būdnieku mājām, sadedzis arkls ar mežābeles lemešiem. Lemeši bija pagatavoti no mežābeles celma, kas izturības ziņā līdzinājies dzelzs kaltajiem lemešiem. Būdnieku apkaimē augušas daudzas mežābeles, un pie Usiņu muižas bija liels ozolu mežs. Citiem saimniekiem koka lemeši bijuši pagatavoti no ozola saknēm.² Ka bijuši spīļu arkli bez dzelzs lemešiem, liecina arī literatūrā atrodamās ziņas par tiem. Tā lietuviešu autors M. Boričevskis norāda, ka «lemeši senatnē metāla trūkuma dēļ pagatavoti no apdedzināta ozola.»³

20. gs. mijā sāka gatavot ķīļveida lemešus, kurus lika virs lemesnīcas spīlēm un piestiprināja ar divām skrūvēm. Arī šī veida lemešiem sastopamas Zemgales vidienā raksturīgās «pleznas».

Appišas vai arkla ilksis pagatavoja no eglītes resgaļa, kuru cirta ziemā, jaunā mēnesī, nomizoja un kaltēja. Appišas bija 1,70—2 m garas un ap 8 cm resnas, apmēram 50 cm no appišas gala iedzina 3—4 cm garu tapu, uz kuras uzmeta dzeņaukšas, tā aizturot pēdējās no noslīdēšanas. Appišu saturēšanai noteiktā platumā lietoja ilkšu starpkokus.⁴

Arkla balstu⁵ gatavoja no bērza vai ozola koka

¹ VVM PV, 2120. mape, Daugavpils apr. Višķu pag.; 1866. mape, Jelgavas apr. Jēkabnieku pag.

² Turpat, 1866. mape, Jelgavas apr. Jēkabnieku pag.

³ М. Боричевскис. Сведения о древних литовцах. «Журнал Министерства народного просвещения», 1844, апрель, 45. lpp.

⁴ Ilkšu starpkoka vietējie nosaukumi dažādos Latvijas rajonos:

sprūsliņš	— Baldones (Baldone);
spraislis	— Baldones (Vecumnieki);
sprēslis	— Jēkabpils (Sēlpils).

⁵ Balsta vietējie nosaukumi:

arkla galis	— Ilūkstes (Gārsene);
balsts	— Ērgļu (Taurupe), Cēsu (Baizkalns), Madonas (Bērzaune), Valmieras (Bauņi), Jēkabpils (Zasa), Ilūkstes (Saliēna), Jelgavas (Jēkabnieki), Smiltenes (Smiltene, Grundzāle, Blome, Plāņi, Jaunpiebalga), Ventspils (Ance, Usma), Valkas (Vijciems, Lugaži, Kārķi), Alūksnes (Pededze);
balss	— Valmieras (Ķoņi);
ragi	— Smiltenes (Bilska), Valkas (Jercēni), Siguldas (Nītaure), Alūksnes (Ilzene);
ragālis	— Smiltenes (Grundzāle), Gulbenes (Sīnole);
ragainis	— Jēkabpils (Sauka);

vai arī no priedes celma.⁶ Parasti mēģināja atrast jau dabiski izaugušas likas koka formas.⁷ Tā, piemēram, balstu dažkārt veidoja no priedes koka stumbra ar saknes atkarpi. Balsta vienu rokturi veidoja saknes atkarpe, otru — stumbra daļa. Saknes un stumbra saauguma vietā piestiprināja arkla lemesnīcu. Balsts pēc savas formas mēdz būt taisns un ieapaļš, apm. 47 cm garš. Balsta vidū 20 cm plats padziļinājums lemesnīcai. Padziļinājuma katrā pusē iekalti caurumi appišām. Balsta rokturi divējādi: apaļi un ar roktura vietā iekaltiem caurumiem. Pēdējais veids sastopams Kurzemē. Balstu rokturi ir 12,5—15 cm gari, un to diametrs — 4—5 cm.

Lemesnīcu, balstu un appišas savā starpā sastiprina ar gredzeniem un valgiem. Vispirms sastiprina savā starpā appišas un balstu, iedzenot appišu galus balstā iekaltajos caurumos, un noķīlē. Lai appišas labāk turētos, tad no virspuses cauri balstam un tajā iedzītajiem appišu galiem izurba caurumus un iedzina bērza tapas. Kad appišas ar balstu sastiprinātas, tās ielika lemesnīcu balstā iegrieztajā dobumā. Starp lemesnīcu un appišām palika apmēram 40 cm garu bērza koku — aukli,⁸ kura vidusdaļā bija iegriezts dobums, lai tas labāk piekļautos lemesnīcai. Aukļa uzdevums —

ragulis	— Alūksnes (Ziemeri);
roguls	— Alūksnes (Zeltiņi, Mālupe), Madonas, Preiļu, Kārsavas (Nautrēni, Makašēni);
rogulis	— Smiltenes (Jaungulbene);
ragālītis	— Smiltenes (Palsmane);
ragālis	— Jēkabpils (Sece);
rogols	— Ilūkstes (Aknīste, Prode);
roguteņč	— Ilūkstes (Pilskalne), Daugavpils (Višķi), Preiļu (Aglona);
rogač	— Varakļānu, Kārsavas (Baltinava), Ludzas, Krāslavas (Izvalta, Udrīši, Indra), Ilūkstes (Rauda), Daugavpils (Saliēna);
rokas	— Ilūkstes (Prode).

⁶ Darba rīku pagatavošanai nepieciešamais materiāls apdziedāts arī tautasdziesmās:

Satikos tautu dēlu
 Tai zaļai bierstalāi.
 Viņš meklēja arkla balsu (? balstu),
 Es liepiņas pūra vāku.
 Viņš man liepu parādīja,
 Es viņam ozoliņu. (LD 10605)

⁷ «Balstu agrākos laikos gatavoja no lika bērza tādā veidā, ka gali liecās arājam gar sāniem un lejup nolaistās rokas to varēja ērti satvert un vadīt. Vēlākos laikos balstu taisa no taisna bērza koka.» (VVM PV, 1867. mape, Ilūkstes apr. Gāršenes pag.)

⁸ Vietējie nosaukumi dažādos Latvijas rajonos:

auklis	— Dobeles (Džūkste), Kuldīgas (Īvande), Valkas (Lugaži), Jēkabpils (Zasa);
aukle	— Liepājas (Vērgale);
auklīte	— Kuldīgas (Edole);

atvieglināt lemesnīcas piesiešanu balstam un noturēt appiņas vienādā augstumā.

Lemesnīcu balstam piesēja ar valgiem. Ir divi siešanas veidi: pirmkārt, sien dažas reizes ap balstu un aukli lemesnīcas vienā pusē un sasien, tad ņem otru valgu un sien tāpat otrā pusē. Pēc otra veida: valgu pārdala uz pusēm un pārliet krusteniski pāri lemesnīcai un auklim. Abās pusēs lemesnīcai valgu galus aptin ap aukli un balstu un vaļējos galus sasien lemesnīcas vidū virs aukļa.

Tālāk svarīga arkla sastāvdaļa ir spandas¹, kuru uzdevums ir turēt lemesnīcu vajadzīgā slīpumā. 19. gs. sastopam valgu, koka un dzelzs spandas. Koka spandas pagatavoja no sērmūkša, bērza, jauna ozoliņa un kārkla. No koka spandas pagatavoja dažādi.

auklītis	— Jēkabpils (Zasa), Ērgļu, Madonas (Cesvaine), Rūjienas (Jeri), Priekules (Asīte);
kaļbis	— Gulbenes (Lejasciems);
klēpītis	— Priekules (Asīte);
krūškaķis	— Valmieras (Ķoņi);
kukulsnis	— Aizputes (Rudbārži);
lācītis	— Kandavas (Vāne), Liepājas (Grobiņa, Rucava), Priekules (Aizviķi);
skalba	— Madonas (Laudona);
skalbe	— Jēkabpils (Rīte);
skalbis	— Madonas (Bērzaune, Lubāna), Alūksnes (Alūksne), Ērgļu (Ērgļi), Smiltenes (Drusti, Smiltene), Alūksnes (Mālupe);
skalbene	— Abrenes (Viļaka);
skalbītis	— Jēkabpils (Sece), Smiltenes (Palsmane, Ranka), Madonas (Bērzaune, Saikava), Krāslavas (Auleja), Ludzas (Zvirgzdene), Ērgļu (Vecpiebalga);
sprūdis	— Jēkabpils (Sēlpils);
sprāislis	— Jēkabpils (Sunākste), Madonas (Saikava, Lubāna), Varakļānu;
spraiks	— Balvu;
sprendags	— Madonas (Saikava);
sprandags	
šķēlps	— Jēkabpils (Zasa);
skulģītis	— Smiltenes (Smiltene);
žagata	— Saldus (Ciecere) un Jelgavas (Jelgava).
¹ Spandu vietējie nosaukumi dažādos Latvijas rajonos:	
arklu virves	— Gulbenes (Sinole, Lejasciems);
asinssabli	— Ventspils (Ance, Usma, Pope);
gredzeni	— Cēsu (Baižkalns), Valmieras (Bauņi), Valkas (Kārķi, Lugaži, Jērcēni), Smiltenes (Smiltene, Blome, Plāņi, Bilkska), Rūjienas (Vecate), Kuldīgas (Kuldīga), Dobeles (Naudīte), Liepājas (Durbe), Ventspils (Jūrkalne);
macugi	— Abrenes (Sosnica);
matigi	— Alūksnes (Mālupe);
matjugi	— Abrenes (Vecumi), Kārsavas (Baltinava);
panvicas	— Limbažu (Umurga);

1. Ozoliņa, bērza vai sērmūkša «tievgali ... izsutiņāja un atsēja atpakaļ tā, lai izveidotos stipra cilpa, ko uzmaukt uz papuntiņa gala (kociņš, kas atrodas zem lemesnīcas un uz kura uzmauc spandu galus — I. L.), bet, kad abām klūgām cilpa gatava, resgaļus iešķēla».² Cilpas uzmauca uz papuntiņa galiem katru savā lemesnīcas pusē, pāri lemesnīcai resgaļus sakrustoja, laižot vienu šķēlumu cauri otram. Katru šķēlto galu ar aukliņu savilka kopā un sasēja. Cauri šķēlumam zem sasējuma izvēra «atraiša» auklas (virve, ar kurām spandas piesēja pie ilksīm), atsienot katru pie savas ilks.

2. Spandas gatavoja arī no jauna ozoliņa. Ozola klūgai nedaudz iešķēla abus galus un aplieca ap lemesnīcu, sakrustojot un sasienot iešķēltos galus. Tā sagatavotas spandas ar auklām piesēja pie ilksīm tāpat kā iepriekšējā gadījumā.³

3. Pagatavojot spandas no eglītes, ņēma tās (divas) ar visām saknēm. Saknes apcirta īsākas, eglīti izsutiņāja un tās vidusdaļu aplieca ap kociņu zem lemesnīcas. Vienu eglīti aplieca vienā, otru — otrā lemesnīcas pusē. Abas eglītes sakrustoja virs lemesnīcas un piesēja katru galotnīti zem sava sakņu čokura. Caur šādā veidā sasietām eglītēm izvēra auklu un piesēja pie ilksīm.⁴

Spandas pagatavoja arī no kārkla klūgām un valgiem. Klūgas ņēma slaidas, bez zariem, ne visai res-

paņķes	— Jēkabpils, Krustpils (Krustpils), Madonas (Lubāna, Saikava, Laudona, Bērzaune, Kusa, Tirza), Balvu, Preiļu, Varakļānu, Gulbenes (Lizums);
paņķaukla	— Madonas (Saikava);
paņķu striķi	— Madonas (Liezere);
peņķes	— Madonas (Bērzaune), Rūjienas (Rūjiena);
peņķeņīcas	— Kārsavas (Nautrēni, Makašēni);
poņķes	— Madonas (Bērzaune);
punča	— Ilūkstes (Gārsene);
rengas	— Smiltenes (Palsmane, Jaunpiebalga, Ranka), Ērgļu (Vecpiebalga);
spandas	— Valkas (Vijciems), Alūksnes (Pededze), Balvu, Jēkabpils (Zasa, Sece), Jelgavas (Virca), Dobeles (Džūkste, Bērze, Naudīte);
spondas	— Jēkabpils (Nereta), Ilūkstes (Aknīste), Krāslavas (Auleja), Smiltenes (Grundzāle);
zemļekas	— Abrenes (Šķilbēni), Ilūkstes (Pilskalne, Dviete, Rauda), Krāslavas (Kozinči, Robežnieki, Izvalta, Ūdiriši, Indra, Auleja), Ludzas (Cirma), Kārsavas (Goliševa), Daugavpils (Saliņa, Skrudalīna).

² VVM PV, 1867. mape, Ilūkstes apr. Gārsenes pag.

³ VVM PV, 1867. mape, Ilūkstes apr. Prodes pag.

⁴ VVM PV, 1874. mape, Valmieras apr. Bauņu pag.

nas. Ja spandas pagatavoja no valgiem, tad savija 5—8 kārtām kaņepāju auklas. Dzelzs spandām bija sa-
spiests gredzena veids, kuras piestiprināja pie ilksīm
tāpat kā koka spandas.

Zemes nomešanai uz vienu vai otru pusi lietoja
vērstuvi, kuru iesēja spandu krustpunktā. Vērstuvi vei-
doja koka kāts un dzelzs lemesītis. Vērstuves kātā
iegriezti robiņi, lai arot vērstuvi nespiestu uz augšu.
Kāta garums — 50 cm, dzelzs vērstuves daļas garums
apm. 30 cm. Pēc savas formas tā bija nedaudz ieapaļa,
lai labāk gulētu uz lemešiem. Arot dziļāk — vērstuvi
atvirzīja vairāk uz augšu, arot seklāk — piebīdīja tu-
vāk lemešu galam.

Iejūdrot zirgu arklā, streņģes uzmeta cilpveidā uz
ilksīm, pie kam meta divas cilpas — vienu tuvāk, otru
tālāk. No streņģu garuma bija atkarīgs aruma dzi-
ļums. Ja streņģes sasēja īsāk, t. i., tālāk no ilks ga-
liem, tad arklis ara dziļāk, ja atstāja garākas —
seklāk.

Arklu lieto zemes aparšanai un plēsumu plēšanai.
«Ar kā plēsumā, ik dienas jauns arklis», tāda paruna
saglabājusies tautā. Saknes, celmi un velēnas bija tie,
kas gandrīz ik dienas lika labot arklu. Visbiežāk lūza
appiņas, lemesnīca, trūka spandu auklas. Tādēļ, lai
darbs nekavētos, vienmēr mājā bija gatavas un pus-
gatavas arklu daļas. Lai arot rokas nenogurtu, ap
balsta rokturiem sēja divieli vai jostu.¹ Ar spīļa arklu
var vienā dienā apart no $\frac{3}{4}$ (arot pirmo reizi tīrumu)
līdz vienai pūrvietai (arot otru reizi). Spīļu arklu lie-
toja arī biržošanai, t. i., novelkot līnijas noteiktā atsta-
tumā, pa kurām iet sējējs un sēj; tāpat ziemāju lauku
izvagošanai, lai novadītu liekos ūdeņus. A. Oranov-
skis sniedz sekojošu aprakstu par vadziņu dzīšanu
ziemāju tīrumiem: «... viens arājs iet pa lauku pa
priekšu un vago (ar spīļu arklu — I. L.), bet otrs iet
tieši aiz viņa pa to pašu vagu ar spīļu arklu, kas ap-
tīts ar žagariem un lapām un ko sauc par Fegepflug.
Tas attīra vagu no smalkajām smiltīm. Lai izmestā
zemē neveidotu augstas vagas malas un tādā kārtā
nekavētu brīvu ūdens notecēšanu, minētajam otram
spīļu arklam piestiprina koku vai dēli, kas vienlaikus
piespiež vagas malas un tādējādi pazemina tās».²
Sausākā zemē vagas dzina tikai laukam vienā virzie-
nā, slapjā — arī pretējā. Vienas vagas attālumu no
otras noteica lauka mitrums.

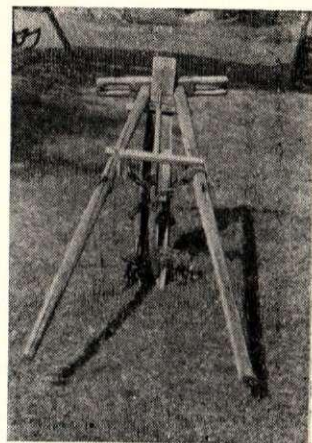
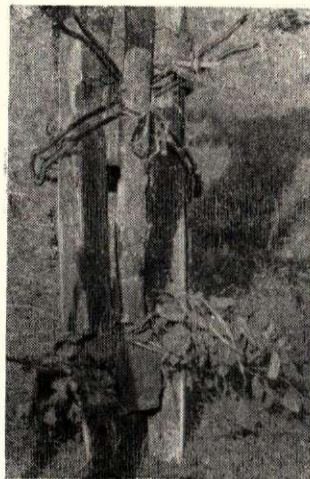
Spīļu arklu lietoja vagu dzīšanai, stādot kartupe-

¹ Par aršanu Ciblā stāsta 96 gadus vecais J. Cermodons:
«Senāk grūšāk bij kā tagad — ar plugu ar, ar mašīnām pļauj,
apkuļ; senāk arklu vaiga iz roku turēt. Dāiet da galda, «lizei-
ciņas» (karote — D. Zemzare) nevar da muti dalikt, rokas sāj.
Arklu kāra kaklā ar «ručņiku» (no krievu valodas — divielis —
D. Zemzare), ar striķīti, ar jostu sēja.» («LPSR ZA Vēstis»,
1948., 12. nr., 120. lpp.)

² A. Орановский. Op. cit., 240. lpp.

ļus, to aparšanai, un, beidzot, ar šo pašu arklu rudenī
izara kartupeļus.³

Vērstuve nevienam no iepriekš minētajiem arkla
veidiem nebija vajadzīga, tādēļ to piesēja vidū vai arī
pilnīgi izņēma un uz lemešiem uzsēja koka dēlīti vai
arī lapu slotiņu. Ja vagojot vajadzēja platāku vagu,
tad aiz lemešu vidū iesietās vērstuves aizbāza zaru
slotiņu (sk. 4. att.).

4. att. Spīļu arklis, sagatavots kartupeļu aparšanai. (Ventspils
raj. Lielirbes c. p. Lūzņu ciemā.)

19. gs. otrā pusē turīgajās zemnieku saimniecībās
sāka parādīties īpaši kartupeļu vagojamie arkli, kas
atšķirās no parastajiem spīļu arkliem tikai ar to, ka
lemesnīca ir šaura un tās lemešu daļa nav sadalīta
divās spīlēs, bet notēsta trīsstūrveidīgi un apsista ar
dēlišiem⁴ (sk. 5. att.).

Dažreiz bija arī dzelzs apkalumi lemesnīcas smai-
lajā daļā. Lemesnīcas garums — 125 cm, trīsstūrvei-
dīgā izliekuma garums — 54 cm, platums augšdaļā —
35 cm, appiņu garums — 174 cm.

Vagu dzīšanai rudens sējumiem 19. gs. vidū lietoja
arī speciali šim nolūkam pagatavotu striķējamo arklu,⁵
kas bija ļoti līdzīgs spīļu arklam; tikai uz lemešiem
uzlikti 14—40 cm augsti un apm. 80 cm gari spārni,
kas savienoti vidus daļā (sk. 6. att.). Spārnu savieno-

³ Kartupeļus stādot, ar spīļu arklu vienā dienā 1 cilvēks
apstāda 0,19 ha.

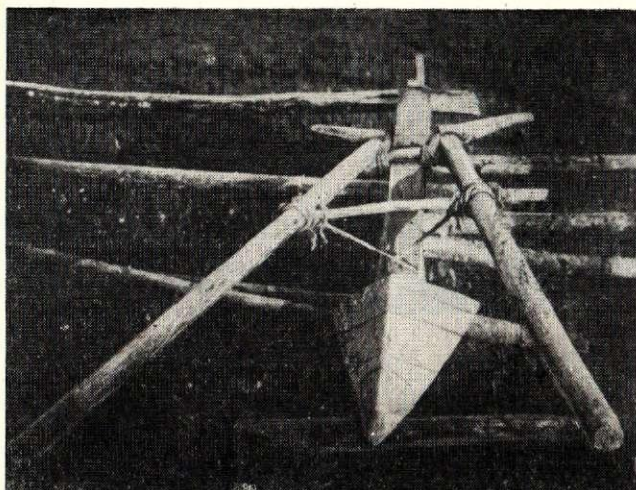
Kartupeļus stādot ar mašīnu, vienā dienā apstāda 1,47 ha.

Kartupeļus novācot ar spīļu arklu, vienā dienā novāc
0,06 ha.

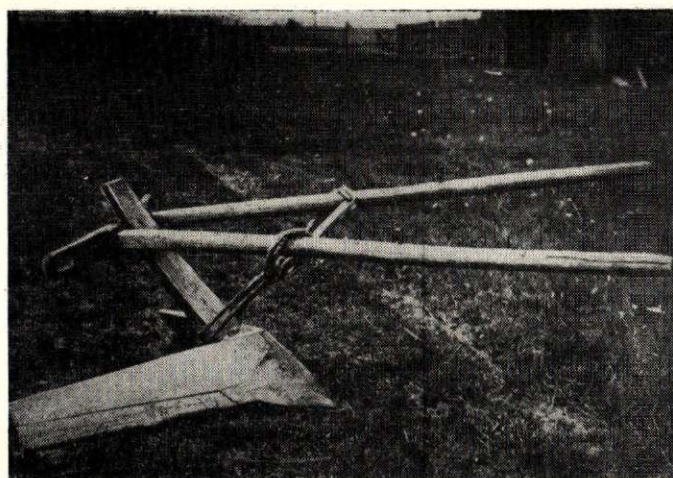
Kartupeļus novācot ar mašīnu, vienā dienā novāc 0,36 ha.
(Jekabpils novadpētniecības muzeja Socialistiskās celtniecības
nodaļa, E 5, 1 an.)

⁴ VVM PV, 3044. mape, Tukuma apr. Lestenes pag.; 2800.
mape, 160. dok., Ilūkstes apr. Demenes pag.; 3001. mape, 407.
dok., Talsu apr. Zentenes pag.; 3111. mape, Kuldīgas apr. Cie-
ceres pag.; 1895. mape, Valkas apr. Mārupes pag. šāda veida
arklu sauc par «lācīti».

⁵ Kuldīgas apr. Pampāju pag. minēto arklu sauc par birzē-
jamo arklu, un ar to arī sējama laikā dzinuši birzes (arkls
gatavots 1870. g.). (VVM PV, 3111. mape, 93. dok.)

5. att. Kartupeļu aparamais arkls. (19. gs. otra puse.) Talsu apr. Stendes pag. (CVVM materiāli.)

6. att. Strīķējamais arkls. (19. gs. otra puse.) Talsu apr. Stendes pag. (CVVM materiāli.)

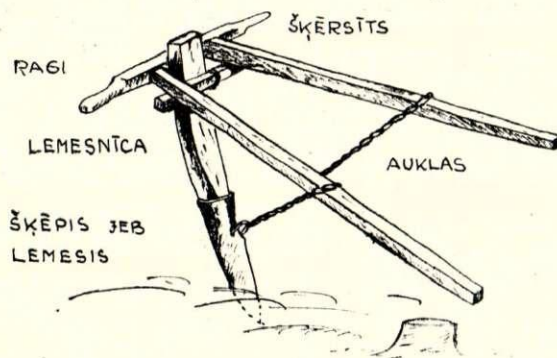
juma krustpunkta lejas daļa dažreiz apkalta ar dzelzi. Visas lemesnīcas kopgarums — 1 m, appišu garums — 1,80 m. Arot ar šo arklu, zemes nesakrājās valnišu veidā vagas abās pusēs, bet tās tika nolīdzinātas. Ja lauks bija ļoti slapjš, tad arā vispirms ar spīļu arklu un pēc tam ar striķējamo arklu.

Spīļu arklu uz lauku aizveda ar ragaviņām vai arī aiznesa uz pleciem.

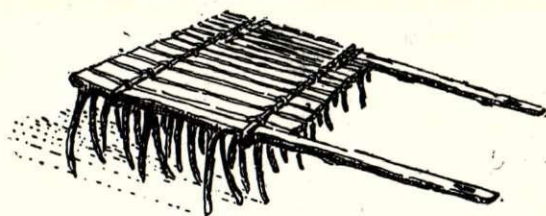
Spīļu arkls labi irdināja zemi, apmeta zemi uz vienu vai otru pusi, bet nespēja sagriezt biezu velēnu, tādēļ šim nolūkam lietoja specialu griezēja vai liduma arklu¹, kas pēc savas uzbūves bija līdzīgs parastajam spīļu arklam, trūka vienīgi vērstuves un divu lemešu vietā bija viens (sk. 7. att.). Dzelzs lemesim asā mala pagriezta uz augšu, lai labāk grieztu velēnu. Lemeša virspusē izkalts caurums, kurā ievērts riņķis, caur kuru savukārt izver spandus auklas un piesien pie arkla ilksīm. Lemešu garums bez uznavas ir 30 cm, plātums — 7 cm, uznavas diametrs augšdaļā — 6 cm.

Zemes sasmalcināšanai pēc aršanas lietoja ecēšas.² Vecākais ecēšu veids ir zaru ecēšas — eglī,³ kas sastā-

pamas Vidzemē, Zemgalē, Latgalē un retumis arī Kurzemē, apstrādājot līduma zemi (sk. 8. att.). Ārpus Latvijas teritorijas minētais ecēšu veids sastopams arī Igaunijā, Somijā un Ziemeļkrievijā. Eglu pagatavošanai izraudzīja piemērotu resnuma eglītes (diametrs — 15—20 cm) un sacirta 1 m garos blūķišos.

7. att. Griezēja jeb liduma arkls. Ludzas apr. Mērdzenes pag. (CVVM materiāli.)

8. att. Eglu zaru ecēšas. (Pēc A. Bilenšteina.)

Blūķišus pāršķēla vidū pušu un izveidoja «egļu galdus». Zarus atstāja 50 cm garus. Eglu galdus saturēšanai nocirta 4—5 m garas un 4 cm resnas eglu kārtiņas.⁴ Apmēram 2 m no resgaļa kārtiņu salieca

eglene	— Smiltenes;
zaraine	— Ilūkstes, Jēkabpils;
zarene	— Valkas;
zarenīca	— Jaunjelgavas.

⁴ Smiltenes raj. Zosēnu c. p. ap eglēm apliecamo kārtiņu sauc par kuļski.

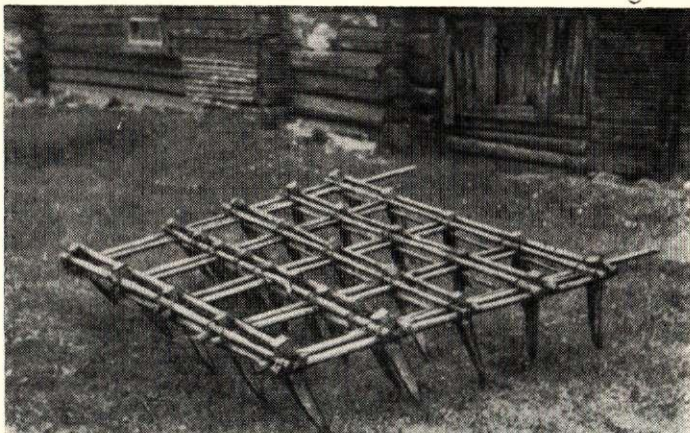
¹ Tā vietējie nosaukumi dažādos Latvijas rajonos:

duncis	— Kuldīgas, Ventspils, Balvu;
dūcis	— Talsu;
grieze	— Preiļu, Ilūkstes, Viļānu, Ludzas, Kārsavas, Krāslavas;
griežamais arkls	— Jēkabpils;
riezaks	— Preiļu, Ilūkstes, Viļānu, Ludzas, Kārsavas, Krāslavas, Daugavpils;
žuleklis	— Kāndavas.

² H. F. Dullo. Op. cit., 150.—151. lpp.; W. Friebe. Grundsatze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefland, Riga, 1808, 66. lpp.; A. Bienenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Zweiter Teil. Petrograd, 1918., 491. lpp.

³ Zaru ecēšu vietējie nosaukumi:

egļi	— Valkas, Valmieras, Gulbenes, Alūksnes, Abrenes, Balvu, Madonas;
eglaine	— Preiļu;

9. att. Pītās ecēšas. Baldones raj. Baldones c. p. (Vēstures un materialās kultūras institūta Etnogrāfijas sektora materiāli.)

kopā, lai vieglāk varētu pārlikt un kārtiņa nelūztu, tad liekuma vietu izsutināja, sadauzīja un savīja. Šādi saliektās egļu kārtiņas likumā (kārtiņas atrodas egļu galda galos) lika pirmo egļu galdu, kas, tāpat kā pēdējais egļu galds, bija apmēram 2 m garš un reizē nodereja arī par ilksīm. Aiz katra galda uz kārtiņas uzmauca gredzenus, kurus pagatavoja no kārkla, ievas vai paegļu klūdziņām, tās sasautējot un savijot. Tā, liekot zarus vienmēr uz vienu pusi, turpināja egļu pīšanu, kamēr sasniegts 1,5–2 m liels platums. Pinot stingri raudzījās uz to, lai tievgalji būtu ecēšas virzienā, jo tad zari neliecās atpakaļ. Pēc sapīšanas izcirta nevajadzīgos zarus un palikušos nolīdzināja vienādā garumā.

Iejūdzot zirgu, ap egles malējiem galdiem apmet cilpveidīgi dzeņaukšas.

Zaru ecēšas nekaltē, jo izkaltošas tās ir vieglas un zari ātri lūst. Pirms lietošanas ecēšas izmērcē.¹

Pītās vai tapu² ecēšas sastopamas Zemgalē un Vidzemes un Latgales dienvidu daļā, kā arī Lietuvā, Baltkrievijā, Polijas ziemeļaustrumu daļā, Ziemeļukrainas mežu joslā un lielā daļā Krievijas teritorijā (sk. 9. att.). Pītās ecēšas pagatavoja no krusteniski saliktiem apaļiem bērza vai egles kociņiem. Krustpunktu, kurā krustojas divas gareniskas un trīs šķērsu kārtiņas³ (pie kam divas iet pa virsu un viena pa apak-

¹ VVM PV materiālos no Daugavpils apr. Ungurmuizas pag. lasām, ka «pirms ecēšanas jau veselu dienu iepriekš vecais tēvs stiepj koka ecēšas uz līnmarķu, lai tās izmirktu. Kad ecēšas kādu laiku pabijušas ūdenī, tad droši var iet uz tīruma, zari vairs tad nelūzīs». (VVM PV, 2879. mape, 32. dok.; LPSR CVA, 3356. fonds, 1. apr., 4. lieta, Stāmerienas pagasta tiesas 48. protokols.)

² VVM PV, 1866. mape, Bauskas apr. Iecavas pag.; 2120. mape, Daugavpils apr. Višķu pag.; 2800. mape, 23. dok., Ilūkstes apr. Prodes pag.; 2879. mape, 151. dok., Daugavpils apr. Līksnas pag.; tāpat H. F. Dullo. Op. cit., 151. un 152. lpp.; W. Friebe. Op. cit., 67. lpp.; A. Bielenstein. Op. cit., 489. lpp.

³ Var krustoties divas gareniskas un četras šķērsu kārtiņas, t. i., divas iet pa virsu un divas pa apakšu.

šu), sasēja ar kārkla vai ievas klūdziņām. Krustojumu starpās iedzina ozola vai cita kāda cietāka koka tapas, kuru garums zem ecēšām bija 30 cm. Tapas augšgalā iegriezta robu, lai tā labāk turētos uz maikstes un neslīdētu uz augšu vai leju. Lejas galā tapu noasināja. Tapas dzina slīpi, vienu uz vienu, otru uz otru pusi, lai katra tapa ietu pa savu vietu. Malējo kociņu pārus atstāja garākus un, tos sasienot, izveidoja ilksis.

Koka tapu ecēšas⁴ atšķiras no pītajām ecēšām ar to, ka no koka cirstā rāmī ir sadzītas koka tapas (sk. 10. att.). Rāmi gatavoja no sīksta bērza resgaļa, kuru cirta ziemā vai pavasarī pirms sulu tecināšanas, vecā mēnesī. Ilksīm, t. i., ecēšu malējiem kociem, ja vien bija iespējams, izmeklēja liki noaugušus bērzus vai arī, ja tādu nebija, tad uzsīta uz ilksis galiem ieliku resnu zaru, lai ecējot ecēšu priekšgals neceltos augšā. Ilksšu garums — 1,32–1,54 m. To galos iekala caurumus streņģu ievēršanai vai arī rievās — streņģu apmešanai. Abas ilksis savienoja gareniski koki — šķērsi (skaitā 3–4), kurus pagatavoja no taisna bērza koka. Dažreiz vēl vidū ecēšu rāmi sastiprināja ar 1–2 šķērsiem, lai ecēšas labāk turētos kopā. Rāmja platums — 1,16–1,5 m, atsevišķo rāmja koku samēri — 7×8 cm.⁵

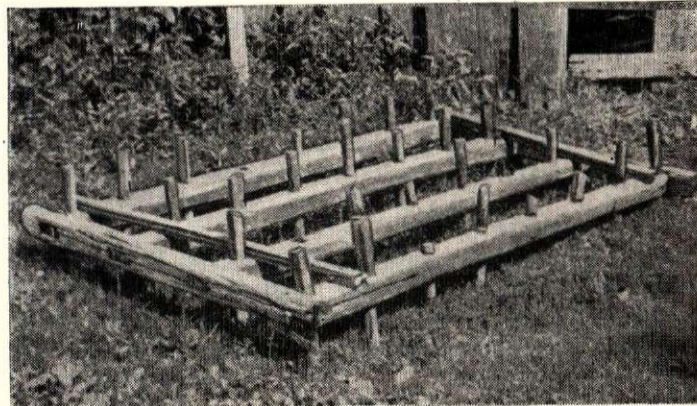
Ecēšu tapas bija apaļas un četrstūrainas, no ozola, oša un kļavas koka. Tapu garums — 31 cm, diametrs virs ecēšas — 31 cm, tapas garums zem ecēšas — 20 cm.

Koka un dzelzs tapu ecēšas uz lauka aizveda ar ratiem vai arī ecēšu virspusē bija piestiprinātas «sliecītes»⁶ (sk. 11. att.). Vedot uz lauku, ecēšas apgāza ar zariem uz augšu. Latgalē plaši izplatīts paņēmiens ne-

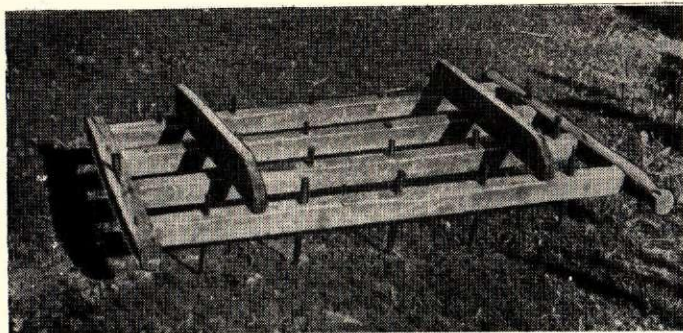
⁴ H. F. Dullo. Op. cit., 148. un 149. lpp.; W. Friebe. Op. cit., 67. A. Bielenstein. Op. cit., 488. lpp.

⁵ Egļu, pito un koka tapu ecēšu izvietojumu Latvijas PSR teritorijā skat. kartē.

⁶ VVM PV, 2979. mape, 114. dok., Daugavpils apr. Aulejas pag.; 3111. mape, 178. dok., Kuldīgas apr. Snēpeles pag.

10. att. Koka tapu ecēšas. Ventspils raj. Vīdālas c. p. 1/a. «Jaunā gvarde», Klīniskalnu mājās. (Vēstures un materialās kultūras institūta Etnogrāfijas sektora materiāli.)

11. att. Ecēšas ar sliecitēm. Vecsāres c. p. 1./a. «Vārpa» Kras-
tu mājās. (Vēstures un materialās kultūras institūta Etnogra-
fijas sektora materiāli.)

piestiprināt slieciņas virs ecēšām, bet uzmaukt tās ilk-
šu kokos iedzītajiem zobiem. Pagatavoja arī specialas
ragaviņas ecēšu aizvešanai uz lauku.¹

Koka tapu ecēšas visplašāk ir izplatītas Kurzemē,
bet 19. gs. beigās tās blakus citiem ecēšu veidiem sa-
stopamas visā Latvijas teritorijā.

Labības graudu iebēršanai sējot lietoja sētuvi
(sk. 12. att.). To pagatavoja no kārkla vai lazdas klū-
dziņām un egļu saknēm. Lietoja arī kriju sētuves. Lat-
galē sētuves pina no kārkla klūdziņām un salmiem.
Sētuves diametrs apm. 0,39 m un augstums 0,29 m.

Apstrādājot līdumu atmatas un iztīrot pļavas no
krūmiem un ciņiem, nepieciešamie darba rīki bija kap-
lis² un rauknis. Dzelzs kapli veido trīsstūra vai taisn-
stūra plāksne, mazliet ieapaļa, ar sašaurinājumu
augšdaļā, kur atrodas kāta caurums. Plāksnes lejas
daļu sauc par kapļa zobiem. Kapli gatavoja no dzelzs,
bet zobu daļu no tērauda. Zobu platums — 12—23 cm.
Tīrākā zemē lietoja kapli ar platākiem zobiem, sak-
ņainā — ar šaurākiem.

Kapli kala kalējs, bet asināja arī pats lietotājs uz
teciņas. Tikai tad, ja kaplis bija stipri nodilis, to nesa
pie kalēja, kas piekala jaunus zobus.

Kapļa kātu pagatavoja no bērza koka apm. 45 cm
garu. Koku kātam cirta vecā mēnesī, aptēsa un žāvē-
ja. Pēc izžušanas kātam ar slīmešu piešķīra vajadzī-
go formu, iedzina kāta caurumā un ieķīlēja, lai tas turē-
tos stingrāk. Kātus pagatavoja un ielika pats lietotājs.

Kapli lietoja zemes sairdināšanai un pļavu attīrī-
šanai no ciņiem.³ Pēdējā gadījumā rīkojās šādi: uz-
stājās uz ciņa un apcirta cīnim apkārt ar kapli, pēc
tam atcirsto cīni noplēsa.

¹ VVM PV, 3111. mape, 178. dok., Kuldīgas apr. Turlāvas
pag.

² Tautā kapli sauc par cirvi: zemes cirvis (Saldus un Lim-
bažu raj.); purva kaplis (Madonas raj.).

³ Par pļavu attīrīšanu no ciņiem stāsta arī tautasdziesma:

Kaplišam viegla dzīve
Mana tēva sētiņā;
Reiz pa gadu tas nogāja
Ciņaināi pļaviņā.

VVM PV, 1874. mape, Valmieras apr. Bauņu pag.; 2558.
mape, 212. dok., Madonas apr. Bērzaunes pag.

Rauknis ir īss sirpveidīgs tērauda nazis, kas ie-
sietis vienroces kātā. Raukņa garums — 35 cm, pla-
tums — 4 cm. Atvašu izkapti pagatavo arī, iesienot
īsākā kātā nodilušu izkapti.

Pāreja uz jauniem zemkopības darba rīkiem sākās
19. gs. vidū sakarā ar pāreju uz daudzlauku augu se-
ku un zālāju sējumiem, kam bija nepieciešama dziļā-
ka aršana. Šajā laikā turīgās zemnieku saimniecībās
parādās vienlemeša arkls, bet trūcīgajās saimniecībās
tos sāka lietot 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā. Tie,
kas nespēja tik ātri iegādāties vienlemeša arklu,
plēsumu plēšanai aizņēmas to no turīgajiem saimnie-
kiem, atstrādājot par to pēdējiem noteiktu dienu skai-
tu. Pirmie vienlemeša arkli — «prūsiši», «buciņi» —
bija ar koka rokturiem un koka disteli. Koka daļas
zemnieki izgatavoja paši, bet kalējs nokala lemesī.

Vienlemeša arkla atgrieztās biežās velēnas sa-
smalcināšanai vairs nederēja koka zaru ecēšas, kas
ātri lūza. To vietā sāka lietot dzelzs zaru ecēšas un
ķepu jeb lāpu ecēšas. Pēdējās izpildīja atsperu ecēšu
vietu. Zaru un ķepu ecēšas atšķīrās no koka tapu ecē-
šām tikai ar to, ka koka rāmī bija iedzītas dzelzs ta-
pas, pie kam dzelzs tapu ecēšām zari bija apaļas vai
kantainas dzelzs pulkas ar smailiem galiem, turpretī
ķepu ecēšām dzelzs zars nobeidzās ar trīsstūrveida
paplašinājumu.

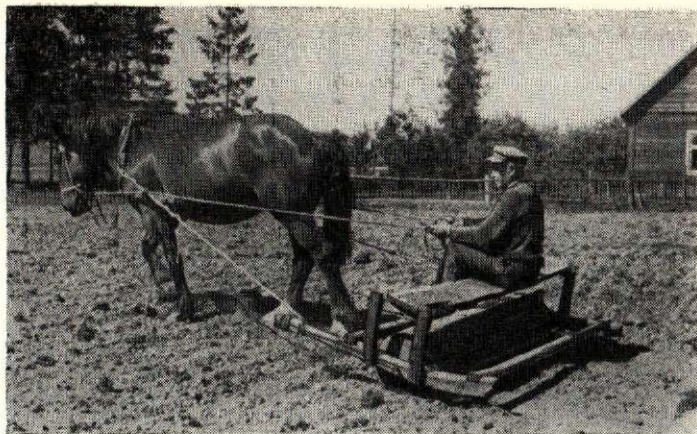
Blakus jaunajiem zemkopības darba rīkiem —
dzelzs arklam un dzelzs tapu ecēšām — saglabājās arī
spīļu arkls, kuru lietoja kartupeļu vagošanai un vadzi-
ņu dzišanai ziemāju sējumiem, kā arī koka zaru ecē-
šas — kartupeļu ecēšanai pavasarī.

Lai rudenī būtu vieglāka pļaušana, tad zemi no-
rullēja ar zemes rulli. Ja 1822. gadā O. Hūns norāda,
ka «zemes rulli tiek lietoti tikai retos gadījumos»⁴, tad
19. gs. vidū tas jau kļuvis par plaši lietotu darba rīku.

⁴ O. Huhn. Op. cit., 13. lpp.

12. att. Sētuvē. Alsungas raj. Jūrkalnes c. p. 1./a. «Ciņa»,
Cēru mājās. (Vēstures un materialās kultūras institūta Etno-
grafijas sektora materiāli.)

13. att. Zemes rullis darbā. Baldones raj. Nizeres c. p. (Vēstures un materialās kultūras institūta Etnogrāfijas sektora materiāli.)

Latvijā sastopami divi rullu veidi: gludie un rievotie, kurus pagatavoja no smaga ozola vai oša koka, retāk bērza vai egles (sk. 13. un 14. att.). Rulli ir 1,40 līdz 2 m gari, to diametrs ir ap 40 cm. Rievotos rullus pagatavoja divējādi: pirmkārt, rullī iecirta 3—5 cm dziļas rievas; otrkārt, rullim uzsita 3—5 cm resnas kārtiņas. Rulla galos iestiprināja dzelzs tapas, pie kurām savukārt piestiprināja rāmi. Dzelzs trūkuma dēļ abās rulla malās iegrieza robu, ap kuru aplieca ilksis. Nereti pusgraudnieks, kas bija pagatavojis rulli, pārējot uz citām mājām, izņēma rullī iedzītās dzelzs tapas.¹

Gludo rulli lietoja smilšainās augsnēs, mālainās—rievoto. Lai rullis labāk piekļautos zemei, tad tam pārsit pāri dēli, kur apsēsties rullētājam vai arī kur uzlikt smagumu.

Visus zemkopībai nepieciešamos darba rīkus zemnieki pagatavoja paši ar cirvi, zāģi, kaltu, ēveli u. c. nepieciešamajiem darba rīkiem, kokmateriālu zemnieki pirka no muižnieka un varēja no meža izvest tikai tad, kad mežsargs nopirkto koku bija apzīmojis. Tā Stāmerienes muižas mežkungs sūdz Dravnieku māju rentnieku Andreju Balodi, «ka tas pats no muižas 60 egļu galdus pircis un bez štempelēšanas no meža izvedis»².

Zemkopība pār saimniecības pamatu Latvijā kļuva jau mūsu eras sākumā. Tā bija līdumu zemkopība, kur dzelzs cirvis nomainīja kapli. 7.—8. gs. sākās pāreja uz tīrumu zemkopību, kas bija saistīta ar jauna darba rīka — spīļu arkla parādīšanos un kopienas iekārtas sairumu. Ar arklu un zirgu mazāks skaits cilvēku varēja apstrādāt zināmu platību daudz īsākā laikā. Tomēr blakus tīrumiem saglabājās arī līdumi, kurus apstrādāja ar vecajām līduma apstrādāšanas me-

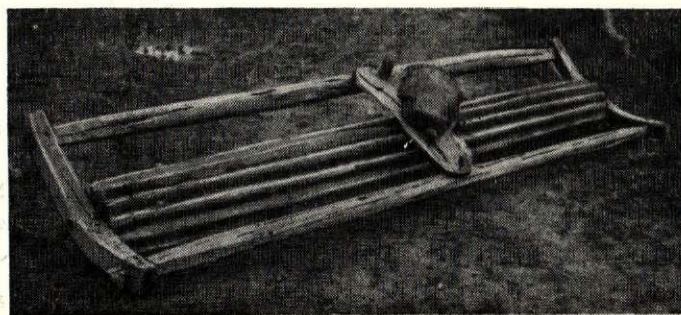
todēm. Tikai šeit blakus cirvim tika lietots zirga vilktais arkls.³

Arī Latvijas teritorijā blakus tīrumiem vēl 19. gs. pastāvēja līdumi. Bija divi līdumu lišanas un dedzināšanas veidi. Pirmais — līdumā sadedzināja pa visu platību vienmērīgi izklātus žagarus un malku. Pie šī veida jaunākā paņēmiena, kuru praktizēja, ja nebija pietiekami dedzināmā materiāla, žagarus uz lauka salika kaudzītēs un aizdedzinātus valstīja pa līdumu. Otrs veids — ķuteļu dedzināšana — bija izplatīts senajos lībiešu apdzīvotajos rajonos un uzskatāms par raksturīgu parādību somu-ugru tautām. Ķuteļu dedzināšana parādījās Latvijā 17. un 18. gs. mijā. Sevišķi ķuteļu dedzināšana izplatījās pēc Ziemeļu kara (1700.—1721.), kad Vidzemē bija radušās daudzas krūmājiem apaugušas atmatas. Muižnieki, uzsākot šai laikā plašāku labības ražošanu tirgum, centās paplašināt savus laukus ar līdumu un ķuteļu dedzināšanu. Ķuteļu priekšrocība bija tā, ka tā deva zemei lielāku mēslojumu. Tā kā līdumu dedzināšana stipri iznīcināja mežus, tad 18. gs. otrā pusē sāka propagandēt ķuteļu dedzināšanas priekšrocības.⁴ Līdumu un ķuteļu dedzināšana pakāpeniski izbeidzās 19. gs. otrā pusē, kad zemnieku saimniecības sāka pāriet uz intensīvāku lauksaimniecību un veco trīslauku sistemu sāka nomainīt daudzlauku augu seka.

Klaušu saimniecības sairuma posmā galvenais zemes apstrādāšanā lietojamais zemkopības darba rīks bija divzaru jeb spīļu arkls, kas izplatīts visā Ziemeļaustrumeiropas meža stepju joslā. Spīļu arkla konstrukcijā šajā posmā nav saskatāmas nekādas izmaiņas, izņemot to, ka palielinās arkla izgatavošanā izmantotais dzelzs daudzums; tā koka spandas arvien biežāk sāk aizvietot ar dzelzs spandām. Spīļu arkla

³ B. Grekovs, rakstot par tīrumu zemkopību, norāda: «Šis progresīvākais zemes apstrādāšanas veids neiznīdēja pavisam līdumu, kas turpināja eksistēt meža joslā vēl ilgi, bet jau kā savu laiku pārdzīvojuši parādība. Nākotne katrā gadījumā piederēja spīļu arklam (coxa) un lielajam arklam.» (Б. Д. Греков. Киевская Русь, 1953, 63. lpp.)

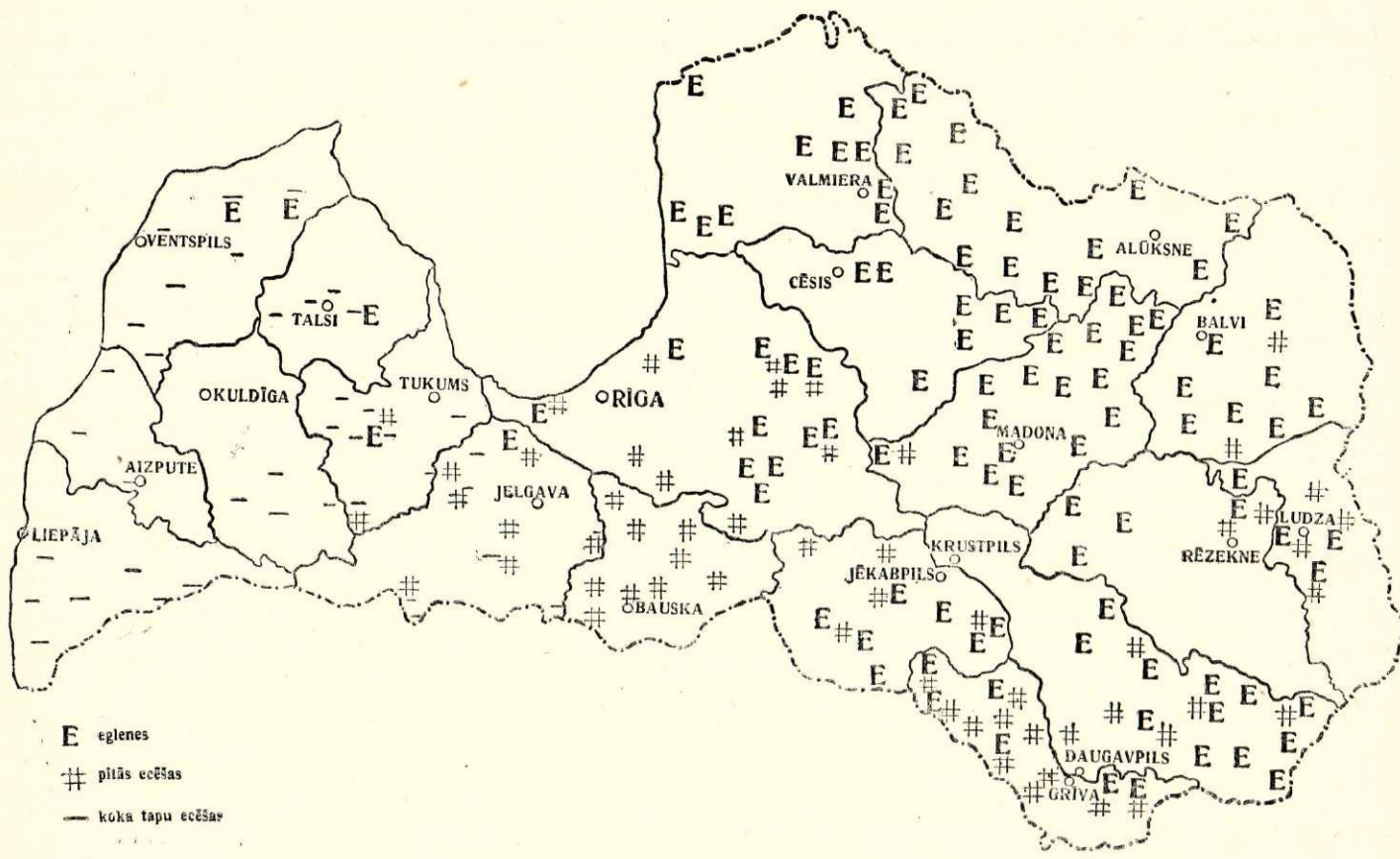
⁴ Kāds anonīms autors 1782. gadā par to rakstīja: «Līdumu dedzināšana pārņem visu zemi, un uguns tātad var izpostīt sēklu un dzinumus: liekas, tā ir mežiem kaitīgāka nekā ķuteļi,

14. att. Rievotais rullis. (CVVM materiāli.)

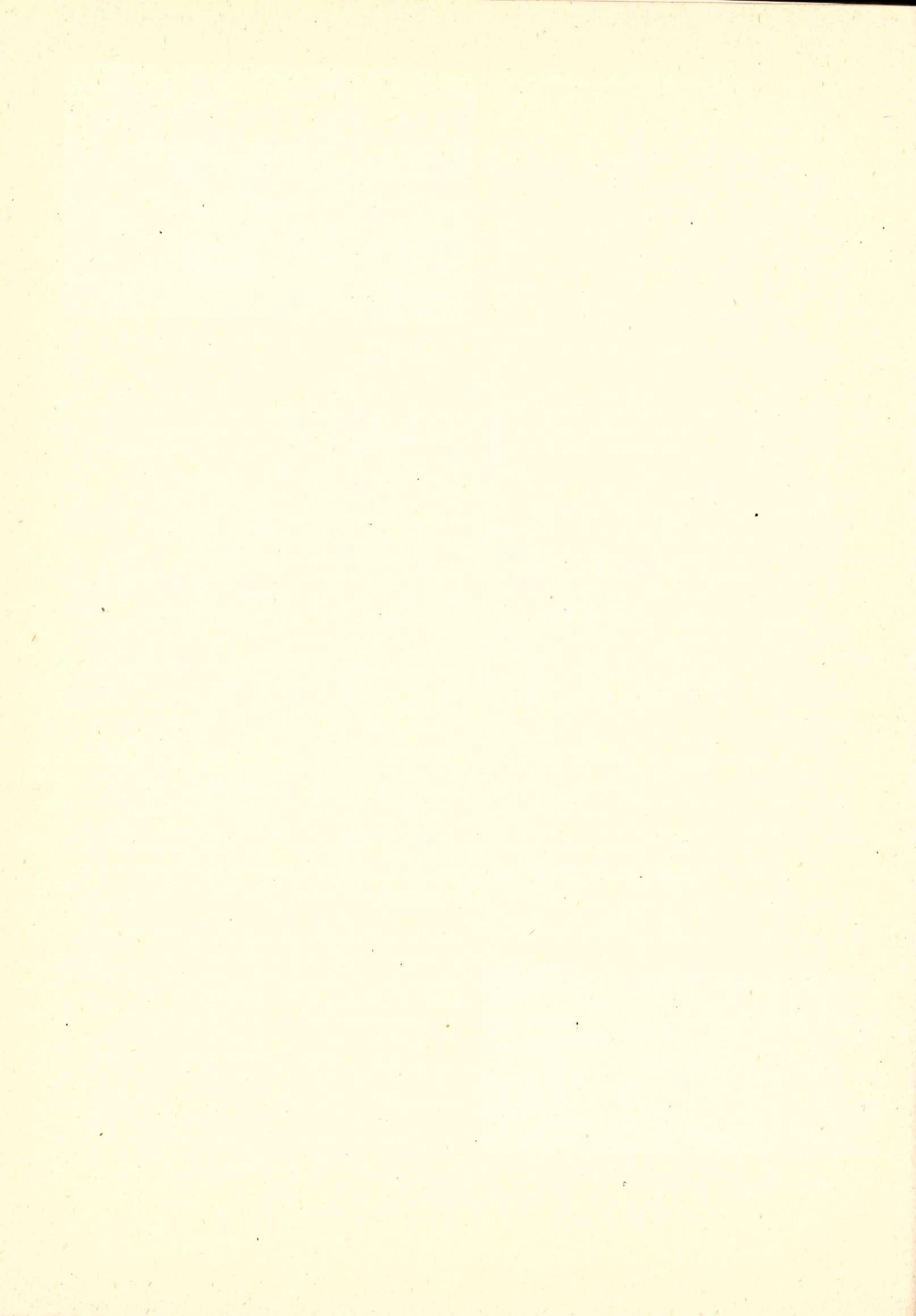
¹ LPSR CVA, 3356. fonds, 5. lieta, 205. prot. 1879. g.

² LPSR CVA, turpat, 4. lieta, 380. prot., 1879. g.

E eglenes
 # pītās ecēšas
 — koka tapu ecēšas

Egļu, pītō ecēšu un koka tapu ecēšu izplatība Latvijas PSR teritorijā.

atsevišķo daļu nosaukumi 19. gs. līdzīgi 18. gs. lietojami nosaukumiem.¹

Spīļu arklis, kas zemi galvenokārt uzirdināja, nebija piemērots dziļai, vienmērīgai aršanai, kāda bija nepieciešama, pārejot uz daudzlauku augu seku, tādēļ to 19. gs. II pusē nomaina vienlemeša arkli. Spīļu arklis no galvenā zemes apstrādāšanai lietojamā darba rīka pārvēršas par palīga darba rīku, ko lieto kartupeļu aparšanai, vagošanai un izaršanai, kā arī vadiņu dzišanai ziemāju sējumiem.

Otrs svarīgs zemkopības darba rīks Latvijā kļaušu iekārtas sairuma laikā bija ecēšas. Tās bija visai primitīvas. Zemnieki tās izgatavoja paši, un tās atbilda dzimtbūšanas un kļaušu iekārtas zemajai lauksaimniecības teknikai. Latvijā šai laikā sastopami 3 ecēšu veidi: egļu zaru, pītās un koka tapu ecēšas. To lietošanā dažreiz novērojama zināma specializācija — atkarībā no zemes un augsnes īpašībām. 19. gs. otrā pusē, sevišķi pēc 60. gadu reformām, kad, kapitalismam attīstoties, Latvijā sākas intensīvāka zemes apstrādāšana, turīgāko zemnieku saimniecībās parādās dzelzs tapu ecēšas, kas ātri izspieda novecojušās koka ecēšas, kuras vēl kādu laiku turpināja lietot trūcīgo zemnieku saimniecībās.

Tādā ziņā var secināt, ka Latvijā kļaušu saimniecības sairuma posmā vēl pastāvēja un tika lietoti feudālā perioda primitīvie darba rīki. Tas ievērojami traucēja zemkopības attīstību, izraisot pretrunas un nesaskaņas starp kapitalistiski progresējošiem ražošanas spēkiem un atpalikušajiem ražošanas līdzekļiem. Lūzums šai ziņā notiek vienīgi 19. gs. otrā pusē. Tas saistās ar pāreju uz naudas nomu un māju iepirkšanu, ar pāreju uz augstāku ražošanas veidu.

Sniegtais materials var noderēt arī Latvijas etniskās vēstures jautājumu risināšanai un etnografisko apgabalu robežu noteikšanai. Kaut arī Latvijā sastopamiem zemes apstrādāšanas darba rīkiem konstrukcijā un lietošanā ir daudz kopēju pazīmju, tad tomēr, uzmanīgi izsekojot, var atrast arī zināmas atšķirības. Tas sevišķi izpaužas gan atsevišķo daļu izmēros, gan konstruktīvajos savienojumos un nosaukumos. Šīs atšķirības ir visai svarīgas mūsu etniskās vēstures

dažādu problēmu risināšanai. Tā pēc arkla balsta formas izdalās Kurzeme, kur apaļa, izliekta balsta vietā sastopam taisnu dēlīti ar caurumiem galos arkla saturēšanai. Līdzīgs balsta veids sastopams arī Igaunijas teritorijā Pernumā rajonā (Halliste, Karksi). Pēc igauņu etnografe A. Mooras domām, tas pieder pie tiem materialās kultūras elementiem, kurus dienvid-igauņi pārņēmuši no latviešiem.² Interesanta ir arī tā parādība, ka Ziemeļkurzemē lietotās lemesnīcas samēri līdzīgi Ziemeļ- un daļēji arī Rietumigaunijā lietotā arkla ar «dzērvītēm» lemesnīcas izmēriem.³

Tuvāk iepazīstoties ar spīļu arkla detaļu vietējiem nosaukumiem, redzam, ka dažu detaļu (ilksu un spandū) vietējo nosaukumu izplatība aptver diezgan noteiktu teritoriju. Tā blakus nosaukumam «spandas» un «gredzeni» Ziemeļvidzemē sastopam nosaukumu «rengas», Vidzemes dienvidaustrumu daļā un Latgales dienvidrietumos — «paņķes». Spandū apzīmēšanai Latgales ziemeļu daļā lieto terminu «matigi», «matjugi», kas tuvi Pleskavas un Tveras apkārtnē sastopamajiem nosaukumiem «matiki» «matjugi», «močali». Latgales un Zemgales dienvidaustrumu daļā spandas saucās zemlekas, kas tuvs baltkrievu nosaukumam — землянки. Kurzemes ziemeļu daļā spandām sastopam terminu — «asinssabli».⁴

Pēc spīļu arkla appišu nosaukumiem izdalās Kurzeme, kur termins «appiši» vietā lieto nosaukumu «ilksis». Latgalē, sevišķi tās austrumu daļā, blakus nosaukumam «appiši» sastopam krievu valodā terminu — обжи.

Zināmas atšķirības novērojamas arī ecēšu konstrukcijā. Tā Latvijā sastopamās pītās ecēšas atšķiras no lietuviešu un rietumslavu pītajām ecēšām ar to, ka pirmie ilksim zirga iejūgšanai izmanto ecēšu malējos kociņus, kas šim nolūkam tiek atstāti garāki, kamēr lietuvieši un austrumslavi šim nolūkam ecēšas malējam pinumam piestiprina lokveidā saliektu kārtiņu.⁵

Tādā kārtā zemes apstrādāšanas darba rīkos saglabājušās senas tradīcijas, kas blakus citiem materialās kultūras elementiem der etniskā jautājuma, kā arī kultūras mijiedarbības problēmas risināšanā.

sevišķi, ja ar viena lūduma kokiem, ja tie labi auguši, var sagatavot 10 reizes lielāku ķuteļu platību.» (A. W. Hupel. Nordische Miscellaneen. Stück 5/6. Riga, 1782, 289. lpp.)

¹ J. K. Broce sniedz sekojošus Rīgas apkārtnē lietotos arkla daļu nosaukumus: epīni (arkla ilksis), balsts, lemesnise, lemesis, gredzeni vai spandas, vērstuve, ilksis iedzīto kociņu streņģu apmešanai — appiši, bet autors norāda, ka tā zemnieki Rīgas apkārtnē saucot arī arkla ilksis. Kociņu starp ilksim sauc par skalbi. (Brotze, J. Ch., Sammlung verschiedener Liefländischen Monumente etc. Bd. III, 27. lpp. Rokraksts, LPSR ZA Fundamentālajā bibliotēkā.)

² A. X. Моора. Об историко-этнографических областях в Эстонии. Сборн. «Вопросы этнической истории эстонского народа». Таллин, 1956, 287.—288. lpp.

³ Ziemeļkurzemē lietotās lemesnīcas garums svārstās no 112 līdz 131 cm, lemesnīcas kāju garums — 78—93 cm. Ziemeļ-igauņijas arkla ar «dzērvītēm» lemesnīcas garums — 110—130 cm, lemesnīcas kāju garums — 70—75 cm.

⁴ Spandū vietējos nosaukumus sk. 107. lpp.

⁵ П. Дундулене. Земледелие в Литве в эпоху феодализма. Балтийский этнографический сборник, Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. XXXII. М. 1956, 38. lpp.

ОРУДИЯ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО ТРУДА В ПЕРИОД РАЗЛОЖЕНИЯ БАРЩИННОГО ХОЗЯЙСТВА

И. Лейнасаге

Земледелие в истории развития человечества играет важную роль. Задача историка, этнографа, археолога — показать разные этапы в развитии земледелия, показать, как в связи с развитием производительных сил меняется система землепользования, что в свою очередь ведет к смене старых земледельческих орудий новыми. Характер земледельческих орудий труда непосредственно обусловлен экономикой и природными условиями. Но, несмотря на то что одна и та же форма пахотных орудий имеет большой ареал распространения, все-таки каждый народ внес в эти орудия свои специфические особенности, а также способствовал развитию земледелия своими навыками. Эти традиции, сложившиеся на протяжении длительного периода, позволяют при изучении орудий земледельческого труда говорить об этнических особенностях, характерных для каждого народа.

В Латвии до второй половины XIX века в земледелии господствовала трехпольная система. Однако наряду с нею сохранялся и лесной перелог, в котором приемы подсеки сочетались с сошной обработкой земли. В XIX веке на территории Латвии были распространены два способа обработки лесного перелога. Первый способ заключался в том, что на поле сжигали равномерно разостланные по всему перелогу хворост и дрова или же хворост складывали в кучу, зажигали ее, а потом горящую кучу перекачивали по полю. Вторым способом заключался в сжигании кучи сучьев и дерна — кютиса (лат. *šķutes, ķutēļi*, эст. *kütma*, лив. *kütt* — сжигать). Он применялся в Видземе и частично в Северной Курземе с конца XVII — начала XVIII века. Этот способ следует рассматривать как явление, специфическое для финно-угорских народов.

В период разложения феодально-крепостнического хозяйства главным пахотным орудием была двулемешная соха с перекидной полицей. Соха по своей конструкции одинакова на всей территории Латвии, некоторая разница наблюдается только в форме рукоятки и лемеха и в размере отдельных ее частей — рассохи и клешней. Так, в Видземе, Земгале и Латгале распространена соха с круглой изогнутой рукояткой, а в Курземе — с рукояткой в виде

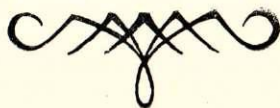
доски с двумя отверстиями для продевания рук (см. рис. 3). Вторая форма рукоятки встречается и в Эстонии в районе Пярну. В средней части Земгале втульчатый или полувтульчатый лемех сохи в нижней своей части расширяется в виде треугольника и по своей форме сходен с лемехами, распространенными на территории Литвы, в то время как на всей остальной территории Латвии лемех не имеет треугольного расширения (см. рис. 3). В северной части Курземе выделяется соха с длинной рассохой (длина рассохи — от 112 до 131 см, длина клешней — от 78 до 93 см), в то время как на всей остальной территории Латвии длина рассохи — от 97 до 125, длина клешней — около 50 см.

Сравнивая соху, распространенную в Латвии в XVIII веке, с сохой, которая применялась в XIX веке, видим, что как в конструкции, так и в названии ее частей не наблюдается никаких существенных изменений, только вместо деревянных или веревочных подвоев в XIX веке начали употреблять железные.

Следующим важным орудием при обработке почвы была борона. На территории Латвии распространены три типа борон: суковатка — в Видземе, Латгале и частично в северной части Земгале; плетеная борона — на остальной территории Земгале и в юго-восточной части Латгале; рамная борона с деревянными зубьями — в Курземе (см. карту «Распространение бороны на территории Латвии в XIX веке»).

В середине XIX века крестьянские хозяйства переходили от старой трехпольной системы земледелия к многополью, что в свою очередь повело к смене сохи плугом, а деревянной бороны — бороной с железными зубьями.

Анализ описанных орудий земледельческого труда ясно показывает, что для феодально-крепостнического строя характерны низкий уровень техники и старые приемы обработки почвы. Переход к более интенсивным методам земледелия в крестьянских хозяйствах стал заметным только в середине XIX века в связи с развитием капитализма в деревне.

DAŽAS LATGALES LATVIEŠU ZEMNIEKU ĢIMENES SVINĪBAS 19. GADSIMTA OTRĀ PUSĒ

L. Jeļremova

Ievadam

Tā kā tautas tradīcijas un paražas ieņēmušas ievērojamu vietu zemnieku ikdienas dzīvē, tad to pētīšana ir ļoti nozīmīga zemnieku ģimenes dzīves un ar to saistīto jautājumu skaidrošanā. Paražu izmaiņa noris lēni, tās ilgi saglabā sevī seno tautas ticējumu un paražu atliekas un spilgti atspoguļo tautas nacionālo būtību un psihisko strukturu, kas radusies un izveidojusies noteiktos vēsturiskos apstākļos.

Latgales latviešu zemniecības dzīves veidā 19. gs. otrā pusē konstatējamas daudzas paražas un ticējumi. Tās saistītas ar visiem svarīgākajiem notikumiem ģimenē — ar kāzām, kristībām, bērēm un citām godībām. Zemnieki stingri ievēroja paražas, un tās pārgāja no paaudzes uz paaudzi, pie kam to neievērošanu nosodīja, sevišķi vecākā paaudze, kura svētī sargāja senās tradīcijas.

Daudzajās paražās un ticējumos, kas zemnieku vidū vēl dzīvoja 19. gs. otrā pusē, saglabājušās seno pagānisko ticējumu paliekas, kuras izmainījās vēsturiskās attīstības gaitā, piemērodamās jauniem apstākļiem, bieži vien zaudējot sākotnējo saturu, bet saglabājot formu.

Senās tradīcijas un ticējumi primitīvi atspoguļo dažādās dzīves parādības. To ilgā saglabāšanās Latgales zemnieku dzīvē galvenokārt izskaidrojama ar Latgales ekonomisko atpalicību cariskās Krievijas apstākļos. Latgales zemniecība smaka sociālā un nacionālā jūgā. Politiskā beztiesība un nabadzība kavēja kultūras līmeņa attīstību, veicināja zemnieku ģimenes dzīves noslēgtību, radot labvēlīgu augsni māņticības saglabāšanai.

Katoļu baznīca, kam Latgalē daudzus gadsimtus bija ārkārtīgi svarīga nozīme, tautas ticējumus un paražas, pielāgojot reliģiskajam kultam, izmantoja savas interesēs.

Baznīca mācīja zemniekiem būt lēnprātīgiem un padevīgiem, nekurnot panest zemes dzīves nastu, par

to solot dažnedažādus labumus «viņā saulē». Katoļu baznīca atbalstīja un izplatīja zemnieku vidū māņticību, iedvešot viņos ticību pārdabisku spēku palīdzībai un līdz ar to novirzot no aktīvas cīņas par savas visai drūmās dzīves uzlabošanu.

19. gs. otrā pusē Latgales laukos, tāpat kā visā Krievijā pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861. gadā, attīstījās un nostiprinājās kapitalistiskās attiecības. Kapitalismam attīstoties, sāk izzust zemnieku saimniecības noslēgtais, naturalais raksturs.

Izveidojoties preču-naudas attiecībām, Latgales zemniecībā sākās dziļas sociālas diferenciacijas process, kas Latgalē risinājās ievērojami lēnāk nekā pārējā Latvijas teritorijā.

Apskatāmajā periodā Latgale, tāpat kā agrāk, jo-projām palika atpalicis, agrars apvidus. Tās ekonomisko atpalicību ievērojamā mērā noteica neizdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis: tā atradās tālu no Baltijas jūras ostām, caur kurām notika rosīga tirdzniecība ar rietumu valstīm. Tāpat Latgalē nebija izejuvīlu resursu, kas varētu veicināt vietējās rūpniecības rašanos.

Lielāku pilsētu bija maz. Pilsētas attīstījās galvenokārt kā administratīvi centri un kā tādi nevarēja nozīmīgi ietekmēt lauksaimniecības attīstību. Lielrūpniecības trūkums kavēja kapitalisma attīstību lauksaimniecībā.

Ar 1861. gada reformu Latgales zemniecība pamatos bija atbrīvota no dzimtbūnieciskās atkarības. Tomēr arī vēl pēc reformas visā apskatāmajā laika posmā zemes īpašumu lielākā daļa palika muižnieku rokās. Vitebskas gubernā, kurā ietilpa arī Latgale, 55% no visas zemes platības piederēja muižniekiem.¹

Plašām zemnieku masām trūka zemes. Latgalei raksturīgas bija mazas, nabadzīgas zemnieku saimniecības, kuru zemes platība nepārsniedza 2 līdz 4 desetinas. Tās eksistēja, pārdodot savu darbaspēku. No

¹ B. Brežgo. Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861.—1914., 1954., 48. lpp.

visu saimniecību skaita trūcīgo zemnieku skaits 1905. gadā sastādīja 22,4%.¹ Vidējiem zemniekiem, kas veidoja zemniecības skaitliski lielāko grupu — to saimniecības veidoja 51,4% no visu saimniecību kopskaita — nācās dzīvot pastāvīgā trūkumā.² Viņu dzīves līmenis bija ārkārtīgi zems.

Saimniekošana zemnieku sētā bija primitīva. Valdošā bija trīslauku sistēma. Zemes apstrādāšanai izmantoja pašu vienkāršāko inventāru. Ražas bija ļoti zemas un reti sasniedza trešo vai ceturto graudu. Bieži atkārtojās neražas gadi. Liela daļa sīko un vidējo saimniecību izputēja, tās tika pārdotas par niecīgu summu vai iznomātas, bet to īpašņieki devās darbā uz pilsētu vai arī palika par kalpiem pie muižniekiem vai lielsaimniekiem. Tūkstošiem zemnieku pārcēlās uz Sibīrijas attālākajiem rajoniem. Ik gadus no Latgales citur meklēt darbu aizgāja vairāk nekā desmit tūkstoši cilvēku.³

Vienlaikus ar zemniecības pamatmasas izputēšanu Latgalē veidojās stiprs lauku buržuazijas slānis. 1905. gadā to saimniecības veidoja 23,5% no visa zemnieku saimniecību skaita.⁴

Turīgā zemniecība saimniekoja pēc kapitalisma metodēm, lietojot lauksaimniecībā jaunāko tehniku, kā arī plaši izmantojot algotu darbaspēku.

Kapitalistisko attiecību attīstība Latgales laukos stipri izmainīja arī zemniecības ģimenes dzīves veidu, iznīcinot tās noslēgto patriarchy raksturu. Tā kā plašās zemnieku masas devās meklēt darbu uz citiem apvidiem, zemnieku ģimenē stipri pieauga sievietes nozīme, kā arī nostiprinājās jaunatnes patstāvība.

Zemnieku ģimenes dzīvē bija vērojamas jaunas tradīcijas, kuru nesēji bija trūcīgie un vidējie zemnieki, kas bija devušies uz pilsētu peļņā. Pilsētā tie saskārās ar pilsētas proletariātu un iepazinās ar jaunām sadzīves tradīcijām. Turīgās zemnieku ģimenes nekādā gadījumā nebija šo jauno izmaiņu cienītājas. Taisni otrādi, tās cieši sekoja senajām tradīcijām un aizstāvēja tās. Patriarchy dzīves veida sabrukuma process bija ļoti lēns un ilgstošs: «...jo zemkopību vispār un zemniecību jo sevišķi ar ārkārtīgi lielu spēku nospiež veclaiku tradīcijas, patriarchy dzīves veida tradīcijas un kā sekas no tā — kapitalisma pārveidojošā iedarbība (ražošanas spēku attīstība, visu sabiedrisko attiecību pārmainīšanās utt.) te izpaužas vislēnāk un vispakāpeniskāk.»⁵

Sevišķi lēnām vēstures attīstības gaitā, kā jau minēts, izmainījās paražas, konkrēti tā paražu grupa, kas saistīta ar zemnieku ģimenes dzīvi.

No lielā svinību skaita, kādas atzīmētas zemnieku ģimenēs 19. gs. otrā pusē, šai rakstā tiks apskatītas tikai kristības un bēres, kas līdz šim laikam vismazāk pētītas.

Literatūra par šiem jautājumiem nav visai plaša. Te vispirms jāatzīmē E. A. Voltera 1890. gadā Pēterburgā publicētā darba «Материалы для этнографии латышского племени Витебской губернии» I daļa.⁶

«Materialos...» Volters galveno uzmanību veltījis kāzu paražām un tautas svētkiem. Bēru un kristību paražas apskatītas daudz konspektīvāk, turklāt galvenokārt par Daugavpils apriņķa Krustpils un Ungurmuižas pagastiem. Aprakstot paražas, Volters tās ilustrē ar samērā bagātu tautasdziesmu materiālu, kuras tas uzrakstījis galvenokārt tā paša apriņķa Preiļu pagastā.

Diemžēl, materiāla izmantošanu apgrūtinā stingru chronoloģisku robežu trūkums. Vienlaikus ar faktiem, kas savākti 19. gs. otrā pusē, autors sniedz ziņas, kas attiecināmas uz daudz agrāku periodu, izmantojot pat Einhorna materiālu, kurš attiecināms uz 17. gs. Lielu vēribu Volters veltī arī Latgales zemnieku paražu salīdzināšanai ar Vidzemes un Kurzemes zemnieku paražām, nereti ar bagātīgo materiālu no Vidzemes un Kurzemes novēršot lasītāju uzmanību no galvenā mērķa.

Latgales zemnieku paražas pētījis arī Voltera laikabiedrs J. Krēsliņš, kas publicējis rakstu «Inflantijas latviešu ticējumi par dzīvību un nāvi»⁷, kurā apraksta paražu par mirušā dvēseles mīlošanu pirms apglabāšanas, skarot arī zemnieku uzskatus par dzīvību un nāvi, par aizkapa dzīvi.

Diemžēl, darbā nav minēti Latgales apvidi, kur minētais materiāls uzrakstīts.

Dažas ziņas par Latgales zemnieku bēru paražām, sevišķi Krustpils pagastā, ievietotas Kr. Barona un H. Visendorfa izdotajās «Latvju dainās».⁸ Te bagātīgi pārstāvētas latgaliešu tautasdziesmas par bērēm un kristībām.

Buržuaziskās diktaturas laikā Latvijā interese par Latgales zemnieku dzīves veidu pieauga. Taču šī interese attiecināma galvenokārt uz materiālo kultūru.

Vienīgais darbs, kur vienlaikus ar Latgales zemnieku dzīves veida materiālo pusi apskatītas arī ģi-

⁶ Materialus šim darbam Volters savāca 1882. un 1884. g. braucienos pa Latgali. Materiālu vākšanā viņam palīdzēja vietējie skolotāji un studenti no Latgales, kas tai laikā studēja Pēterpils universitatē. To vidū bija arī nākošais latviešu tautas dzejnieks Rainis. Voltera darba II daļa netika publicēta.

⁷ Etnografiskas ziņas par latviešiem, «Dienas Lapas» pielikums, 1. sēj., 1891.

⁸ Latvju Dainas, Kr. Barona un Visendorfa izdotas Pēterburgā 1909. g., 3. sēj., 3. d.

¹ B. Brežgo. Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861.—1914., 1954., 107. lpp.

² Turpat, 107. lpp.

³ Turpat, 84. lpp.

⁴ Turpat, 107. lpp.

⁵ V. I. Ļeņins, Raksti, 3. sēj. 1948., 141. lpp.

menes svinības, ir P. Pāvuliņas vēsturiski etnogrāfiskais pētījums par Krustpils novadu.¹ Minētajā darbā autore sniedz bagātu faktisko materialu par Latgales zemnieku kristību un bērnu paražām, daļēji izmantojama arī jau agrāk publicētos E. Voltera un J. Krēslīņa materiālus. Diemžēl, šai darbā apskatīti tikai Krustpils un Ungurmuižas pagasti, kas bija pētīti jau agrāk.

Vairāk specialu pētījumu par šo tematū nav. Visi pārējie publicētie darbi, kuros skartas bēres un kristības, ir materialu krājumi, kur materials izkārtots pēc alfabētiskā principa.

No šāda rakstura krājumiem vispirms nepieciešams atzīmēt P. Šmita «Latviešu tautas ticējumi».² Šajā krājumā materiāli par Latgali pārstāvēti daudz pilnīgāk nekā citos darbos, lai gan, salīdzinot ar citiem Latvijas etnogrāfiskajiem rajoniem, Latgalei pievērsta daudz mazāka uzmanība.

Ziņas, kaut gan ne tik plašas, par latgaliešu kristībām un bērēm sakopotas K. Strauberga darbā «Latviešu tautas paražas».³

Faktiskais materials par Latgales zemnieku kristību un bērnu paražām atrodams arī daudzos avīžu un žurnālu rakstos, piemēram, O. Svennes rakstā «Māņticības atliekas Latgales sētās»⁴, H. Tichovska «Dažas ziņas par bērēm Latgalē»⁵ un A. Armana rakstā «Tautas māņi un burvības Latgalē»⁶.

Visiem šiem darbiem ir raksturīgs faktiskā materiāla izklāsts bez jebkādiem vispārinājumiem un analizēm. Pēc tiem nav konstatējamas paražu chronoloģiskās robežas, to attīstības gaita atkarībā no konkrētiem vēsturiskajiem apstākļiem.

Šajā rakstā izmantoti arī LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli un 1955. gada ekspedīcijā autores vāktie materiāli Viļānu, Preiļu, Varakļānu un daļēji Rēzeknes rajonā.

Sis raksts ir mēģinājums sistematizēt un vispārināt Latgales zemnieku — latviešu bērnu un kristību paražas 19. gs. otrā pusē, izsekot paražu un tradīciju kompleksa izmaiņām un attīstības gaitai atkarībā no konkrētiem vēsturiskajiem apstākļiem.

Kristības

19. gs. otrā pusē plašas Latgales zemnieku masas vēl ticēja dažādiem pārdabiskiem spēkiem, ar kuru palīdzību zemnieki cerēja nodrošināt vesela bērna piedzimšanu un pareģot viņa nākotni.

Sevišķi daudz dažādas paražas un ticējumi saistās

¹ Latvju Raksti, 2. sēj.

² P. Smits. Latviešu tautas ticējumi, 1.—4. sēj., 1940.—1941.

³ K. Straubergs. Latviešu tautas paražas. R., 1944.

⁴ «Latgales Vēstnesis», 1935., 39.—40. nr.

⁵ «Ceļi», Rakstu krājums, VIII, 1937.

⁶ «Latvijas Saule», 1923., 12. nr.

ar bērna pirmajām dzīvības dienām, t. i., no dzimšanas dienas līdz kristībām. Zemnieki ticēja, ka tieši šis periods ir ļoti nozīmīgs bērna laimīgas un bagātas dzīves noteikšanai.

Rūpes par bērnu un tā laimīgu nākotni vērojamas jau pirms bērna piedzimšanas. Lai bērns piedzimtu vesels un izaugtu godīgs un visu cienījams cilvēks, sievietei grūtniecības laikā jāievēro vesela rinda uzvešanās noteikumu, jo pastāvēja uzskats, ka mātes izturēšanās šajā periodā spēj ietekmēt bērna rakstura veidošanos.

Piemēram, ja grūtniece bija nikna un ātri uztraucama un bieži ar apkārtejiem strīdējās, bērns izauga nikns un ar nesaticīgu raksturu. Ja grūtniece bez atļaujas ņēma tai nepiederošas lietas, bērns izaugs zaglīgs.⁷

Sievietei grūtniecības laikā nevajadzēja atrasties liķa tuvumā, skatīties uz to, vēl vairāk — to mazgāt vai ģērbt, jo tas varēja slikti ietekmēt gaidāmo bērnu.⁸

Ja grūtniece izbijās no ugunsgrēka un turklāt pieskārs ar rokām ķermenim, tad uzskatīja, ka bērnam tai pašā vietā būs sarkans plankums.

Pēc ticējuma plankumu varēja izņemt jaunpiedzimušā pirmās mazgāšanas laikā, ja mazgājamā ūdenī ielika oglīti no tā paša ugunsgrēka, no kura māte izbijusies.⁹

Vēl 19. gs. 60.—70. gados Latgales ciemos dzemdības notika pirtī. Par to liecina arī sekojoša tautas dziesma:

Kur t'e dzima gudri vēiri,
Kur slaid'i kumeliņi?
P'ertī dzima gudri vēiri,
Stalī slaid'i kumeliņi.¹⁰

Sis paradums saglabājies no ļoti seniem laikiem, kad pirti uzskatīja par uzturēšanās vietu gariem, kuri palīdz dzemdībās.

Tomēr patiesais iemesls latgaliešu zemnieci, tāpat kā daudz citu tautu sievietēm, tuvojoties dzemdībām aiziet uz pirti, acīm redzot bija citu, šim attiecīgajam gadījumam piemērotāku telpu trūkums. Zemnieki

⁷ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Radopoles c. p. Rampānu un Bēču c.)

⁸ Turpat, Trūpu ciems; Varakļānu raj. Barkavas c. p. Zaļmežnieku ciems. Līdzīgas paražas pierakstītas Krustpils pagastā. (Latvju Raksti, 2. sēj., 104. lpp.)

⁹ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Radopoles c. p. Rampānu un Bēču c.; Trūpu c.; Varakļānu raj., Barkavas c. p. Zaļmežnieku c.)

Līdzīgas paražas uzrakstītas Krustpils pagastā (Latvju Raksti, 2. sēj., 104. lpp.), kā arī citās Latvijas vietās. (Latvju Dainas, Jelgavā, 1894., 1. sēj. (turpmāk — LD), 185. lpp.)

¹⁰ Э. Вольтер. Материалы для этнографии латышского племени Витебской губернии, ч. 1. СПб. 1890, 141.—142. lpp. (Преильская волость).

Sis dziesmas variants uzrakstīts arī Krustpilī. (LD, 1. sēj., 214. lpp., Nr. 1149.)

parasti mitinājās mazās un tumšās dūmistabās, kur ārkārtīgā saspīestībā bija izvietojusies lielā zemnieku ģimene. Izkurinātā pirtī bija silti, tur nevajadzēja baidīties apsaldēt bērnu. Bez tam pirts parasti bija celta strauta vai ezera tuvumā, kur ātri varēja pasmelt vajadzīgo ūdens daudzumu.

19. gs. beigās paradums dzemdēt pirtī izzuda. To vispirms veicināja zemnieku vispārējā kultūras līmeņa celšanās, kā arī dzīves apstākļu uzlabošanās. Zemnieku dzīvojamās ēkas sāka celt plašākas, ar divām vai vairākām istabām un skursteni. Bez tam plašā zemnieku ģimene ar laiku samazinājās skaitliski, sevišķi pēc iedalītās zemes izpirkšanas, jo no ģimenes izdalījās pieaugušie precētie dēli vai citi ģimenes locekļi (brāļi, māsu vai brāļu dēli u. c.). Tas viss radīja labvēlīgus priekšnoteikumus, ka dzemdībām varēja izmantot istabu. Tāpat arī sakarā ar zemnieku kultūras līmeņa celšanos to vidū pakāpeniski izzuda priekšstats par dzemdētājam labvēlīgiem pirts gariem. Katoļu baznīcas negatīvā izturēšanās pret pirts garu kultu, kurā tā pamatoti saskatīja seno pagānisko ticējumu atliekas, veicināja šā kulta zušanu zemnieku vidū.

Tā kā ārstu un feldšeru bija ļoti maz, dzemdētājas nesaņēma nekādu medicīnisko palīdzību. 1895. gadā Latgalē uz 9660 cilvēkiem bija 1 ārsts un uz 5304 cilvēkiem 1 feldšeris.¹ Plašākām zemnieku masām medicīniskā palīdzība bija turpat vai nesaņiedzama. Tāpēc dzemdībās parasti palīdzēja lauku pūšlotājas, kuru nemākulība nereti bija par daudzu nāves gadījumu cēloni.

Pirms dzemdībām zemnieces griezās pēc palīdzības pie svētās Marijas, kas skaitījās sieviešu aizstāve, lai tā atvieglotu radības.

Svētās Marijas kults Latgalē izplatījās samērā vēlu (16.—17. gs.), reizē ar katolicisma izplatīšanos zemnieku masās, nomainot agrāko Laimas kultu, kura līdz tam bija skaitījusies par ģimenes pavarda sargātāju.

Daudzās tautasdziesmās, kas runā par radībām un kas Latgales zemnieku vidū dzīvoja vēl 19. gs., nereti tomēr vēl prasīta Laimas palīdzība.

Bez tam, zemnieces centās panākt dzemdību atvieglotāšanu un bērnam nodrošināt laimīgu dzīvi arī ar dažādu aktīvu maģisku izdarību palīdzību.

Ja dzemdības bija grūtas, mājā atvēra visas durvis un logus, atslēdza atslēgas, atvilka bultas, lai ar šādu rīcību radības paātrinātu.²

Lai bērns kļūtu bagāts saimnieks un dzīvotu pārti-

¹ Latvijas PSR Centralais valsts arhīvs, 657. f., 1. apr., 28. lieta, 90. lapa.

² 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Galēnu c. p. Cepurnieku c.; Varakļānu raj. Barkavas c. p. Silavnieku c.) Tāda pati parādība pierakstīta arī Preiļos. (P. Smits. Latviešu tautas ticējumi, 1. sēj., 1940., 407. lpp.)

cībā, dzemdētājai trīs reizes vajadzēja apiet apkārt bagātīgi klātam galdam.³

Dažādas paražas, kas nodrošināja bērnam laimīgu nākotni, tika pildītas arī pēc dzemdībām, bērnu apkopjot. Lai bērni izaugtu labi strādnieki, zēnam, piemēram, nabas saiti nogrieza uz cirvja pieta, bet meitenei — uz veļas vāles.⁴

Krustpils pagastā šī paraža eksistēja mazliet citādā veidā. Tur bērnam nabas saiti nogrieza uz koka vai akmeņa, lai bērns izaugtu spēcīgs un vesels.⁵ Bērna vaigus un lūpas pirms mazgāšanas apzieda ar placentu, lai tas augtu skaists. Tādu pašu līdzekli lietoja arī dzemdētājas, lai nodzītu no sejas brūnos traipus.⁶

Ūdenī, kurā pirmo reizi mazgāja bērnu, ielika naudas gabalu, kuru parasti uzglabāja, jo ticēja, ka tas nes bērnam laimi un bagātību. Dažkārt šo naudu atdeva bērna saņēmējai.

Preiļu un Viļānu pagastos ūdeni pēc pirmās bērna mazgāšanas, ja bērns bija zēns, izlēja stallī, lai tam veiktos ar zirgiem, un kūtī — ja bērns bija meitene, lai tai govīs dotu daudz piena.⁷

Ja radības bija grūtas, tad pēc tautas ticējuma bērnam gaidāma grūta dzīve, ja radības bija vieglas, tad bērnam būs laimīga dzīve.⁸

Tuvinieki zilēja bērna likteni arī pēc tā dzimšanas laika. Ja bērns piedzima pirmdienā, trešdienā vai piektdienā (katoļiem šīs dienas skaitās nelaimīgas), tad to nākotnē gaida daudzas nelaimes. Sevišķi nelaimīgu dzīvi pareģoja bērnam, kas dzimis lielā gavēņa vai adventes laikā.⁹

Ja bērns piedzima jaunā mēnesī vai lielu svētku laikā (ziemassvētkos, lieldienās u. c.), tad tā skaitījās laba zīme.

Zemnieki ticēja, ka bērna likteni iespējams ne tikai paredzēt vien, bet ar dažādu maģisku izdarību palīdzību arī ietekmēt bērnam par labu. Lai bērns neizaugtu dzērājs, piemēram, Preiļos, tam mutē ielika skābu, ceptu ābolu.¹⁰ Bērnam nedrīkstēja kāpt pāri, jo tad tas varēja neizaugt.¹¹ Jaunpiedzimušo bērnu nedrīkstēja skūpstīt, jo citādi tas vēlu sāks runāt.¹²

³ O. Svenne. Mānticības atliekas Latgales sētās. «Latgales Vēstnesis», 1935., 39. nr.

⁴ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Rēzeknes raj. Taudejānu c.; Viļānu raj. Galēnu c. p. Stabulnieku c.)

⁵ Latvju Raksti, 2. sēj., 105. lpp.

⁶ Turpat.

⁷ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Lomu c. p. Sondoru c.; Preiļu raj. Sondoru c. p. Bēču c.)

⁸ Turpat, Viļānu raj. Sokolu c. p. Vecmurānu c.

Tāds pats ticējums pierakstīts Krustpils pagastā. (Latvju Raksti, 2. sēj., 105. lpp.)

⁹ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Galēnu c. p. Marinskas c.; Preiļu raj. Sondoru c. p. Bogdanovkas c.)

¹⁰ P. Smits. Op. cit., 1. sēj., 160. lpp. (Preiļi.)

¹¹ Turpat, 102. lpp. (Rēzekne.)

¹² Turpat, 183. lpp. (Asūnē.)

Pēc mazgāšanas meiteni ietina vīriešu kreklā, lai tā patiktu puīšiem, bet zēnu — sieviešu, lai tas patiktu meitām.¹

Zemnieku ģimenē bērna dzimšanas dienā dažreiz notika nelielas svinības, kurās parasti piedalījās tikai mājas iedzīvotāji. Dzimstot pirmajam bērnam, kādreiz arī nākošajam, vīramāte vedeklai dāvināja ļakatu, brunčus, jaku, bet pārtikušās ģimenēs vēl vērtīgākas lietas.

Tuvākās radnieces un paziņas, sevišķi precētās sievietes, uzzinājušas par bērna piedzimšanu, atnāca apraudzīt jauno māti un jaundzimušo. Šo pirmo tikšanos ar tuviniekiem sauca par «raugiem» (krieviski — родины).

«Raugos» parasti gāja otrā — trešā dienā pēc radībām, negaidot sevišķu aicinājumu. Ciemiņi jaundzimušajam un mātei atnesa dāvanas. Latgalē bija plaši izplatīts paradums raugos nest ķiļķenus, lai bērns augtu vesels un resns kā ķiļķens.

Vīrieši, izņemot tuvākos radniekus, «raugos» parasti negāja, skaitot tos par «sieviešu svētkiem». Dažkārt mājinieki raugos nācējiem noslēpa cepures un tās izdeva tikai pirms aiziešanas pret izpirkumu jaundzimušajam par labu.²

Raudzībnieki apjautājās par jaundzimušā un tā mātes veselību, deva tai dažādus padomus bērna kopšanā. Viesus pācienāja. Dažas radnieces palika pie nedēļnieces, lai jaunajai mātei kādu laiku palīdzētu saimniecībā.

Vecāki centās bērnu pēc iespējas ātrāk nokristīt, jo pastāvēja uzskats, ka nekristītam tam draud briesmas no ļaunajiem gariem un raganām. Sevišķi steidzās nokristīt slimu bērnu, ja nebija cerību, ka tas izdzīvos, jo ticēja, ka nekristīta bērna dvēsele nenonāks debesīs, bet gan ļauno garu rokās, un par to vainīgi būs vecāki, kas novilcinājuši kristības.

Nekristītu bērnu vecāki ļoti uzmanīja. To neatstāja vienu istabā, sevišķi naktī, jo baidījās, ka raganas varētu bērnu apmainīt.

Jaundzimušo līdz kristībām centās svešiem ļaudīm nerādīt, kā arī nerunāt par tā ārieni, lai bērnu «nenoskatītu ļauna acs».

Ja par bērnu kāds runāja ko sliktu, tad māte trīs reizes nospļāvās, teikdama: «Suņam, kaķam, ne manam bērnam! Тр[і]ю, тр[і]ю!»³, jo ticēja, ka tādā veidā var novērst ļauno vēlējumu iedarbību.

Bērnu kristīja parasti nedēļu pēc dzimšanas — tuvākajā svētdienā. Vecāki gatavojās kristībām kā lie-

liem svētkiem, tajās ielūdza daudz viesu. Nelūgti viesi kristībās parasti neieradās.

Svarīgākās personas kristībās bija bērna krusttēvs un krustmāte. Zemnieki ticēja, ka krusttēva un krustmātes raksturs un mantiskais stāvoklis ietekmē bērna nākotni, tāpēc zemnieki minētā pienākuma pildīšanai uzaicināja pārtikušus ļaudis ar izcilāku stāvokli zemnieku vidū.

Pēc katoļu baznīcas likumiem, krusttēvi un krustmātes skaitījās krustbērna tuvākie radnieki pat tādos gadījumos, ja viņi nebija radi, bet tikai pazīstami bērna vecāku ģimenei. To ģimeņu locekļi savā starpā nedrīkstēja precēties. Bērnam ņēma vienu krusttēvu un vienu krustmāti, jo tā bija noteikusi katoļu baznīca nolūkā samazināt to personu loku, kas savā starpā nedrīkstēja precēties. Liels skaits garīgo radnieku (kas skaitās pa krusttēva un krustmātes līniju) kopā ar ievērojamu skaitu asinsradnieku, kas parasti dzīvoja tajā pašā vai kaimiņu ciemā, varēja zemnieku precēšanās jautājumos izraisīt nopietnas grūtības, sevišķi vēl Latgales ciemu diezgan noslēgtajā dzīvē.

Vidzemē un Kurzemē, kur garīgā radniecība laulību slēgšanu netraucēja, krusttēvu un krustmāšu skaits bija daudz lielāks, nereti sasniedzot pat 4—5 cilvēkus. Tai pašā nolūkā — ierobežot radnieku loku, par krusttēvu un krustmāti ļoti bieži uzaicināja bērna tēva vai mātes radniekus. Krustmāti parasti izvēlējās no bērna mātes radnieku vidus, bet krusttēvu no tēva radniekiem.

Pēc zemnieku ticējumiem, par krustmāti nevarēja būt grūtniece, jo tad krustbērnam būs grūta dzīve.⁴

Jaunavas parasti atteicās ņemt par pirmo krustbērnu meiteni, jo baidījās palikt neprecētas.⁵

Vakaru pirms kristībām sauca par «pirts vakaru», jo bērnu šajā vakarā nesa pirtī mazgāt. Galvenā rīkotāja te bija vecmāte. Viņa kurināja pirti, iepriekš aizbāžot visas spraugas un kaktus, pārkrustīja tos, lai ne-labie garī neiekļūtu iekšā. Pēc tam tajā vietā pirtī, kur bija notikušas dzemdības, vecmāte atkarībā no bērna dzimuma nokāva gaili vai vistu, it kā pateicībā gariem par to, ka viņi devuši bērnam dzīvību. Zemnieku vidū vēl bija saglabāties vecs primitīvs ticējums: lai bērns dzīvotu, jādod «asinis pret asinīm», — jāupurē gariem kāds dzīvnieks (agrākā periodā) vai putns. Tā kā 19. gs. beigās pirti dzemdības vairs nenotika, tad līdz ar to pakāpeniski izzuda arī šī paraža, kā arī zemnieku ticība gariem — dzemdētājas palīgiem.

¹ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Galēnu c. p. Vecmuižas un Silavnieku c.; Varakļānu raj. Barkavas c. p. Zaļmežnieku c.)

² 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Rēzeknes raj. Taudejānu c.) Tāda pati paraža pierakstīta Krustpils pagastā. (Latvju Raksti, 2. sēj., 107. lpp.)

³ P. Smits. Op. cit., 1. sēj., 190. lpp. (Pilda.)

⁴ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj., Viļānu c. p. Trūpu c.; Preiļu raj. Sondoru c. p. Bogdanovkas c.; Preiļu c. p. Šolderu c.)

Tāda pati paraža sastopama arī Kurzemē un Vidzemē. (LD, 1. sēj., 1894., 178. lpp.)

⁵ P. Smits. Op. cit., 2. sēj., 957., 959. lpp. (Asūne, Preiļi.) Tāds pats ticējums pierakstīts Jasmuižā un Liksnā. (A. Aizsils. Senās kāzas Daugavpils apriņķī. 1941., 21. lpp.)

Jaunpiedzimušo pēra ar bērza slotiņu, kas speciāli šādiem gadījumiem bija darināta Jāņu dienā, jo pastāvēja uzskats, ka Jāņu dienā plūktām zālēm un citiem augiem ir īpašas dziedinātājas spējas. Šajā vakarā parasti notika arī t. s. «saru pāršana».

Tā kā jaundzimis bērns nereti bija nemierīgs, zemesnieces bija pārliecinātas, ka bērnu moka «sari», kas atrodas viņa miesā. «Sarus» izdzina sekojošā veidā: iejauc šķidru rudzu vai kviešu mīklu un ar to nozieda visu bērna ķermeni, izņemot seju, kur «saru» neesot. Parasti ar mīklu nozieda kādu lupatu, kurā tad ietina bērnu. Pēc tam bērnu nolika uz lāvas un uzmeta garu. Tādā stāvoklī jaundzimušo atstāja guļam, kamēr tas nosvīda. Pēc tam to iztina un pamatīgi nomazgāja ar siltu ūdeni. Mānticīgajiem zemesniekiem šķita, ka mīklā paliek cieti graudiņi, tā saucamie «sari». Ja arī pēc «saru» pāršanas bērns bija nemierīgs, «saru pāršanu» atkārtoja, dažkārt pat vairākas reizes, arī vēl pēc kristībām, piemēram, pirms atšķiršanas no krūts.¹

19. gs. beigās bērnu mazgāšanu vienkāršoja. Bērns sāka mazgāt istabā pie krāsns. Ziedojumi gariem par bērna dzīvību izzuda; pamazām aizmirsa arī «saru pāršanu», tā saglabājās ilgāk atpalikušajās zemesnieku ģimenēs.

Sestdienā pirms kristībām mājā ieradās krusttēvs un krustmāte un kūmas, kas bērnu pavadīja uz baznīcu. Krusttēvs un krustmāte tērpās goda kārtā, lai krustbērns vienmēr būtu kārtīgs un skaists.

Bērna kristību drānās māte ietina naudas gabalu, maizes kumosu un mazliet sāli, lai bērnam dzīvē šo lietu nekad nepietrūktu.²

Krustpils pagastā bērna drāniņās sāls vietā iešuva grāmatas lapu, lai tas izaugtu gudrs.³

19. gs. beigās zemesnieku ģimenes jau vairs šo paražu tik stingri neievēroja. Tās izpildīšanu prasīja vienīgi vecie ļaudis.

Pirms braukšanas uz baznīcu krusttēvs, krustmāte un kūmas, kas bērnu veda kristīt, ēda brokastis. Pie tam centās ēst ātri, lai krustbērnam ātri un veikli veiktos visi darbi.

Baznīcā uz kristībām krusttēvs un krustmāte noteikti brauca braukšus, pat ja baznīca bija turpat māju tuvumā, jo pretējā gadījumā krustbērns būs tik nabadzīgs, ka tam visu mūžu vajadzēs staigāt kājām.⁴

Krustmāte vai kāda no kūmām, kas bērnu pavadīja uz baznīcu, parasti pati bija māte, kas vēl zīdīja bēr-

¹ Šāda paraža sastopama arī Vidzemes un Kurzemes zemesnieku vidū. (LD, 1. sēj., 173., 177., 183. lpp.)

² 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Varakļānu raj. Barkavas c. p. Malsala c.)

Tāda pati paraža pierakstīta arī Balvos. (P. Smits. Op. cit., 2. sēj., 927. lpp.)

³ Latvju Raksti, 2. sēj., 107. lpp.

⁴ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Preiļu c. p. Jaudzemu c.; Viļānu raj. Galēnu c. p. Vecmuižas c.)

nu un, krustbērna istajai mātei neesot klāt, varēja maziņo pabarot.

Bērna vecāki uz baznīcu negāja. Pēc katoļu baznīcas noteikumiem, bērna māte skaitījās «netīra» un baznīcas sliedzēni drikstēja pārkāpt tikai 6 nedēļas pēc zēna vai 8 nedēļas pēc meitenes dzimšanas.

Kristīšanas laikā bērna vecāki palika mājā un pēc tautas paražas strādāja kādu darbu. Ja kristīja zēnu, tad tēvam bija jāskaldā vai jāzāgē malka, jālabo darba rīki utt. Ja kristīja meiteni, tad māte kaut ko šuva, adīja vai gatavoja ēdienu. Zemesnieki ticēja, ka šāda rīcība labvēlīgi ietekmēs bērna raksturu, tas izaugs strādīgs.⁵ 19. gs. beigās minētā tradīcija gandrīz pilnīgi izzuda, jo jaunatne šādām lietām vairs neticēja, bet vecajiem ļaudīm, seno tradīciju glabātājiem, grūti nācās jaunos ietekmēt attiecīgajā virzienā.

Tomēr zemesniekos joprojām saglabājās ticējumi, kas saistījās ar kūmu braucieni uz baznīcu, ar kūmu un bērna izturēšanos kristīšanas laikā, pēc kā tad arī pareģoja bērna nākotni.

Ceļā līdz baznīcai kūmas nedrīkstēja apstāties, jo jebkura apstāšanās nenozīmēja bērnam nekā laba. Ja ceļā satika bērniekus, tas nozīmēja, ka bērns ilgi nedzīvos.⁶

Skaidrs laiks brauciena laikā uz baznīcu nozīmēja bērnam laimīgu nākotni, miglains — nelaimīgu.

Lai krustbērns izaugtu labs strādnieks un vienmēr būtu pirmais visos darbos, krusttēvs un krustmāte centās to nokristīt ātrāk par citiem bērniem, kas tajā pašā dienā bija atvesti uz baznīcu kristīt.

Baznīcā kūmas stāvēja cieši cits citam līdzās, lai krustbērnam izaugtu skaisti, vienādi zobi.⁷

Ja bērns kristīšanas brīdī raudāja, tad tas nozīmēja, ka viņš ilgi dzīvos, ja bija mierīgs, — ka ātri mirs.⁸

Ja krusttēvs un krustmāte vēlējās, lai krustdēls izaugtu nīprš, lai tas patiktu meitām, tad, izejot no baznīcas, to nesa, pagriežot ar kājiņām uz sievietes pusi, bet, ja gribēja, lai krustbērns būtu kautrīgs un tikls, tad kājiņas pagrieza uz vīriešu pusi. Līdzīgu procedūru izdarīja arī ar meitenēm.⁹

Bērna vecāki un uz kristībām sanākušie viesi ar lielu nepacietību gaidīja kūmu atgriešanos no baznīcas.

⁵ Turpat. (Viļānu raj. Radopoles c. p. Radopoles un Rampānu c.)

⁶ Turpat. (Preiļu raj. Preiļu c. p. Jaudzemu un Litavnieku c.; Rēzeknes raj. Dricēnu c. p. Dricēnu c.)

⁷ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Radopoles c. p. Rampānu c.) Tāds pats ticējums pierakstīts arī Zvirgzdenē. (LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli — 530, 318.)

⁸ P. Smits. Op. cit., 2. sēj., 937. lpp. (Balvī.)

⁹ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Galēnu c. p. Vecmuižas c.; Preiļu raj. Sondoru c. p. Lielo Pūpoju c.)

Līdzīgi ticējumi bija izplatīti arī citās Latvijas vietās. (LD, 1. sēj., 174. lpp.)

Istabā pirmā nāca krustmāte ar krustbērnus rokās. Mājinieki un viesi cits caur citu centās uzminēt bērnam doto vārdu. Uzminētājs saņēma no krustmātes dāvanu.¹

Visbiežāk bērnam deva tā svētā vārdu, kura godināšanas dienā viņš bija dzimis vai kristīts. 19. gs. beigās minētā paraža vairs netika tik stingri ievērota kā agrāk, un vecāki izvēlējās tādu vārdu, kāds viņiem patika. Nereti bērnam deva krusttēva vai krustmātes vārdu.

Atgriezoties mājās no baznīcas, bērnam tūlīt attina kājiņas, kas bija cieši notītas, lai bērns ātri iemācītos staigāt.²

Pēc tam visi sēdās pie galda un sākās kristību mielasts, kas pagāja liksmi, jokojoties, dziedot un zobojoties. Kristībnieki dziesmās izteica vēlējumu bērnam ātri izaugt lielam, būt skaistam un bagātam.

Mielasta beigās krustmāte vāca bērnam «pagastu». «Pagastu» vāca noteiktam mērķim: «zobiem», «zīpēm», «autiņiem» utt. «Pagasta» vākšanas laikā dziedāja tautasdziesmas, piemēram:

Metite, kéumešes,
Zūbeņ naūd:
Ar kū jeus krista bārns
Sireņ grauže.³

Vīrieši parasti bērnam dāvināja naudu, bet sievietes — jostas, kreklus, zeķītes, autiņus utt.

Latgāliešu kristībās plaši izplatīts bija tradicionālais kūmu dancis ar bērnu. To dancoja pirms vai pēc «pagasta» vākšanas. Krusttēvs, krustmāte un kūmas pēc kārtas dancoja ar krustbērnus istabas vidū, cenšoties pacelt viņu pēc iespējas augstāk, lai tas izaugtu liels un stiprs.

Parasti ierobežojās ar to, ka krustmāte katram kūmam deva uz brītiņu bērnu paturēt uz rokām. Šajā paražā izpaudās simbolisks kūmu vēlējums bērnam ātrāk izaugt lielam un pašam skriet kājiņām.⁴

Parasti kristības svinēja vienu dienu, tikai bagātākie zemnieki tās svinēja 2—3 dienas.

Ja kristības svinēja vienu dienu, tad tūlīt pēc mielasta notika šūpuļa kāršana un liksts meklēšana. Ja kristības notika vairākas dienas, tad šūpuļi kāra nākošajā dienā.

Šūpuļi bieži gādāja kūmas. Tomēr parasti bērna

¹ LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli 494, 127 — Varakļāni; 362, 283 — Līvāni; 312, 286a — Mērdzene.

² 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Sondoru c. p. Mālkalnu c.; Varakļānu raj. Barkavas c. p. Zaļmežnieku un Mālnieku c.)

Tāda pati paraža pierakstīta arī Krustpils pagastā (Latvju Raksti, 2. sēj., 107. lpp.)

³ Э. Вольтер. Op. cit., 145. lpp. (Дер. Казини Прейльской волости.)

⁴ Šāds dancis bija sastopams arī citās Latvijas vietās. (Ф. Трейланд. Крестинные обряды у латышей, 19. lpp.)

tēvs pats to taisīja, bet kūmas kristībās to tikai sameklēja. Šūpuļa meklēšanas izdarība bija neatņemama kristību sastāvdaļa. Ja kūmām šūpuļi sameklēt neizdevās, tad tie maksāja «sodu» krustbērnam par labu.

Meitenei šūpuļi centās darināt no liepas, jo liepa skaitījās sievišķības simbols, bet zēnam — no ozola, kas simbolizēja vīrišķību un spēku. 19. gs. beigās šūpuļi sāka darināt no tāda koka, kādu vieglāk varēja dabūt.

Krusttēvs un kūmas devās uz tuvējo mežu meklēt šūpuļa liksti. Viens no kūmām nemanot atdalījās no citiem, jo tam vajadzēja tēlot «mežsargu». Tikko kūmas sāka cirst izraudzīto koku, «mežsargs» svinīgi iznāca no meža un aizliedza koku cirst, draudot ar tiesu un sodu. Kūmas centās «mežsargu» uzpirkt, uzciņājot to ar degvīnu. Pēc pacienāšanas «mežsargs» atļāva koku cirst un pats pie tam palīdzēja. Bērna krusttēvs jaunajā celmā ar cirvi iedzina monētu, lai liksts būtu izturīgāka un bērns šūpuļi gulētu mierīgi.

Pēc tam visi ar jokiem un dziesmām atgriezās mājās, vilkdami aiz sevis reizē ar īsto liksti arī vairākus tievākus vai kuplākus zarus, lai apmānītu mājiniekus. Nonākuši mājās, kūmas īsto liksti paslēpa, bet istabā ienāca ar neīsto. Priekšnamā kūmas sagaidīja pārējie kristībnieki, kas nelaida liksts nesēju istabā. Cīnīdamies ar tiem, kūmas iekļuva istabā un svinīgi kāra šūpuļi uz neīstās liksts, kura liecās un lūza. Mājinieki sāka neveiklos kūmas izzobot. Pēdējie izlikās apvainoti un izgāja no istabas. Nedaudz pagrūstījušies priekšnamā, tie atgriezās istabā, šoreiz jau ar īsto liksti, kurā, visiem izsakot atzinību, pakāra šūpuļi.⁵

Kad šūpuļi bija uzkārti, visi kristībnieki tajā lika bērnam domātas dāvanas. Pēc tam šūpuļi sevišķi svinīgi ielika pašu bērnu. Nekristītu bērnu šūpuļi nelika. Līdz kristībām bērnu novietoja kādā grozā vai kastē. Tukšu šūpuļi centās nekustināt, lai bērns bieži neslīmotu.⁶ Šūpuļi kāra istabas siltākajā un gaišākajā vietā netālu no loga.

Kristību laikā bērna māte apdāvināja krusttēvu, krustmāti un kūmas. Vīrieši parasti saņēma kreklus, jostas, zeķes, dūraiņus; sievietes — lakatus, pirkstaiņus, zeķes, lentas utt.

⁵ Šī paraža sastopama Viļānu, Preiļu un Varakļānu rajonos. (1955. g. ekspedīcijas materiāli — Viļānu raj. Galēnu c. p. Stābulnieku un Vecmuižas c.; Varakļānu raj. Barkavas c. p. Zaļmežnieku c.; Preiļu raj. Sondoru c. p. Bogdanovas un Rumpnieku c.) Šāda paraža pierakstīta Krustpils un Ungurmuižas pagastos.

Э. Вольтер. Op. cit., 126.—172. lpp.

Tāda pati paraža sastopama Vidzemē un Kurzemē. (P. Smits. Op. cit., 4. sēj., 1816.—1817. lpp.)

⁶ Turpat, 1816. lpp. (Balvi.)

Tāds pats ticējums pierakstīts Krustpilī (Latvju Raksti, 2. sēj., 43. lpp.) un Liksnā. (LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli 891, 4117.)

Kristību mielasta beigās viesiem pasniedza vārītus kāpostus. Tas nozīmēja, ka nu jāiet mājās. Viesi, negribēdami iet mājā, jokodamies un draiskuļodamies traucēja saimniecei vārīt kāpostus.

Pirms došanās mājās viesiem no saimnieces bija jāizpērk cepures. Izpirkšanas maksa — nauda un dāvanas — bija domāta bērnam.¹

Dēla, tēva saimniecības mantinieka, kristības bija sevišķi svinīgas. Meitas piedzimšana ģimenei atnesa mazāk prieka, jo tā, iziedama tautās, strādāja svešas ģimenes labā.

Otrā un nākošo bērnu kristības nerīkoja tik svinīgi. Tam arī nerīkoja speciālu šūpuļa kāršanu, jo pirmā bērna šūpulī gulēja nākošie bērni.

No īsā apskata redzams, ka Latgales latviešu zemnieku ģimenē 19. gs. otrā pusē un 20. gs. sākumā kristībām raksturīga paražu un ticējumu bagātība un daudzveidība. Izpildot šīs paražas, zemnieki centās nodrošināt bērnam laimīgu nākotni.

Kristības nekādā ziņā nav saistāmas tikai ar katoļu baznīcas rituālu, kaut arī tam Latgales zemnieku ieražās bija samērā liela nozīme. Kristības galvenokārt bija ģimenes svinības, kurās izpaudās radnieku un tuvāko kaimiņu prieks par jaunpiedzimušo, kā arī vēlēšanās nodrošināt viņam veselību un laimi turpmākajā dzīvē.

Bēres

Latgales zemnieku bērnu paražās sevišķi spilgti atspoguļojas māņticība, jo zemnieku uzskati par dzīvību un nāvi galvenokārt bija veidojušies katoļu baznīcas ietekmē, kuras ietekme tumšajā un iebiedētajā zemnieku masā bija liela. Nāvi uzskatīja par nemirstīgās dvēseles pāriešanu no mirstīgā ķermeņa uz mūžīgo aizkapa dzīvi, kur katram tiks pienācīgi atmaksāts kā par grēkiem, tā arī par labajiem darbiem. Zemnieki ticēja, ka nāve katram cilvēkam jau noteikta zināmā laikā, ka izbēgt no tās nav iespējams. Tomēr mirstamās stundas tuvošanos bija iespējams uzzināt jau ātrāk un tai pienācīgi sagatavoties ar lūgšanu un grēku nožēlas palīdzību. Zemnieki cerēja ar to mikstināt savu sodu «viņā saulē». Tomēr, neraugoties uz visu iepriekšējo sagatavotību, cilvēku, kas jūta tuvojamies nāves brīdi, mocīja smagas pārdomas pār nākotni. Šāda rakstura pārdzīvojumus atspoguļo sekojoša tautasdziesma:

Grouta mon — sirds,
Sudin bez — gola,
I pots nazinu,

¹ Minētā paraža uzrakstīta vairākās Latgales vietās, piemēram, Makašēnos, Asūnē, Zvirgzdenē, Nautrenē, Kalupē, Līvānos. (LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli: 820, 1376; 891, 4221; 530, 3188; 891, 4620; 255, 121; 362, 283.)

Kurā pusie biušu:
Voj «diebesu reijā»,
Voj «timsijā lajā».²

Par nāves tuvošanos liecināja daudzas zīmes. Tās bija radušās, novērojot dažādas dabas parādības. putnu un zvēru izturēšanos. Sevišķi ļauna zīme skaitījās ilgstoša kraukļu ķerkšana. Ja krauklis ilgu laiku ķerca uz kādas mājas jumta, tad ticēja, ka šajā mājā drīz vien kādam būs jāmirst.³ Arī stieptas suņu gaudas mājas tuvumā vēstīja par kāda tās iemītnieka drīzu nāvi.⁴ Tāpat ļauna zīme skaitījās mušu parādīšanās dzīvojamās telpās ziemas laikā, kā arī grīdas un griestu atkārtota čīkstēšana.⁵

Dažādo svētku laikā zemnieki zilēja likteni. Sevišķi izdevīgs laiks nākotnes zilēšanai skaitījās ziemassvētku nakts. Zemnieki ticēja, ka šajā naktī var uzzināt, kas no tuviniekiem nākošajā gadā mirs. Tāpēc pusnaktī vajadzēja iziet laukā un paskatīties uz to ļaužu ēnu, kas sēdēja pie galda, ja kāda cilvēka ēna izlikās bez galvas, tad tas ātri mirs.⁶

Nākotnes noteikšanai noderēja arī sapņu skaidrošana. Ļaudis bija pārliecināti, ka dzerokļa izkrišana sapnī pareģo nāvi kādam no vecākiem, kamēr priekšzobu izkrišana nozīmēja drīzu bērna nāvi.⁷ Ja naktī uz pelnu dienu (katoļiem 46. diena pirms lieldienām) sapnī rādījās pelni, tad sapņa redzētajam drīz jāmirst.⁸

Mirējam pirms nāves noteikti bija jāsaņem svētais vakarēdiens. Dziļi reliģiozie zemnieki domāja, ka nomirt bez grēksūdzes ir liela nelaime un ka cilvēki, kas nomirst bez tās, dzīvē izdarījuši smagu noziegumu, kāpēc viņa dvēsele nonāks ellē bez cerībām kādreiz iegūt pestīšanu.

Lai atvieglotu mirēja mokas, istabai atvēra visas durvis un logus, atslēdza atslēgas un atvilka bultas,

² Krēsliņu J., Infāntijas latviešu ticējumi par dzīvību un nāvi», «Dienas Lapas» pielikums, 1. sēj., 1891., 26. lpp.

³ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Galēnu c. p. Vecmuižas c.; Preiļu raj. Preiļu c. p. Jaudzemu un Cīšu c.)

Minētā paraža pierakstīta arī Rudzētos, Bērzgalē, Varakļānos un Mērdzenē. (K. Straubergs. Latviešu tautas paražas, 1944., 123., 124., 144. lpp.)

Līdzīgi ticējumi bija arī citās vietās Latvijas teritorijā. (P. Smits, Op. cit., 2. sēj., 912.—915. lpp.)

⁴ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Sondoru c. p. Bogdanovkas c.; Varakļānu raj. Barkavas c. p. Mālnieku un Zaļmežnieku c.)

Tāda pati paraža uzrakstīta arī Asūnē un Zilupē. (P. Smits, Op. cit., 4. sēj., 1765. lpp.)

⁵ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Sondoru c. p. Bogdanovkas c.; Viļānu raj. Galēnu c. p. Stabulnieku c.)

⁶ P. Smits, Op. cit., 4. sēj., 2098. lpp. (Aglona, Preiļi.)

⁷ Turpat, 2114. lpp. (Krustpils.)

⁸ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Ražopoles c. p. Rampānu un Kūkoju c.)

jo uzskatīja, ka šādā veidā dvēselei vieglāk un ātrāk atstāt miesu.¹

Līķi tūlīt iznesa no istabas, parasti uz klēti, kur to noguldīja uz salmiem. Pēc tam to nomazgāja un apģērba svētku drānās. Vecākus cilvēkus apģērba tumšās drēbēs, sievietēm galvu apsedza ar lakatiņu. Jau navas bieži apglabāja gaišās drānās ar vainadziņu ap galvu, jo tās iekļuva «Kristus līgavu» skaitā. Mirušajam rokās ielika aizdegtu sveci (Sveču dienā, 2. februārī, baznīcā apsvētītu), lai tā viņam apgaismotu ceļu uz aizkapa pasauli un pasargātu no ļaunajiem gariem.

Zemnieki domāja, ka, paliekot ilgāku laiku mirušā tuvumā, var saslimt vai atgāties kāda cita nelaime. Tādēļ, lai pasargātos no tā, izpildīja dažādas maģiskas izdarības, piemēram, salmus, uz kuriem gulēja liķis, sadedzināja un mazgājamo ūdeni izlēja vietā, kur reti staigāja cilvēki vai dzīvnieki.² Mājā, kur atradās liķis, centās neskatīties spoguļi, kuru tādos gadījumos parasti aizklāja, lai tas, kas skatās, nekļūtu tik nejauks kā liķis.³

Zemnieki ticēja, ka laikā, kad mājās atradās mironis, iespējams izzināt palikušo mājas iedzīvotāju likteni. Piemēram, ja mirējam nāves brīdī acis palika atvērtas un tās aizvērt bija grūti, tad šāda parādība norādīja, ka tuvākā laikā mājās gaidāms vēl viens mirējs.⁴ Ja mironis lēni atdzīva vai viņa lūpas ilgāku laiku palika sarkanas, bija gaidāma kāda tā tuvnieka drīza nāve.⁵

Nākošā mirēja vecumu zemnieki minēja pēc zārka izmēriem. Ja zārks bija garāks nekā vajadzīgs, tad jāmirst bija pieaugušam cilvēkam, ja mazāks, — tad bērnam.⁶

Vasarā parasti apglabāja trešajā dienā pēc miršanas, ziemā — daudz vēlāk, nereti pat pēc 6—7 dienām. Bēru diena galvenokārt bija atkarīga no tā, cik ātri mirušā ģimene paguva tai sagatavoties. Zemniekiem bēres skaitījās lieli godi, tajās aicināja daudz viesu, tāpēc sagatavošanās parasti aizņēma daudz laika.

¹ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Sokolu c. p. Vecmurānu c.)

Sis ticējums pierakstīts arī Krustpilī. (Latvju Raksti, 2. sēj., 126. lpp.)

² 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Preiļu c. p. Cišu un Litavnieku c.)

Sis ticējums pierakstīts arī Krustpilī. (Latvju Raksti, 2. sēj., 126. lpp.)

³ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Varakļānu raj. Barkavas c. p. Zaļmežnieku un Silavnieku c.)

⁴ Turpat. (Viļānu raj. Viļānu c. p. Trūpu c.)

⁵ P. Smits. Op. cit., 3. sēj., 1276.—1277. lpp. (Kalupe, Varakļāni.)

Līdzīgi ticējumi eksistēja arī pārējā Latvijas teritorijā. (Turpat, 1277. lpp.)

⁶ P. Smits. Op. cit., 4. sēj., 2061. lpp. (Preiļi, Rēzekne.)

Latgales ciemos ticēja, ka nomirēja radniekiem bēres jāsarīko pēc iespējas labāk, jo citādi mirušā dvēselei būs jācieš «viņā saulē».

Vecie zemnieki, jūtot tuvojamius mirstamo brīdi, nereti paši norādīja tuvniekiem, kā sarīkot viņu bēres.

Novēlējumā (духовное завещание) līdz ar nepieciešamajiem jautājumiem par mantošanu un īpašuma sadali gandrīz vienmēr atrodami norādījumi arī par to, kā tuvniekiem jāapbēdi mantas novēlētājs un viņa sieva. Zemnieki ticēja, ka tikai tas būs laimīgs aizkapa dzīvē, kas ir apglabāts saskaņā ar visiem baznīcas likumiem un tautas tradīcijām.

Ar slikti sarīkotām bērēm radnieki baidījās arī sakaitināt mirušā dvēseli, uz kuras labvēlību un palīdzību nākotnē tie cerēja.

Zemnieku ģimenēs sevišķi svinīgi apglabāja mājas saimnieku vai saimnieci. Mazo bērnu bērēm parasti nebija sevišķi svinīgs raksturs. Tajās bija vairāk sēru un skumju nekā vecu cilvēku bēres, kuri jau pietiekami ilgi bija dzīvojuši «šai saulē» un nereti mūža galā kļuvuši ģimenei par apgrūtinājumu.

Parasti bērēs ieradās tikai lūgti viesi, kas ņēma sev līdz arī ēdamo. Degvīns un alus bija jāsaģādā saimniekam pašam.

Ielūgumu bērēs zemnieki nekad neatteica, jo baidījās nokaitināt mirušā dvēseli.⁷

Pie mirušā katru dienu vāķēja līdz pat bērū dienai. Turīgie zemnieki apstāvēšanai nereti ņēma specialas raudātājas, kas zināja daudz aizgājēja slavināšanai piemērotu bērū dziesmu. Izvadišanā no mājas bagātie zemnieki parasti ielūdza garīdznieku.

19. gs. vidū zemnieku vidē vēl plaši izplatīta bija paraža (kuras sākotnējā izcelšanās meklējama senajā pagānu ticībā) likt mirušajam šķirstā līdz dažādas viņam piederošas lietas. Piemēram, vīriešiem lika veļu, vīzes, pīpi ar tabaku, degvīnu; sievietēm — veļu, dziju, adāmās adatas; bērniem — rotaļlietas. Vēlākā laikā šķirstā sāka likt naudu, jo zemnieki ticēja, ka par naudu arī «viņā saulē» var visu iegādāties.

Bez tam šķirstā vēl lika arī nomirēja mīļāko lietu, kuru tas lūdzis ar to kopā aprakt, jo zemnieki domāja, ka pretējā gadījumā nomirējs tikmēr nedos piedēriem mieru, kamēr viņi prasīto ieliks kapā.⁸

Minēto ieradumu plašā izplatība izskaidrojama ar to, ka zemnieki aizkapa dzīvi uzskatīja par zemes dzīves turpinājumu. Viņi ticēja, ka mirušais «viņā saulē» saglabā tos pašus ieradumus un prasības, kādi tam bija zemes virsū, un tāpēc centās pēdējo apgādāt ar visu nepieciešamo.

⁷ P. Smits. Op. cit., 1. sēj., 126, 127. lpp. (Vārkava, Krustpils.) Līdzīgs ticējums sastopams arī citos Latvijas apvidos.

⁸ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Sondoru c. p. Jaudzemu c.)

Šie ieradumi bija pierakstīti daudzās Latgales vietās — Krustpīlī¹, Stirnienā², Rudzētos³ un Mērdzenē⁴.

19. gs. 60.—80. gados zemnieku vidū vēl bija sastopama senā paraža — pirms aizbraukšanas uz kapsētu mielot mirušā dvēseli.

Šķirsta (kuru speciali šim gadījumam ienesa istabā) galvgalī nolika nelielu galdiņu ar ēdienu, pie kura nosēdās cilvēki, kas bija vienos gados ar nomirēju. To vidū sēdēja arī viens palikušais dzīvesbiedrs. Katram sēdētājam uz galda nolika priekšā atsevišķus galda piederumus, bez tam uz galda atradās speciāls šķīvis mirušā dvēselei, jo pastāvēja ticējums, ka tā neredzama atrodas viņu vidū.

Pirms iesāka mielošanu, kāda no vecākām sievietēm griezās pie klātesošajiem ar vārdiem: «Isam nu, moasiņas, nu mēs viņ milusim. Ied nu manu boltu boaleliņ, niem por lobu, kas meus ir . . .»⁵

Pārējie viesi sēdēja pie kopēja galda, kur mielošana notika bez īpašām ieražām. Beidzot ēst, kad likās, ka mirēja dvēsele paēdusi, istabā atvēra logus un durvis, lai dvēsele vieglāk varētu izlidot, un pie tam dziedāja:

Aj boaleņi,
Aj boaleņi,
Vokars kloātu,
Garš ir ceļš.⁶

Zemnieki ticēja, ka mirušā dvēsele noteikti labi jāpabaro, jo citādi tai ilgi būs jāklīst nogurušai pa debesu ceļiem.⁷

19. gs. beigās paraža mielot mirušā dvēseli izzuda. Kaut katolicisms atzīst senču kultu, tomēr baznīca cīnījās pret tām primitīvajām mirušo kulta izpausmes formām, kas maz izmainītā veidā bija vēl saglabājušās no seniem pagānu laikiem.

Bez tam ar aizliegumu godināt mirušā dvēseli pirms miesas aprakšanas baznīca centās ierobežot dzeršanu, kas bēres Latgalē bija ļoti izplatīta un nereti apbedīšanas procesijā noveda pie kurioziem gadījumiem.

Mājas saimnieka vai saimnieces bēres ēdienu atstāja uz galda pa visu svinību laiku, lai pārticība neatstātu mājas reizē ar saimnieku.⁸ Raksturīgs bērnu ēdiens Latgalē bija vārītas pupas un zirņi, kas simbolizēja tuvinieku asaras mirušā dēļ. Pastāvēja pat īpašs izteiciens «būs pupas», kas nozīmēja, ka drīz būs bēres.⁹

¹ Latvju Raksti, 2. sēj., 127. lpp.

² LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli, 493, 236.

³ Turpat, 493, 31—32.

⁴ Turpat, 548, 2806.

⁵ Krēsliņu J. Infantijas latviešu ticējumi par dzīvību un nāvi, «Dienas Lapas» pielikums, 1. sēj., 1891., 27. lpp.

⁶ Turpat.

⁷ Turpat.

⁸ P. Smits. Op. cit., 1. sēj., 140. lpp. (Vārkava.)

⁹ Turpat, 127. lpp.

Zemnieki ticēja, ka saimniekiem bērnu dienā visi lopi jāsadzen kūti, suns jāpiesien ķēdē, kaķi jāeslo-ga, jo pretējā gadījumā mājā var notikt nelaime. Krustpils pagastā ticēja, ka, ja suns vai kaķis pārlec pār šķirstu vai soliņu, uz kura tas stāv, bet pēc tam pārlec cilvēkam, tad pēdējais dabūs kritamo kaiti.¹⁰

Bēres parasti rīkoja svētdienā, lai mirušo varētu pieminēt baznīcā. Darbdienās šī pieminēšana notika kapsētā, kur bez lūgtajiem viesiem sanāca arī daudzi nelūgti.

Piederīgos parasti centās apbedīt vienkopus; saka-rā ar to zemnieki, sevišķi turīgi, kapsētās iepirka vietu visai savai ģimenei. Pēc apbedīšanas katrs no klātesošajiem meta kapā 3 sauļas smilšu. Šo ceremoniju parasti iesāka garīdznieks.

No pēdējās sauļas smiltis atstāja nedaudz rokā un plaukstā paberzēja, jo ticēja, ka tās spēj dziedināt dažādas ādas slimības.¹¹

Pēc apbedīšanas nomirēja radnieki pacienāja ar zirņiem un pupām visus klātesošos un apdāvināja tos, kas palīdzēja bērnu rīkošanā un apbedīšanā. Parasti dāvināja audumus un adījumus — cimdus, zeķes, jostas u. c.

Aizrādījumus par apdāvināšanu pēc apbedīšanas atrodam arī tautasdziesmās:

Jaun(a) as mer, mómulēņa,
Peuru mun izdolót:
Cimdi — krista nesējam,
Krākli — dūbys racējam,
Bolte-mēle vilnóneit
Kumelleñi dzinājam.¹²

Bija daudz un dažādi ticējumi, kas bija saistīti ar bērnu ceremoniju un mirušā aprakšanu. Ja likās, ka kapa kopa saplaka, tad drīzumā bija jāmirst kādam no apbedītā piederīgajiem.¹³ Pēc dažādām zīmēm centās pareģot pat tā vecumu: ja zirgi, kas vilka liķa ratus, gāja viegli un ar augstu paceltu galvu, tad jāmirst jaunam cilvēkam, bet, ja tie vilkās lēnām, ar nolaistām galvām, tad bija jāmirst vecam cilvēkam.¹⁴

Atgriežoties no kapsētas, bērnieki atveda visvecākajam ciema cilvēkam lāpstu, ar kuru bija rakts kaps, lai nākošo reizi ar to raktu kapu tam un nevis kādam citam jaunākam.¹⁵

¹⁰ Latvju Raksti, 2. sēj., 129. lpp.

¹¹ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Sokolu c. p. Vecmūrānu c.; Preiļu raj. Sondoru c. p. Bogdanovkas c.)

¹² Э. Вольтер. Op. cit., 382. lpp. (Дер. Казини Прейльської волости).

¹³ 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Viļānu raj. Radopoles c. p. Rampānu c.; Preiļu raj., Preiļu c. p. Jaudzemu c.)

¹⁴ H. Tichovskis. Dažas ziņas par bērēm Latgalē, «Ceļi», Rakstu krājums, 8. sēj., 1939., 281. lpp.

¹⁵ LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli, 891, 4628 (Pilda); 891, 4640 (Nautrene).

Zemnieki ticēja, ka ļaunie gari lielā skaitā mīt kapsētā un ap mirušo un var slikti ietekmēt to cilvēku dzīvi, kas atradās viņu tuvumā. Tāpēc, atbraucot mājās, zemnieki izpildīja dažādas maģiskas izdarības, cenšoties ar to palīdzību atvairīt no sevis ļaunos garus un nodrošināt turpmākajā dzīvē labklājību. Piemēram, ienākot istabā, glaudīja krāsni un teica: «Lai mirst prusaki uz mūsu veselību!»¹ Pie tam cits citu pēra ar egles zariem teikdami: «Nemirsti, nemirsti, kapsētā vairs nav vietas.»²

Izpildījuši minētās paražas, visi sēdās pie galda un pārējo bērū svinību laiku pavadīja mielojoties, mirušo pieminot. Pirmie sāka ēst mājas saimnieks un saimniece.

Arī pie bērū mielasta galda viesiem bija jāievēro vesela rinda ieražu, jo pretējā gadījumā draudēja nelaime.

Ēšanas laikā klātesošie bieži pieminēja mirušo, pie tam runājot tikai labu, jo domāja, ka aizgājēja dvēsele neredzama atrodas viņu vidū un noklausās, kā to piemin.

Pacienāšanas laikā uz grīdas nokritušu lietu nepacēla. Tā skaitījās mirēja daļa un tam, kas pārkāpa paradumu, draudēja aizgājēja atriebība.³

Viesiem bērū mielastā bija jāēd un jādzer pēc iespējas vairāk, jo skaitījās, ka šāda rīcība mirušajam tikama. Tāpēc bēres beidzās samērā priecīgi. Piemēram, vecu cilvēku bēres, par kuru nāvi bēdājās mazāk nekā par jauniešu nāvi, nereti pat dejoja. Pārtikušu zemnieku bēres, kur degvīna un alus bija pa pilnam un vienmēr bija daudz viesu, kuru vidū bija pat tādi, kas nomirēju maz pazina un tāpēc arī nevarēja pēc tā sērot, beidzās pavisam jautri. Klusākas un skumjākas bija nabadzīgo ļaužu bēres. Tādās bēres vairāk ieradās tikai radnieki un aizgājējam tuvi pazīstamie cilvēki, kas no sirds nožēloja tā nāvi. Turīgākie zemnieki bēres dzēra 2—3 dienas, bet nabadzīgākie — 1 dienu.

Dažās vietās Latgalē pastāvēja paradums, nobeidzot bērū svinības, savākt kaudzē egļu zarus, ar kuriem bija izpušķota bērū māja, salmus, uz kuriem bija gulējis liķis, un dažādas vecas lietas, kas bija piederējušas mirējam vai atradušās tā tuvumā nāves brīdī, un sadedzināt. Kaudzi krāva saimnieki un viesi kaut kur laukā, netālu no mājas. Tad visi

¹ O. Svenne. Mānticības atliekas Latgales sētās, «Latgales Vēstnesis», 1935., 39.—40. nr.

² 1955. gada ekspedīcijas materiāli. (Preiļu raj. Sondoru c. p. Lielo Pūpoju un Šolderu c.)

Minētās paražas pierakstītas arī Ungurmuižā. (LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektora materiāli. 92, 130.)

Līdzīga paraža sastopama arī citos Latvijas apvidos. (LD, 3. sēj., 1. d., 1904., 860., 865., 870. lpp.)

³ P. Šmits. Op. cit. 1. sēj., 146. lpp. (Vārkava.)

bērū dalībnieki lēca pāri ugunskuram, lai šķīstītos no visa nelabā, kas tiem varētu būt pielipis, atrodoties mīroņa tuvumā, un nodrošinātu sev mierīgu dzīvi. Dažreiz šo izdarību veica tūlīt pēc atgriešanās no kapsētas.⁴

19. gs. otrā pusē sakarā ar kultūras līmeņa celšanos lauku ļaudis sāka šaubīties par šīm ugunsbrīnumdarītājas spējām. Turklāt arī baznīca vērsās pret minēto paražu, saskatot tam senās pagānu ticības atliekas, kas bija pretrunā ar ritualu. Tāpēc arī šī paraža pakāpeniski izzuda un par viņu zemnieku masās saglabājušās tikai atmiņas.

Tādā veidā lielais vairums zemnieku bērū paražas bija saistītas ar reliģiskiem priekšstatiem, ar ticību par citas pasaules un dvēseles nemirstības pastāvēšanu. Tāpēc bērū paražās ievērojamu vietu ieņēma cenšanās palīdzēt mirušā dvēselei laimīgi nonākt «viņā saulē», tā nodrošinot sev aizgājēja dvēseles labvēlību turpmākajā dzīvē.

Nobeigums

19. gs. otrā pusē Latgales zemnieku dzīves veidā kristību un bērū svinēšana ieņēma ievērojamu vietu. Ar tām savienojās dažādas paražas un ticējumi, kas atspoguļoja zemnieku mānticību. Šīs paražas un ieradumi izveidojās galvenokārt katoļu baznīcas ietekmē, bet tomēr saglabāja sevi arī seno tautas ticējumu atliekas. Ekonomiski nospīestajā, muižnieku smagi ekspluatētajā, neizglītotajā un tumšajā zemnieku masā dažādi mānticības izpaudumi saglabājās ilgi, vēl jo vairāk tāpēc, ka tos savu mērķu sasniegšanai izplatīja un atbalstīja baznīca.

Apskatāmais periods Latgales attīstībā raksturīgs ar kapitalistisko attiecību nostiprināšanos, ar veco patriarchy attiecību laušanu un līdz ar to ar seno ieradumu un paražu atmiršanu.

Latgales zemnieku mantiskais stāvoklis nebija par cēloni būtiskām atšķirībām kristību un bērū paražās, lai gan bija noteicošais faktors svinību ilgumam, to greznībai un viesu skaitam.

Bet paražu atmiršanas process norisinās ļoti lēnām. Tā sākotne meklējama jau ilgi pirms apskatāmā perioda un turpinās vēl līdz mūsu dienām.

Vispirms izzuda un vienkāršojās primitīvākie paražu veidi, kas vairs neatbilda attiecīgā laika posma zemnieku kultūras līmenim.

Vieglāk un ātrāk tauta aizmirst tos ieražu veidus, kas nav tieši saistīti ar katoļu baznīcas ritualu, tā, piemēram, 19. gs. beigās gandrīz izzūd paraža taisīt šūpuli tikai no ozola vai liepas koka, atbilstoši bērū dzimumam, kā arī paraža — vecākiem darīt noteiktus

⁴ Latvju Raksti, 2. sēj., 132. lpp. (Ungurmuiža, Krustpils.) minētā paraža pierakstīta arī Asūnē. (P. Smits, Op. cit., 2. sēj. 792. lpp.)

darbus tajā laikā, kamēr bērnu baznīcā kristī, «pērt sarus» u. c.

19. gs. otrā pusē Latgales zemnieku dzīvē vērojama arī to paražu pakāpeniska atmiršana, kas vairāk vai mazāk bija saglabājušas senos tautas ticējumus un kas nereti bija pretrunā ar oficiālo reliģiju. Pie šāda veida paradumiem jāpieskaita upurēšana «pirts gariem» dzemdību atvieglošanas labad; mirušo dvēseles mielošana pirms aizgājēja apglabāšanas, «aptūrīšanās», lecot pāri ugunskuram pēc mirušā aprakšanas, un vēl citas.

Paražas un ticējumi, kas saistīti ar baznīcas mācību, piemēram, bērna kristīšana, ticība «viņsaules dzīvei» un dvēseles nemirstīgumam u. c., izzūd vislēnāk, jo tiklab baznīca, kā arī valdošās šķiras, cīnās visiem spēkiem par to saglabāšanu.

Dažādas, ar reliģiju saistītas ieražas arī nevarēja atmirt kapitalisma periodā, jo antagonisko pretrunu sašķelta sabiedrība radīja pamatu reliģiozu uzskatu

dzīvīgumam apspiestajās šķirās, kā to norāda V. I. Ļeņins:

«Ekspluatējamo šķiru bezspēcība cīņā pret ekspluatatoriem tāpat neizbēgami rada ticību labākai dzīvei pēc nāves, kā mežoņa bezspēcība cīņā pret dabu rada ticību dieviem, velniem, brīnumiem u. tml.»¹

Padomju socialistiskajā sabiedrībā izzudis pamats, uz kura zemnieku vidē varētu rasties paražas, kas balstās uz reliģiskiem ticējumiem. Tas pašreiz novērojams arī Latgalē. Tomēr vairāk atpalikušā Latgales zemnieku vidē vēl šodien dzīvas daudzas reliģiskas paražas, kas saglabājušās līdz mūsu dienām kā mantojums no pagājušām antagonistiskajām formacijām.

Padomju vēsturnieku uzdevums ir izpētīt un noskaidrot tradīcijas, lai sekmīgi varētu cīnīties ar novecojušām un socialistiskās celtniecības laikam nepiemērotām, pat kaitīgām tradīciju atliekām.

¹ V. I. Ļeņins, Raksti, 10. sēj., 62. lpp.

О НЕКОТОРЫХ СЕМЕЙНЫХ ТОРЖЕСТВАХ ЛАТГАЛЬСКИХ КРЕСТЬЯН-ЛАТЫШЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Л. Ефремова

Изучение крестьянских семейных торжеств и посвященных им обычаев и обрядов представляет большой интерес для исследования семейного быта крестьянства. Обрядовая сторона крестьянской семейной жизни особенно консервативна, она устойчиво сохраняет в себе традиции древней народной культуры, поэтому в ней ярко проявляются национальная самобытность народа и особенности его психического склада, сложившиеся в определенных исторических условиях.

Крестинные и похоронные торжества латгальских крестьян во второй половине XIX века отличались разнообразием традиционных народных обычаев и обрядов, часть из которых сложилась в отдаленном прошлом и носила следы языческих верований. Католическая церковь, имевшая огромное влияние в среде темного, забитого нуждой латгальского крестьянства, на протяжении многих веков использовала в своих интересах древние народные обычаи, изменив и приспособив некоторые из них к своему культу.

Многочисленные поверия и обряды были связаны в крестьянских семьях с рождением детей. С помощью этих обрядов близкие надеялись создать благоприятные условия для рождения здорового ребенка и обеспечить ему счастливое будущее.

Крестьянка в период беременности соблюдала определенные нормы поведения, так как считалось,

что поведение матери в это время влияет на формирование характера и внешности ребенка. Особенно много обрядов и поверий посвящалось первым дням жизни ребенка, ибо они, по мнению крестьян, были наиболее благоприятными для оказания воздействия на его будущее.

Богатством и разнообразием традиционных обрядов отличались и крестинные торжества. Крестьяне придавали большое значение обряду крещения, так как только благодаря ему ребенок получал христианское имя и переставал считаться «нечистым».

Накануне крестин, в так называемый «баный вечер», происходил интересный обряд «выпаривания» у новорожденного «щетины», являвшейся, по мнению крестьян, причиной беспокойного поведения детей. На крестинах ребенка впервые укладывали в люльку; обряд этот совершался торжественно и сопровождался сбором «погостов» (подарков) для новорожденного со стороны всех присутствующих. Чрезвычайно распространен на крестинах был также обрядовый танец крестных родителей с крестником, в котором символически выражалось пожелание ребенку быстрее вырасти и начать самому ходить. Таким образом, все крестинные обряды должны были способствовать счастливой и богатой жизни ребенка.

В похоронных обрядах латгальских крестьян в большей мере, чем в крестинных, проявлялось религиозное суеверие. Смерть рассматривалась ими как переселение бессмертной души из тленного тела в вечную загробную жизнь. О приближении смерти судили по различным явлениям природы, по поведению птиц и животных. Крестьяне верили, что благожелательное отношение к ним душ покойных родственников может способствовать их благополучию, в то время как нанесение покойному обид может навлечь несчастье. Поэтому в похоронных обрядах проявлялось главным образом стремление крестьян помочь душе умершего благополучно переселиться на «тот свет» и заручиться ее покровительством на будущее. Душу покойника, по крестьянским повериям, перед длинной дорогой на «тот свет» следовало хорошо покормить. Чтобы покойник не испытывал в загробной жизни никаких затруднений, в гроб к нему ложили деньги, а иногда и другие необходимые в жизни вещи.

В похоронных обрядах латгальских крестьян, кроме того, проявлялась забота об обеспечении долгой и благополучной жизни родственникам умершего, так как существовало поверие о том, что длительное пребывание около покойника может иметь для них неприятные последствия. По возвращении с кладбища лопату, которой копали могилу, отвозили, например, в дом самого старого в деревне человека, чтобы в следующий раз могилу копать ему, а не кому-либо иному. Приехав домой, участники похоронной церемонии выполняли ряд магических обрядов (перепрыгивали через костер, хлестали друга друга еловыми ветками и т. п.) для очищения от чар злых духов, обитавших на кладбище.

Развитие капитализма в латгальской деревне приводило к разрушению замкнутого характера крестьянского быта с присущими ему суевериями и

верностью традициям старины. Под непосредственным влиянием города в крестьянском быту складывались новые обычаи и привычки, носителями которых, в первую очередь, становились семьи крестьян-отходников, принадлежавших, в основном, к бедняцко-средняцким слоям деревни. Медленно, но неуклонно происходил процесс отмирания наиболее примитивных обычаев и обрядов. Быстрее и легче из крестьянского быта изживались те обычаи и обряды, которые не были непосредственно связаны с религиозными верованиями крестьянства. К концу рассматриваемого периода, например, перестал быть обязательным обычай мастерить люльку для ребенка только из определенной породы дерева, начал исчезать обычай «выпаривания щетины» и др.

Во второй половине XIX века исчезают и те обычаи и обряды, в которых проявлялись пережитки древних народных верований, нередко противоречивших церковному учению и с которыми церковь вела борьбу. К числу таких обычаев можно, например, отнести принесение жертвы «банным духам» в благодарность за дарование ребенку жизни, угощение души покойника и др.

Обряды и поверия, сложившиеся под влиянием религиозных представлений крестьянства (вера в существование загробного мира и бессмертной души, обязательность крещения и др.), изживались наиболее медленно, ибо сознательно пропагандировались и распространялись церковью и господствующими классами.

Отмирание в крестьянском быту наиболее примитивных обычаев и обрядов приводило к значительному упрощению обрядности крестьянских семейных торжеств. Однако процесс этот происходил чрезвычайно медленно, начало его следует искать задолго до рассматриваемого нами периода, а завершение его происходит еще и в наши дни.

SATURS

	Lpp.
Priekšvārds	3
<i>E. Snore.</i> Asotes pilskalna krāsnis	5
<i>Э. Шноре.</i> Печи городища Асоте	19
<i>A. Stubavs.</i> Amatniecība 6.—8. gs. pēc archeoloģiskiem atradumiem Ķentes pilskalnā un apmetnē	21
<i>А. Я. Стубавс.</i> Ремесло VI—VIII вв. по данным городища и селища Кентескалне	42
<i>A. Anteins.</i> Ķentes pilskalna dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūras, īpašības un izgatavošanas tehnoloģija	45
<i>А. Антеин.</i> Изучение структуры, свойств и технологии производства железных и стальных изделий, найденных на городище Кенте	50
<i>S. Cimermanis.</i> Laukstrādnieku iedalījums, dzīvokļi un darba apstākļi Kurzemē un Zemgales rietumu daļā 19. gs. otrā pusē	51
<i>С. Цимерманис.</i> Сельскохозяйственные рабочие в Курземе и Земгале, их жилища и условия труда во второй половине XIX века	73
<i>A. Krastiņa.</i> Vidzemes zemnieku mājokļi kļaušu saimniecības sairšanas periodā	75
<i>А. Крастиня.</i> Крестьянское жилище в Видземе в период разложения барщинного хозяйства	97
<i>I. Leinasare.</i> Zemkopības darba rīki kļaušu saimniecības sairuma posmā	99
<i>И. Лейнасапе.</i> Орудия земледельческого труда в период разложения барщинного хозяйства	114
<i>L. Jefremova.</i> Dažas Latgales latviešu zemnieku ģimenes svinības 19. gadsimta otrā pusē	115
<i>Л. Ефремова.</i> О некоторых семейных торжествах латгальских крестьян-латышей во второй половине XIX века	126

Vāku un priekšklāju zīmējusi S. Elere

Autoru kolektīvs
ARCHEOLOĢIJA un ETNOGRAFIJA

Redaktore *A. Feldhūne*
Techn. redaktors *R. Bokmanis*
Korektore *L. Brūma*

Nodota salikšanai 1957. g. 31. maijā. Parakstīta iespiešanai 1958. g. 17. februārī. Papīra formāts 60×92¹/₈. 17,0 fiz. iespiedl.; 17,0 uzsk. iespiedl.; 17,76 izdevn. l. Metiens 1200 eks. JT 02409. Maksā 15 rbļ. 30 kap.

Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība Rīgā, Smilšu ielā Nr. 1. Iespiesta Izdevniecību, poligrāfiskās rūpniecības un grāmatu tirdzniecības Galvenās pārvaldes 6. tipogrāfijā, Rīgā, M. Gorkija ielā Nr. 6. Pasūt. Nr. 1928.

